

MATERIAŁY ZACHODNIOPOMORSKIE

Nowa Seria
Tom XVIII

ROCZNIK NAUKOWY MUZEUM NARODOWEGO W SZCZECINIE
Szczecin 2022

MATERIAŁY ZACHODNIOPOMORSKIE

Rocznik Naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie

Nowa Seria
Tom XVIII

Szczecin 2022

Redaktor Naczelny
dr hab. Anna B. Kowalska

Sekretarz Redakcji
Monika Witek

Członkowie Redakcji
Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska, dr hab. Rafał Makala, dr Bartłomiej Rogalski

Rada Naukowa
prof. dr hab. Wojciech Blajer, prof. dr hab. Aleksander Bursche,
dr Agnieszka Gąsior, dr hab. prof. UAM Jarosław Jarzewicz,
Prof. Dr. Hauke Jöns, prof. dr hab. UG Henryk Machajewski,
dr hab. prof. UWr Tomasz Płonka

Redakcja wydawnicza
dr hab. Piotr Wojdak

Tłumaczenie na język angielski
Monika Witek, autorzy

Obróbka graficzna
Krzysztof Kowalski

Recenzenci tomu
dr hab. inż. arch. prof. ZUT Joanna Arlet, dr Anna Bartczak, prof. dr. hab. Jan Burdukiewicz,
dr Joanna Dąbal, prof. dr hab. Wiesław Długokęcki, Marek Dworaczyk,
dr hab. inż. arch. prof. ZUT Piotr Fiuk, prof. dr hab. Radosław Gaziński,
dr Ewa Gwiazdowska-Banaszek, Dr. Morten Hegewisch, dr hab. prof. US Grzegorz Kiarszys,
Bogdana Kozińska, Prof. Dr. Michael Meyer, dr Kacper Pencarski, dr hab. Rafał Simiński,
dr hab. prof. UAM Iwona Sobkowiak-Tabaka

Adres Redakcji
Muzeum Narodowe w Szczecinie
70-561 Szczecin, ul. Staromłyńska 27, tel. (+48) 797 705 229
e-mail: mzp@muzeum.szczecin.pl; www.mzp.muzeum.szczecin.pl

Projekt okładki
Waldemar Wojciechowski

Skład
XPRESS Sp. z o.o.

© Copyright by Muzeum Narodowe w Szczecinie and Authors
ISSN 0076-5236
Muzeum Narodowe w Szczecinie

Szczecin 2022

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Michał Adamczyk

Wołczkowo: The Federmesser Collection Reconsidered 7

Wołczkowo: badania wyrobów kultury Federmesser 39

Marta Chmiel-Chrzanowska, Michał Adamczyk

Archaeology of the Bagicz forest, north-western Poland 41

Archeologia lasu w Bagiczu (północno-zachodnia Polska) 71

Iwona Wojciechowska

Utylitarne i modne. Późnośredniowieczne zapinki ze zbiorów

Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie 73

Utilitarian and fashionable. Late-medieval brooches

from the Archaeological and Historical Museum in Stargard 98

Sławomir Słowiński, Maciej Płotkowiak

Teren położony na północ od nieistniejącego kościoła św. Mikołaja

na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych

badania archeologicznych i architektonicznych 99

Area located north of defunct St Nicholas' church in Szczecin Podzamcze

in the light of archaeological and architectural research 118

Bogdan R. Przybyła

Dawne znaki graniczne na Pomorzu Zachodnim w świetle

prospekcji archeologicznej. Przykłady z pogranicza drawsko-łobeskiego 119

Old border markers in Western Pomerania in the light of the archaeological prospection.

Examples from the borderland between Drawsko Pomorskie and Łobez 144

Krzysztof Wroński

Układ przestrzenny i funkcje wnętrza renesansowego zamku

baliwów joannickich w Słońsku 145

Spatial arrangement and functions of the interiors of the Renaissance Bailiffs' castle in Słońsk 184

Mieszko Pawłowski

Pieniądz zastępczy Szczecina podczas Wielkiej Inflacji (1922–1923)

w świetle dokumentów prezydium rejencji szczecińskiej

przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie 185

Money substitutes in Szczecin during Hyperinflation (1922–1923)

in the light of Region of Stettin Presidium documents stored in the State Archive in Szczecin 201

Bogdan R. Przybyła	
Zmiany w krajobrazie kulturowym ziemi łobeskiej po 1945 roku i ich wpływ na stan zachowania dziedzictwa archeologicznego (na podstawie badań nieinwazyjnych obszaru AZP 27-16)	203
Changes in the cultural landscape of the Łobez Land after 1945 and their influence on the state of preservation of the archaeological heritage (based on non-invasive research of AZP 27-16 area)	228
ODKRYCIA	
Michał Adamczyk	
Sierpak krzemienny z Zaborska w powiecie pyrzyckim	
Flint sickle insert from Zaborsko, Pyrzyce district	229
Michał Adamczyk	
Siekiera czworościenna z Radziszewa w powiecie gryfińskim	
Flint square axe from Radziszewo, Gryfino district	235
Michał Adamczyk	
Siekiera czworościenna z Godziszewa w powiecie łobeskim	
Flint square axe from Godziszewo, Łobez district	243
Dorota Kozłowska	
Sztylet krzemienny z Bezzecza koło Szczecina	
Flint dagger from Bezzecze near Szczecin	251
Dorota Kozłowska	
Obiekty osadnicze cyklu łużycko-pomorskiego na stanowisku nr 1 w Bagiczu i nr 27 w Kołobrzegu, pow. kołobrzeski	
Settlement features of the Lusatian and Pomeranian culture cycle from site 1 in Bagicz and 27 in Kołobrzeg, Kołobrzeg district	257
Bartłomiej Rogalski	
Dwie kłamry pasów holsztyńskich z wczesnośredniowiecznego grodziska w Długiem, pow. stargardzki, stanowisko 1	
Two Holstein belt hooks from early-medieval stronghold in Długie, Stargard district, site 1	283
Jakub Łukaszewski	
Stare druki ze zbiorów <i>Pommersches Museum</i> w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Komunikat	
Old prints from <i>Pommersches Museum</i> in the collection stored in the University Library in Poznań. Report	291

RECENZJE I OMÓWIENIA

Marta Kurzyńska

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego. Wstęp 307

Marta Kurzyńska

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego za rok 2021 309

Indeks nazw geograficznych za rok 2021 357

KRONIKA

Przemysław Manna

Muzealnictwo oraz ochrona zabytków w Kenii 363

Ewa Kmiecińska, Aleksandra Wilgocka

Cyfrowe zbiory muzeów dostępne w jednym miejscu –

projekt www.muzeach (2019–2022) 383

Monika Frankowska-Makała

„Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”.

Wystawa stała 389

Kinga Krasnodębska

„Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”.

Wystawa stała 397

Ewa Prądyńska

„Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”.

Wystawa czasowa 405

Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Pięć lat Muzeum Narodowego w Szczecinie –

Centrum Dialogu Przełomy 417

Michał Adamczyk

Wołczkowo: The Federmesser Collection Reconsidered

Wołczkowo: badania wyrobów kultury Federmesser

Abstract: The article presents the Federmesser collection from Wołczkowo, Western Pomerania, in the context of the lithic technology. The technique and the method as well as the potential relations with other Late Palaeolithic units are highlighted in the discussion.

Keywords: Western Pomerania, Late Palaeolithic, Federmesser, lithic technology, old museum collection

Abstrakt: Artykuł prezentuje kolekcję zabytków kultury Federmesser znalezionych w Wołczkowie na Pomorzu Zachodnim pod względem technologii krzemieniarstwa. W pracy przedyskutowano technikę i metodę oraz potencjalne związki z innymi kulturami późnego paleolitu.

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, późny paleolit, Federmesser, technologia krzemieniarstwa, dawne zbiory muzealne

Introduction: The Site and the Collection

Late Palaeolithic site Wołczkowo 1 (Dobra commune, Police district, West Pomeranian Voivodeship/NW Poland; AZP 29-04/132) for a long time has been considered one of the oldest, if not the oldest, known site in Western Pomerania. It is also of high importance, as it triggered a half-century long discussion about early settlement and colonization of Pomerania in the postglacial period (e.g. Czarnecki 1983, 70; Galiński 2019, 198).

The site was discovered sometime in the late 19th or early 20th century in unknown circumstances, in the place called *Streitkamp* which means a “military training field” in German. Tadeusz Galiński (1997, 55–56; 2019, 30) hypothesised that the artefacts had been found during construction of a military shooting range in Wołczkowo, north-east of the village (Fig. 1). The range itself is

located on the border of a fluvioglacial terrace and the south-western edge of a Pleistocene tunnel valley (Fig. 2), nowadays mostly filled with Lake Głębokie in the north-western part of Szczecin (Piotrowski, Schiewe, Relisko-Rybak 2015, 7–8). The artefacts were originally part of the collection owned by Hugo Schumann, member of a medical council (German: *Sanitätsrat*) from Löcknitz. After his death in 1909, the collection came into Helmuth von Brüning's possession, district administrator (German: *Landrat*) of Kreis Randow, who in turn donated it to the *Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde* (The Association for the Pomeranian History and Antiquities) in Szczecin, where later it was catalogued as number 7042:1–44 (present Cat. No.: MNS/A/5825). According to Hugo Lemcke's note published in *Baltische Studien*, at that time the Schumann's collection was the biggest and the most important collection of antiquities from Kreis Randow (Lemcke 1910, X). Unfortunately, both Schumann's original notes, his catalogue as well as part of a museum catalogue concerning the Wólczkowo site were long gone, thus the information on the site is limited to a brief mention in an archival record (ADA MNS 1743).

The Wólczkowo collection was introduced to the scientific discourse by Polish archaeologist Maciej Czarnecki who published its detailed description in two articles about Palaeolithic and Mesolithic sites in Western Pomerania (Czarnecki 1970; 1983). After the first publication, the site was mentioned several times, e.g. by Romuald Schild (1975), Tadeusz Galiński (1997; 2019), Michał Kobusiewicz (1999) and Iwona Sobkowiak-Tabaka (2011; 2017). However, it must be pointed out that all of the cited works focused only on a typological description, thus in many ways they contained the same data. There is a consensus among researchers that Wólczkowo is an assemblage of the Federmesser culture (or: *Federmesser-Gruppen*, FMG), also called the Arch-Backed Points Technocomplex (ABP), dated to the Allerød period, with possible cultural relations to the northern Germany area.

The collection contains only 44 artefacts (Figs 4–12), including two cores, 15 blades, one flake, one debitage fragment, eight arch backed points, one shouldered point (or unfinished backed point), 14 end scrapers and two burins. It is obvious that this set does not reflect a realistic composition of a typical Late Palaeolithic assemblage, mainly because of a high ratio of retouched tools in relation to blades and flakes which under normal circumstances should be the most numerous categories in an assemblage. It is very probable that the artefacts were selected upon discovery, and some were collected for aesthetic reasons with majority being rejected and left on the spot.

Goals and Aims

Because the typology of the tools from Wołczkowo has already been described several times, it will not be discussed here. Instead, the main focus of this paper is to reconsider the assemblage from Wołczkowo as seen in a different perspective. This is to be achieved through the technological analysis of the assemblage.

The most important aim here is the identification of a method and a technique used for lithic production. A related question is if the assemblage was made using a single method and a single technique or more than one. It is also important to find how in terms of technology this collection is related to the Federmesser; is it rather early or late phase of the culture and if there are any possible ties to other Late Palaeolithic cultures of Northern Europe.

An equally important goal of this paper is to refresh the knowledge of this collection and to present it to the scientific community in details and according to a modern methodology. Thus, all 44 lithics were documented and their images are an integral part of this article.

Methodology

The main objective of this paper is not as easy and straightforward as one might expect due to the nature of an old collection. What is more, it is a challenging one and requires a specific methodology of the analysis.

First of all, small collections, especially collected randomly from a surface of the ground or selected like in this case, are not fit for refittings. This method has been proven to be the most reliable if it comes to the technology, but it requires complete assemblages in order to be used most efficiently. Thus an ideal situation is a fully excavated site, which does not apply to the Wołczkowo collection.

There are two cores in the assemblage. Although it is possible to analyse cores with a scar pattern analysis, the method is better suited for research on large tools, such as bifaces or square axes (e.g. Migal, Urbanowski 2006; 2008). The reason is that in the case of cores the negatives of a last series of blade exploitation usually remove most (or even all) of negatives of initial preparation and repairs. The scar pattern analysis, in the case of blade cores, gives detailed information on the late stages, but not very much on the early ones.

The main analytical method used in this paper is the Dynamical Technological Classification (DTC), based on works of Bo Madsen (1992; 1996) and Mikkel Sørensen (2006), and later used with promising results (e.g. Berg-Hansen 2019). This approach was inspired and developed after Romuald Schild's Dynamical Classification (e.g. Schild, Marczak, Królik 1975),

although a substantial shift in philosophy occurred between the two research methods. While Schild, Marczak, Królik (1975) used the classification to qualify and quantify populations of tools in a purely typological manner, both Madsen (1992; 1996) and Sørensen (2006) used the same principles for separate technological elements derived mainly from a method (e.g. edge preparation) and a technique (e.g. form of a bulb; Tab. 1 and 2; Fig. 3). This approach was more suited for interpretation of data in the context of a *chaîne opératoire* and later to construct a *schema opératoire* (e.g. Inizian *et al.* 1999, 15–16).

One important remark about application of the DTC method is that it requires a knowledge of the *chaîne opératoire* concept and its stages. It is crucial to know how products of different stages may look like, because in many flintknapping traditions different techniques are used at different stages of core reduction, resulting in different sets of features. Thus it is helpful to separate debitage from technological waste and cores, and later compare these groups.

In its core, the DTC method was developed for quantifying large populations of lithics, allowing for clustering and subdividing them according to methods and techniques. However, in this paper, the analysed collection is definitely too small to fully use the potential of the method. Thus, it will only be adopted to describe different operations present in the collection and their technological context.

For comparison, some data on the Federmesser flintknapping were taken from the literature (e.g. Hartz 1987; Kabaciński, Sobkowiak-Tabaka 2010; Sobkowiak-Tabaka 2011; Kwiatkowski, Masojć 2011; Riede 2014; Kotthaus 2019; Sobkowiak-Tabaka, Okuniewska-Nowaczyk, Ratajczak-Szczerba 2019; Pyżewicz *et al.* 2020). However, the Federmesser lithic technology is still rather poorly described, especially when compared with other Late Palaeolithic units.

Raw material

The lithics from the Wołczkowo collection were made of variety of Cretaceous flints. Most of them represent high quality flints of different shades of grey, from milky white to almost black, of glassy and clear structure, making them very controllable during knapping. Among them there is a set of one core and four end scrapers (Figs 4:2; 9:6; 10:2,3 and 12:1) made of a very distinct striped flint. It seems very probable that all of them originate from the same pebble. The other notable raw material type is a semi-transparent flint containing numerous Bryozoa exoskeletons of the Middle Turonian Age (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 18–19). The shouldered point, one arch backed point, one end scraper and two blades were made of this type of flint (Figs 5:4; 6:4; 8:8 and 9:1,4). Unsurprisingly, due to shared geological history, these

raw materials are typical of all of the Western Baltic zone, from southern Sweden and Denmark, through northern Germany to the north-western Poland.

All of the lithics from the Wołczkowo collection are patinated to some degree, from light white and bluish to heavy white patina (e.g. Figs 5 and 6). This kind of surface discoloration is typical of sites with slightly acidic soils and is common in Western Pomerania. Some flints have more or less pronounced red and light brown spots (e.g. Figs 5:3; 6:3 and 9:1), resulting from high content of iron oxides in soil.

Importantly, M. Czarnecki (1970, 37–38) in his description of the Wołczkowo collection in the case of 25 lithics described the raw material as a Jurassic flint. However, a closer examination does not allow to confirm this statement. All of the flint types present in the collection are of Cretaceous age and either of local or regional origin. Their presence was noted in other Western Pomeranian Late Palaeolithic assemblages, including other sites from the same area, like Tanowo 2 and 3 (e.g. Galiński 2015; 2019). Although we have no data about the rest of the original assemblage, it is possible that the main sources of flint for the site were located locally.

Technological Analysis

There are two cores in the Wołczkowo collection (Fig. 4). Both of them are single platform subconical blade cores, although one of them has a single blade negative of opposite direction, suggesting it may have been a two-platform core originally (Fig. 4:2). In the technological sense both of them are almost exactly the same, except for the platform curation process. While one of them has a negative suggesting a core tablet removal (Fig. 4:1), the other does not (Fig. 4:2). Both cores have their platforms formed with few large flakes. They also have flat frontal flaking surfaces and sides covered with blade negatives, as well as natural backs. Also their metrics are similar. It is noteworthy that both of them have been broken, thus they do not reflect a full length of possible blades. Flat bulb negatives on their flaking surfaces and rather deep ones on platforms suggest use of a soft hammer technique for blade detachment and hard hammer for maintenance. Both specimens have flaking angles around 80° and edge trimming was the only mode of edge preparation prior to blade detachment.

Among 29 blades and tools on blades (Figs 5–9) 20 have their proximal ends intact, making it possible to identify a technique. They are rather slender and thin, with angles between surfaces and butts around 70–80°, and only a single blade having a more acute 60° angle. The blades are regular, with predominant proximal curvature, with 10 of them being twisted.

All of the blades were detached using soft hammer direct percussion, possibly a mineral one striking at the edge, as suggested by rather flat or even absent

ripples, in some cases more pronounced at distal ends, predominantly present lips and flat and spread bulbs. In 10 cases a bulbar scar is present, which also occur often in soft hammer debitage. Only two of them have a conus.

There is a variety of butt forms (Figs 13–15), with predominant small and punctiform butts, although oval, either relatively large and small, are also present. The same is observed in terms of butt preparation, with 10 having a flat butt, one with two negatives and eight with more than two negatives present.

The blades have mostly two negatives present on their dorsal sides (14 cases), with three and more than three being less frequent (eight and four specimens respectively). Also one crested blade and two blades with cortex and single negative are present. Interestingly, while 17 blades have unidirectional negatives, seven specimens have negatives of blades struck from opposite directions, suggesting they have been detached from double platform cores.

A variety of edge preparation types is registered, with nine blades being prepared with trimming (Fig. 13), six blades prepared with faceting (Fig. 14) and three prepared with a combination of both trimming and faceting (Fig. 15). There seems to be no correlation between a type of edge preparation and a core type, although with such small analysed population this impression might be false.

Almost all (11 of 13) flakes and flake fragments in the Wołczkowo collection are end scrapers (Figs 10–12). Only seven of them have their proximal parts. They are rather thick, much more than blades, and short, although this results from retouching. The angles between platforms and surfaces are all around 70–80°, which is similar to blade population. They seem to be mostly regular, with a slight curve, mostly in a proximal part and without a twist.

Contrary to blades, all of the flakes were struck at platform, 2–3 mm behind the edge. As a result, their features resemble more hard hammer direct percussion technique, although the hammer was probably some kind of soft rock, such as sandstone. The bulbs are rather flat. Similarly to blades, the ventral sides of flakes are mostly flat, with three flakes having more pronounced ripples. Except for one example all of the flakes with proximal parts preserved have some form of a weak lip, four of seven have a bulbar scar, and a conus is largely absent. These traits are also similar to attributes observed on blades.

Flakes from the Wołczkowo collection in comparison with blades have bigger and more robust butts, mostly large oval and small but thick, in relation to their overall size (Fig. 16). In terms of butt preparation three specimens have flat butts, while four have more than two negatives. This proportion is different than in the case of blades where mostly flat butts occurred.

Most flakes have two (three cases) or three (six cases) negatives visible on their dorsal sides. Additionally, three flakes have at least some cortex on their

dorsal sides. Flakes are also more diverse in terms of direction of negatives on dorsal sides, with almost equal proportions of dorsal sides with one, two and more than two directions, as well as dorsal sides fully covered by cortex.

The same type of equal proportions is observed in the case of edge preparation. Preparation by trimming was used three times (Fig. 16:1–3) and preparation by faceting two times (Fig. 16:4,5), while further two flakes were prepared by combination of both modes (Fig. 16:6,7). Just like with blades, there is no correlation between preparation and number and direction of negatives.

Technique and Method

As stated above, it seems very probable that both blades and flakes at different stages of production (preparation, repairs, exploitation) were made with the same mineral soft hammers (e.g. sandstones), with angles mainly around 70–80° and rather careful edge preparation, although blades were mostly struck at an edge, while flakes were struck behind an edge. This resulted in notable differences in debitage features, such as small, well-prepared butts and precise execution of blades versus relatively big butts and less careful strike in the case of flakes. Thus blades have mostly features typical of soft hammer percussion and features of flakes reflect hard hammer percussion.

Although in the Wołczkowo collection there are only single platform cores, there is evidence of double platform cores being in use, as suggested by presence of negatives struck from opposite directions on dorsal sides of some blades (e.g. Figs 5:7; 7:1,4; 8:1,7 and 9:3). At this point it is still unclear if this results from using at least two different methods (single and double platform cores respectively), or if the same cores were initially used as double platform cores and reworked into single platform cores when initially exploited. The latter seems probable, as one of the cores has a single negative of a blade struck in an opposite direction in relation to the platform (Fig. 4:2).

It appears that some tools from the Wołczkowo collection, notably end scrapers, were fabricated on flakes from core preparation and repairs (Figs 10–12). This may suggest that waste management was an integral part of the *chaîne opératoire* and a method of a dedicated flake core was not used. However, because of a small and incomplete collection, this is a suggestion, rather than a solid conclusion.

Discussion

During the technological analysis some issues worth of discussion have been noted. While the typology of this collection is rather straightforward and there is a consensus about its Federmesser origin, it is more complicated in

terms of technology. This is mostly due to some technological similarities of the Wołczkowo collection to the Hamburg culture. A similar phenomenon was earlier described by Julia Kotthaus (2019, 199) in her analysis of the Borneck-Ost site of the Federmesser culture, where she described a case of one core being similar to a Hamburgian one.

A number of features of the Wołczkowo collection, such as soft hammer blade detachment, a combination of trimming and faceting in the case of some blades (none of these are *en éperon*, though) or intense trimming with plain butts, as well as the presence of a single shouldered point (Fig. 9:1) are part of the standard technological package of the Hamburgian (Madsen 1996, 64), although it must be mentioned that the shouldered point may in fact be an unfinished backed point. On the other hand, flaking angles are different in both flintknapping traditions, in Federmesser assemblages from Borneck-Ost and Wołczkowo being around 70–80°, while typical Hamburgian flintknapping represents more acute 70° or less, although in some Havelte phase assemblages, e.g. in Jels, the majority of blades had angles around 80–85° (Madsen 1992, 108; 1996, 64). Furthermore, backed points are also present in Hamburgian assemblages (Burdukiewicz 1987, 196–197; Kobusiewicz 1999, 28–29; Riede 2014, 38; Kotthaus 2019, 196). In Wołczkowo, there are three small points that may be interpreted as micro-truncations (*Mikroformen*; Fig. 8:1–3). There are also five long end scrapers with retouched sides (although four of them are broken and were counted as flakes; Figs 9:6 and 12), which together with micro-truncations are generally considered to be associated with the Hamburgian (e.g. Sobkowiak-Tabaka 2011, 65). Noteworthy *Zinkens*, widely associated with the Hamburgian, are in fact present in different Late Palaeolithic cultural contexts in Western Pomerania, including Federmesser, although they are absent in the Wołczkowo collection. This, however, suggests that cross-cultural contacts, transmission of knowledge, tradition and cultural ancestry of Late Palaeolithic groups are more complicated than it is usually considered.

The similarity between Hamburgian and Federmesser technologies suggested above is understandable when origins of both cultures and their ties to the Magdalenian are taken into account. This is due to the fact that Hamburgian stems from the Middle and Late Magdalenian, while Federmesser is a continuation of the Late Magdalenian and Azilian (Riede 2014, 35–39). Hence the possible similarities might be remnants of the older tradition and while both cultures adapted different environmental and economic strategies, some common technological aspects were present in both. This is more evident in the case of the Hamburgian, because both the classic phase and the Havelte phase were identical with a sole exception of the main projectile point type, a shouldered point and a Havelte point respectively (Riede 2014, 38), but overall

technology was similar to the Magdalenian. In Federmesser, these similarities are not as obvious. One must ask a question though, whether or not in the case of Wołczkowo this similarity is a result of the selection of artefacts on the basis of appearance and would or would not these results be different if the complete assemblage was considered?

Another important issue is a diversity of the Federmesser lithic technology. Katarzyna Pyżewicz *et al.* (2020) in their case study of sites Świąty Wojciech 7 and Rogalinek 1 described two different methods used in the Federmesser. The first one (Świąty Wojciech 7) was production of robust debitage pieces detached from amorphous cores, mostly lacking any advanced preparation. The other method (Rogalinek 1) was more advanced in terms of preparation and repairs, with careful edge preparation and slender blade production (Pyżewicz *et al.* 2020, 97), the features which in many ways are represented in the Wołczkowo collection. In Authors' opinion, the differences might be a result of individual knappers' preferences, but on the other hand, they might also reflect cultural differences and traditions (Pyżewicz *et al.* 2020, 100).

Technologically, the Wołczkowo collection seems to be similar to sites with a primarily soft hammer blade detachment method, such as aforementioned Rogalinek 1 (Pyżewicz *et al.* 2020) and possibly Borneck-Ost (Kotthaus 2019). A typical trait of the Federmesser flintknapping is shortening of a *chaîne opératoire*, more technological flexibility and overall simplification of technology in relation to both Magdalenian and Hamburgian (Riede 2014, 36; Kotthaus 2019, 194–196). It is unclear if this is true for the Wołczkowo collection, although the possible use of preparation and repair waste as tool blanks might suggest following this strategy.

A separate question is the use of double platform cores suggested by opposite directions of negatives of some blades and one core. The number of these blades is actually around 25%, far too much to be a coincidence. These opposite negatives are also a very clear result of a serial blade detachment, meaning they are not merely negatives of repairs. While single platform cores are usually the type associated with the Federmesser, double platform cores are in general present in other assemblages, including in Western Pomerania, and may in fact be a dominating type of core in some cases. This was suggested for the Federmesser assemblage from Rotnowo 18 (Galiński 2007; 2019, 36–39), although the Ahrensburgian settlement was also present at the site. These conclusions must therefore be treated carefully.

Dating of the Wołczkowo collection is a very hard task due to its incomplete nature and absence of any organic materials. The aforementioned possible similarities to the Hamburgian technology might suggest rather early dating of this collection, however, when examined closely this claim is impossible to verify.

There is a suggestion of a little to none chronological diversity of the Federmesser, both in technological (Riede 2014, 36) and typological terms (Sobkowiak-Tabaka 2017, 319). On the other hand, there is definitely some technological diversity within the Federmesser, as evidenced by Pyżewicz *et al.* (2020), and two methods might as well be markers of chronological variety, although it is impossible to verify this claim. Therefore while Sobkowiak-Tabaka (2017) in her monograph on the Federmesser divided the culture into five chronological ranges based on modelled radiocarbon dates, our knowledge on the possible relations between the Federmesser technology and chronology is still seriously limited.

Conclusions

The technological analysis presented in this paper allowed to look on the Wołczkowo collection with a new perspective. However, as stated many times, caution is required and the conclusions should be taken with a grain of salt.

It is possible that the method was identified, and it is the method present in other Federmesser assemblages, as suggested by results of Pyżewicz *et al.* (2020). As the directions noted on the dorsal sides of some blades may indicate double platform cores may have been used at some point, even though both cores associated with the Wołczkowo collection are single platform cores. However, due to a low number and generally an incomplete set of finds, the results must be taken carefully. A use of mineral soft hammers on all stages of the reduction, differentiated by striking either on an edge (blades) or behind it (flakes), seems probable.

There is still much to say about Wołczkowo. Despite many years of efforts by T. Galiński (1997, 55–56) the site was never found. It is possible, that it was completely destroyed and the Schumann's collection is all that is left. Also exact chronology of these artefacts is unknown and a chance to narrow it is very low.

As to some common technological features of the Hamburgian and Federmesser flintknapping noted in this research, we may expect more assemblages showing some degree of similarities. The Federmesser lithic technology is a fascinating research field due to its flexibility, shared Magdalenian ancestry with the Hamburgian and generally different way of solving problems than two previous cultures. Despite some technological analysis and especially refittings have been published in recent years (e.g. Kwiatkowski, Masojć 2011; Kotthaus 2019; Pyżewicz *et al.* 2020), there are still many uncertainties and much to discuss in the future.

Table 1. List of features described in the Dynamical Technological Classification (DTC) method used in the study. Colours mark different sets of data: grey – site and artefact number; red – basic classification; yellow – measurements; blue – debitage features; orange – edge and preparation features; green – core features

Tabela 1. Lista cech opisywanych metodą Dynamicznej Klasyfikacji Technologicznej (DTC). Kolory odpowiadają różnym zestawom danych: szary – nazwa stanowiska i numer zabytku; czerwony – podstawowa klasyfikacja; żółty – wymiary; niebieski – cechy debitażu; pomarańczowy – cechy krawędzi i jej przygotowania; zielony – cechy rdzeni

Code Kod	Feature Cecha	Attribute Właściwość
–	Site	–
–	Artefact number	–
X1	Type	Description
X2	Subtype	Description
X3	Blank type	Description
X4	Raw material	Description
M1	Length	Measurement
M2	Width	Measurement
M3	Thickness	Measurement
A1	Dorsal debitage face	1. Cortex/natural surface; 2. Cortex + negative; 3. Cortex + 2 or more negatives; 4. 2 negatives; 5. 3 negatives (prismatic); 6. 4 or more negatives; 7. Unifacial crested blade; 8. Bifacial crested blade
A2	Dorsal negative direction	0. Cortex; 1. Unidirectional; 2. 2 directions (or different than on ventral side); 3. More than 2 directions
B	Debitage termination	1. Ideal; 2. Feathered; 3. Plunging; 4. Hinged
C1	Debitage curvature	1. Straight; 2. Distal curvature; 3. Even curvature; 4. Proximal curvature; 5. Curvature with belly
C2	Twist	0. No twist; 1. Right-hand twist; 2. Left-hand twist
D	Regularity	1. Irregular; 2. Mostly regular; 3. Extremely regular
E	Ventral ripples	0. Smooth ventral face; 1. Distal end ripple; 2. Flat ripple; 3. Pronounced ripple
F1	Lip	0. No lip; 1. Weak lip (felt under a finger); 2. Medium lip (visible); 3. Pronounced lip
F2	Bulb morphology	0. No bulb; 1. Flat and spread bulb; 2. Round bulb; 3. Pronounced bulb; 4. Multiple bulbs
G	Bulbar scar	0. No scar; 1. Small scar; 2. Large scar; 3. Split bulb
H	Conus formation	0. No conus; 1. Ring crack; 2. Ring crack + conus; 3. Detached bulb
I	Butt morphology	1. Large thick butt; 2. Large oval butt; 3. Thin oval butt; 4. Small thick butt; 5. Small butt; 6. Punctiform butt; 7. Broken butt
J	Butt preparation	0. No preparation; 1. 2 negatives; 2. More than 2 negatives
K	Debitage preparation	0. No preparation; 1. Light preparation; 2. Intense preparation; 3. Point isolation
L	Debitage fragmentation	1. Complete debitage; 2. Distal end; 3. No distal end; 4. Proximal end; 5. No proximal end; 6. Medial fragment; 7. Split debitage
Q1	Angle	Description

Q2	Edge trimming	0. No trimming; 1. Light trimming; 2. Intense trimming; 3. Point isolation
Q3	Edge faceting	0. No faceting; 1. Light faceting; 2. Intense faceting; 3. Point isolation
N1	Number of platforms	1. 1 platform; 2. 2 platforms; 3. 3 or more platforms
N2	Platform preparation	1. Single flake; 2. Few large flakes; 3. Many small flakes
O1	Core morphology	1. Single platform subconical; 2. Single platform conical; 3. Dual platform cylindrical; 4. Dual platform prismatic; 5. Multiplatform; 6. Discoidal
O2	Front morphology	1. Cortex/natural; 2. Unifacial crest; 3. Bifacial crest; 4. Flat surface (1 negative); 5. Flat surface (2 or more negatives); 6. Blade negatives
O3	Back morphology	1. Cortex/natural; 2. Unifacial crest; 3. Bifacial crest; 4. Flat surface (1 negative); 5. Flat surface (2 or more negatives); 6. Blade negatives
O4	Sides morphology	1. Cortex/natural; 2. Crest formation negatives; 3. Preparation from platform; 4. Other preparation; 5. Blade negatives
P	Core front exploitation	1. Circular exploitation; 2. Up to $\frac{3}{4}$ exploitation; 3. Single front exploitation
R	Platform rejuvenation	1. Full rejuvenation (core tablet removal); 2. Partial rejuvenation (rejuvenation flake removal)
S	Core rejuvenation	1. Front rejuvenation flake; 2. Distal blade rejuvenation flake; 3. Side rejuvenation flake

Table 2. Technological features of the debitage from Wołczkowo 1
Tabela 2. Cechy technologiczne debitażu z Wołczkowa 1

Code Kod	Feature Cecha	Attribute Właściwość	Blades Wióry	Flakes Odlupki
A1	Dorsal debitage face	1. Cortex/natural surface	0	2
		2. Cortex + negative	2	0
		3. Cortex + 2 or more negatives	0	1
		4. 2 negatives	14	3
		5. 3 negatives (prismatic)	8	5
		6. 4 or more negatives	4	0
		7. Unifacial crested blade	1	0
		8. Bifacial crested blade	0	0
A2	Dorsal negative direction	0. Cortex	1	2
		1. Unidirectional	17	3
		2. 2 directions (or different than on ventral side)	7	4
		3. More than 2 directions	4	3
B	Debitage termination	1. Ideal	12	1
		2. Feathered	4	0
		3. Plunging	0	0
		4. Hinged	3	0
C1	Debitage curvature	1. Straight	3	1
		2. Distal curvature	3	0
		3. Even curvature	2	1
		4. Proximal curvature	15	3
		5. Curvature with belly	0	0
C2	Twist	0. No twist	11	6
		1. Right-hand twist	6	0
		2. Left-hand twist	4	0
D	Regularity	1. Irregular	0	1
		2. Mostly regular	24	6
		3. Extremely regular	0	0
E	Ventral ripples	0. Smooth ventral face	10	9
		1. Distal end ripple	10	0
		2. Flat ripple	9	2
		3. Pronounced ripple	0	1
F1	Lip	0. No lip	3	1
		1. Weak lip (felt under a finger)	15	5
		2. Medium lip (visible)	2	1
		3. Pronounced lip	0	0
F2	Bulb morphology	0. No bulb	0	0
		1. Flat and spread bulb	20	7
		2. Round bulb	0	0
		3. Pronounced bulb	0	0
		4. Multiple bulbs	0	0

G	Bulbar scar	0. No scar	10	3
		1. Small scar	8	4
		2. Large scar	2	0
		3. Split bulb	0	0
H	Conus formation	0. No conus	18	5
		1. Ring crack	2	2
		2. Ring crack + conus	0	0
		3. Detached bulb	0	0
I	Butt morphology	1. Large thick butt	0	0
		2. Large oval butt	2	3
		3. Thin oval butt	2	0
		4. Small thick butt	2	2
		5. Small butt	4	0
		6. Punctiform butt	7	1
		7. Broken butt	3	1
J	Butt preparation	0. No preparation	10	3
		1. 2 negatives	1	0
		2. More than 2 negatives	8	4
K	Debitage preparation	0. No preparation	6	2
		1. Light preparation	1	0
		2. Intense preparation	1	4
		3. Point isolation	12	1
L	Debitage fragmentation	1. Complete debitage	16	4
		2. Distal end	2	0
		3. No distal end	3	3
		4. Proximal end	1	0
		5. No proximal end	4	0
		6. Medial fragment	3	5
		7. Split blade	0	0
Q1	Angle	80	11	3
		70	8	4
		60	1	0
Q2	Edge trimming	0. No trimming	6	2
		1. Light trimming	1	0
		2. Intense trimming	1	4
		3. Point isolation	12	1
Q3	Edge faceting	0. No faceting	10	3
		1. Light faceting	0	1
		2. Intense faceting	0	1
		3. Point isolation	9	2
Q2+Q3	Edge trimming + Edge faceting	1. Preparation by trimming	9	3
		2. Preparation by faceting	6	2
		3. Preparation by both trimming and faceting	3	2

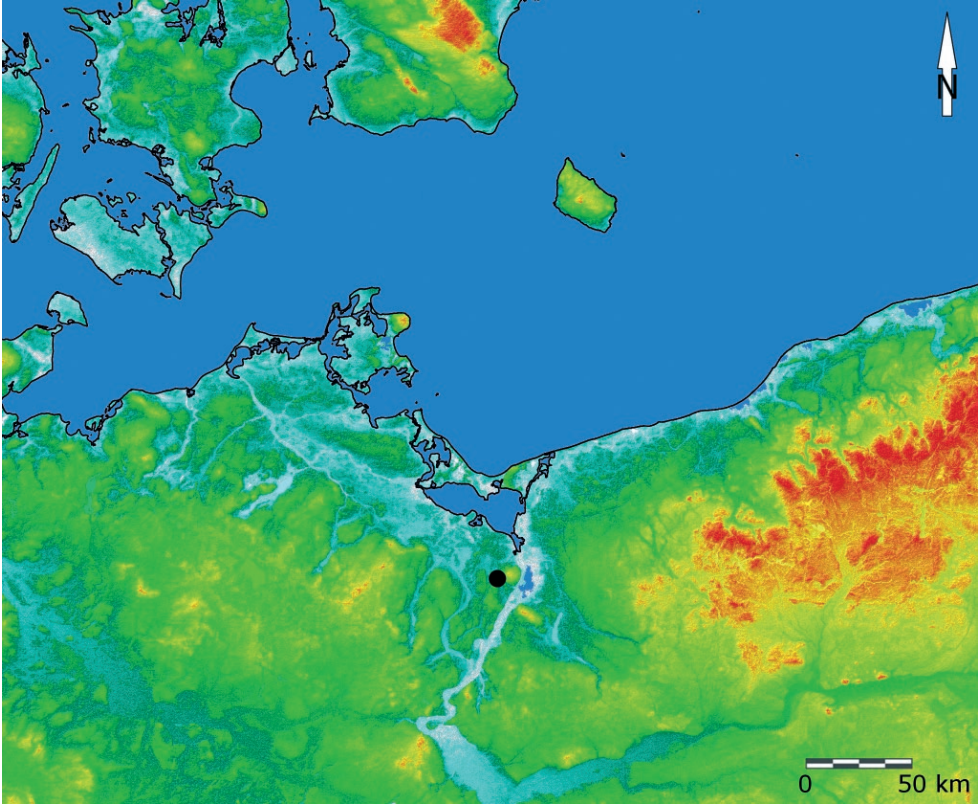

Fig. 1. Probable location of Wołczkowo 1 (black dot) in the south-western Baltic region. Prepared by M. Adamczyk

Ryc. 1. Prawdopodobna lokalizacja stanowiska Wołczkowo 1 (czarny punkt) w regionie południowo-zachodniego Bałtyku. Oprac. M. Adamczyk

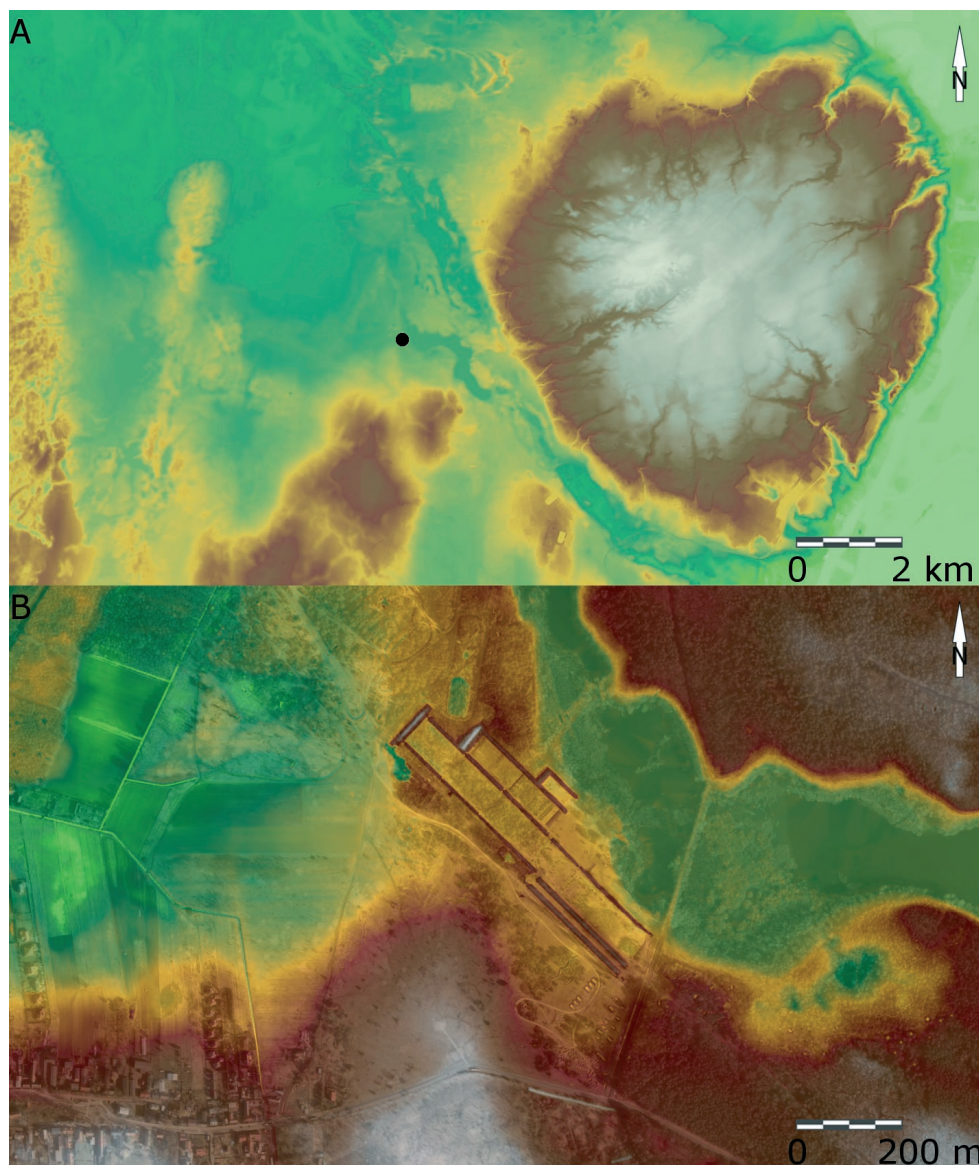

Fig. 2. Most probable location of site Wołczkowo 1: A – LIDAR ALS image of the NW part of Szczecin and adjusting Ueckermünder Heide (the black dot marks the shooting range in Wołczkowo); B – detailed view of the shooting range in Wołczkowo and its surroundings. ALS images after: <geoportal.gov.pl> [accessed: 19 IV 2022]. Prepared by M. Adamczyk

Ryc. 2. Najbardziej prawdopodobna lokalizacja stanowiska Wołczkowo 1: A – zobrazowanie LIDAR ALS obejmujące północno-zachodnią część Szczecina i przyległą Puszcza Wkrzańską (czarnym punktem oznaczono lokalizację strzelnicy w Wołczkowie); B – szczegółowe zobrazowanie strzelnicy w Wołczkowie i jej otoczenia. Zobrazowanie ALS pobrane ze strony <geoportal.gov.pl> [dostęp: 19 IV 2022]. Oprac. M. Adamczyk

No.	X1 Type		X2 Subtype	M1 Length	M2 Width	M3 Thickness	A1 Dorsal blade face	A2 Dorsal Neg dir	B Blade terminat on1	C1 Blade curvature	C2 Twist	D Regularit y	E Ventral ripples	F1 Lip	F2 Bulb morphol ogy	G Bulbar scar	H Conus formatio n	I Butt morphol ogy	J Butt preparati on	K Blade preparati on	L Blade fragment ation	Q1 Angle	Q2 Edge bri mm	Q3 Edge Fac et	
	X1	X2																							M1
37	blade	serial	53,92	17,13	5,01	4	3	4	1	2	4	1	2	1	2	1	0	0	2	2	0	3	80	0	3
40	blade	corrector	53,65	25,67	6,65	6	2	2	4	0	2	1	2	1	1	1	2	1	6	1	0	3	80	0	3
36	blade	serial	47,24	17,01	2,95	5	2	1	3	2	2	2	2	1	1	0	1	6	1	0	5				
32	blade	serial	43,21	18,27	4,67	6	1	2	0	2	2	2	2	1	1	0	0	6	0	3	1	80	3	0	
33	blade	serial	41,19	13,23	2,97	4	2	1	4	0	2	0	2	0	2	1	0	5	0	3	1	60	3	0	
9	blade	serial	38,58	13,21	2,86	5	1	1	4	0	2	1	2	1	1	2	0	7	1	3	1	80	3	0	
6	blade	serial	32,61	12,23	3,17	5	1	2	4	0	2	1	1	1	1	1	0	5	0	3	1	70	3	0	
39	burin		57,34	14,91	5,07	4	2	4	1	1	2	0	1	1	1	1	0	3	0	3	1	80	3	0	
41	burin		56,43	23,3	8,15	6	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	0	6	2	0	1	70	0	3	
42	blade	crested bl	80,79	25,61	17,24	7	3	1	4	1	2	1	2	1	1	1	0	7	2	3	1	70	3	3	
35	point	shouldere	58,57	19,63	6,02	5	1	2	1	0	2	1	0	2	1	0	0	3	2	0	1	80	0	3	
38	point	arched ba	49,39	15,31	4,28	5	2	1	4	0	2	2	2	2	1	1	0	4	2	1	1	80	1	3	
7	point	arched ba	40,67	14,53	4,41	4	1	1	4	2	2	2	2	0	1	1	0	5	0	3	1	80	3	0	
8	point	arched ba	40,37	11,54	4,97	4	1	1	2	2	2	2	2	2	2	0	1	0	5	0	3	1	80	3	0
11	point	arched ba	44,1	12,87	4,2	4	1	1	4	2	2	2	2	2	2	0	1	0	5	0	3	1	80	3	0
34	blade	serial	45,24	17,78	5,47	5	1	1	4	2	2	2	2	2	2	0	1	0	5	0	3	1	80	3	0
30	blade	serial	31	18,21	3,47	4	1	4	4	0	2	2	2	1	1	1	1	2	0	3	1	70	3	0	
28	blade	serial	40,43	13,84	6,63	6	2	1	1	2	2	0	2	0	1	1	0	6	2	2	1	70	2	3	
31	blade	serial	34,39	19,36	5,53	4	1	1	4	1	2	0	1	2	0	0	0	7	2	0	4	70	0	3	
10	blade	2nd creste	46,84	9,9	4,06	4	3	1	4	1	4	1	2	2	1	1	0	6	0	3	1	70	3	0	
27	blade	serial	32,09	12,95	5,75	5	1	4	0	2	0	2	0	1	1	1	0	6	0	3	3	70	3	0	
29	point	arched ba	31,42	16,44	3,31	5	1	4	0	2	1	1	1	1	1	1	0	5	0	3	3	80	3	0	
2	blade	corrector	22,97	9,47	3,05	4	1	1	2	0	2	0	2	0	1	1	0	6	0	3	1	80	3	0	
3	point	arched ba	23,13	10,98	3,75	4	2	4	2	4	2	2	2	2	2	0	1	1	2	2	2	70	2	2	
5	point	arched ba	23,79	9,12	4,39	2	1	4	2	1	1	1	1	1	1	1	0	6	0	3	1	80	3	0	
4	point	arched ba	28,74	10,88	3,44	4	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	3	1	80	3	0	
26	end scraper	arched ba	28,28	13,85	7,26	2	0	0	3	2	2	2	2	0	1	1	1	4	2	0	6				
18	end scraper	serial	39,71	18,39	6,9	4	3	0	3	2	2	2	2	0	1	1	0	4	2	0	6	80	0	3	
15	end scraper	serial	36,6	17,9	5,44	4	1	0	3	2	2	2	2	0	1	1	0	4	2	0	6	80	0	3	
22	end scraper	serial	30,66	21,25	6,2	1	0	0	4	0	2	2	2	2	1	1	0	4	2	0	3	80	2	1	
21	end scraper	serial	35,36	25,45	5,24	5	1	4	0	2	0	2	2	2	1	1	0	2	2	2	3	80	2	1	
17	end scraper	serial	27,46	17,4	6,11	1	0	2	4	0	2	0	2	0	1	1	0	2	2	0	6	80	0	3	
25	end scraper	serial	21,04	18,65	7,1	5	2	2	2	2	2	2	2	2	2	0	0	2	2	0	6	80	0	3	
14	flake	preparati	36,88	23,89	10,46	5	2	1	3	0	2	3	1	1	1	1	1	2	2	2	2	70	2	2	
13	end scraper	serial	39,21	21,74	12,02	3	3	0	3	0	2	0	0	0	1	1	1	2	2	2	6				
16	end scraper	serial	28,29	19,03	6,96	5	3	0	3	0	2	0	0	0	1	1	0	4	2	0	6				
23	end scraper	serial	25,62	22,97	4,89	4	1	1	4	0	2	0	0	0	1	1	0	4	2	0	6				
19	end scraper	serial	33,44	19,41	7,08	3	3	0	3	0	2	0	0	0	1	1	0	4	2	0	6				
12	end scraper	serial	34,68	21,28	6,3	5	1	1	1	0	1	0	1	2	0	1	0	7	0	2	1	70	2	0	
24	end scraper	serial	31,02	21,52	7,65	4	2	4	0	2	0	2	0	1	1	1	1	4	0	2	1	70	2	0	
20	end scraper	serial	32,21	21,84	8,39	4	2	4	0	2	0	2	0	1	1	1	0	6	0	3	1	70	3	0	
1	fragment		8,23	22,32	1,93																				

Fig. 3. Datasheet with DTC data, cores are not included. Prepared by M. Adamczyk
Ryc. 3. Tabela zawierająca dane z DTC, nie uwzględniono rdzeni. Oprac. M. Adamczyk

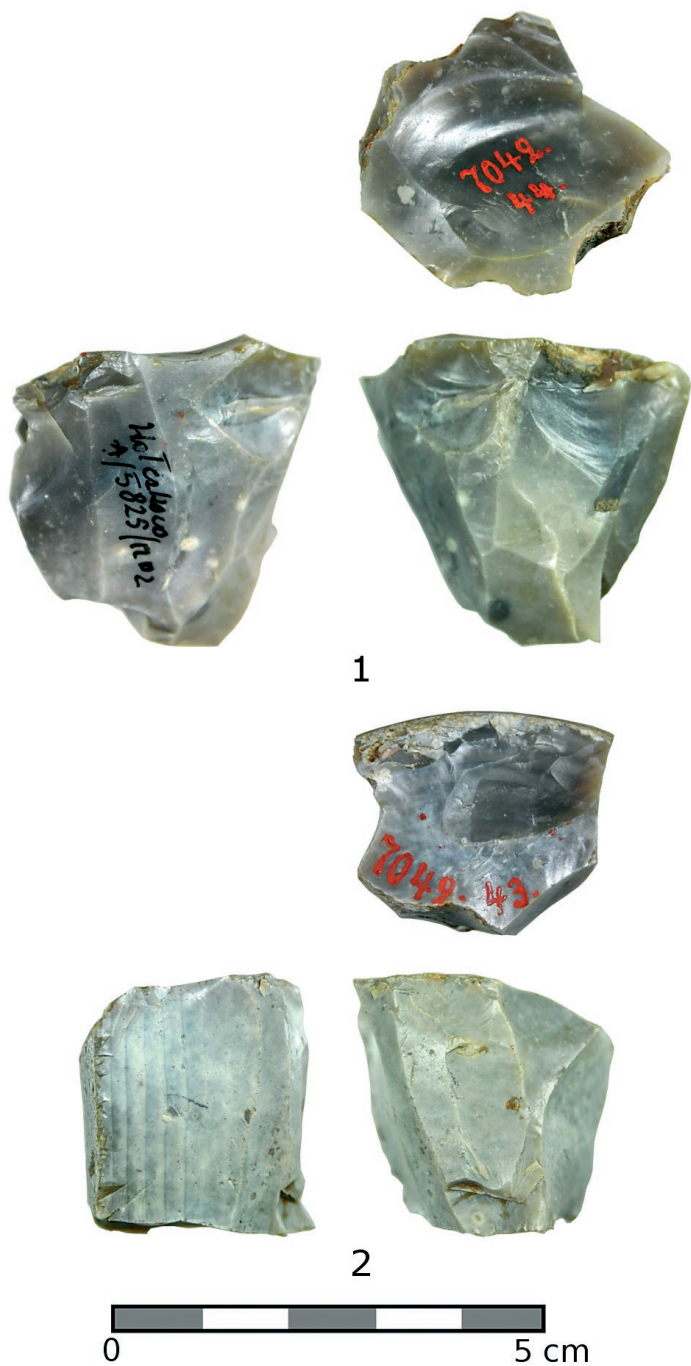

Fig. 4. Cores. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 4. Rdzenie. Fot. M. Adamczyk

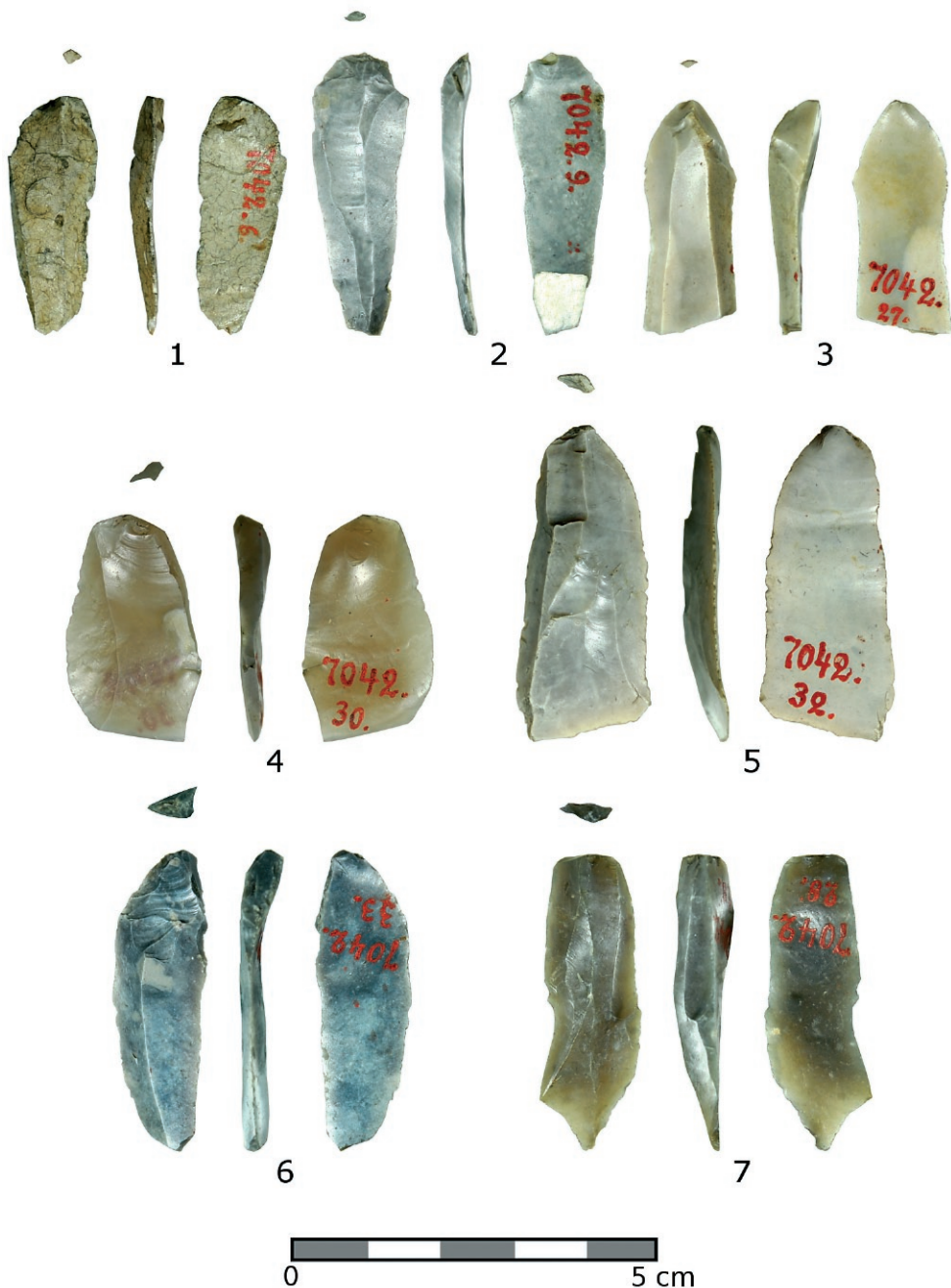

Fig. 5. Serial blades and fragments. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 5. Wióry seryjne i ich fragmenty. Fot. M. Adamczyk

Fig. 6. Serial blades and fragments. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 6. Wióry seryjne i ich fragmenty. Fot. M. Adamczyk

Fig. 7. Non-serial blades: 1 – crested blade; 2 – correction blade; 3 – 2nd crested blade; 4 – correction blade. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 7. Wióry niebędące efektem produkcji seryjnej: 1 – zatępic; 2 – wiór korekcyjny; 3 – pod-tępic; 4 – wiór korekcyjny. Fot. M. Adamczyk

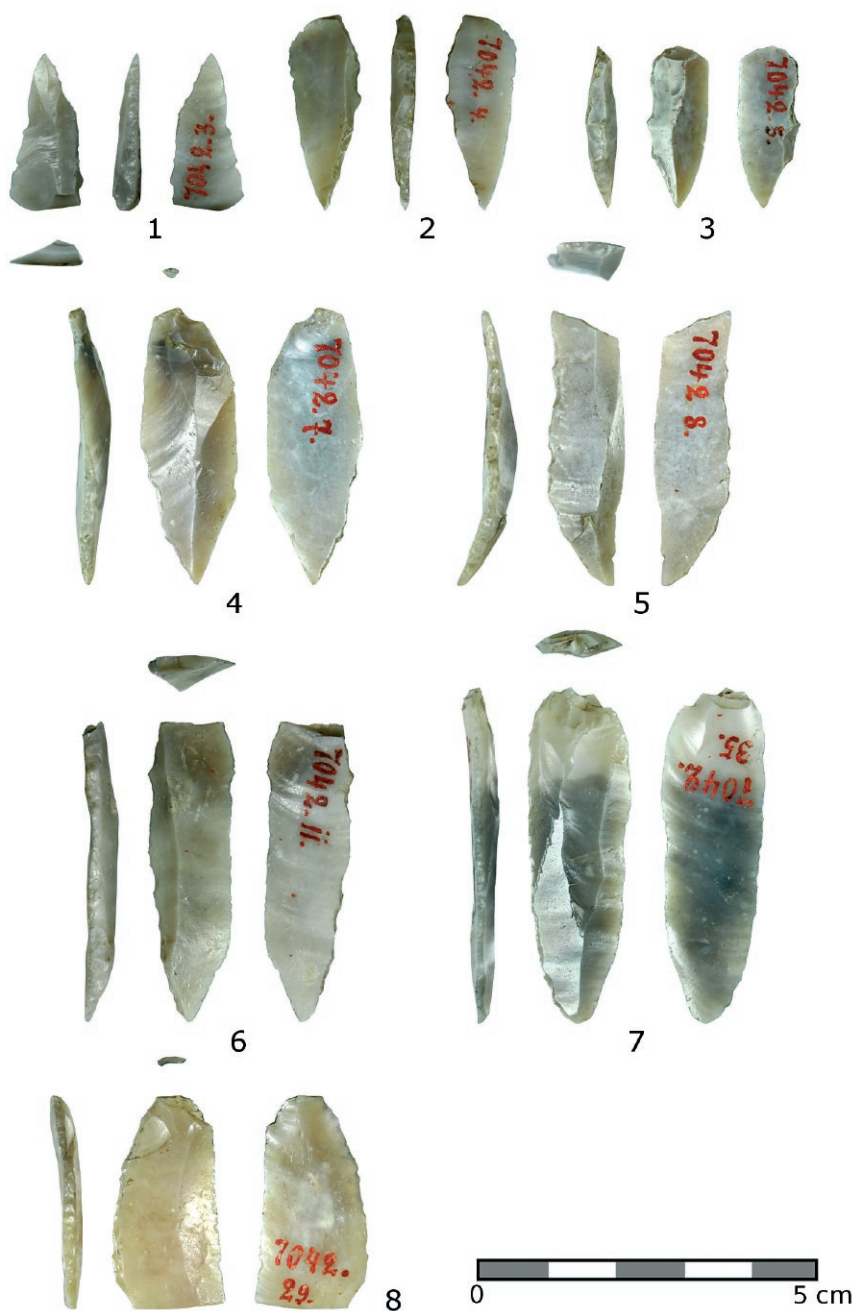

Fig. 8. Blade tools, arch backed points: 1–3 – possible micro-truncations; 4–8 – Federmessers.
 Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 8. Narzędzia wiórowe, tylczaki łukowe: 1–3 – możliwe mikropółtylczaki; 4–8 – tylczaki
 Federmesser. Fot. M. Adamczyk

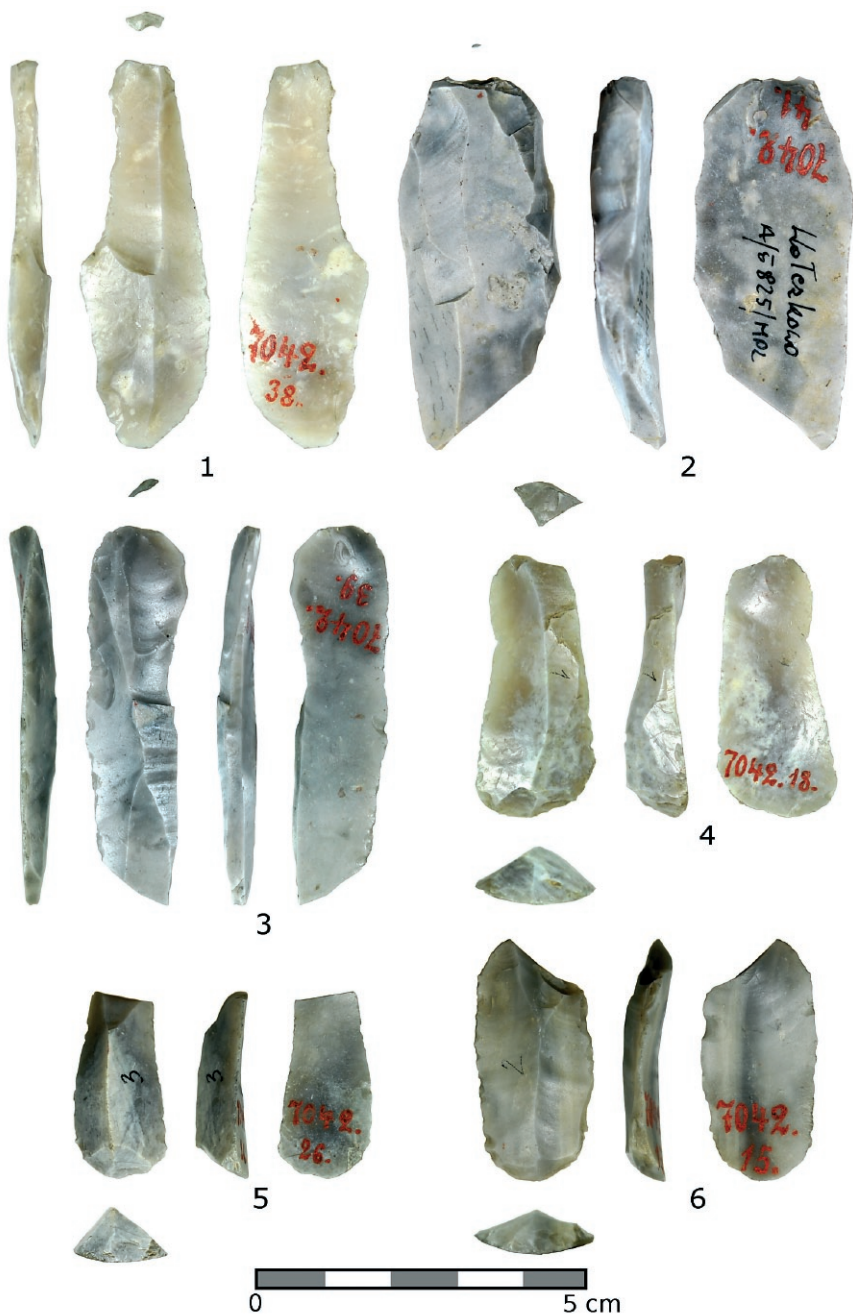

Fig. 9. Other blade tools: 1 – shouldered point (or unfinished backed point); 2 and 3 – burins; 4–6 – end scrapers. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 9. Inne narzędzia wiórowe: 1 – jednozadziorec (lub niedokończony tylczak); 2 i 3 – rylce; 4–6 – drapacze. Fot. M. Adamczyk

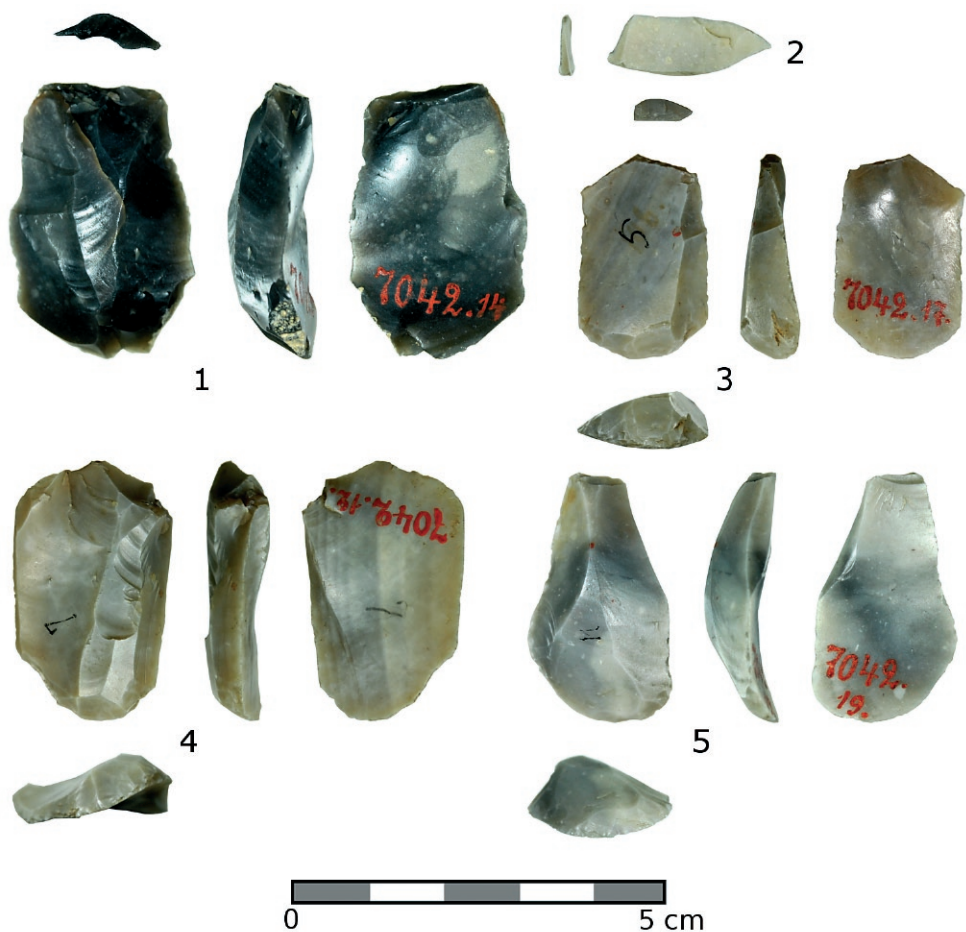

Fig. 10. Flakes and flake tools: 1 – complete flake; 2 – flake fragment; 3–5 – end scrapers.
 Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 10. Odłupki i narzędzia odłupkowe: 1 – kompletny odłupek; 2 – fragment odłupka;
 3–5 – drapacze. Fot. M. Adamczyk

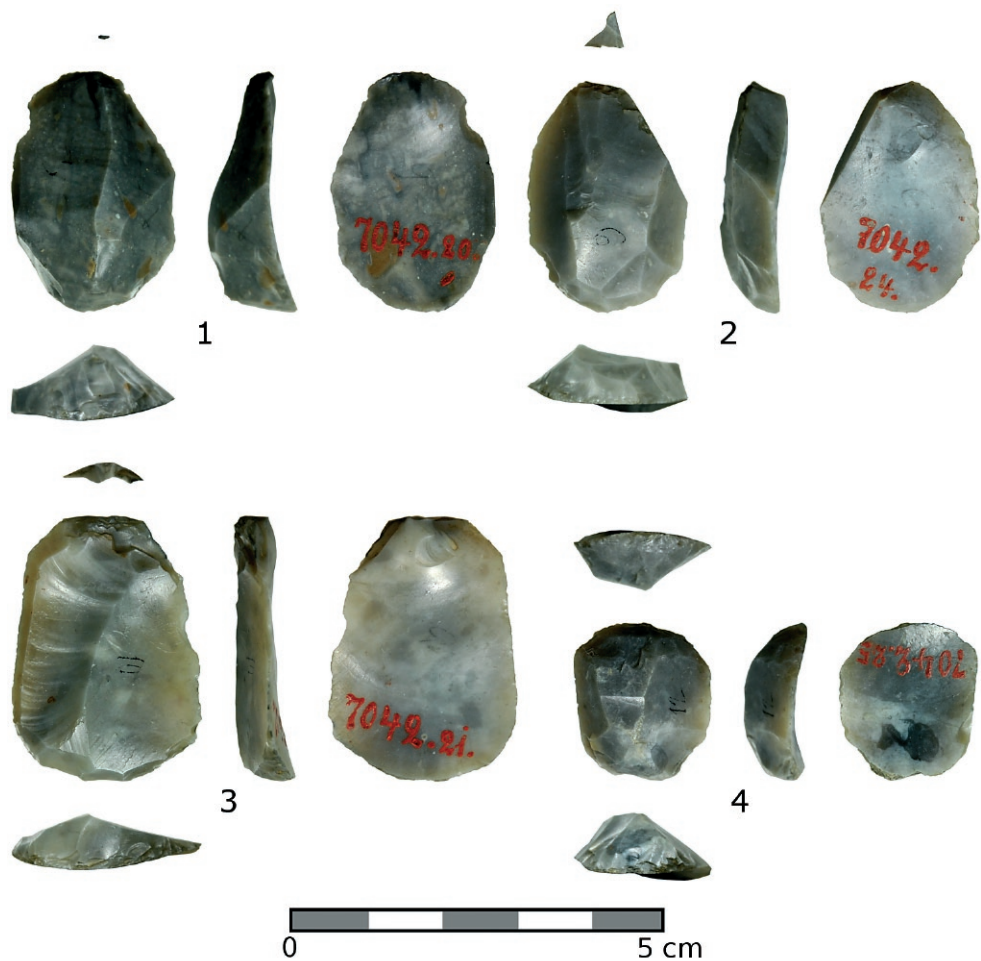

Fig. 11. Flake tools, short end scrapers. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 11. Narzędzia odłupkowe, krótkie drapacze. Fot. M. Adamczyk

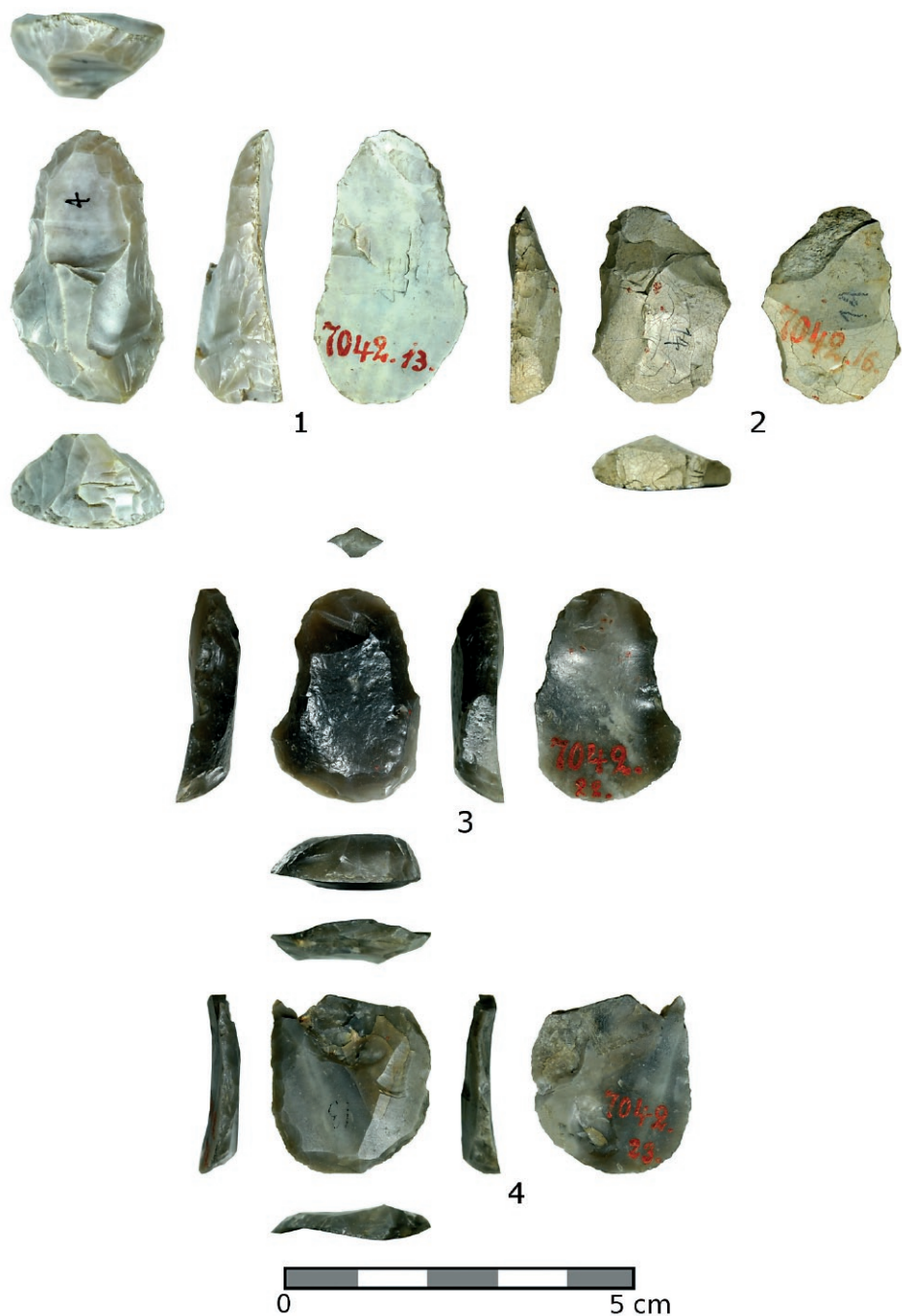

Fig. 12. Flake (?) tools, long end scrapers with retouched sides. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 12. Narzędzia odłupkowe (?), długie drapacze z retuszowanymi bokami. Fot. M. Adamczyk

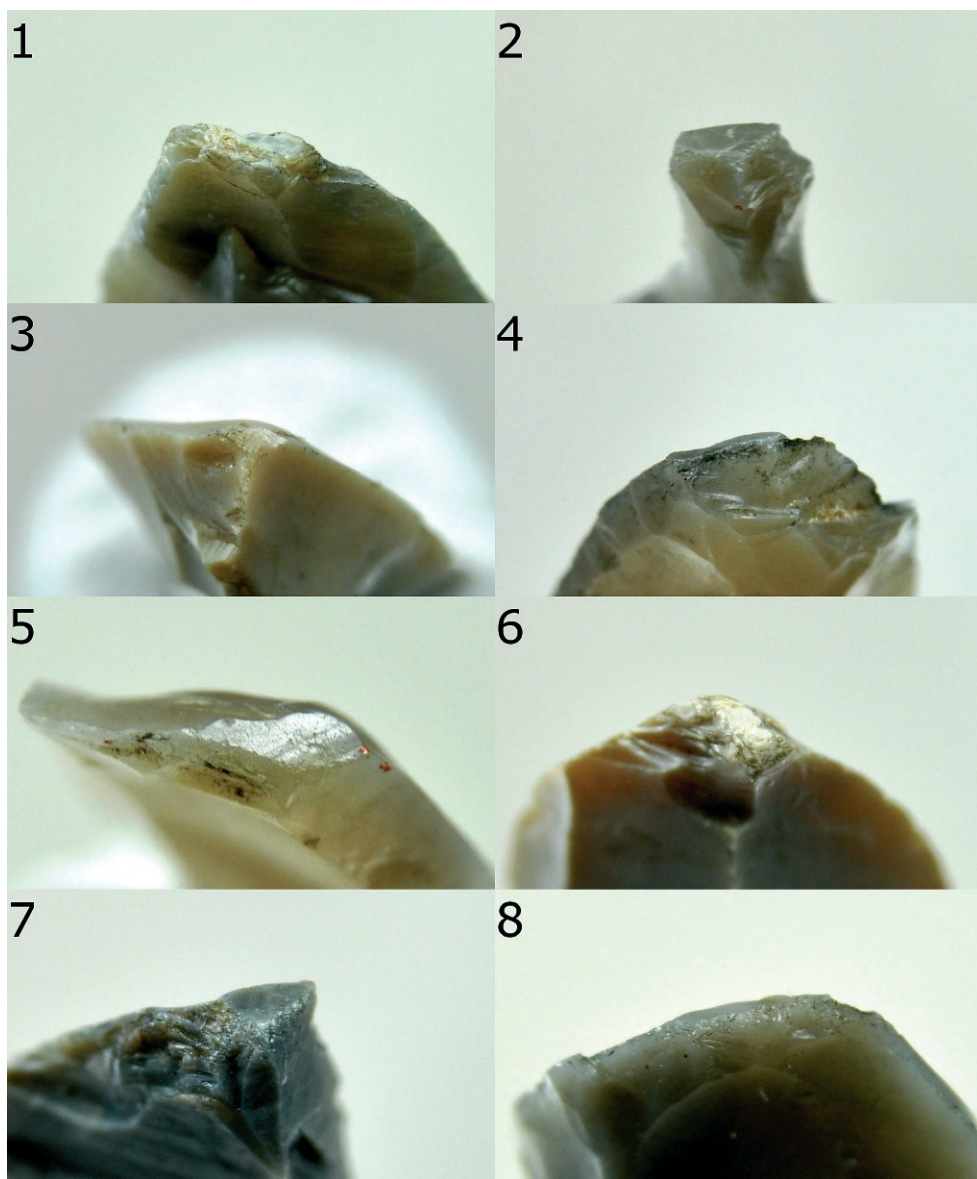

Fig. 13. Blade butts and edges, preparation by trimming. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 13. Piętki i krawędzie wiórów, przygotowane za pomocą prawcowania. Fot. M. Adamczyk

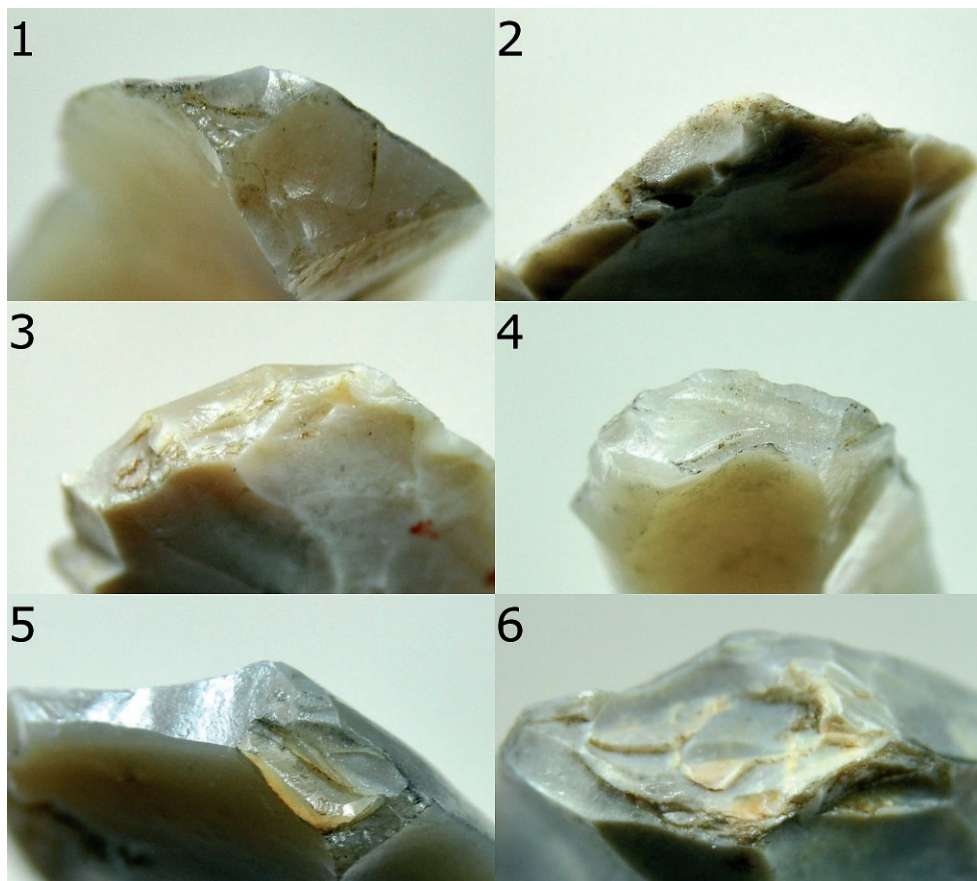

Fig. 14. Blade butts and edges, preparation by faceting. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 14. Piętki i krawędzie wiórów, przygotowane za pomocą fasetowania. Fot. M. Adamczyk

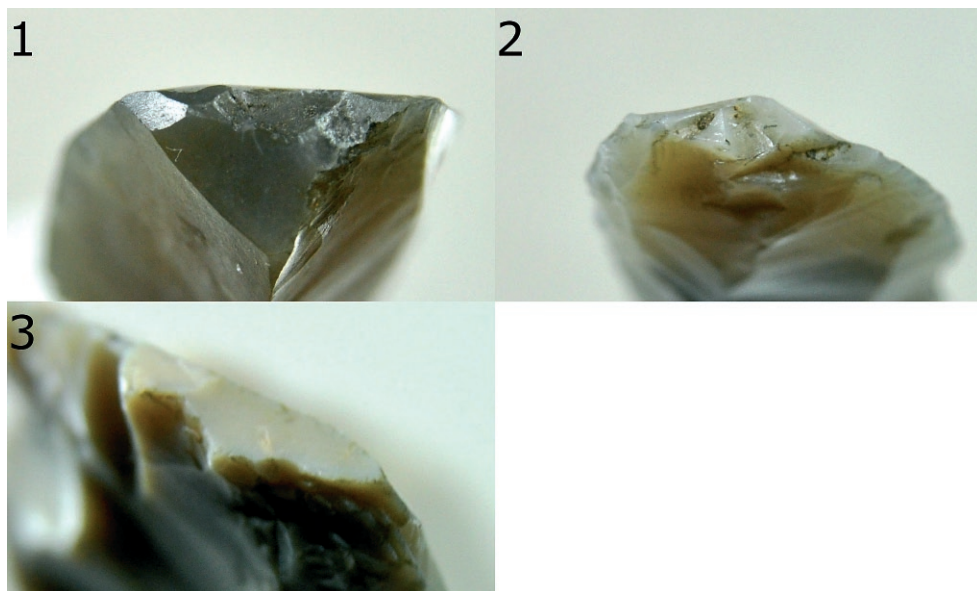

Fig. 15. Blade butts and edges, preparation by both trimming and faceting. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 15. Piętki i krawędzie wiórów, przygotowane za pomocą kombinacji prawcowania i fasetowania. Fot. M. Adamczyk

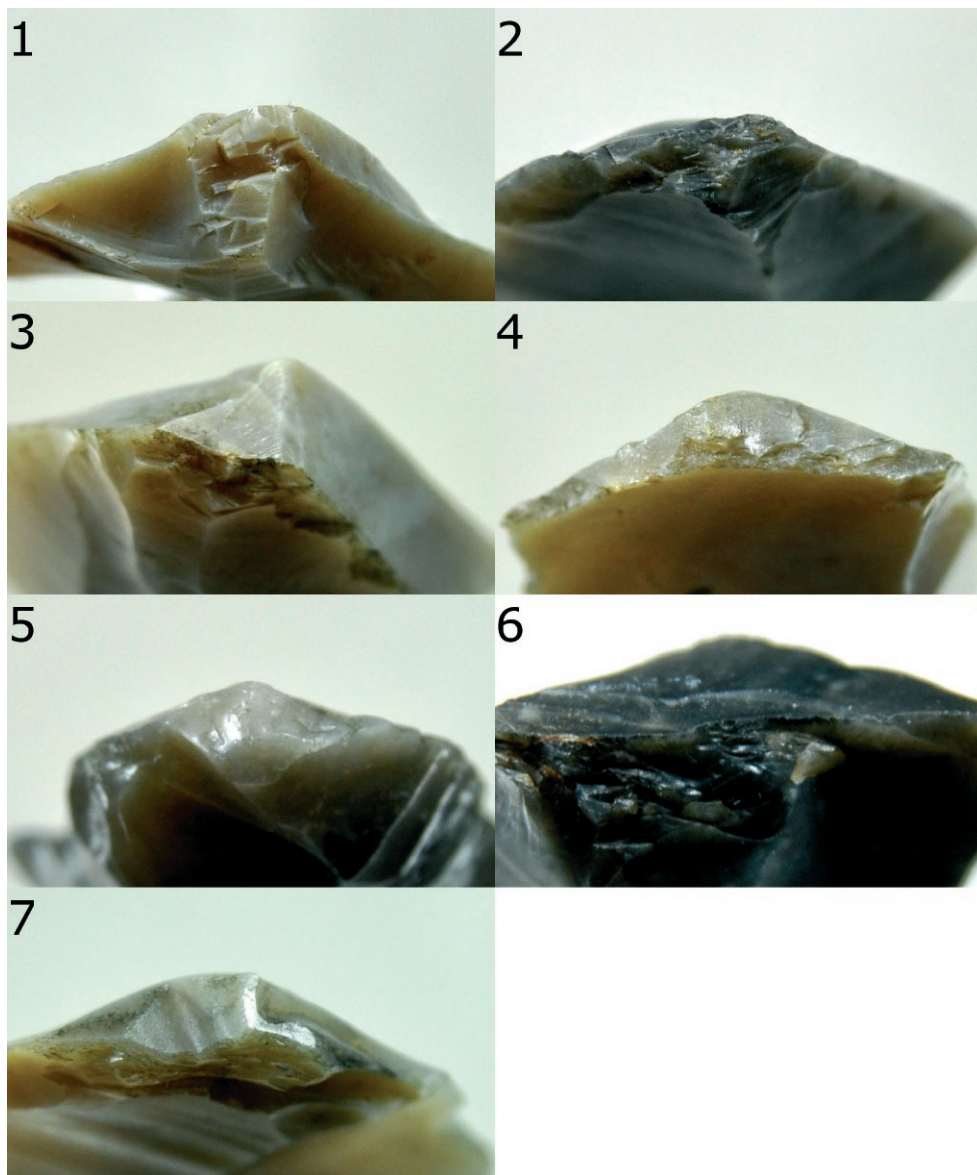

Fig. 16. Flake butts and edges: 1–3 – preparation by trimming; 4 and 5 – preparation by faceting. 6 and 7 – preparation by both trimming and faceting. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 16. Piętki i krawędzie odłupków: 1–3 – przygotowane za pomocą prawcowania; 4 i 5 – przygotowane za pomocą fasetowania; 6 i 7 – przygotowane za pomocą kombinacji prawcowania i fasetowania. Fot. M. Adamczyk

Bibliography

Sources

ADA MNS – Archive of the Department of Archaeology, the National Museum in Szczecin, file no. 1743.

Literature

- Berg-Hansen I.M. 2019. Alt Duvenstedt LA 121 revisited – Blade technology in Ahrensburgian culture. In: B.V. Eriksen, E. Rensink, S. Harris (eds.), *The Final Palaeolithic of Northern Eurasia. Proceedings of the Amersfoort, Schleswig and Burgos UISPP Commission Meetings*. Schleswig, 169–191.
- Burdukiewicz J.M. 1987. Late Palaeolithic Settlements in the Kopanica Valley. In: J.M. Burdukiewicz, M. Kobusiewicz (eds.), *Late Glacial in Central Europe*. Poznań, 183–213.
- Czarnecki M. 1970. Z problematyki badań nad późnoplejstocеныskimi i wczesnoholocеныskimi przemysłami Pomorza Zachodniego. *Materiały Zachodniopomorskie* 17, 31–72.
- Czarnecki M. 1983. Początki zasiedlenia w paleolicie i mezolicie. In: W. Filipowiak, G. Labuda (eds.), *Dzieje Szczecina 1: Pradzieje*. Szczecin, 59–101.
- Czebreszuk J., Kozłowska-Skoczka D. 2008. *Sztyłety krzemienne na Pomorzu Zachodnim*. Szczecin.
- Galiński T. 1997. Materiały do mapy osadnictwa w epoce kamienia na Pomorzu Zachodnim. *Materiały Zachodniopomorskie* 43, 7–98.
- Galiński T. 2007. *Rotnowo. Stanowisko paleolityczne i mezolityczne w Dolinie Lubieszowej na Pomorzu Zachodnim*. Warszawa.
- Galiński T. 2015. *Tanowo. Obozowiska łowców epoki paleolitu i mezolitu na Pomorzu*. Warszawa.
- Galiński T. 2019. *Paleolit i mezolit na Pomorzu*. Szczecin.
- Hartz S. 1987. Neue spätpaläolithische Fundplätze bei Ahrenshöft, Kreis Nordfriesland. *Offa* 44, 5–52.
- Inizan M.-L., Reduron-Ballinger M., Roche H., Tixier J. 1999. *Technology and Terminology of Knapped Stone*. Nanterre. *Préhistoire de la Pierre Taillée* 5.
- Kabaciński J., Sobkowiak-Tabaka I. 2010. Between East and West – a new site of the Federmessergruppen in Poland. *Quartär* 57, 139–154
- Kobusiewicz M. 1999. *Ludy zbieracko-łowieckie północno-zachodniej Polski*. Poznań.
- Kotthaus J.K. 2019. The Federmesser site of Borneck-Ost, Ahrensburg tunnel valley: revisited results and new perspectives following re-analysis of the lithic material. In: B.V. Eriksen, E. Rensink, S. Harris (eds.), *The Final Palaeolithic of Northern Eurasia. Proceedings of the Amersfoort, Schleswig and Burgos UISPP Commission Meetings*. Schleswig, 193–207.
- Kwiatkowski K., Masojć M. 2011. Wandering throughout the Late Pleistocene landscape. Evidence for hunting activities of Federmesser groups from south western Poland. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 41/1, 21–30.
- Lemcke H. 1910. Vorgeschichtliche Denkmäler. *Baltische Studien* NF 14, X.

- Madsen B. 1992. Hamburgerkultur Flintteknologi i Jels. In: J. Holm, F. Rieck (eds.), *Istidsjægere ved Jelsøerne. Hamburgkulturen i Danmark*. Haderslev, 93–131. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 5.
- Madsen B. 1996. Late Paleolithic Cultures of South Scandinavia – Tools, Traditions and Technology. In: L. Larsson (ed.), *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas*. Stockholm, 61–73. Acta Archaeologica Lundensia 24.
- Migal W., Urbanowski M. 2006. Pradnik knives reused. Experimental approach. In: A. Wiśniewski, T. Płonka, J.M. Burdukiewicz (eds.), *The Stone. Technique and Technology*. Wrocław, 73–89.
- Migal W., Urbanowski M. 2008. Narzędzia bifacjalne jako wskaźniki chronologiczne? Technologie środkowego paleolitu i wczesnej epoki brązu na przykładzie materiałów ze stanowiska Polany Kolonie II. In: W. Borkowski, J. Libera, B. Sałacińska, S. Sałaciński (eds.), *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Materiały z konferencji w Orońsku, 08–10.10.2003*. Warszawa–Lublin, 215–243. Studia nad gospodarką surowcami krzemionymi w pradziejach 7.
- Piotrowski A., Schiewe M., Relisko-Rybak J. 2015. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Dołuje (227)*. Warszawa.
- Pyżewicz K., Gruzdź W., Rozbiegalski P., Rakoca A. 2020. Two Methods of Blade Production among Arch-Backed Point Groups – a Case Study from the Western Polish Lowland. In: S.B. Grimm, M.-J. Weber, L. Mevel, I. Sobkowiak-Tabaka (eds.), *From the Atlantic to beyond the Bug River. Finding and defining the Federmesser-Gruppen/Azilian. Proceedings of Session A5b (Commission »The Final Palaeolithic of Northern Eurasia«) of the XVIIIth UISPP Congress, Burgos, September 2014*. Mainz, 91–104. RGZM-Tagungen 40.
- Riede F. 2014. Success and failure during the Lateglacial pioneer human re-colonization of southern Scandinavia. In: F. Riede, M. Tallaavaara (eds.), *Lateglacial and Postglacial Pioneers in Northern Europe*. Oxford, 33–52. BAR International Series 2599.
- Schild R. 1975. Późny paleolit. In: W. Chmielewski, W. Hensel (eds.), *Prahistoria Ziemi Polskich 1: Paleolit i mezolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 159–338.
- Schild R., Marczak M., Królik H. 1975. *Późny mezolit. Próba wieloaspektowej analizy otwartych stanowisk piaskowych*. Wrocław.
- Sobkowiak-Tabaka I. 2011. *Spoleczności późnego paleolitu w dorzeczu Odry*. Poznań.
- Sobkowiak-Tabaka I. 2017. *Rozwój społeczności Federmesser na Nizinie Środkowoeuropejskiej*. Poznań.
- Sobkowiak-Tabaka I., Okuniewska-Nowaczyk I., Ratajczak-Szczerba M. 2019. Lateglacial human occupation in the Lubrza region (Łągów Lake District, Western Poland). In: B.V. Eriksen, E. Rensink, S. Harris (eds.), *The Final Palaeolithic of Northern Eurasia. Proceedings of the Amersfoort, Schleswig and Burgos UISPP Commission Meetings*. Schleswig, 277–298.
- Sørensen M. 2006. Teknologiske traditioner i Maglemosekulturen. En diakron analyse af Maglemosekulturens flækkeindustri. In: B.V. Eriksen (ed.), *Stenalderstudier. Tidligt mesolitiske jægere og samlere i Sydsandinavien*. Højbjerg, 19–75. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 55.

Summary

The article presents the Federmesser collection from Wołczkowo, one of the oldest assemblages in the Western Pomerania, in the context of the lithic technology. The additional goal is to present the classic collection in details and according to a modern methodology. The main analytical method used in this paper is the Dynamical Technological Classification, based on quantifying of technological features and their interpretation in the context of a *chaîne opératoire* and later to construct a *schema opératoire*.

The results suggest that the main method used here was the single platform subconical cores exploited with mineral soft hammers, e.g. sandstones, with a different striking angle and placement for blades and flakes. Possible use of double platform cores is also suggested.

The technology used in Wołczkowo 1 strongly resembles other Federmesser assemblages with predominantly soft hammer blade detachment. However, some features, both technological and typological, are similar to Hamburgian flintknapping.

Streszczenie

Artykuł prezentuje kolekcję zabytków kultury Federmesser pod względem technologii krzemieniarstwa. Zespół ten, odkryty w miejscowości Wołczkowo (stan. 1), należy do najstarszych źródeł archeologicznych na Pomorzu Zachodnim. Analiza tej klasycznej kolekcji wykonana została zgodnie z nowoczesnymi standardami metodycznymi. Jako podstawową metodę badawczą zastosowano Dynamiczną Klasyfikację Technologiczną, opartą na katalogowaniu cech technologicznych, ich interpretacji w łańcuchu operacji oraz konstruowaniu schematu operacji.

Wyniki badań sugerują, że w Wołczkowie dominowała eksploatacja jednopiętowych rdzeni podstożkowych przy użyciu mineralnych miękkich tłuków (np. z piaskowca), w połączeniu z różnymi sposobami uderzenia w przypadku produkcji wiórów i odłupków. Możliwe także było korzystanie z rdzeni dwupiętowych.

Pod względem technologii krzemieniarstwa stanowisko 1 w Wołczkowie jest silnie związane z innymi stanowiskami z Polski i Niemiec, na których miała miejsce produkcja wiórów przy pomocy miękkiego tłuka. Niektóre cechy technologiczne i typologiczne nawiązują do krzemieniarstwa hamburskiego.

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Marta Chmiel-Chrzanowska, Michał Adamczyk

Archaeology of the Bagicz forest, north-western Poland

Archeologia lasu w Bagiczu (północno-zachodnia Polska)

Abstract: The article presents results of the archaeological research in the Bagicz forest, NW Poland, based largely on non-invasive methods, with additional data obtained through excavation of two barrows of the Roman Iron Age Wielbark culture.

Keywords: non-invasive methods, barrow cemeteries, Wielbark culture, archaeology of forests, cultural landscapes

Abstrakt: Artykuł prezentuje wyniki badań archeologicznych w lesie w Bagiczu (północno-zachodnia Polska), oparte w dużej mierze na metodach nieinwazyjnych oraz badaniach wykopaliskowych dwóch kurhanów kultury wielbarskiej.

Słowa kluczowe: badania nieinwazyjne, cmentarzyska kurhanowe, kultura wielbarska, archeologia lasów, krajobrazy kulturowe

Introduction

Since the beginning of the 21st century archaeological research in forests and woodlands is becoming more popular than ever. The development of the research is directly related to invention, adaptation and popularization of the LIDAR technology. Due to the fact that c. 40% of Europe is covered by forests, it was merely an assumption of how much data was unavailable before the LIDAR (and more specific the Airborne Laser Scanning, ALS) has been introduced. During the last decade, the technology became cheaper and more accessible with numerous either state-funded or private initiatives leading to sharing of raw data. In Poland, the notable examples are the GUIK geoportal (<geoportal.gov.pl>) which grants access to an ALS-based imaging of the entire country (in a simplified version though) and the ISOK program, where the data from ALS scanning is available i.e. for research purposes for a reduced fee. These increasing opportunities of detecting landforms previously covered with dense vegetation led to a growing interest in woodland archaeology, which in Poland started in the 2010s.

The aim of this paper is to present the results of the research carried out in the Bagicz forest (Ustronie Morskie commune, Kołobrzeg district, West Pomeranian

voivodeship / NW Poland), an example of the woodland archaeology with its possibilities and limitations. As with many research projects, progress in methodology is interlocked with a theory. Thus we would like also to share some of our observations concerning the theory, especially seeing the Bagicz forest as a cultural landscape.

Background: Area and History

The present-day Bagicz forest has an area of over 15 km² (Figs 1 and 2). It is located in the eastern part of the Pomeranian Bay coast, which was deglaciated c. 16400–14900 cal BC (15000–14000 BP) (Mojski 2005, 267; Bellec, Diesing, Schwarzer 2010, 175). The dominating type of landscape here is a moraine upland formed in the Pomeranian Stage of the Vistulian Glaciation. The northern limit of the forest is a small marginal valley. The area of the forest is covered with small Pleistocene hills built of sands and gravels, as well as Holocene ravines and gullies, many of which connect several dead-ice kettle holes of various size, from few meters up to 1 km in diameter. Nowadays, both ice-marginal valley and kettle holes are filled with organic sediments (Dobrcka 1988).

Before World War II, there were two discoveries made in the Bagicz forest. The first one was a deposit of bronze jewellery (Figs 3 and 4) found in 1925 during removal of a fallen tree in the forest. The deposit comprises a set of two pieces of necklaces, a fragment of a collar-shaped necklace, two complete and one piece of a greave as well as a kidney-shaped arm ring. It is dated to the Early Iron Age Hallstatt D period. It was part of the collection held in a local museum (Heimatmuseum Kolberg), although it was lost during or immediately after the war (Dibbelt 1935; Kostrzewski 1953, 201; Blajer 2001, 355; ADA MNS 523). At the other site, a fragment of a Late Neolithic or Early Bronze Age stone hoe of the East Prussian type (Fig. 5) was discovered, although it is unclear in what context or when it was found (ADA MNS 523).

The post-war history of the forest is strongly related to the nearby airbase in Bagicz which was established by the German Luftwaffe in 1935–39, and in 1945–92 it was a major base of the Soviet Air Force. Until 1992, the Bagicz forest was a closed zone, inaccessible for both local populations and researchers. The situation changed significantly after the end of the Cold War and subsequent withdrawal of the Russian Armed Forces from Poland after 1993. At this point the Bagicz forest became available for civilian population, which sparked first amateur research in the area. As an effect, a bronze sword (Figs 6 and 7) was found near a former forester's lodge in Przyłaski (Skrzypek 1998), on south-western edge of the forest. However, the conclusion was that the sword was found in a secondary deposit and in fact could originally be part of

an antiquity collection held in the lodge, thus it is unclear if it was related to the prehistoric settlement of the area.

The modern interest in the area started in 2017, when a large concentration of small hills was identified in ALS-derivative images. This concentration was in the same year verified as a Roman Iron Age barrow cemetery Bagicz 22. At the same time a number of research questions was formed, including the cultural milieu of the cemetery. This also started a search for possible settlements related to the site and investigation on possible relations to the single grave of the so-called Bagicz Woman discovered on the nearby Baltic coast in 1898 (Wołagiewicz 1980; Chmiel-Chrzanowska 2019; Chmiel-Chrzanowska, Fetner 2020).

Methods

The presented results are an effect of several procedures, including an ALS derivative map analysis, surveys and metal detector surveys, verification of the archival record, verification of the information obtained from forest service and local amateur historians, a magnetic survey, as well as two seasons of excavation carried out on the Wielbark barrow cemetery in Bagicz 22 (Chmiel-Chrzanowska 2018; 2019). However, the research was always focused on non-invasive methods .

Sites

There are 10 archaeological sites known from the Bagicz forest. One of them was registered before (the site with the aforementioned bronze sword find), two are known from an archival record (Bronze Age deposit, stone hoe), while the remaining seven were discovered in and after 2017. These new sites will be presented here.

Bagicz 22

The Roman Iron Age Wielbark culture barrow cemetery was discovered in 2017. In 2017 and 2018, two barrows were excavated (Chmiel-Chrzanowska 2018). In addition to excavation, a magnetic survey, as well as an analysis of detailed site plan based on ALS derivatives were carried out. As a result, 59 barrows were identified at the site. It is worth to mention though, that some of the barrows were destroyed during building of a road crossing the site, as suggested by some remaining mounds being cut in the process (Fig. 8). Therefore it is probable that originally there were more barrows at the site.

Two barrows were excavated (Figs 9 and 10). Each of them had a single cremation grave. The burial in barrow 1 contained pottery and a single bronze fibula,

clearly of Wielbark origin (Figs 11 and 12). Interestingly, the stratigraphy of barrow 1A suggests it was built atop of a small hill, possibly in order to make it bigger with less effort (Fig. 13).

According to the magnetometry survey, there are no anomalies that might suggest any stone structures inside the barrows. Numerous anomalies were detected between the barrows (Fig. 14), although their origin and function are hard to determine without test excavation (Wroniecki 2019).

Besides the Roman Iron Age materials, Middle or Late Maglemosian lithics (Fig. 15) were found in one of the excavated barrows. Most probably a Mesolithic concentration was destroyed by the Wielbark culture people during construction of the barrow. At the same time this is a strong suggestion for the presence of the Maglemosian hunter-gatherers.

Bagicz 23

The site was discovered during a survey in 2018. It contains remains of a stone cist of the Early Iron Age Pomeranian culture (Fig. 16). The cist was verified with a metal detector, as well as by skewer probing. Unfortunately, it appears to be empty; also remains of a typical urn with facial decoration are absent. There are numerous traces of illegal exploration with metal detectors in the area around the cist, therefore it is assumed that the grave was robbed relatively recently.

Bagicz 24

A single find of an iron axe (Fig. 17) was found during forest maintenance works and later reported to the archaeological team in 2018. The chronology was determined as late medieval period, c. 14th–15th century (Janowski, Chmiel-Chrzanowska 2019). The site was surveyed with a metal detector, with negative results. Similarly to other sites, the evidence of illegal metal detector exploration was present in this area.

Bagicz 25

This site is located in a forest tree nursery. During a metal detector survey in 2018 a single fibula made of bronze and iron was found (Fig. 18), as well as two pieces of pottery. The fibula was identified as Late Roman Iron Age Dębczyno group (Machajewski 1993, 32), while the pottery is impossible to identify. The function of the site is unknown.

Bagicz 26

The barrow cemetery discovered in 2018 during an ALS derivative analysis. It is located less than 1 km from Wielbark cemetery Bagicz 22 (Fig. 19). It consists of three large structures, possibly barrows, clustered in the main part of the site and one additional located around 200 m to the east. The survey did not reveal any artefacts on the surface of this site.

Bagicz 27

Another site discovered in 2018 during analysis of ALS derivatives is a barrow cemetery (Figs 20 and 21). At least 12 barrows of diameter 8–13 m were identified. The survey and metal detector survey led to the discovery of several items from World War II, including a Soviet Mosin-Nagant rifle. Two pieces of prehistoric pottery were found, which possibly may be related to the Late Bronze Age Lusatian culture.

Bagicz 28

The site was identified in 2018 during the analysis of the Google Earth images (Fig. 22) where a circular structure was spotted and later was verified with field prospections and a magnetometry survey (Fig. 23). The sizeable collection of surface finds consists of lithics, a single piece of pottery and a stone bead. The majority of lithics (products of the bipolar technique, soft and hard hammer flakes) are dated to the Neolithic or Bronze Age (Fig. 24), with a single core possibly related to the Late Palaeolithic Ahrensburg culture (Fig. 25). The cultural affinity of the pottery and the bead is unclear. The magnetic survey despite detection of numerous anomalies did not confirm the presence of the structure visible in the aerial image. A possible explanation of this fact may be the high iron content in the soil, which in turn could affect the results (Bahrycz, Niebieszcański 2019, 9). Unfortunately, further fieldworks at this site are impossible due to decisions made by the landlord.

The structure was initially identified as a Neolithic circular enclosure, although now it seems more probable that it is a remain of a Late Bronze Age fortification.

Discussion: The Bagicz forest as a cultural landscape and methods of research in a forest

The archaeological data suggest that the research area was settled since at least the Late Pleistocene. Of course, it does not mean continuous settlement, especially in the early periods. This also does not mean that the area was always

forested in the prehistory. However, early historical and cartographic data confirm its continuity in the historical periods. A notable example is the Kołobrzeg town charter from May 23, 1255. In this act duke Wartislaw III of Pomerania and bishop Herman von Gleichen of Kammin donated a large area of forest to the town of Kołobrzeg (Guzikowski 2005, 42). Remnants of this large forest complex are depicted on the Map of Lubinus from 1618 (Fig. 26). The map not only visualises the Bagicz forest as a dense woodland, but also as one of the very few forests in the Duchy of Pomerania to have its individual name (Pomeranian-German: Colbergische wald), suggesting its high importance for the local population. The name, although slightly changed (Modern German: Kolberger Stadtwald), survived until the end of World War II.

The long history of the Bagicz forest is obviously intertwined with human history, thus it should be regarded not only as a biome, or an element of environment, but also as a cultural landscape. The aforementioned town charter of Kołobrzeg points out, that at least since the Middle Ages the Bagicz forest has been actively shaped and maintained by the town inhabitants. This was mostly through a logging, a privilege given to the town, but also a protection of the forest as a significant asset. Presumably, one form of protection and preservation could be a maximum yearly limit of logging to avoid a complete deforestation of the area. Because the Kołobrzeg town charter clearly states that the Bagicz forest was donated mainly as a source of building materials (Guzikowski 2005, 42), it is also possible that the biome was actively modified, as some tree species are more useful as building materials than other. It is noteworthy that the oldest trees in the forest are few hundred years old oaks (e.g. *Quercus robur* oaks Warcisław and Bolesław, the latter fell in 2016), which are known for their durability and usefulness for building, shipbuilding and carpentry.

It is also worth to consider the number of the archaeological sites discovered in the Bagicz forest. To fully understand why this number is so low we need to shortly explain the history of the nearby Bagicz Airbase. It was established in the 1930s by the German Luftwaffe, and after World War II it was a major airbase of the Soviet Air Force. Due to the strategic importance of the airbase through the period of World War II and the Cold War the area of the forest was an exclusion zone with limited access for both local population and researchers. It is significant that between 1925 and 1997 there was a gap in any discoveries in the area.

A substantial factor limiting the possibilities of site detecting is the forest itself. Intense vegetation is a serious limit to surveys and in some cases to accessibility of certain areas. This means that majority of the artefacts, especially in the case of the oldest periods, would be stray finds. This is exactly

the case with the Palaeolithic and Mesolithic finds in the Bagicz forest, where the Ahrensburgian core was found during surveying of the circular structure located at the ploughing field and few artefacts of Middle or Late Mesolithic origin were acquired during excavation of a barrow (Chmiel-Chrzanowska 2018). It is obvious though, that at least single campsites of similar chronology must have been functioning in the area, thus further finds of Stone Age activity are expected.

Additionally, one of the most serious problems with the research in a forest is detecting variety of flat sites. While use of ALS derivatives presents outstanding possibilities in detecting and registering sites like barrows, ditches or even roads, simple settlements and campsites are invisible due to their non-distinctive features and limited possibilities of surface observation. Thus cooperation between archaeologists and forest service is of crucial importance, and in the case of our project led to discovery of new sites.

It is also obvious that the chronological description of the remaining barrow cemeteries is impossible without significant invasive research. In the case of the mounds it is often the grave itself that contains artefacts that are used for identification of the culture and chronology of the site. This means a regular excavation project, which may be problematic due to necessity of cleaning the area of the trees. It is also contrary to the current trend to avoid excavation if a site is not endangered.

The noteworthy issue of archaeological research in a forest is cooperation with the State Forests, which for obvious reasons cannot be overlooked. In the case of the Bagicz forest this cooperation is very good. An example may be the case of site Bagicz 24, discovered during forest maintenance works and only later reported to the archaeological team. Maintaining good relations between scientists and administrators is also important for future research, as planned logging will certainly open some areas for more research, both invasive and non-invasive.

The last problem we would like to briefly discuss is heritage protection. On one hand, the forest covers sites and makes them harder to detect. On the other hand, when a place grants “invisibility” it tends to attract different forms of illegal activities. In the case of the Bagicz forest an activity of illegal metal detectorists seems to be a growing problem. Only in 2018, at least one barrow at Bagicz 22 cemetery was almost totally destroyed by illegal “treasure hunters” (Fig. 27), with number of square holes dug in other places within the site. This is a serious problem and cannot be solved without the aforementioned cooperation with State Forests.

Final remarks

All the remarks presented above point towards a conclusion that for most archaeologists a forest is more of an obstacle, than a potential cultural landscape or even a relic of history. This raised a question for us that if the Bagicz forest and its meaning is interpreted e.g. in the perspective of the Map of Lubinus, or the information that it was settled and actively shaped for few hundred years, then maybe it should be protected? The answer for this question is not an easy one because it cannot be transformed into a nature reserve which would diminish its anthropogenic nature. It would seem proper if the Bagicz forest was treated as a historical site, not only from the perspective of the presence of very old trees (e.g. two oak trees mentioned above, Bolesław and Warcisław), but also human presence within the forest. These two aspects interlock very tightly, the notable example being Bolesław oak tree which not only was a witness of the last few hundred years of history, but was also used by humans, which is evidenced by old marks of branch cutting. This makes it not only a monument of nature, but also an archaeological and historical source, and as such it should be protected not only by the environmental law, but also by the heritage protection law. This protection, however, would be extremely difficult due to multitude of aspects. On one hand for economic reasons a forest is constantly being re-built and actively managed. On the other, preventive monitoring of even such a small area is a serious problem, mostly due to the technical, as well as legal issues.

A forest, especially one with long and well documented history of settlement is therefore a valuable cultural landscape. It is also a living organism, with constantly ongoing biological and cultural processes. Because of this, woodland research by definition is interdisciplinary, with influences of both humanistic and environmental disciplines. Regardless of the period, both aspects are present and they mutually affect each other. The possibilities and limitations of the invasive and non-invasive research are in general universal issues with this kind of research. For that part, the Bagicz forest is similar to other woodlands being examined in recent years.

Acknowledgements

This paper was based on the results of the project “Kulturowe oblicza życia i śmierci – nieinwazyjne badania nad osadnictwem pradziejowym w lasach Bagicza” (The Cultural Images of Life and Death – A Non-Invasive Research on the Prehistoric Settlement in Bagicz Forest) financed by Narodowy Instytut Dziedzictwa (the National Heritage Institute) in 2018–19 and the excavation of Bagicz 22, the Wielbark Culture Roman Iron Age barrow cemetery financed by Uniwersytet Szczeciński (the University of Szczecin) in 2017–18.

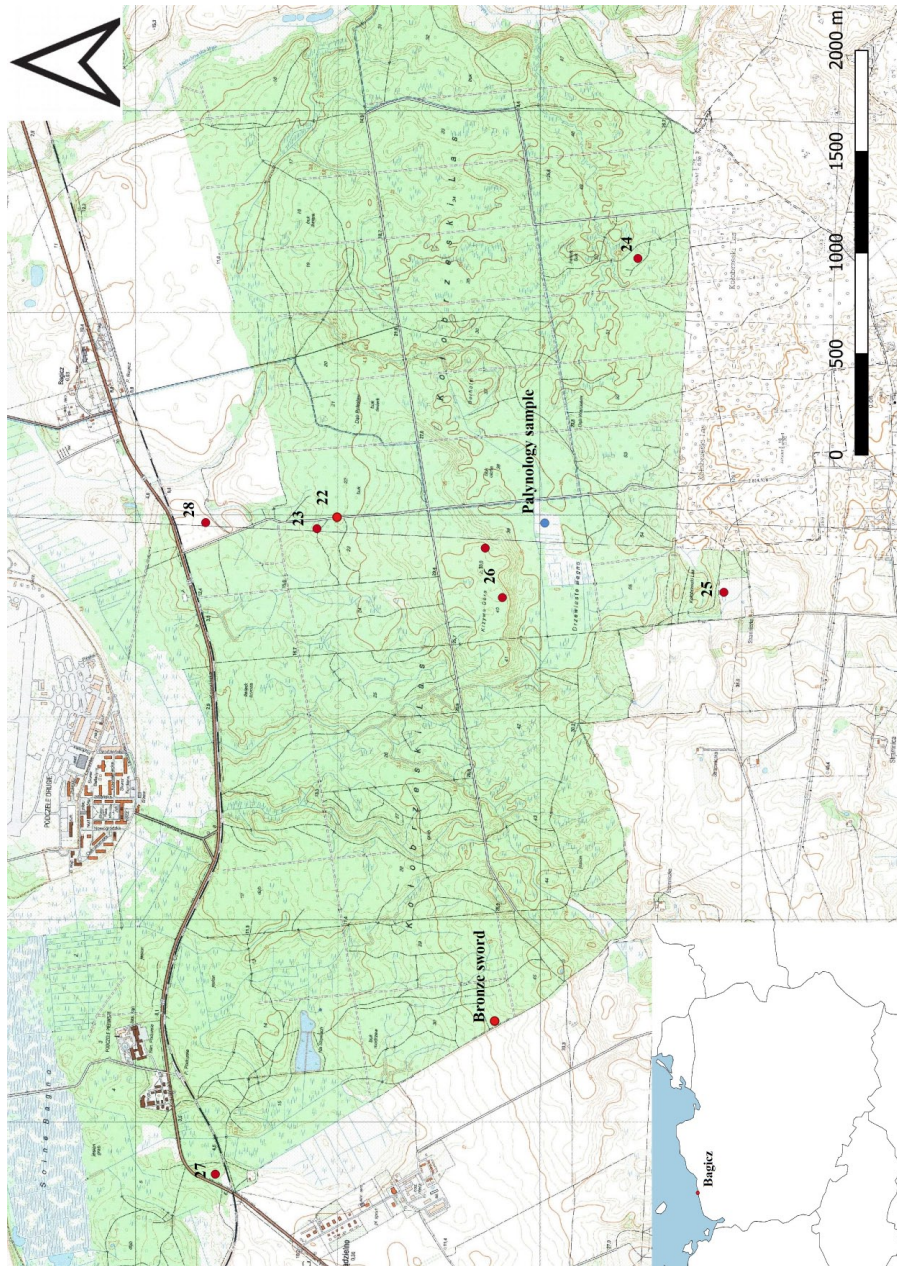

Fig. 1. Map of the Bagicz forest. Numbers on the map match site numbers in the Bagicz area. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 14, ryc. 5
 Ryc. 1. Mapa lasu w Bagiczu. Numery na mapie odpowiadają numerom stanowisk w miejscowości. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 14, ryc. 5

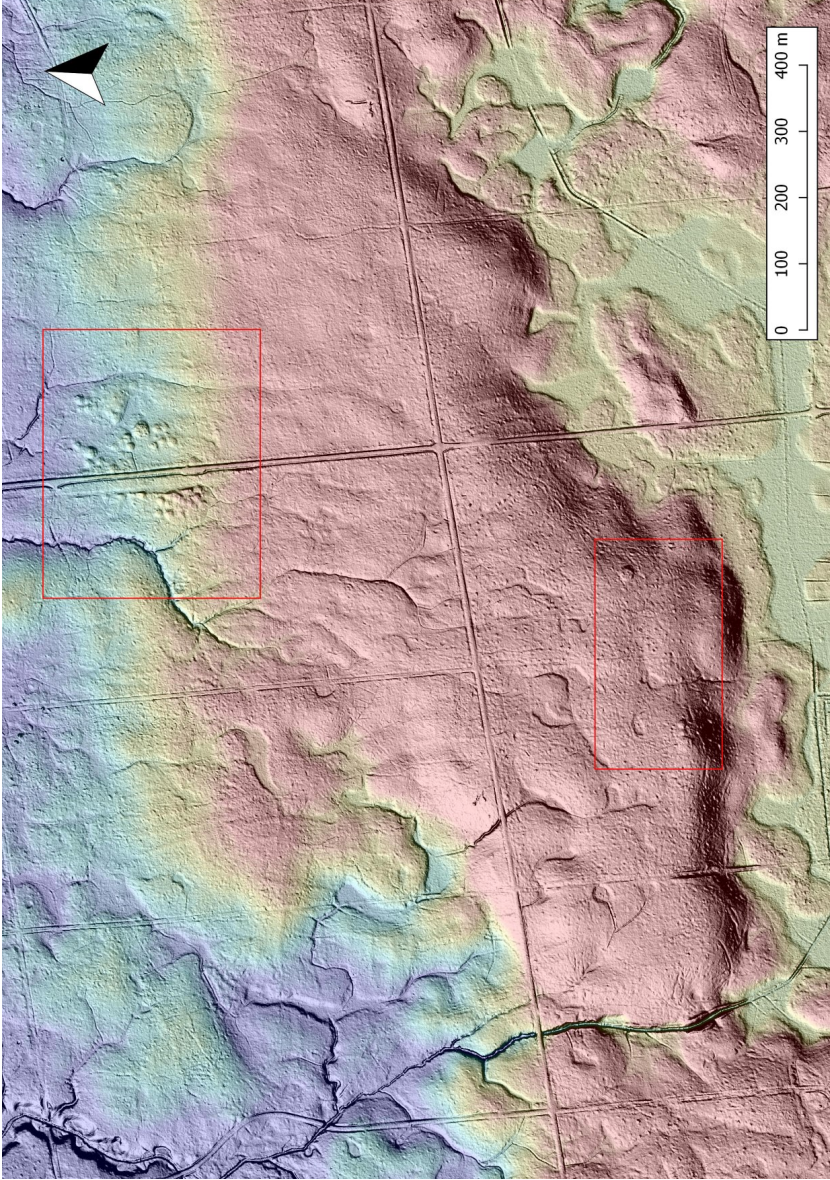

Fig. 2. LIDAR ALS image of the central part of the forest. Concentrations of barrows are visible: site 22 in the north and site 26 in the south.
 After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 44, ryc. 33

Ryc. 2. Zobrazowanie LIDAR ALS środkowej części lasu. Widoczne skupiska kurhanów: stanowisko 22 na północy i stanowisko 26 na południu. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 44, ryc. 33

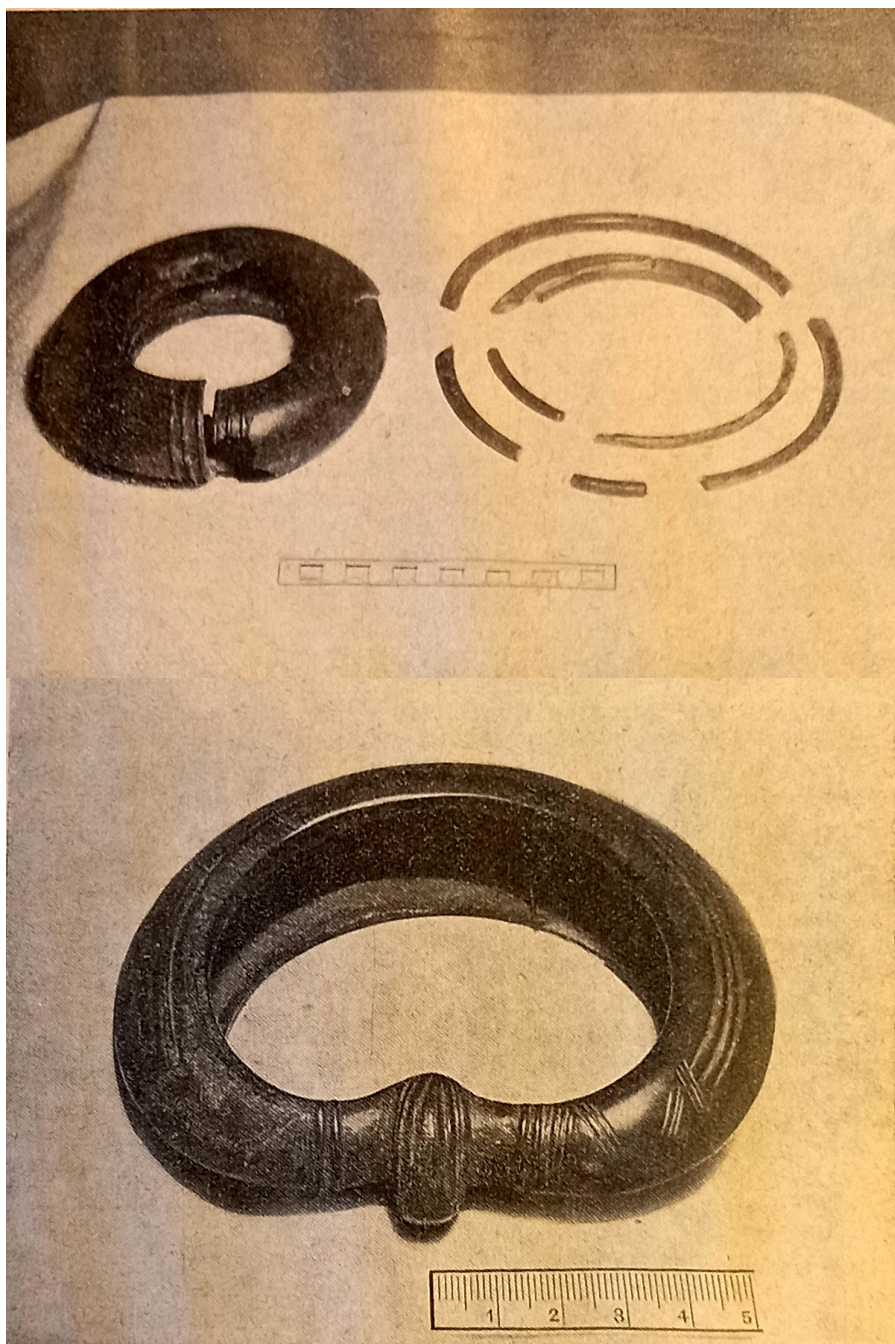

Fig. 3. Bronze deposit from the Bagicz forest, original photographs. After: Dibbelt 1935, 35, Abb. 8 and 9

Ryc. 3. Skarb brązowy z lasu w Bagiczu, oryginalne fotografie. Za: Dibbelt 1935, 35, Abb. 8 i 9

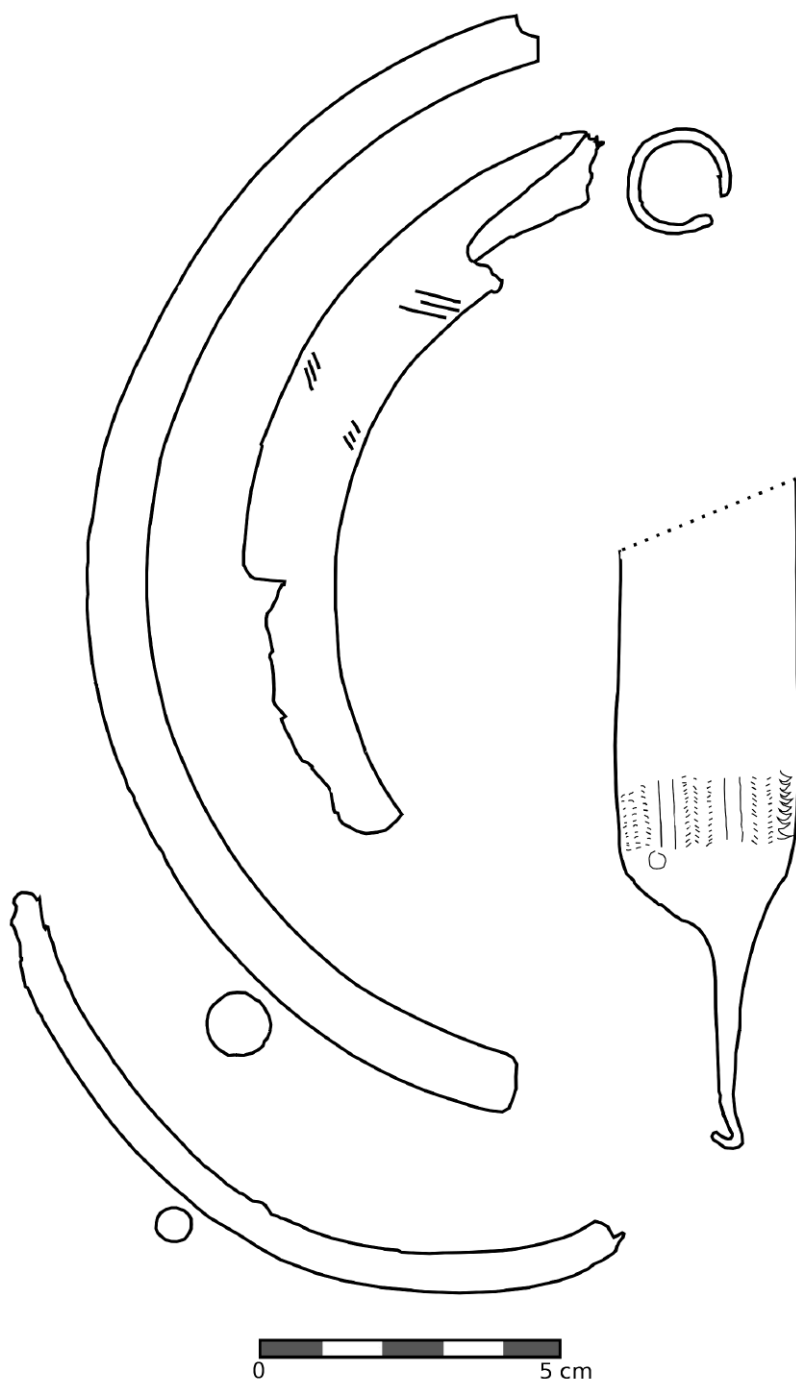

Fig. 4. Bronze deposit from the Bagicz forest, details of the bronze jewellery. After: ADA MNS 523
Ryc. 4. Skarb brązowy z lasu w Bagiczu, detale wyrobów brązowych. Za: ADA MNS 523

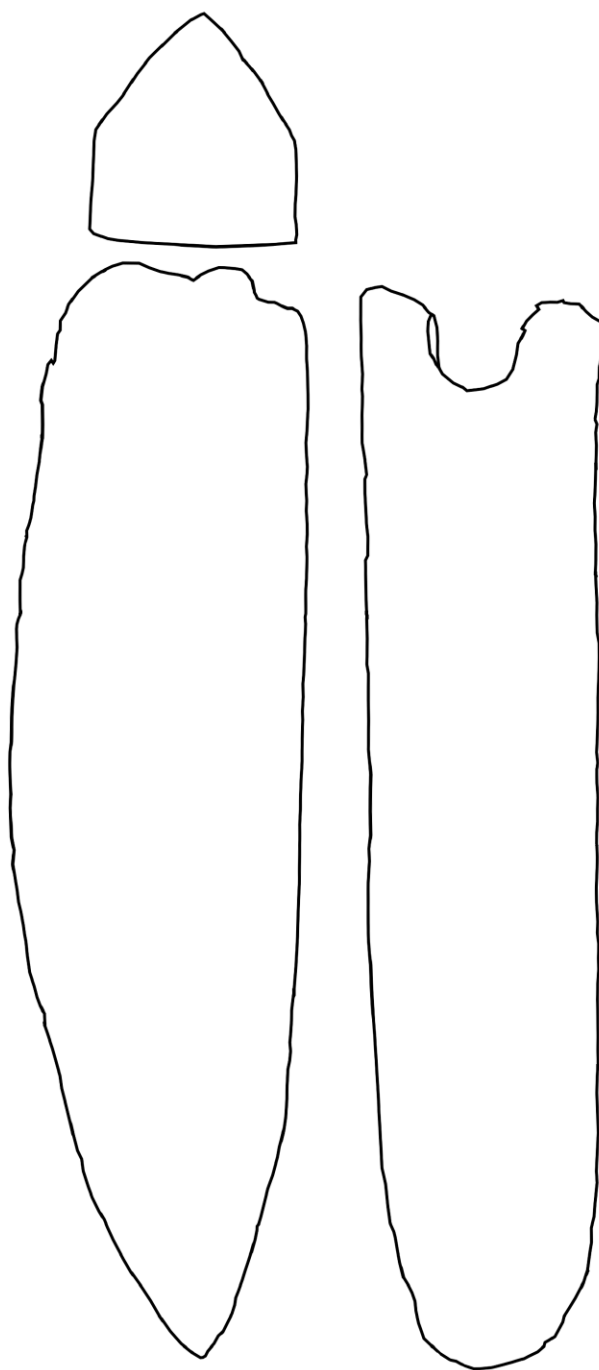

Fig. 5. Stone hoe of the East Prussian type from the Bagicz forest. After: ADA MNS 523
Ryc. 5. Motyka typu wschodniopruskiego z lasu w Bagiczu. Za: ADA MNS 523

Fig. 6. Bronze sword from Przylaski: A – general view; B – ornaments and destructions in the upper part of the blade. After: Skrzypek 1998, ryc. 3.2 and 3.4

Ryc. 6. Miecz brązowy z Przylasek: A – widok ogólny; B – zdobienia i zniszczenia w górnej części głowni. Za: Skrzypek 1998, ryc. 3.2 and 3.4

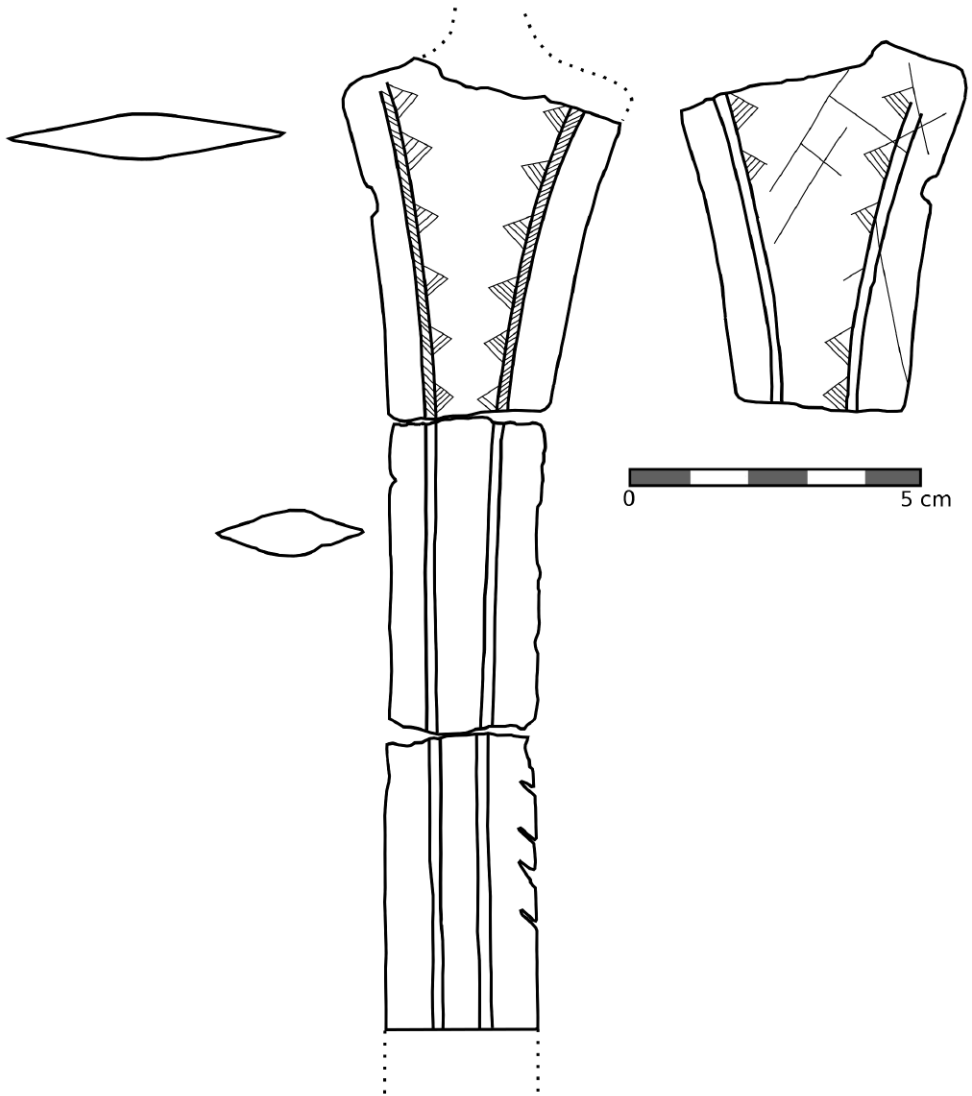

Fig. 7. Bronze sword from Przylaski, drawing of details of ornaments and destructions in the upper part of the blade. After: Skrzypek 1998, 120, ryc. 3.5

Ryc. 7. Miecz brązowy z Przylasek, rysunek detali zdobień i zniszczeń w górnej części głowni. Za: Skrzypek 1998, 120, ryc. 3.5

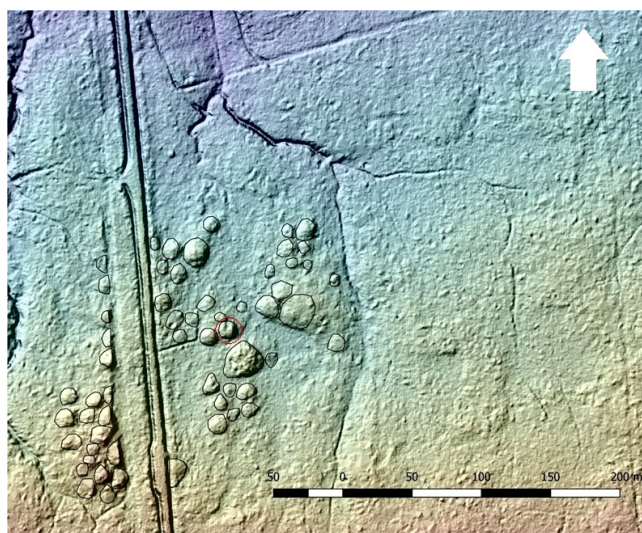

Fig. 8. Bagicz 22, plan of the site based on an ALS. Note barrows destroyed during building of a road in the western part of the site. Barrow 1 excavated in 2017 is marked with a red circle. After: Chmiel-Chrzanowska 2018, 88, ryc. 4

Ryc. 8. Bagicz 22, plan stanowiska na podstawie ALS. Widoczne zniszczenia kurhanów w zachodniej części stanowiska powstałe podczas budowy drogi. Czerwonym okręgiem oznaczono kurhan nr 1 badany w roku 2017. Za: Chmiel-Chrzanowska 2018, 88, ryc. 4

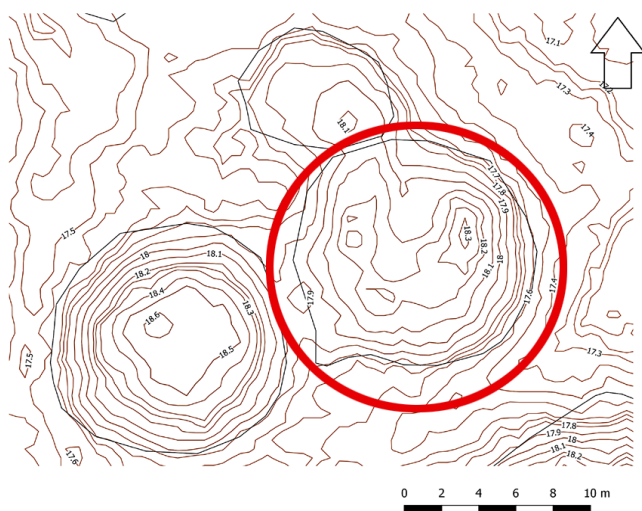

Fig. 9. Bagicz 22, contour plan of barrow 1 (marked with a red circle) and 1A (located NW of barrow 1). After: Chmiel-Chrzanowska 2018, 88, ryc. 5

Ryc. 9. Bagicz 22, plan warstwiczny kurhanów nr 1 (oznaczony czerwonym okręgiem) i 1A (przylegający do kurhanu nr 1 od północnego zachodu). Za: Chmiel-Chrzanowska 2018, 88, ryc. 5

Fig. 10. Bagicz 22, barrow 1 during excavation in 2017. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 30, ryc. 18

Ryc. 10. Bagicz 22, kurhan nr 1 podczas eksploracji w roku 2017. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 30, ryc. 18

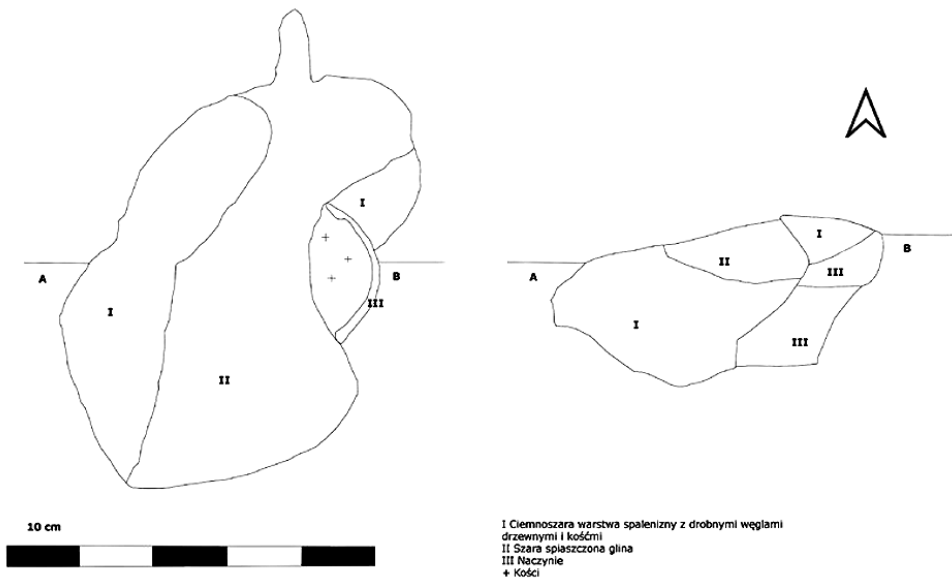

Fig. 11. Bagicz 22, grave covered with barrow 1. After: Chmiel-Chrzanowska 2018, 91, ryc. 9

Ryc. 11. Bagicz 22, pochówek pod kurhanem nr 1. Za: Chmiel-Chrzanowska 2018, 91, ryc. 9

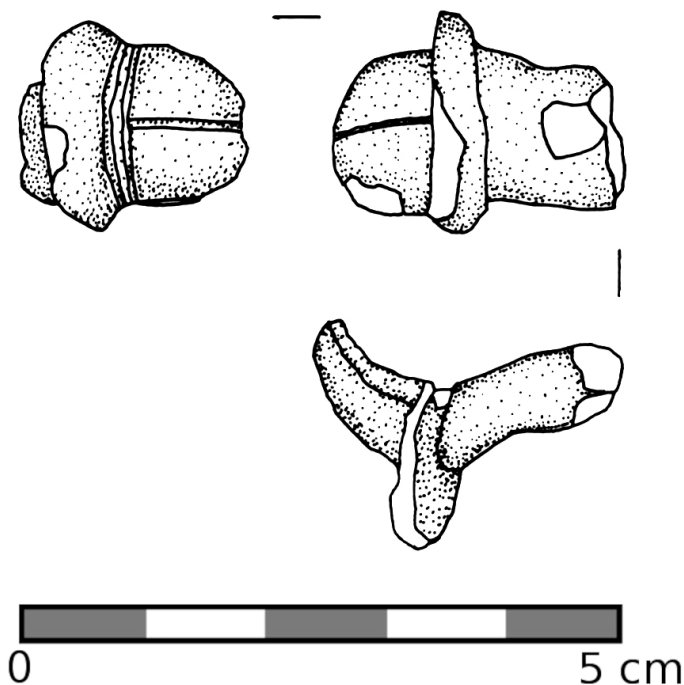

Fig. 12. Bagicz 22, fibula from grave covered with barrow 1. After: Chmiel-Chrzanowska 2018, 90, ryc. 8

Ryc. 12. Bagicz 22, zapinka z pochówku pod kurhanem nr 1. Za: Chmiel-Chrzanowska 2018, 90, ryc. 8

- Warstwy:
 1. Humus
 2. Żółty zgliniany piasek
 3. Jazno żółto-szary zgliniany piasek
 4. Brązowożółty zgliniany piasek
 5. Humus pierwotny
 6. Całec

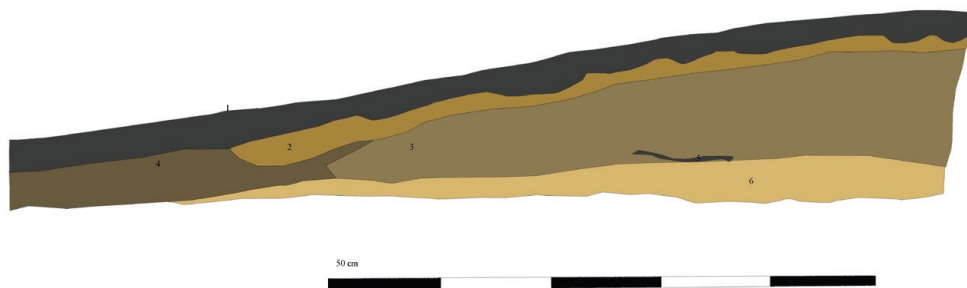

Fig. 13. Section of barrow 1A, note the layer of palaeosol on which the barrow was constructed. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 31, ryc. 20

Ryc. 13. Profil kurhanu nr 1A, widoczna warstwa humusu pierwotnego, na którym znajduje się nasyp. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 31, ryc. 20

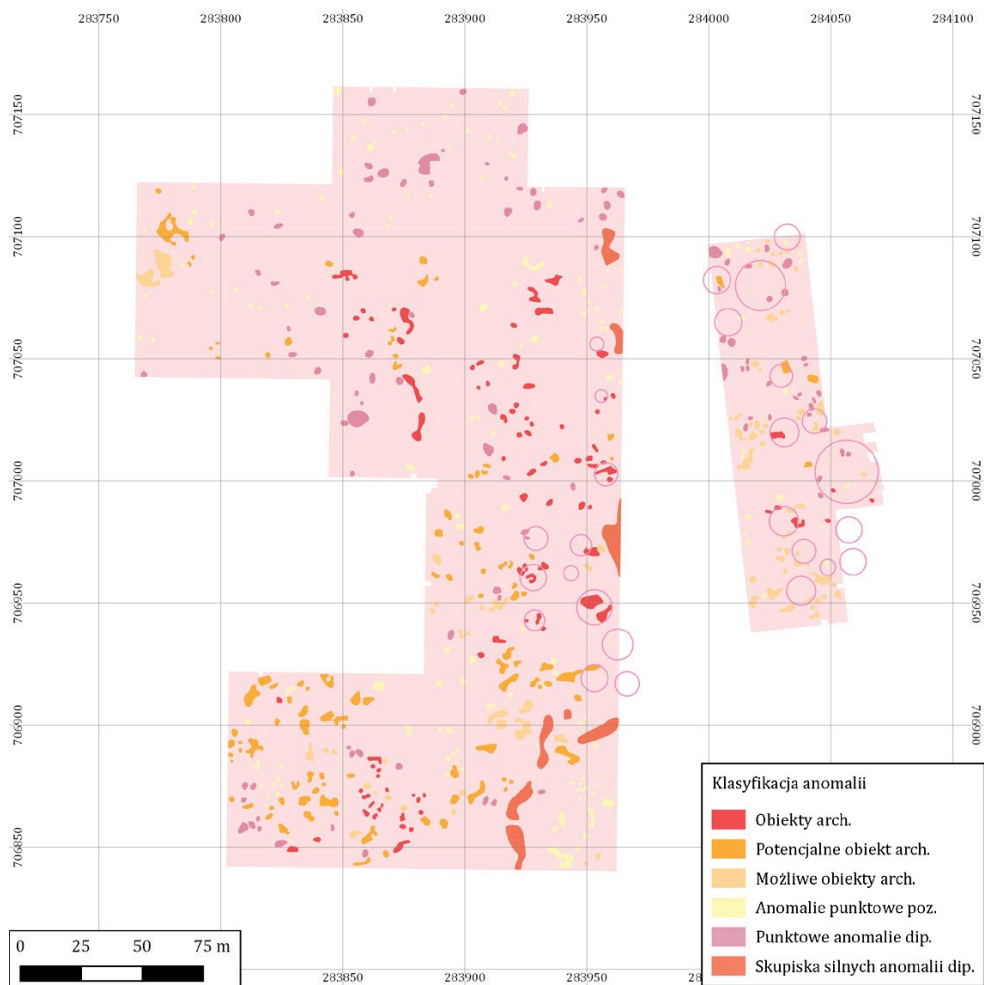

Fig. 14. Bagicz 22, interpretation of anomalies noted between barrows, showing possible structures, e.g. graves. After: Wroniecki 2019

Ryc. 14. Bagicz 22, interpretacja anomalii wykrytych między kurhanami, ukazująca potencjalne obiekty, np. groby. Za: Wroniecki 2019

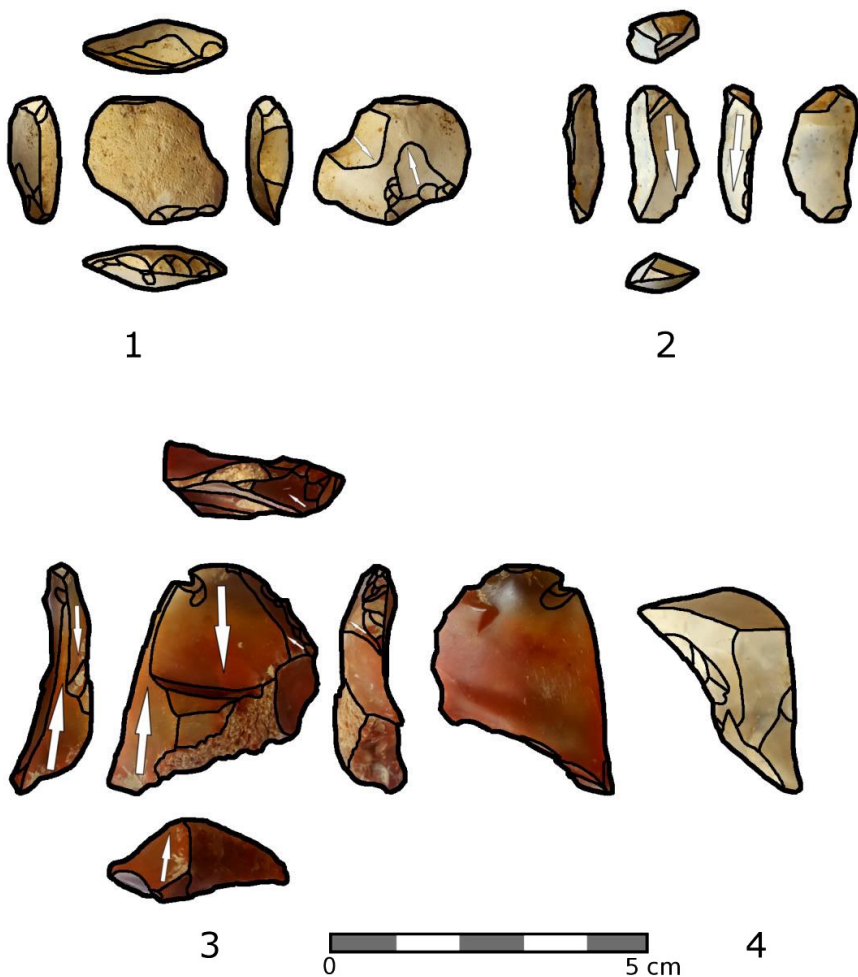

Fig. 15. Bagicz 22, lithics found in a secondary context during excavation of barrow 1. Their presence suggests destruction of an older site during construction of the barrow. After: Adamczyk 2018a, 2, ryc. 1

Ryc. 15. Bagicz 22, krzemienie znalezione we wtórnym kontekście podczas eksploracji kurhanu nr 1. Ich obecność sugeruje zniszczenie starszego stanowiska podczas budowy kurhanu. Za: Adamczyk 2018a, 2, ryc. 1

Fig. 16. Bagicz 23, stone cist of the Pomeranian culture. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 37, ryc. 26

Ryc. 16. Bagicz 23, grób skrzynkowy kultury pomorskiej. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 37, ryc. 26

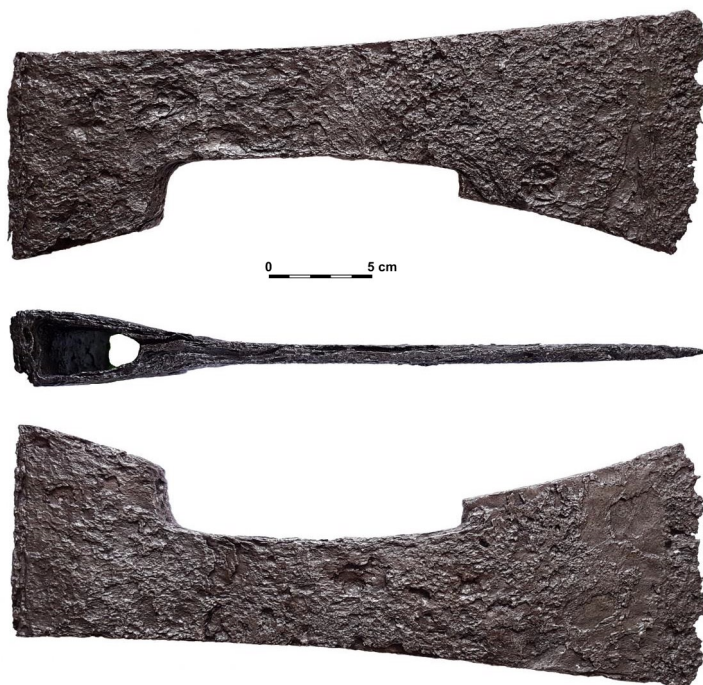

Fig. 17. Bagicz 24, iron axe. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 39, ryc. 28
Ryc. 17. Bagicz 24, topór żelazny. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 39, ryc. 28

Fig. 18. Bagicz 25, fibula made of bronze and iron. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 41, ryc. 30
Ryc. 18. Bagicz 25, fibula wykonana z brązu i żelaza. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 41, ryc. 30

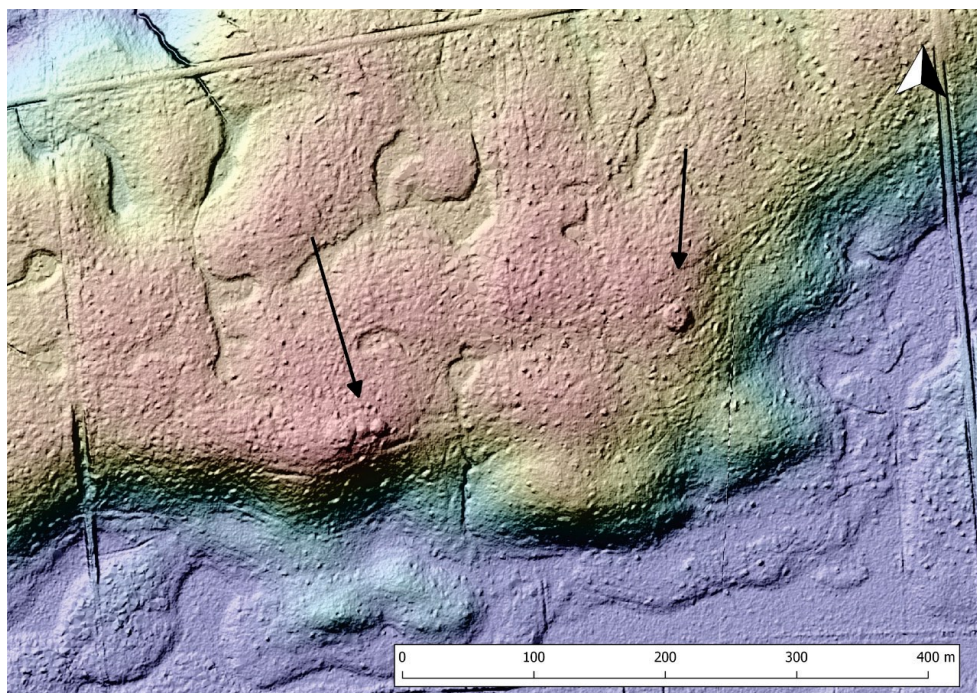

Fig. 19. Bagicz 26, location of barrows. The constructions were marked with arrows. There is a single large barrow in the eastern part and three smaller in the western part. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 43, ryc. 32

Ryc. 19. Bagicz 26, lokalizacja kurhanów. Obiekty oznaczono strzałkami. W części wschodniej znajduje się jeden duży obiekt, w części zachodniej trzy małe. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 43, ryc. 32

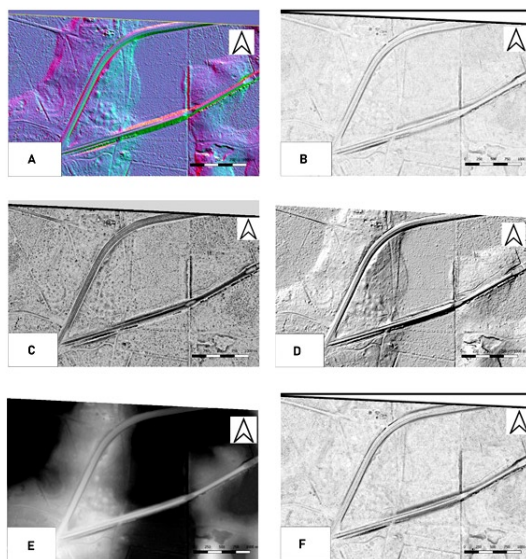

Fig. 20. Bagicz 27, ALS image and visibility of barrows using different filters. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 46–48, ryc. 36–41

Ryc. 20. Bagicz 27, zobrazowanie ALS, kurhany widoczne dzięki nałożeniu różnych filtrów. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 46–48, ryc. 36–41

Fig. 21. Bagicz 27, site view. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 45, ryc. 34

Ryc. 21. Bagicz 27, widok na stanowisko. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 45, ryc. 34

Fig. 22. Bagicz 28, circular structure visible on a field. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 50, ryc. 43

Ryc. 22. Bagicz 28, okrągła struktura widoczna na polu. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 50, ryc. 43

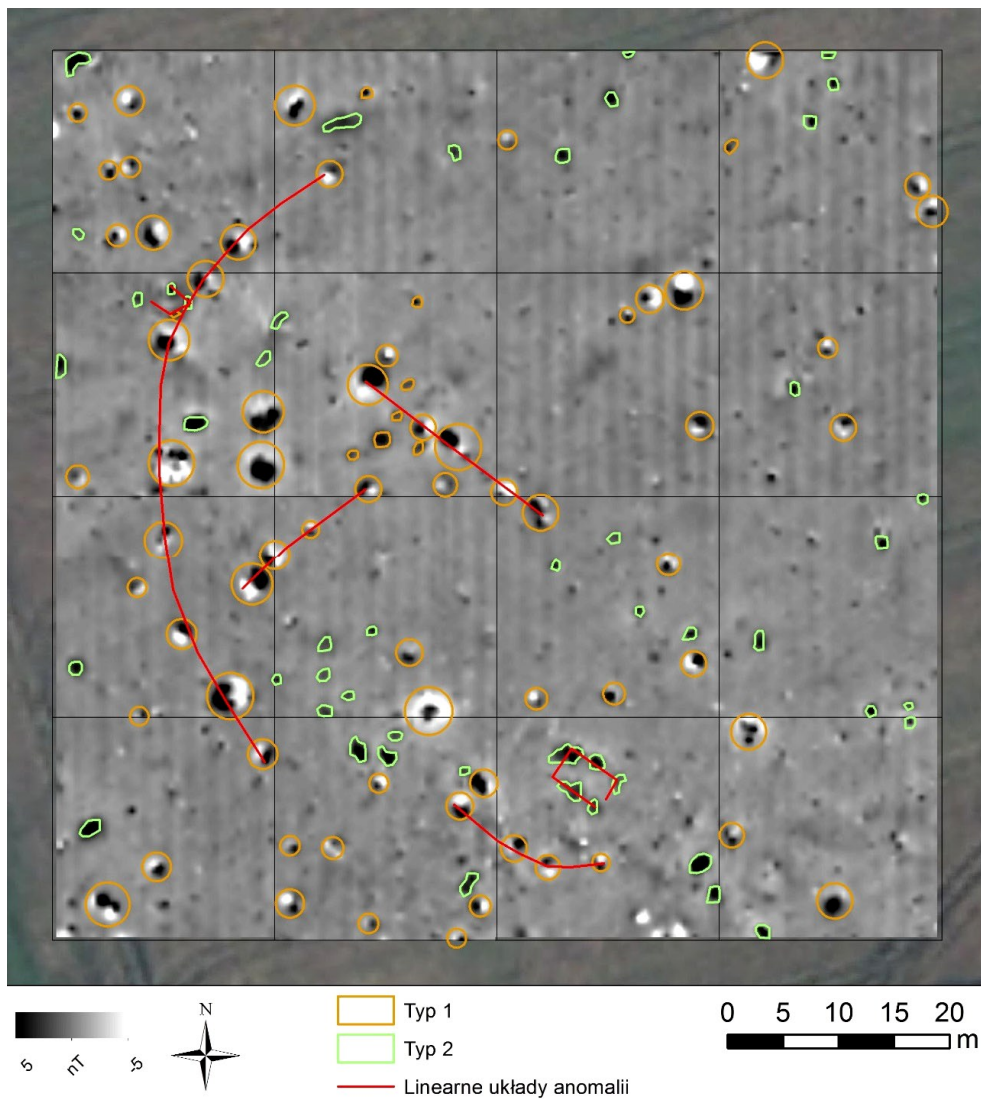

Fig. 23. Bagicz 28, magnetic anomalies on the location of the circular structure. After: Bahrycz, Niebieszczański 2019, 7

Ryc. 23. Bagicz 28, anomalie magnetyczne w miejscu występowania kolistej struktury. Za: Bahrycz, Niebieszczański 2019, 7

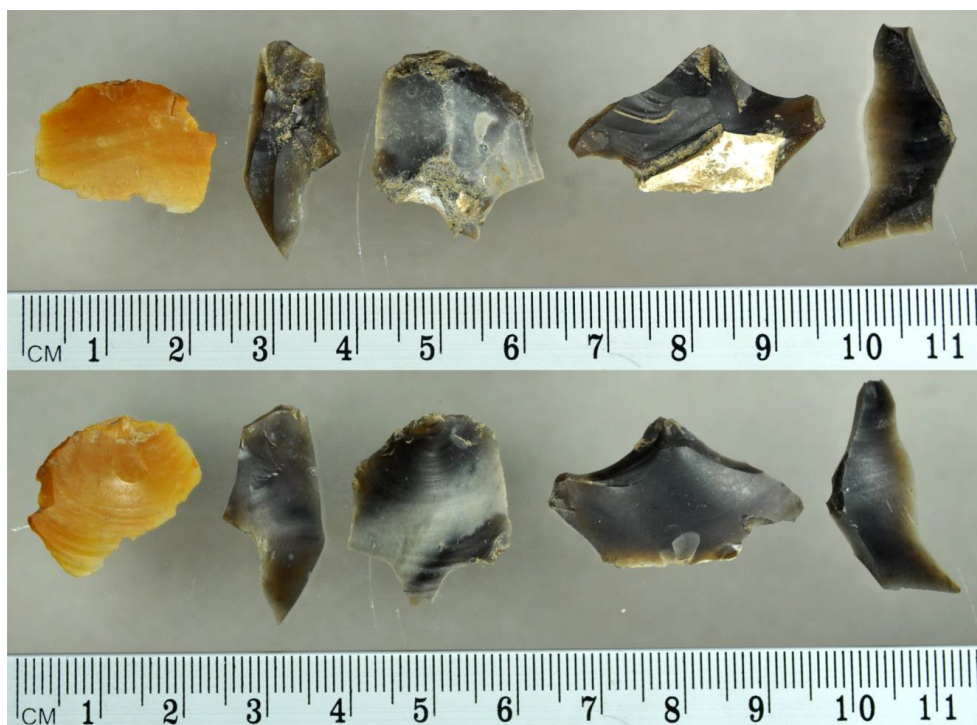

Fig. 24. Bagicz 28, soft and hard hammer flakes. After: Adamczyk 2018b, 5, ryc. 3

Ryc. 24. Bagicz 28, odłupki wykonane miękkim i twardym tłukiem. Za: Adamczyk 2018b, 5, ryc. 3

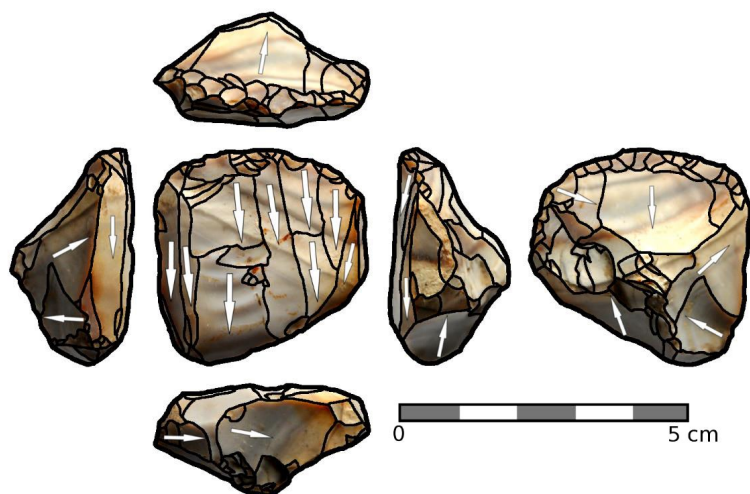

Fig. 25. Bagicz 28, Ahrensburgian core. After: Adamczyk 2018b, 2, ryc. 1

Ryc. 25. Bagicz 28, rdzeń ahrensburgski. Za: Adamczyk 2018b, 2, ryc. 1

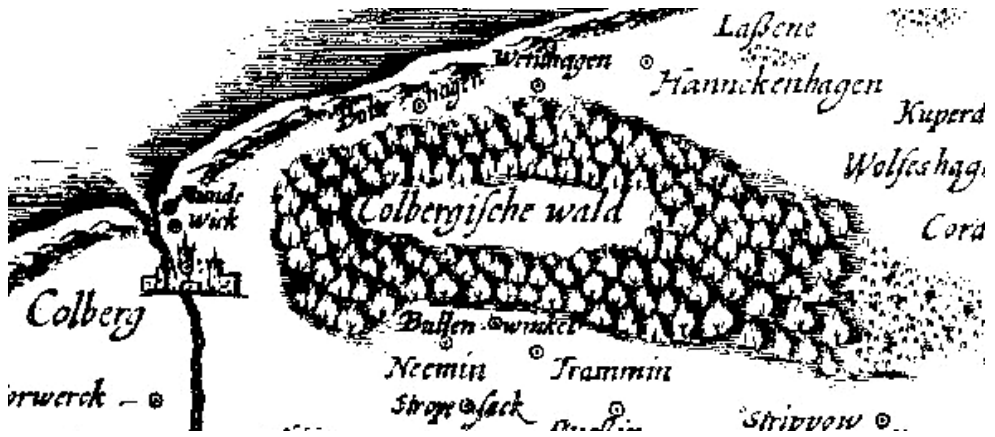

Fig. 26. Fragment of the Map of Lubinus from 1618. The Bagicz forest is east of Kołobrzeg, marked as *Colbergische wald*
 Ryc. 26. Fragment Mapy Lubinusa z 1618 roku. Na wschód od Kołobrzegu widoczny las w Bagiczu oznaczony jako *Colbergische wald*

Fig. 27. Bagicz 22, barrow destroyed during illegal treasure hunting. After: Chmiel-Chrzanowska 2019, 31, ryc. 19
 Ryc. 27. Bagicz 22, kurhan zniszczony przez nielegalne poszukiwania skarbów. Za: Chmiel-Chrzanowska 2019, 31, ryc. 19

Bibliography

Sources

ADA MNS – Archive of the Department of Archaeology, the National Museum in Szczecin, file no. 523.

Literature

- Adamczyk M. 2018a. *Zabytki krzemienne ze stan. Bagicz 22, sezon 2017*. Szczecin, unpublished report.
- Adamczyk M. 2018b. *Zabytki krzemienne z badań powierzchniowych w Bagiczu, stan. b. nr (rondel), sezon 2018*. Szczecin, unpublished report.
- Bahrycz C., Niebieszczański J. 2019. *Raport z badań nieinwazyjnych metodą magnetometryczną w Bagiczu*. Poznań, unpublished report.
- Bellec V., Diesing M., Schwarzer K. 2010. Late Quaternary Evolution of Gravel Deposits in Tromper Wiek, South-western Baltic Sea. *Journal of Coastal Research* 51 (Special Issue), 173–186.
- Blajer W. 2001. *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków.
- Chmiel-Chrzanowska M. 2018. Cicho zmarli leżą – badania na cmentarzysku kurhanowym kultury wielbarskiej w Bagiczu, gm. Ustronie Morskie, pow. kołobrzeski, woj. zachodniopomorskie. *Raport* 13, 85–96.
- Chmiel-Chrzanowska M. 2019. *Archeologia Bagicza. Kulturowe oblicza życia i śmierci*. Szczecin.
- Chmiel-Chrzanowska M., Fetner R. 2020. The Story of one Woman – New Bioarchaeological Data on the Interpretation of a Roman Iron Age Grave in a Log Coffin from Bagicz (woj. zachodniopomorskie / PL). *Archäologische Korrespondenzblatt* 50/3, 411–426.
- Dibbelt O. 1935. Der Bronzeverwahrfund aus dem Stadtwalde. *Heimat-Kalender des Stadtkreises Kolberg und des Landkreises Kolberg-Körlin* 11, 34–36.
- Dobrcka E. 1988. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Kołobrzeg (43) i arkusz Ustronie Morskie (44)*. Warszawa.
- Guzikowski K. 2005. W sprawie dokumentu lokacyjnego Kołobrzegu. In: L. Leciejewicz, M. Rębkowski (eds.), *Civitas Cholbergensis. Transformacja kulturowa w strefie nadbałtyckiej w XIII w.* Kołobrzeg, 41–46.
- Janowski A., Chmiel-Chrzanowska M. 2019. Późnośredniowieczne żeleźce topora z Bagicza koło Kołobrzegu. *Acta Militaria Mediaevalia* 15, 153–158.
- Kostrzewski J. 1953. Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego. *Przegląd Archeologiczny* 9, 177–213.
- Machajewski H. 1993. *Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym ludności grupy dębczyńskiej*, Poznań.
- Mojski J.E. 2005. *Ziemia polskie w czwartorzędzie. Zarys morfogenezy*. Warszawa.
- Skrzypek I. 1998. Miecz brązowy z miejscowości Przylaski, gm. Kołobrzeg, woj. Koszalin. *Materiały Zachodniopomorskie* 44, 115–124.

- Wołagiewicz R. 1980. Pochówek w kłodzie dębowej z II wieku n.e. *Materiały Zachodniopomorskie* 26, 39–56.
- Wroniecki P. 2019. Raport. *Nieinwazyjne badania archeologiczne metodą magnetyczną w Bagiczu, gm. Ustronie Morskie*. Warszawa, unpublished report.

Summary

The article presents results of archaeological research in the Bagicz forest, NW Poland, based largely on non-invasive methods, with additional data obtained through excavation of two barrows of the Roman Iron Age Wielbark culture. Since 2017, seven new sites were discovered in the area, with three known previously, totalling 10 sites in the area. Chronologically, they cover almost all of the history of human presence in Pomerania, from the Final Palaeolithic up to the medieval period.

The Bagicz forest is an old biome, with a long history of human presence. Presumably it was an important source of resources for a long time, as stated by the town charter of Kołobrzeg. Its presence on the Map of Lubinus confirms its high importance for the local population. Considering this, it is suggested that the Bagicz forest should be regarded not only as an element of environment, but also as a cultural landscape.

Streszczenie

Artykuł prezentuje wyniki badań archeologicznych w lesie w Bagiczu (Polska północno-zachodnia) oparte w dużej mierze na metodach nieinwazyjnych oraz badaniach wykopaliskowych dwóch kurhanów kultury wielbarskiej. Od roku 2017 odkryto siedem nowych stanowisk, co wraz z trzema stanowiskami znanymi wcześniej daje w sumie 10 stanowisk archeologicznych na tym terenie. Chronologicznie obejmują one okres od schyłkowego paleolitu do średniowiecza.

Las w Bagiczu jest bardzo starym elementem środowiska, o długiej historii. Od dawna był on istotnym źródłem surowców i pożywienia, co znalazło wyraz we wzmiankach w dokumencie lokacyjnym Kołobrzegu. Uwzględnienie tego obszaru na Mapie Lubinusa potwierdza jego duże znaczenie dla lokalnej ludności. Wydaje się więc, że las w Bagiczu powinien być uważany nie tylko za środowisko naturalne, ale także za krajobraz kulturowy.

dr Marta Chmiel-Chrzanowska
Uniwersytet Szczeciński
marta.chmiel-chrzanowska@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-6668-1628

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Iwona Wojciechowska

Utylitarne i modne. Późnośredniowieczne zapinki ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie

Utilitarian and fashionable. Late-medieval brooches from the Archaeological and Historical Museum in Stargard

Abstract: The article focuses on the collection of 17 brooches stored in the Archaeological and Historical Museum in Stargard. They are dated to the 13th and 14th centuries. Their form and ornament match ring brooches which are being discovered in the Baltic region and in the area where Hanseatic trade was conducted. The majority of the Stargard objects were recovered during archaeological excavations.

Keywords: Stargard, late Middle Ages, brooch, metal

Słowa kluczowe: Stargard, późne średniowiecze, zapinka, metal

Zapinki w średniowieczu pełniły zapewne dwojaką funkcję – spinały elementy stroju, a jako ozdoby były nośnikami wyznawanych wartości i oznaką przynależności do kręgu kulturowego. Tego typu zabytki, zarówno o takiej samej formie, jak i dekoracji, odkrywane są na bardzo dużych obszarach Europy. Również do mieszkańców Stargardu i okolic docierała paneuropejska moda na zapinki pierścieniowate, powszechne na całym pobrzeżu Bałtyku, na obszarach wpływu handlu hanzeatyckiego (Valk 1999, 85). W zbiorach Działu Archeologii Muzeum Archeologiczno-Historycznego (dalej: MAH) w Stargardzie znajduje się 15 takich egzemplarzy oraz 2 okazy łączone z kulturą Bałtów (Musianowicz 1976, 396; Janowski 2017a, 235).

Zdecydowana większość zapinek (14) prezentowanych w niniejszym artykule pochodzi z badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie Starego Miasta w Stargardzie (ryc. 1), a pozostałe (3) to dary przekazane do muzeum przez mieszkańców.

Najwcześniejszym znaleziskiem z terenu Stargardu jest brązowa kolista zapona z zachowanym kolcem. Na zewnętrznej stronie ramy umieszczono inskrypcję: HNT+NA+TH, ujętą w dwa ryte okręgi. Natrafiono na nią w 1961 roku w XIV-wiecznych nawarstwieniach podczas sondażowych prac

przy ul. Szewskiej przeprowadzonych przez pracowników ówczesnego Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie (Rogosz 1966, 268, 349, tab. I:6). Na kolejne odkrycia średniowiecznych zapinek w Stargardzie trzeba było czekać aż do XXI wieku, kiedy to MAH w Stargardzie rozpoczęło systematyczne badania archeologiczne w obrębie miasta.

Siedem zabytków doczekało się opracowania w ramach monografii stanowiska (Janowski 2017b, 129–130, 148, ryc. 6:1–7), a jeden w roczniku MAH „Stargardia” (Janowski 2017a), jednak ze względu na syntetyczny charakter artykułu przedstawione zostaną wraz z resztą stargardzkiej kolekcji zapinek. W prezentowanej grupie mamy do czynienia z 13 egzemplarzami o kształcie zbliżonym do koła (w tym jedną zapinką podkowiastą) oraz 4 wielobocznymi.

Zapinki pierścieniowate były powszechnym elementem stroju średniowiecznego – między XII a XV wiekiem – w Europie Środkowej i Północnej. Nosili je zarówno mężczyźni, jak i kobiety, jak i dzieci. Forma przedmiotu była popularna wśród wszystkich grup społecznych, choć o różnicach w statusie właścicieli świadczyła oczywiście jakość wykonania zapyony lub materiał, z którego powstała (Rębkowski 1988, 515; Rech 2004, 214; Søvsø 2005, 43; Wachowski 2013, 36).

W analizowanym materiale wydzielić można kilka typów zapinek. Najpopularniejsze są te z okrągłą, płaską ramą. Pierwszą podgrupę stanowią trzy koliste ozdoby z inskrypcjami. Taki motyw zdobniczy był rozpowszechniony w całej średniowiecznej Europie. Zapony opatrywano przede wszystkim napisami o charakterze religijnym, ale również łacińskimi sentencjami czy świeckimi wyznaniem miłości. Nie brakuje także egzemplarzy dekorowanych abrewiacjami – grupami liter lub pojedynczymi znakami oddzielonymi separatorami. Można tu mówić także o pseudoinskrypcjach – jeśli litery mają charakter ornamentacyjny lub zostały pozamieniane w napisie tak, że straciły swój sens (Heindel 1986, 68–70; Søvsø 2005, 50; Wachowski 2013, 36, 39; Sawicki 2018, 960). Przykładem tego typu zabiegu jest inwokacja na zabytku (ryc. 2:1) odkrytym w 2019 roku na części dawnego kwartału XXIV. Teren ten zlokalizowany jest w niedalekiej odległości od miejsca wykopu sondażowego z 1961 roku. Zapinka ze stopu miedzi i cynku składa się z płaskiej, kolistej ramy o średnicy 33 mm i szerokości do 8 mm z jednostronnym zwężeniem, na którym umieszczono kolec. Została ozdobiona na powierzchni powtarzalnymi rytymi znakami w postaci odwróconego V, V i E, mającymi naśladować – zapewne w majuskule – inskrypcję AVE, czyli pozdrowienie anielskie skierowane do Marii (Łk 1,28). Dookolny napis ujęto w dwa ryte okręgi. Egzemplarz ten odnaleziono w warstwie z przełomu XIII/XIV wieku, z której pobrano próbkę drewna dębowego do analizy dendrochronologicznej. Na jej podstawie wykazano, że dąb ścięto po 1239 roku (Krapiec 2019).

Pozyskano tam także monetę – brakteat meklemburski, który bity był w okresie między 1280 a 1325 rokiem (Oertzen 1900, nr 126).

Zachowana jedynie fragmentarycznie okrągła rama zapinki ma natomiast poprawną inwokację maryjną (ryc. 2:2). Okaz ze stopu miedzi, ołowiu i cyny miał średnicę ok. 28 mm i szerokość 5–6 mm. Spód zabytku jest gładki, na wierzchniej zaś stronie wytłoczono majuskułą inskrypcję: ...AVE M, która pierwotnie zajmowała tylko połowę ramy. Motyw archanielskiego powitania Marii przy Zwiastowaniu jest szczególnie popularny, o czym świadczy fakt, że cała grupa kolistych zapinek została nazwana przez Inga Heindla *Ave-Maria-Schnallen* (Heindel 1986). Zapinki z pozdrowieniem anielskim odnajdywane są m.in. na Wyspach Brytyjskich, w Niemczech, Danii, Szwecji, w Polsce i na wschodnim wybrzeżu Bałtyku – w Estonii i na Łotwie¹. Okazy tego typu datuje się na okres od XIII do 2. połowy XIV wieku (Trawicka 2018, 350).

Trzeci egzemplarz zdobiony inskrypcją odkryto podczas badań w 2009 roku na terenie Rynku Staromiejskiego (ryc. 2:3). Jest to kompletna płaska zapinka wykonana ze stopu miedzi z cynkiem, cyną i ołowiem². Kolec umieszczono na zwiężeniu ramy, która ma ok. 33 mm średnicy i do 6 mm szerokości. Na zewnętrznej powierzchni zabytku w dwa ryte okręgi ujęta została dookólna ryta abrewiacja: A T + H T H T T. Litery zapisano w majuskułach. Być może litery AT to inicjały właściciela lub skrót od łacińskiej sentencji *Amores et deliciae Tuae*, natomiast pozostała – niezrozumiała dziś – grupa znaków H i T w przeszłości musiała mieć jakąś symboliczną wymowę (Heindel 1986, 70). Obie te litery (H i T) – zarówno pojedynczo, jak i w grupach – zdobią także inne odnajdywane na Pomorzu Zachodnim zapinki pochodzące z XIII–XIV wieku³. Stargardzki egzemplarz z Rynku odkryto w warstwie datowanej na połowę XIV stulecia (Szeremeta 2017, 23).

Kolejny zabytek należy do podgrupy okazów określanych w literaturze mianem *Hantruwebratzen*, dla której charakterystyczna jest dekoracja w postaci motywu splecionych dłoni (Rębkowski 1988, 515). Okaz przetrwał do naszych czasów we fragmentach (ryc. 2:4). Natrafiono na niego podczas prac archeologicznych na Rynku w Stargardzie. Zachowana rama o pierwotnej średnicy prawie 27 mm i szerokości ok. 4,5 mm wykonana została z cyny z niewielką domieszką innych metali, m.in. miedzi, żelaza i ołowiu. Ułamki zapinki to przeciwległe

¹ Caune 1983, 101, 17 att.:19; Heindel 1986; Valk 1999, 85–86; van Beuningen, Koldewey, Kicken 2001, 469, Afb. 2150, 2152–2153; Egan, Pritchard 2008, 254–255, fig. 164:1336; Schanz 2008, 343, Abb. 88:1; 2018, 394, Abb. 382:1–2; Søvsø 2009, 186, Fig. 2, Type 1.3; Wachowski 2013, 39; Muižnieks 2016, 124, 71 att.; Vaska 2017, 63, 44 att.:4; Berga-Muižniece 2018, 137, 1 att.; Trawicka 2018, 349–350, 374, ryc. 17:2744.

² Gan 2017, 163, analizy CL 19661,01 i 19661,02.

³ Por. m.in. Rogosz 1966, 268, 349, tab. I:6; Malinowska-Łazarczyk 1982, 138, tab. VI:7; Heindel 1994, 221.

krańce okręgu, o czym świadczą dwie dekoracje w postaci schematycznych splecionych dłoni. Spodnia powierzchnia ramy jest niezdobiona – z wyjątkiem zarysowanych palców rąk, natomiast zewnętrzna strona, poza motywem złączonych lewic, zaopatrzona została w pojedyncze litery: jedna dłoń rozdziela T i A lub T (?), a na kolejnym fragmencie odczytać można X i odwrócone V, które oddzielone są od głównego motywu separatorem w postaci krzyża z belkami w kształcie rombów. Interesujący jest fakt, że znaki czytelne są od zewnętrznej strony okręgu. Uścisk prawych dłoni w kulturach ludów indoeuropejskich to najprostszy sposób potwierdzenia umowy. Akt ten symbolizuje ślubowanie, przyrzeczenie i rozumiany jest jako znak zależności, wierności i lojalności. Motyw splecionych rąk, zwany *mani in fede* lub *dextrarum iunctio*, występuje na zabytkach wiązanych zarówno ze strefą *sacrum*, jak i *profanum*, gdyż znaczenia przedstawięń wiary i wierności są bardzo podobne. *Hanttruwebratzen* rozwinęły się z tradycji zapon typu *Ave Maria*, dlatego też często współwystępują na nich inskrypcje o charakterze dewocyjnym, które mogły świadczyć o oddaniu się w opiekę świętych. Być może wzywano ich także na świadków ceremonii, gdyż zapinki dekorowane uściskiem dłoni wiązane są z obrzędem zaręczyn. Główny motyw zdobniczy dotyczył najważniejszego rytuału tego aktu, czyli podania sobie przez zakochanych prawic. Przedmioty te miałyby pełnić taką samą rolę jak pierścienie, którymi w trakcie obrzędu wymieniali się narzeczeni (Rębkowski 1988, 521–524; Wachowski, Witkowski 2003, 210–212; Wachowski 2013, 28–29; Sawicki 2014, 49; Trawicka 2018, 350). Symbolika *mani in fede* mogła się odnosić także do wierności i lojalności wobec rodu⁴. *Hanttruwebratzen* szczególnie szeroko rozpowszechnione były w basenie Morza Bałtyckiego oraz w strefie handlu hanzeatyckiego, ich zasięg pokrywa się z występowaniem kolistych zapon zdobionych inskrypcjami⁵. Produkowane były masowo, co poświadczają zachowane przepisy cechów miast północnoniemieckich – w 2. połowie XIV wieku wyroby te stanowiły sztukę mistrzowską złotników (Heindel 1986, 74; Wachowski 2013, 29; Janowski 2017b, 129). Liczne znaleziska zapinek z motywem splecionych dłoni pochodzą z XIII–XIV wieku, ale zdecydowanie częstsze są te z XIV stulecia⁶. Stargardzki zabytek wpisuje się idealnie w schemat europejskich odkryć – znaleziono go na placu głównym jednego z miast członkowskich Hanzjy w warstwie, której chronologię określono

⁴ W przypadku, gdy współtowarzyszą jej dekoracje heraldyczne (Søvsø 2011, 279).

⁵ Blomqvist 1948, 135, 138, Bild 20 i 21; Heindel 1986, 74; Rębkowski 1988, 517; Wachowski, Witkowski 2003, 210; Søvsø 2011, 279; Wachowski 2013, 29; Trawicka 2018, 350. Nie zarejestrowano zabytków z motywem *mani in fede* na terenie Estonii (por. Valk 1999).

⁶ Blomqvist 1948, 135, 138, Bild 20 i 21; Sedova 1959, 245, ryc. 6:4; Heindel 1986, 74; Rębkowski 1988, 515; van Beuningen, Koldewej, Kicken 2001, 471, Afb. 2168 i 2169; Tegethoff 2002, 5–7; Frankowska-Makała 2004, 317; Rech 2004, 214; Krabath 2006, 52–53; Ansorge 2009, 248; Søvsø 2009, 196; 2011, 279; Trawicka 2018, 350.

na połowę XIV wieku (Szeremeta 2017, 23). Niepełna inskrypcja na zapince nie pozwala na próbę interpretacji, czy znaki stanowiły skrót sentencji miłośnej, inicjały właściciela, czy były odwołaniem religijnym. Wydaje się również, że przedmiot ten należał do kategorii wyrobów słabej jakości. Przedstawione na ramie dłonie są lewicami, co może świadczyć o błędzie odlewcy (Rębkowski 1988, 521).

Innym typowym dla zapinek powszechnie spotykanym motywem dekoracyjnym są wzory geometryczne (Valk 1999, 86; Søvsø 2005, 44). Przykład takiego zdobienia widoczny jest na okazie odkrytym podczas prac na dawnym tzw. kwartale IX. To w pełni zachowana zapona z kolcem o długości 25 mm, zamontowanym na płaskiej ramie o średnicy 25 mm i szerokości 4 mm (ryc. 2:5). Wykonana ze stopu miedzi, dekorowana jest na całej powierzchni zewnętrznej sześcioma okręgami wybijanymi puncą. Ornament rozmieszczony został symetrycznie, a następnie we wnętrzach wzorów wykonano otwory. Zdobienie ramy nie tylko miało walor estetyczny, ale i symboliczny. Koło – nieposiadające ani początku, ani końca – symbolizuje zarówno jedność, jak i nieskończoność. Być może w tych ażurowych okręgach umieszczone były dodatkowe elementy, do dziś niezachowane. Zapinki dekorowane takim wzorem odkrywano na terenach działalności Ligi Hanzeatyckiej i pochodzą z XIII i XIV wieku⁷. W przypadku znaleziska ze Stargardu nie jest możliwe określenie bliższej chronologii. Zapona odnaleziona została w obiekcie wraz z materiałem ruchomym pochodzącym z XVII–XVIII wieku (Majewski, Kwiatkowski 2009).

Bardziej rozbudowaną formę puncowanych zdobień ma fragment płaskiej ramy z rozetami (ryc. 2:6). Zapinka ta należała do większych okazów, ponieważ pierwotnie jej średnica wynosiła ok. 56 mm, a szerokość do 9 mm. Wykonana ze stopu miedzi z dodatkiem cyny i cynku, dekorowana jest jednostronnie wybitymi dwoma identycznymi pięciopłatkowymi kwiatami wpisanymi w okrąg. Kolisty kształt egzemplarza wzbogacony został o skrzydełka/uszka – półokrągłe wypustki wystające ponad obręb okrągłej ramy. Pierwotnie były cztery, rozmieszczone symetrycznie. Odmiana zapinek tego typu z szeroką ramą jest dość powszechna wśród późnośredniowiecznych zabytków odkrytych w basenie Morza Bałtyckiego⁸.

W stargardzkim materiale znajdują się jeszcze dwie zapinki zdobione ornamentem florystycznym. Na pierwszą odlaną ze stopu cyny i ołowiu⁹ natrafiono podczas badań na Rynku Staromiejskim. Jest to płaska, kolista rama o średnicy

⁷ Por. Blomqvist 1948, 136, Bild 23:6; Jensen 2005, 38, 142, nr kat. 142; Vaska 2017, 69, 47 att.:7; Kaute 2018, 407, Abb. 394:3; Sawicki 2018, 961, ryc. 920a; Schindler 2021, 440, Abb. 318:4.

⁸ Por. Polak 1998, 219, tab. 96:4; Valk 1999, 88, fig. 2:4–6; Dobeles 2004, 50, 3 att.; Søvsø 2005, 47, Fig. 6; Schanz 2009, 418, Abb. 141:5; Vaska 2016, 103, 52 att.:4,6; 2017, 70, 48 att.:2,3; Trawicka 2018, 374, ryc. 17:301; Doniņa, Stivrins, Bērziņš 2020, 92, Fig. 6.

⁹ Gan 2017, 164, analiza CL 19630.

ok. 29,5 mm i szerokości do 6 mm (ryc. 2:7). Zabytek jest niekompletny – nie zachował się kolec, który umieszczony był na przewężeniu okręgu. Cała powierzchnia zewnętrzna zapony dekorowana jest dookoła motywem roślinnym – stylizowanymi wiciami z drobnymi liśćmi (?). Wątek florystyczny jest bardzo popularny na drobnych dziełach artystycznych całego późnego średniowiecza, w tym na zapinkach wykonanych z różnych surowców, pochodzących z terenów od dzisiejszych Niderlandów na zachodzie po Nowogród na wschodzie¹⁰. O miejscowym pochodzeniu świadczyć może choćby znalezisko z Kołobrzegu – wapienna forma odlewnicza pochodząca z 2. połowy XIII wieku (Rębkowski 1999, 280, ryc. X–7)¹¹. Okazy zdobione identycznie jak egzemplarz znaleziony na stargardzkim placu miejskim odkryto w Stralsundzie (pochodzi z końca XIII wieku) oraz w Elblągu (datowany na 2. połowę XIII wieku) (Ansorge 2011, 446, 449, Abb. 231:2; Rybarczyk 2021, 79–80, ryc. 62). Omawiany zabytek ze Stargardu odkryty został natomiast w warstwie z 1. połowy XIV wieku (Szeremeta 2017, 22).

Druga z zapinek również jest pierścieniowata i płaska. Natrafiono na nią w 2017 roku podczas prac na części dawnego tzw. kwartału XXVIII. Wykonana ze stopu cyny i ołowiu, lekko zdeformowana rama ma średnicę 25 mm i szerokość 5 mm (ryc. 2:8). Zwężenie do umocowania kolca dzieli okrąg na dwie części: górną partię ozdobiono ornamentem wici roślinnych, natomiast dolna połowa jest gładka, bez żadnych dekoracji. Łączenie motywów to dość częsty zabieg artystyczny w zdobnictwie zapinek (Søvsø 2005, 44). Takie elementy stroju z ornamentem florystycznym produkowane były masowo, o czym świadczą liczne znaleziska z miast na pobrzeżu Bałtyku związanych z handlem hanzeatyckim, m.in. z Kołobrzegu, Ribe, Stralsundu, Greifswaldu, Rostoku czy Rygi¹². Analogiczny wzór jak na górnej części zapony widoczny jest na kołobrzesckiej formie odlewniczej¹³ czy też na zapince z holenderskiego Rilland (van Beuningen, Koldewej, Kicken 2001, 469, Afb. 2151). Chronologia okazów podobnych do stargardzkiego jest dość szeroka: od 2. połowy XII po koniec XIV wieku¹⁴. Zapona na tzw. kwartale XXVIII odkryta została w warstwie z przeło-

¹⁰ Por. Blomqvist 1948, 136, Bild 23:3; Sedova 1959, 243, ryc. 7:12,14; Malinowska-Łazarczyk 1982, 133, tab. I:2; Caune 1983, 113, 35 att.:25; Heindel 1990, 90, Taf. 2:52; Valk 1999, 86, 88, Fig. 2:7; van Beuningen, Koldewej, Kicken 2001, 469, Afb. 2151; Krabath, Bühler 2004, 448–449, Kat. 38; Søvsø 2009, 186, Fig. 2, Type 1.5; Sawicki 2018, 961, ryc. 921.

¹¹ Model do wyrobu analogicznie zdobionych zapinek i pochodzący także z 2. połowy XIII wieku odkryto również w Magdeburgu (por. Berger 2013, 142, Abb. 4).

¹² Polak 1998, 219, tab. 84:5; Søvsø 2005, 52, Tavl. 1:9; Brüggemann 2012, 507, Abb. 281:2; Svarāne 2014, 183, 4 att.:1; Samariter, Rütz, Albrecht 2016, 395, Abb. 277:10; Vaska 2017, 30, 11 att.:8; Kaute, Zorn 2019, 498, Abb. 408:6,7.

¹³ Por. Rębkowski 1999, 280, ryc. X–7.

¹⁴ Por. Heindel 1994, 218; Rębkowski, Polak, Wywrot-Wyszowska 1998, 119; van Beuningen,

mu XIII/XIV wieku, w której znaleziono też plakiety pielgrzymie i świeckie oraz monety pochodzące właśnie z tego czasu (Wojciechowska 2019, 144–145).

Okaz znaleziony w 2017 roku udekorowano motywem kwiatowym, jednak stanowi on tylko dodatkowy wątek zdobniczy. Na szczególną uwagę zasługuje natomiast ornament w postaci pseudotordowania. Niewielka zapinka o średnicy 20,5 mm zachowała się znakomicie wraz z całym kolcem o długości 18,5 mm, wzbogaconym przy zaczepie na ramę dwiema obręczami (ryc. 2:9). Jednorodna rama zabytku odlanego ze stopu cyny z ołowiem, żelazem i miedzią, tak samo jak w przypadku poprzedniego egzemplarza, składa się z łączonych elementów dekoracyjnych. Zwężenie dla szpili dzieli w połowie ramę na dwie partie: jedna, płaska i gładka, o szerokości 3 mm, w centrum udekorowana została czteropłatkowym kwiatem; druga, o szerokości 2 mm i przekroju lekko owalnym, ma kreskowanie imitujące tordowanie. Równoległe do kwiatu umieszczony został guz pokryty wzorem przypominającym ornament sieciowy. Powierzchnia spodnia zapinki jest w całości niezdobiona. Należy sądzić, że łączenie na zaponach motywów pseudotordowania i gładkiej powierzchni to zabieg ponadczasowy i dość masowy. Świadczyć może o tym odnaleziona w Magdeburgu odlewnicza forma do tak dekorowanych zapinek z końca XIII wieku (Berger 2013, 141, Abb. 3), jak również podwyższona liczba ich odkryć m.in. w Anglii, Niderlandach, Danii, Szwecji, na Łotwie, w północnych Niemczech czy w Polsce¹⁵. Zbliżone formą – z motywem kwiatowym lub guzem oraz połową ramy żeberkowaną – odkryto w Kołobrzegu, Elblągu, Greifswaldzie, Rostoku, Wismarze, Dortrechcie, Reimerswaalcie, Lundzie i Ålborgu¹⁶. Zdecydowana większość z nich to – tak jak stargardzki okaz – niewielkie zapinki o średnicy od 14–29 mm¹⁷, które raczej nie służyły do spinania płaszczy ani koszul. Na zabytek z tzw. kwartału XXVIII natrafiono w warstwie powstałej na przelomie

Koldewej, Kicken 2001, 469; Svarāne 2014, 182; Samariter, Rütz, Albrecht 2016, 396; Kaute, Zorn 2019, 496.

¹⁵ Por. Blomqvist 1948, 133, Bild 15:1,2; van Beuningen, Koldewej 1993, 298, Afb. 886; Polak 1996, 240, tab. 33:5; 1999, 228, ryc. VI–1; van Beuningen, Koldewej, Kicken 2001, 470, Afb. 2161; Jensen 2005, 136–137, nr kat. 121–122; Janssen 2007, 128, Afb. 30:2; Egan, Pritchard 2008, 249, Fig. 160:1312; Samariter 2010, 104, Abb. 4:b; Ansorge 2012, 284, Abb. 26:7; 2016, 455, Abb. 344:12; Berger 2013, 140, Abb. 2a; Svarāne 2014, 183, 4 att.:3; Schäfer C., Schäfer H., Zorn 2015, 341, Abb. 136:11; Isberg 2016, nr kat. 86–95; Samariter, Rütz, Albrecht 2016, 396, 278:1; Kaute 2018, 407, Abb. 394: 4, 13; Janowski 2019, 182, ryc. 251:1; Kaute, Zorn 2019, 498, Abb. 408:14; Rybarczyk 2021, 80–81, ryc. 65–66.

¹⁶ van Beuningen, Koldewej 1993, 298, Afb. 886; Polak 1999, 228, ryc. VI–1; van Beuningen, Koldewej, Kicken 2001, 470, Afb. 2161; Jensen 2005, 137, nr kat. 122; Schäfer C., Schäfer H., Zorn 2015, 341, Abb. 136:11; Isberg 2016, nr kat. 92; Kaute 2018, 407, Abb. 394: 4, 13; Kaute, Zorn 2019, 498, Abb. 408:14; Rybarczyk 2021, 80, ryc. 65.

¹⁷ Tylko znaleziska z terenów dzisiejszych Niderlandów przekraczają wielkością 30 mm.

XIII/XIV wieku (Krapiec 2018). Chronologia ta jest zbliżona do datowania analogicznych zapon z pobraża Bałtyku¹⁸.

Podczas tych samych badań na tzw. kwartale XXVIII znaleziono również jedną kolistą zapinkę zdobioną jednostronnie skośnym żeberkowaniem (ryc. 2:10). Okaz, tak jak poprzedni, odlany został ze stopu cyny z ołowiem. Zachowana pierścieniowata rama ze zwężeniem na kolec ma średnicę 21 mm i szerokość do 3 mm. Ornament pseudotordowania pokrywa dookoła całą powierzchnię zewnętrzną zabytku. Dekoracja taka pojawia się na niewielkich zapinkach (o wymiarach od 17 do 30 mm) wykonanych zarówno ze stopu miedzi, jak i cyny z ołowiem, które odkrywano przede wszystkim w zachodniej Europie – na Wyspach Brytyjskich (Egan, Pritchard 2008, 253, Fig. 163:1322; Portable Antiquities Scheme, online, ID: NLM-29F463, NMGW-7C052E), w Niderlandach¹⁹, a także pojedynczo na północy kontynentu – w Szwecji (Isberg 2016, nr kat. 89) i Danii (Jensen 2005, 138, nr kat. 126–127). Wydaje się, że w porównaniu z żeberkowaniem łączonym z innymi motywami zapony w całości pokryte pseudotordowaniem to znaleziska dość rzadkie na obszarach okołobałtyckich (Jensen 2005, 33). Trudno ustalić też dokładną chronologię ich występowania – przyjmuje się, że funkcjonowały od końca XII wieku aż po rok 1400, jednak najpopularniejsze były w XIII stuleciu (Jensen 2005, 34; Isberg 2016, 22). Stargardzki egzemplarz odkryto w warstwie datowanej dzięki badaniom dendrochronologicznym na sam początek XIV wieku (Krapiec 2018).

W kolekcji z tzw. kwartału XXVIII znajduje się jedna zapinka będąca przykładem rzadkiej odmiany zdobionej tordowaniem (ryc. 3:1). Jest to okaz o formie podkowiastej, należący do grupy zapon kolistych (Łukasiak 1999, 260), w tym przypadku o otwartym pierścieniu. Końce lekko owalnej ramy są zawinięte na zewnątrz i wywinięte na boki. Zapinkę o średnicy 52 mm wykonano z żelaznego pręta o grubości 5 mm skręconego wokół jego osi. Nie zachował się kolec, który zamontowany był na pierścieniu. Jest to zabytek dość niezwykły w skali europejskich znalezisk, gdyż wykonano go z żelaza, a nie z powszechnie wykorzystywanego do produkcji egzemplarzy podkowiastych brązu (Jończyk 2013, 42). Sama forma była dobrze znana już we wczesnym średniowieczu w północno-wschodniej Europie, natomiast w Polsce takie zabytki są nieczęsto odkrywane²⁰. Pochodzenie tych zapinek wywodzi się z terenów bałtyjskich, gdzie ich prototypy miały się pojawić już w starszych fazach okresu późnorzymskiego.

¹⁸ Por. Polak 1999, 228; Jensen 2005, 34; Janssen 2007, 128; Kaute 2018, 401; Kaute, Zorn 2019, 496.

¹⁹ Van Beuningen, Koldewey, Kicken 2001, 472, Afb. 2174 – jest to rozbudowana wersja, z pseudotordowanej ramy wykonano korpus ptaka.

²⁰ Choć znane już są przykłady takich zapinek ze starszej fazy okresu późnorzymskiego C1 na Mazurach i Suwalszczyźnie (Olejarz 2011, 231).

We wczesnym średniowieczu stały się typowym elementem odzieży u Bałtów, w Skandynawii i na Rusi, począwszy nawet od VII wieku. Łatwość wykonania oraz uniwersalność sprawiły, że stosowano je jeszcze w XVII wieku, o czym świadczą znaleziska z cmentarzysk (Bliujienė 1999, 124; Łukasiak 1999, 259; Piotrowski 2004, 135–136; Olejarz 2011, 231; Jończyk 2013, 41; Untule-Judvaite 2018, 98). W Polsce zapyony podkowiaste rejestrowane są w niewielkiej liczbie, bo dla okresu wczesnośredniowiecznego na rok 2011 skatalogowano ich zaledwie 64, w tym aż 56 wykonanych z żelaza²¹, podczas gdy na terenie Litwy – ok. 2500, a w samej Birce w Szwecji – ok. 100 (Olejarz 2011, 232; Jończyk 2013). Wśród zabytków z ziem polskich znajduje się jedynie pięć żelaznych fibul o końcach zawiniętych na boki, w tym cztery (z Będzina, Dobromierza, Łukawicy i Sochaczewa) analogiczne do egzemplarza stargardzkiego, z tor-dowanym kabląkiem²². Zdaniem Hanny Kóćki-Krenz zapinki podkowiaste odkryte na terenie naszego kraju to importowane gotowe produkty z terenów bałtyjskich i ze Skandynawii (Kóćka-Krenz 1993, 128). Zapyony pokrewne tej, na którą natrafiono podczas badań na dawnym tzw. kwartale XXVIII, pochodzą z kontekstów datowanych od przełomu IX/X wieku aż po wiek XV (Musianowicz 1962, 354; Piotrowski 2004, 136; Jończyk 2013, 45). Sama forma – w postaci okręgu z wywiniętymi na boki zakończeniami – zbliżona jest do fibul typu B według typologii Elizabeth Fowler, występujących na terenie prowincji Cesarstwa Rzymskiego i obszarach bałtyjskich w okresie rzymskim. Zdobienie w postaci skręcenia kabląka wydaje się już jednak typowo średnio-wieczną cechą (Piotrowski 2004, 136; Booth 2014, 32, Fig. 1.1)²³. Egzemplarz stargardzki odnaleziono w tej samej – datowanej na przełom XIII/XIV wieku – warstwie użytkowej co kolistą zapinkę dekorowaną do połowy motywem roślinnym (ryc. 2:8).

Podczas prac na Rynku Staromiejskim odkryto jeszcze okaz o kolistej ramie. Zachował się w okolo jednej czwartej i wykonany został ze stopu miedzi. Płaska niezdobiona rama o szerokości 6 mm pierwotnie miała średnicę ok. 29 mm (ryc. 2:11). Na podstawie tego fragmentu nie można określić, jak pierwotnie wyglądała zapinka. Rama mogła być zarówno częściowo²⁴, jak i w całości nie-ornamentowana. Przykłady takich brązowych zapon z XIII–XIV wieku odkryto

²¹ W ramach nowszych badań odkryto w Przemysłu jeszcze co najmniej jeden egzemplarz, również wykonany z żelaza (por. Bober 2019, 129, 148, tabl. XXXVIII:4).

²² Por. Musianowicz 1962, 358, tabl. LXXIII:13; Piotrowski 2004, 134, ryc. 5:1; Jończyk 2013, 45.

²³ Średniowieczne zapinki podkowiaste często dekorowane są tym motywem, zwłaszcza na wschodnim pobrzeżu Bałtyku, co potwierdzać może ich bałtyjską proveniencję (por. m.in. Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 162, pav. 22:2; Vijups 1998, 1 zīm., 2 zīm.:1–3, 3 zīm.:2,3; Untule-Judvaite 2018, 105, I att.:1,3).

²⁴ Jak w przypadku choćby wyżej opisanego zabytku nr inw. 1419/Sch/28/S (ryc. 2:8).

w każdej części побереża Bałtyku, m.in. na terenie dzisiejszej Danii, Niemiec, Estonii czy Szwecji²⁵. Zachowany ułamek ramy pochodzi z warstwy użytkowej targu datowanej na 1. połowę XIV wieku (Szeremeta 2017, 22).

Drugą grupę zapinek stanowią egzemplarze wieloboczne, w dwóch rodzajach: sześć- i ośmioboczne. Zabytek sześcioboczny to zachowana jedynie w około połowie płaska rama odlana ze stopu cyny i ołowiu²⁶ znaleziona podczas badań na Rynku Staromiejskim (ryc. 3:2). W najszerszej części mierzy ok. 19 mm, a jej szerokość wynosi 5–7 mm. Zewnętrzne krawędzie boków są lekko wklęsłe, natomiast wewnętrzne tworzą sześciokąt. Według zachowanego ułamka kolec umocowany był na przewężeniu wykonanym w jednej ze ścianek. Spodnia powierzchnia ramy jest niezdobiona, natomiast strona zewnętrzna została pokryta ornamentem umieszczonym na co drugim boku. Przedstawia on stylizowany liść lub skrzydła. Sześcioboczne zapinki zarówno ze stopu cyny i ołowiu (tak jak stargardzka), jak również z innych metali, w tym szlachetnych, odnajdywane są dość powszechnie na obszarze Europy²⁷. Analogicznie dekorowane zabytki datowane na XIII–XIV, a nawet XV wiek²⁸ pochodzą m.in. z Gdańska (Trawicka 2018, 376, ryc. 19:2756), Greifswaldu (Schäfer C., Schäfer H., Zorn 2016, 363, Abb. 249:4), Malchin (Schmidt 2015, 368, Abb. 162:5), Rostoku (Schindler 2013, 527, Abb. 233:1; Kaute, Zorn 2019, 498, Abb. 408:10), Stralsundu (Ansorge 2016, 455, Abb. 344:6) czy Wismaru (Kaute 2018, 407, Abb. 394:11). Część z nich różni się kształtem prześwitu – zamiast sześcioboku jest okrąg. Fragmentarycznie zachowaną zapinkę z Rynku odkryto w warstwie, której chronologię określono na 1. połowę XIV wieku (Szeremeta 2017, 22–23). Sześcioramienne brosze znane są z przedstawień na gotyckich rzeźbach z XIII wieku, m.in. w Niemczech, w katedrach Bambergu i Magdeburga²⁹. Takie zapinki łączy się z sześcioramienną gwiazdą, która w świecie chrześcijańskim ma symbolizować Chrystusa (Svetikas 2003, 29, 32–33, 5 pav. 4).

²⁵ Valk 1999, 89–92, No. 2, 28, 34a, 38, 40, 48, 49d,f,g, 51a,b, 53a, 54b, 57k; Jensen 2005, 105–107, nr kat. 4–9; Isberg 2016, nr kat. 32, 34; Samariter, Rütz, Albrecht 2016, 393, Abb. 275:12; Samariter, Rütz 2018, 323, Abb. 301:9.

²⁶ Gan 2017, 164, analiza CL 19637.

²⁷ Por. Bruna 1996, 308, nr kat. 587; Krabath 2001, 495, Taf. 20:8; Jensen 2005, 154, nr kat. 179; Egan, Pritchard 2008, 258, Fig. 166:1346; Kowalska 2011, 580, ryc. 227:13; Schindler 2013, 527, Abb. 233:1; Ansorge 2016, 455, Abb. 344:6; Schäfer C., Schäfer H., Zorn 2016, 363, Abb. 249:4; Renswoude 2017, 78, Fig. 8.4.2; Kaute 2018, 407, Abb. 394:11; Sawicki 2018, 962, ryc. 923a; Trawicka 2018, 376, ryc. 19:2756; Kaute, Zorn 2019, 498, Abb. 408:8–10; Portable Antiquities Scheme, online, ID: SF-C0D294.

²⁸ Ansorge 2016, 454; Schäfer C., Schäfer H., Zorn 2016, 359; Kaute 2018, 408; Trawicka 2018, 351; Kaute, Zorn 2019, 496.

²⁹ Por. Svetikas 2003, 37, 10 pav.; Søvsø 2005, 49, Fig. 13; Krabath 2006, 81, Abb. 58.

Pierwsza z ósmioramiennych zapon to egzemplarz znaleziony na stargardzkim placu głównym i zachowany w czterech fragmentach – bez jednego ramienia rami (ryc. 3:3). Wykonany został ze stopu miedzi, cynku, cyny i ołowiu³⁰, a jego wymiary to ok. 37 × 40 mm. W jednym z boków znajduje się okrągły otwór o średnicy ok. 4 mm, służący do zaczepienia kolca. Analogiczne zabytki odkrywano są coraz częściej i liczniej na terenach pobrzeża Bałtyku, m.in. w północnych Niemczech: w Wismarze, Stralsundzie, Malchin i Schloen³¹, w Szwecji (Blomqvist 1948, 137, Bild 24:1), na Łotwie (Vaska 2016, 102, 51 att.:5), na przybrzeżnych terenach południowo-wschodnich (Biermann *et al.* 2011, 261, Abb. 31:5) czy w Polsce – w Kołobrzegu (Polak 1996, 240, tab. 9:1). Stargardzka zapinka pochodzi z warstwy datowanej na 1. połowę XIV wieku (Szeremeta 2017, 22). Chronologia ta wpisuje się w ramy czasowe występowania takich brosz – między połową XIII a 1. ćwiercią XIV wieku³².

Do wieloramiennych zapinek należy również niekompletny, zdeformowany zabytek w postaci mocno uszkodzonej ośmiobocznej rami z brakującym jednym bokiem, który odkryto w warstwie późnośredniowiecznej na tzw. kwartale XXVIII (ryc. 3:4). Wykonany został ze stopu cyny i ołowiu, a jego wymiary to ok. 25 × 25 mm, szerokość rami wynosi do 5 mm. Zewnętrzne krawędzie są lekko wklęsłe, a na dwóch bokach zachowało się przy brzegach perełkowanie, co może sugerować, że cały – także wewnętrzny – obwód wielobocznej rami był tak zdobiony. Świadczyć mogą o tym mocno poszarpane krawędzie pozostałych ścianek zapinki. Dwa boki sąsiadujące z brakującym ramieniem są wygięte. Prawdopodobnie okaz ten pierwotnie miał bardziej rozbudowaną formę, choć dekoracja z perełek na krawędziach występuje także na prostych ramach, jak np. na sześciokątnym okazie znalezionym w Leuven (de Groote *et al.* 2015, 125, fig. 77:5). Przykładem takiej bogato zdobionej zapinki, która w centrum ma jednak wpisany sześciobok z perełkowaną obwódką, jest XIV-wieczny egzemplarz odkryty w Greifswaldzie (Schäfer C., Schäfer H., Zorn 2016, 363, Abb. 248:10). Ze względu na niewielki prześwit w stargardzkim zabytku nie można z całą pewnością wykluczyć, że była to przypinka, która od zapinki różniła się rodzajem zapięcia – mocowano ją do tkaniny za pomocą igły umieszczonej z tyłu rami. Takie wielokątne ozdoby, datowane od 2. połowy XIV wieku, znane są z terenów niderlandzkich (van Beuningen, Koldewey 1993, 289, Afb. 833–834).

³⁰ Gan 2017, 163, analizy CL 19646.

³¹ Konze 2013, 585, Abb. 299:5; Schirren 2013, 574, Abb. 279; Schmidt 2015, 368, Abb. 162:2; Darjes 2021, 447, Abb. 326:8; Schanz 2021, 480, Abb. 356.

³² Por. Polak 1996, 240; Biermann *et al.* 2011, 262; Konze 2013, 584; Darjes 2021, 443. Tylko zabytek z Puzes Lejaskroge pochodzi z XV-wiecznego cmentarzyska (por. Vaska 2016, 102, 51 att.:5).

Ostatnim zabytkiem w grupie zapinek wielobocznych jest uszkodzony egzemplarz wykonany ze stopu cyny i ołowiu³³ znaleziony podczas prac na Rynku Staromiejskim (ryc. 3:5). Obecnie zachowana rama ma kształt zbliżony do rombu o wymiarach ok. 22 × 24 mm i szerokości do 7 mm, natomiast prześwit w kształcie owalu wynosi 15 × 16 mm. Krawędź wewnętrzna jest ścięta do środka, a na jednym z boków umieszczono otwór wycięty do zamontowania niezachowanego dziś kolca. Na trzech rogach widoczne są znaczące poszerzenia ramy, a na środkach ramion zaokrąglone wypustki, co może świadczyć, że pierwotnie była to zapinka o rozbudowanej formie i dekoracji. Takie cztero-kątne okazy odkrywane były m.in. w Stralsundzie (Brüggemann 2013, 542, Abb. 250:4), w nawarstwieniach z ok. 1300 roku, oraz w niderlandzkim Zierikzee (van Beuningen, Koldewej, Kicken 2001, 462, Afb. 2101), datowane od połowy XIII do połowy XIV wieku. Zbliżone, ale bardziej rozwinięte wieloboczne egzemplarze znajdują się w północnych Niemczech, m.in. w Greifswaldzie (Kaute 2015, 346, Abb. 140:1) czy w Malchin (Darjes 2021, 447, Abb. 326:7). Chronologia ich kontekstu archeologicznego zamyka się w ramach od 2. połowy XIII do 1. ćwierci XIV wieku. Koreponduje ona z czasem powstania kramu, w którego reliktach odnaleziono stargardzki zabytek (drewno dębowe do jego budowy ścięto po 1267 roku) (Krapiec 2009), a także z datowaniem przedmiotów współwystępujących z zapinką, m.in. brakteatów bitymi w okresie między 1250 a 1325 rokiem (Szeremeta 2017, 21).

Do innego rodzaju zapinek niż pierścieniowate należy zabytek, na który natrafiono przypadkowo i przekazano do zbiorów MAH w Stargardzie. Odkryty został na polach zlokalizowanych na wschodnich obrzeżach miasta³⁴. Przedmiot ten to ażurowa zapinka, zbliżona w formie do koła, bez zachowanego kolca, o wymiarach 41,5 × 43 mm i grubości 1,3 mm (ryc. 3:6). Wykonana została ze stopu miedzi, cynku i cyny³⁵. Wzór wpisany w okrąg utworzony został dzięki siedmiu nieregularnym otworom. Na froncie, w centralnej części zabytku umieszczone zostały trzy dekoracje wykonane puncą w kształcie sześciopłatkowego kwiatu. Znanych jest co najmniej 17 analogicznych okazów (Janowski 2017a, 232), na które natrafiono przede wszystkim na terenie wschodniego pobraża

³³ Gan 2017, 164, analiza CL 19629.

³⁴ W obrębie stanowiska 34 (AZP 32-10/10) – osada wczesnośredniowieczna.

³⁵ Analiza składu chemicznego (nr CL19650) wykonana została przez Laboratorium Bio- i Archeometrii IAiE PAN.

Bałtyku³⁶, a ponadto w Europie Środkowej³⁷. Większość tych znalezisk pochodzi z cmentarzy datowanych od końca XIII po XV wiek³⁸. Lokalizacja przedmiotów w grobach zarówno kobiecych, jak i męskich³⁹ może być pomocna w określeniu ich funkcji. Zapinki odkrywane w okolicy ucha zmarłego najpewniej były zapięciem stroju głowy⁴⁰; odkrywane na klatce piersiowej wraz z kolcem służyły do spięcia koszuli⁴¹, a bez kolca – jako forma zawieszki⁴²; wreszcie te odkrywane w pobliżu pasa mogły pełnić funkcję sprzączek⁴³. Problem stanowi interpretacja przedstawienia umieszczonego na zapince. Większość badaczy uważa, że jest to wyobrażenie zoomorficzne⁴⁴: stylizowanej sowy (Gierlach 1965, 69; Valk, Laul 2014, 105) albo płaza (Musianowicz 1976, 394), a nawet dokładniej – ropuchy (Janowski 2017a, 235; Vaska 2017, 65). Za tą ostatnią interpretacją przemawia fakt, że ropucha jest znana z mitologii ludów bałtyjskich. W związku z kultem Pana Domu czczono zarówno ropuchy, jak i zaskrońce, uważając je za wcielenia duchów domowych. W XVI wieku na Półwyspie Kurońskim można było jeszcze znaleźć bożki w postaci żab (Muiżnieks 2016, 136; Janowski 2017a, 235). Do identyfikacji przedstawienia jako ropuchy, którą ludność plemion bałtyjskich otaczała czcią, skłania również zasięg występowania tak dekorowanych zapinek. Zdecydowana większość kumuluje się na wschodnich wybrzeżach Morza Bałtyckiego – na terenach od ujścia Wisły po Zatokę Fińską⁴⁵. W związku z tym uzasadnione wydaje się twierdzenie, że stargardzki egzemplarz jest wynikiem kontaktów Pomorzian z ludnością bałtyjską (Musianowicz 1976, 396).

³⁶ M.in. na terenie cmentarzy w miejscowościach Równina Dolna (Polska, pow. kętrzyński), Ragneta/Nieman (Rosja, obwód kaliningradzki), Żeleznodorożnyj (Rosja, obwód kaliningradzki), Puzes Lejaskroga (Łotwa), Siksälä (Estonia), Kõrgepalu (Estonia) – por. Gaerte 1929, 330, Abb. 265:h; Odoj 1956, 185, tab. XXII:6; Musianowicz 1976, 394; Goßler, Jahn 2013, 278, Taf. 12:6; Valk, Laul 2014, 105–106, Jn. 83:5; Vaska 2017, 227.

³⁷ Warszawa-Wilanów (Polska), Ducové (Słowacja, kraj trnawski) – por. Gierlach 1965, 69, ryc. 3c; Musianowicz 1976, 393–394; Ruttkay 1989, 372, obr. 5:563.

³⁸ Najwięcej z XIV w. (por. Gaerte 1929, 329; Musianowicz 1976, 396; Ruttkay 1989, 369; Valk, Laul 2014, 105).

³⁹ Tylko w jednym grobie męskim zlokalizowano taką ażurową zapinkę (grób nr 106, stan. Siksälä (Estonia)) (Valk, Ratas, Laul 2014, 121).

⁴⁰ Grób 27, stan. Równina Dolna (Musianowicz 1976, 394).

⁴¹ Grób 106, stan. Siksälä (Valk, Ratas, Laul 2014, 121).

⁴² Grób 7, stan. Równina Dolna (Odoj 1956, 186; Musianowicz 1976, 395).

⁴³ Grób 21, stan. Równina Dolna; grób 569, stan. Ducové (Musianowicz 1976, 395; Ruttkay 1989, 369).

⁴⁴ Tylko Reiner Sachs uważał, że jest to przedstawienie litery M wpisanej w okrąg (Heindel 1994, 223).

⁴⁵ Por. Janowski 2017a, 239, ryc. 2.

Zapinki odkrywane w Stargardzie są popularnymi i powszechnymi ozdobami znanymi z innych ośrodków nadbałtyckich. Powtarzalność ich występowania świadczy o przynależności użytkowników do wspólnego kręgu kulturowego i o wyznawaniu tych samych wartości (m.in. chrześcijańskich, w przypadku inskrypcji typu AVE MARIA) (Valk 1999, 95–96). Dzięki szerokim kontaktom handlowym Ligi Hanzeatyckiej doszło do rozprzestrzeniania się w jej strefie wpływów zunifikowanych trendów modowych, do których należą też zapinki pierścieniowate. Początkowo ta swoista moda objęła swoim zasięgiem lokalne elity, które chciały się przystosowywać do zagranicznych wzorców (Simmel 1980). Prawdopodobnie więc przedmioty te pojawiły się najpierw w miastach jako wyroby importowane. Ze względu jednak na fakt, że ludzie od zawsze czuli potrzebę naśladownictwa znamienitszych od siebie, z czasem zaczęto masowo produkować zapinki z metali nieszlachetnych i stały się one dostępne dla szerszego grona odbiorców⁴⁶. Aby zaspokoić lokalne zapotrzebowanie, te same formy i kształty zapon wytwarzane były w różnych warsztatach (Valk 1999, 86). Może o tym świadczyć zróżnicowana jakość analogicznych zabytków znajdujących na stanowiskach oddalonych od siebie nawet o setki kilometrów. Rodzaj noszonej ozdoby informował o statusie społecznym właściciela.

Zapinka w średniowiecznym stroju mogła mieć wiele zastosowań. Duże okazy zapewne spinały strój (szaty, pas). Te o niewielkich rozmiarach spełniały tę samą utylitarną funkcję w ubiorach dziecięcych, natomiast zapinki cynowo-ołowiane mogły też być wykorzystywane jako odznaki/przypinki. Czasem zapony noszone były jedynie w celach ozdobnych jako brosze lub elementy dekoracyjne: przyszywano je do tkanin, podwieszano na pasach lub nadawano im rolę breloków (Søvsø 2009, 204; Wachowski 2013, 36–38; Sawicki 2018, 917). Przeznaczenie tego typu zabytków odkrywane jest na podstawie analizy średniowiecznych ikonografii i rzeźb⁴⁷, ale także dzięki kontekstowi znalezisk grobowych⁴⁸. Zapinka spinająca koszulę pod szyją lub pas pełniła funkcję strażnika cnót – podkreślała czystość i wstrzemięźliwość (Søvsø 2005, 49; Wachowski 2012, 314).

Ludzie średniowiecza pokładali dużą wiarę we wrodzoną moc rzeczy, dlatego kopiowanie wzorów zapon związane było zapewne także ze znaczeniami symbolicznymi ukazanych przedstawień. Uznawano, że niektóre materiały

⁴⁶ Na terenach dzisiejszej Estonii pierwsze pierścieniowate zapinki datowane są na XIII wiek, jednak dopiero około końca tego stulecia stały się popularne wśród ludności wiejskiej (por. Valk 1999, 85, 97).

⁴⁷ Por. Søvsø 2005, 44, Fig. 2; 2009, 203, Fig. 15; Krabath 2006, 81–82, Abb. 58–60; Wachowski 2012, 315, ryc. 2; Sawicki 2014, 113, ryc. 27:b,c.

⁴⁸ M.in. por. Musianowicz 1976, 394–395.

i symbole mogą pomóc noszącemu, co także odnosiło się do zapinek pełniących rolę pewnego rodzaju amuletów (Søvsø 2011, 263). Już sam ich kształt mógł przekazywać pewne znaczenia, m.in. kolistą formę rozumiano jako wieczność, jedność i wierność, sześcioramienna gwiazda personifikowała Jezusa Chrystusa, natomiast ropucha mogła być wiązana z bałtyjskim kultem Pana Domu (Svetikas 2003, 32–33; Søvsø 2011, 264; Muižnieks 2016, 136). Umieszczane na zabytkach inskrypcje pełniły rolę zaklęć/błogosławieństw, które miały zagwarantować właścicielowi boską ochronę lub pomyślność. Napisy o charakterze religijnym, głównie imiona świętych lub inwokacje maryjne, były też wyrazem prośby o pomoc i ochronę. Wierzono w moc słowa pisanego, które ucieleśniało osobę: noszenie przy sobie zapisanego imienia świętego miało zapewnić jego obecność przy człowieku. Również w połączeniu z symbolami miłości, np. motywem złączonych dłoni, umieszczenie inskrypcji religijnych mogło służyć zapewnieniu opieki, ale i ustanowieniu wymienionych świadkami ceremonii zaręczyn (Søvsø 2005, 50; Sawicki 2014, 49; Berga-Muižniece 2018, 141–142). Opatrywanie zapon grupami liter będących skrótami łacińskich sentencji lub wyznań miłosnych, np. AT, było natomiast wyrazem wierności i miłości. Abrewiacje dziś dla nas niezrozumiałe przypuszczalnie również niosły ze sobą jakąś symboliczną wartość (Heindel 1986, 70). Ze względu na fakt, że w średniowieczu niewielu ludzi potrafiło czytać i pisać, także znaki jedynie przypominające litery czy pseudonapisy miały taką samą moc i pełniły tę samą funkcję co poprawne inskrypcje (Søvsø 2011, 267).

Za sprawą handlu morskiego, który rozwinął się w 2. połowie XIII wieku, coraz liczniejsze stały się kontakty Stargardu z miastami hanzeatyckimi. Za pośrednictwem kupców społeczności te zaczęły bogatą wymianę towarów ze stargardzianami (Lesiński 1969, 100–101). Tym zapewne sposobem do miasta nad Iną trafiły pierwsze koliste zapinki, które z czasem stały się wyrazem wyznawania podobnych wartości i upodobań estetycznych łączących mieszkańców Stargardu z mieszkańcami ośrodków kupieckich znad Bałtyku. Przedmioty te, o charakterze osobistym, odkrywane są w różnych częściach Starego Miasta – zarówno na głównym rynku i sąsiadujących do niego kwartałach, jak również na obszarach oddalonych od centrum, w bliskości murów miejskich. Lokalizacje te wskazują, że moda na zapinki objęła różne grupy społeczne Stargardu. Co ciekawe, znaleziska te nie różnią się jakością. Dotychczas nie natrafiono na wyroby tego typu wykonane z metali szlachetnych⁴⁹. Stargardzkie zapinki odnajdywane

⁴⁹ Być może wynika to z faktu, że drogie przedmioty rzadziej odnajdywane są w warstwach użytkowych (właściciele bardziej ich strzegli). Inna sprawa, że na terenie Stargardu nie natrafiono na żadne depozyty o charakterze skarbów o metryce późnośredniowiecznej.

były dotychczas w kontekstach pochodzących właściwie wyłącznie (poza okazem z tzw. kwartału IX, ryc. 2:5) z przełomu XIII/XIV wieku i początku XIV wieku. Wraz ze znalezionymi z tego samego czasu znaczkami pielgrzymimi (Janowski 2017b, 130–131; Wojciechowska 2019) są materialnym dowodem na bardzo wczesne wpływy kultury kupców hanzeatyckich na życie mieszkańców. Okazy o proveniencji wschodniobałtyckiej (ryc. 3:1,6) przypuszczalnie również są wynikiem kontaktu z coraz bardziej mobilnymi społecznościami miast hanzeatyckich, które połączyły Zachód ze Wschodem.

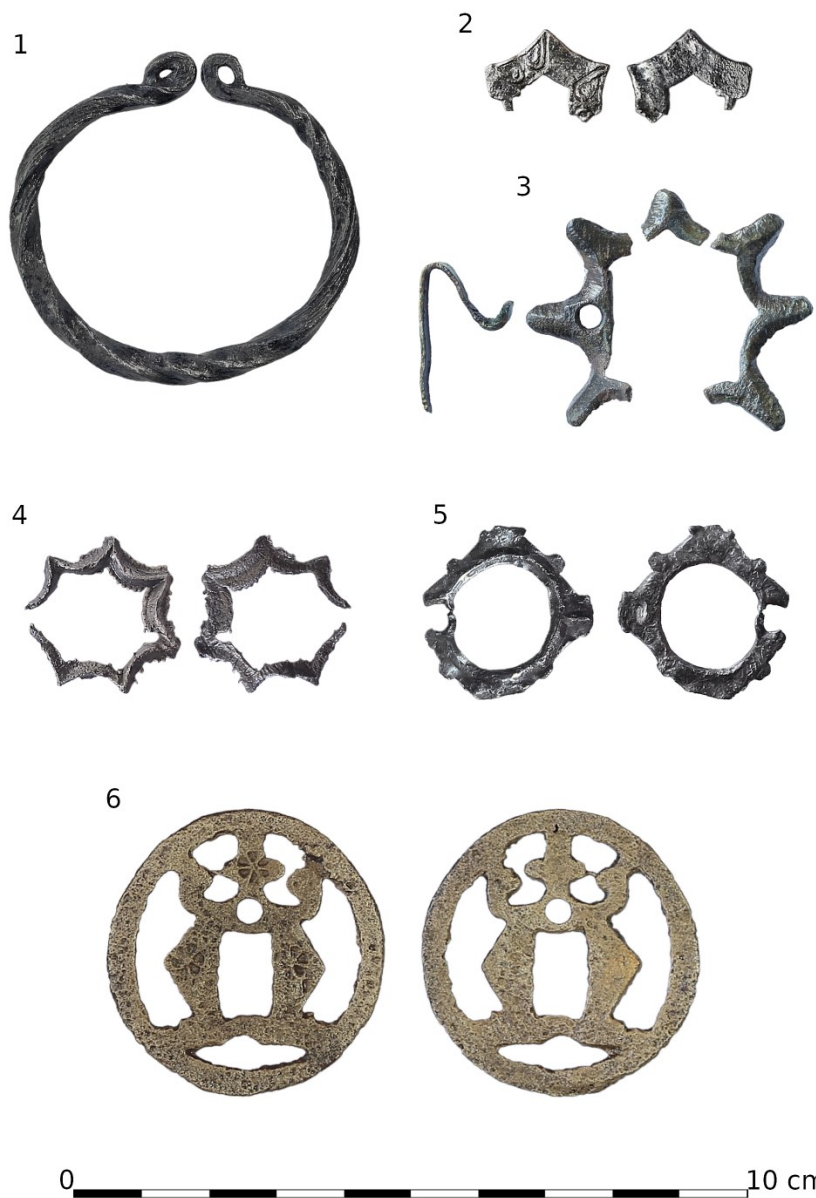
Ryc. 1. Stargard, Stare Miasto. Plan miasta według M.F. Schwedtkena z 1724 roku z zaznaczonym terenem badań archeologicznych, podczas których odkryto zapinki: kolor zielony – kwartał IX; kolor żółty – kwartał XXIV; kolor czerwony – kwartał XXVIII; kolor niebieski – Rynek Staromiejski. Kreślił i oprac. M. Szeremeta

Fig. 1. Stargard, Old Town. City plan by M.F. Schwedtken from 1724 with marked excavation research during which brooches were found: green – quarter IX; yellow – quarter XXIV; red – quarter XXVIII; blue – Rynek Staromiejski. Prepared by M. Szeremeta

Ryc. 2. Stargard, Stare Miasto. Zapinki: 1 – nr inw. 118/24/GW/S, kwartał XXIV; 2 – nr inw. MS/A/262/7a; 3 – nr inw. 234/R/S, Rynek Staromiejski; 4 – nr inw. 195/R/S, Rynek Staromiejski; 5 – 170/H/Kw/S, kwartał IX; 6 – nr inw. MS/A/262/7b; 7 – nr inw. 252/R/S, Rynek Staromiejski; 8 – nr inw. 1419/Sch/28/S, kwartał XXVIII; 9 – nr inw. 1235/Sch/28/S, kwartał XXVIII; 10 – nr inw. 1739/Sch/28/S, kwartał XXVIII; 11 – nr inw. 214/R/S, Rynek Staromiejski. Fot. I. Wojciechowska (1, 2, 4–11) i M. Szeremeta (3). Oprac. I. Wojciechowska

Fig. 2. Stargard, Old Town. Brooches: 1 – inv. no. 118/24/GW/S, quarter XXIV; 2 – inv. no. MS/A/262/7a; 3 – inv. no. 234/R/S, Rynek Staromiejski; 4 – inv. no. 195/R/S, Rynek Staromiejski; 5 – 170/H/Kw/S, quarter IX; 6 – inv. no. MS/A/262/7b; 7 – inv. no. 252/R/S, Rynek Staromiejski; 8 – inv. no. 1419/Sch/28/S, quarter XXVIII; 9 – inv. no. 1235/Sch/28/S, quarter XXVIII; 10 – inv. no. 1739/Sch/28/S, quarter XXVIII; 11 – inv. no. 214/R/S, Rynek Staromiejski. Photograph by I. Wojciechowska (1, 2, 4–11) and M. Szeremeta (3). Prepared by I. Wojciechowska

Ryc. 3. Stargard, Stare Miasto. Zapinki: 1 – nr inw. 1322/Sch/28/S, kwartał XXVIII; 2 – nr inw. 266/R/S, Rynek Staromiejski; 3 – nr inw. 282/R/S, Rynek Staromiejski; 4 nr inw. 1168/Sch/28/S, kwartał XXVIII; 5 – nr inw. 319/R/S, Rynek Staromiejski; 6 – nr inw. MS/A/339/5. Fot. i oprac. I. Wojciechowska

Fig. 3. Stargard, Old Town. Brooches: 1 – inv. no. 1322/Sch/28/S, quarter XXVIII; 2 – inv. no. 266/R/S, Rynek Staromiejski; 3 – inv. no. 282/R/S, Rynek Staromiejski; 4 – inv. no. 1168/Sch/28/S, quarter XXVIII; 5 – inv. no. 319/R/S, Rynek Staromiejski; 6 – inv. no. MS/A/339/5. Photographed and prepared by I. Wojciechowska

Literatura

- Ansorge J. 2009. Mittelalterliche Pilgerzeichen aus der Hansestadt Wismar. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 56, 213–257.
- Ansorge J. 2011. Stralsund, Hansestadt, Fpl. 320. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 58, 444–454.
- Ansorge J. 2012. Ausgrabungen und Funde auf dem Rostocker Mühlendamm. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 59, 251–293.
- Ansorge J. 2016. Stralsund, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Rügen, Fpl. 404. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 62, 451–459.
- Berga-Muižniece I. 2018. Viduslaiku riņķsaktas ar uzrkstiem – krisīgās identitātes atspoguļotājas Livonijā. W: V. Muižnieks (red.), *Ceļā uz latviešu tautu: rakstu krājums*. Rīga, 136–145. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti 24.
- Berger D. 2013. Mittelalterliche Weissmetallfunde aus Halle (Saale) und einige Anmerkungen zu ihrer Identifizierung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 40, 137–150.
- Beuningen H.J.E. van, Koldewey A.M. 1993. Catalogus. W: H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewey (red.), *Heilig en Profaan. 100 Laatmiddeleeuwse Insignes*. Cothen, 115–323. Rotterdam Papers 8.
- Beuningen H.J.E. van, Koldewey A.M., Kicken D. 2001. Catalogus religieuze en profane insignes. W: H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewey, D. Kicken, *Heilig en Profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse Insignes en particuliere collecties*. Cothen, 242–472. Rotterdam Papers 12.
- Biermann F., Hergheligi C., Voigt H., Bentz M., Blum O. 2011. Das Gräberfeld des 13. bis 15. Jahrhunderts von Stangenwalde bei Rossitten auf der Kurischen Nehrung – Auswertung der Materialien im Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (chemals Königsberg/Ostpreußen. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 43, 215–346.
- Bluijienė A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius.
- Blomqvist R. 1948. Spännen och söljor. *Kulturen en årsbok* 1947, 120–155.
- Bober M. 2019. Stanowisko nr 20 w Przemysłu w świetle badań wykopaliskowych 1: Analiza typologiczno-chronologiczna źródeł ruchomych pozyskanych w trakcie badań w latach 2005–2007. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 40, 87–203.
- Booth A. 2014. *Reassessing the long chronology of the penannular brooch in Britain: exploring changing styles, use and meaning across a millennium*. Rozprawa doktorska School of Archaeology and Ancient History University of Leicester. <https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/pstorage-leicester%20213265548798/18248453/AnnaBooththesis2015.pdf>” [https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/pstorage-leicester 213265548798/18248453/AnnaBooththesis2015.pdf](https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/pstorage-leicester%20213265548798/18248453/AnnaBooththesis2015.pdf) [dostęp: 7 X 2021].
- Bruna D. 1996. *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*. Paris.
- Brüggemann S. 2012. Stralsund, Hansestadt, Fpl. 359. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 59, 505.
- Brüggemann S. 2013. Stralsund, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Rügen, Fpl. 216. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 60, 540–544.

- Caune A. 1983. Arheoloģiskie pētījumi Rīgā laikā no 1969. līdz 1980. gadam. *Arheoloģija un etnogrāfija* 14, 86–124.
- Darjes E. 2021. Malchin, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte, Fpl. 131. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 67, 443–449.
- Dobeles S. 2004. Ar monētām datēto 14. gs. – 15. gs. sākuma sieviešu apbedījumu senlietas Dobeles kapsētā. W: R. Ritums (red.), *Pētījumi zemgaļu senatnē*. Rīga, 47–58. Latvijas Vēstures Muzeja Raksti 10. Arheoloģija un antropoloģija.
- Doniņa I., Stivrins N., Bērziņš V. 2020. Burial Practices at Lapiņi Curonian Cremation Cemetery, West Latvia, at the Close of the Iron Age and in the Middle Ages (12th – 14th/15th centuries). *Archaeologia Baltica* 27, 84–103.
- Egan G., Pritchard F. 2008. *Dress accessories c. 1150–c. 1450*. Medieval finds from excavation in London 3. Woodbridge.
- Frankowska-Makała M. 2004. Srebrne ozdoby ze skarbu z Podzamcza w Szczecinie. W: S. Groblica, A. Jaszewska, S. Górka (red.), *Odra – przeszkoda czy pomost w ekspansji kulturowej?* Zielona Góra, 317–331. Biblioteka Archeologii Środkowego Nadodrza 2.
- Gaerte W. 1929. *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg.
- Gan P. 2017. Charakterystyka materiałoznawcza wybranych zabytków metalowych. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3. Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 159–164.
- Gierlach B. 1965. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Warszawie-Wilanowie w świetle badań z 1961 r. *Wiadomości Archeologiczne* 31 (1), 68–74.
- Goßler N., Jahn C. 2013. Die archäologischen Untersuchungen am spätmittelalterlichen Gräberfeld und am Burgwall von Unterplehnen, Kr. Rastenburg (Równina Dolna, pow. Kętrzyński) zwischen 1827 und 1940 – Ein Rekonstruktionsversuch anhand der Materialien im Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehem. Königsberg/Ostpreußen). *Acta Praehistorica et Archaeologica* 45, 217–278.
- de Groote K., de Maeyer W., Moens J., Termote D., Thevissen P. 2015. Twee aardewerkenssembles en de materiële resten van het laatmiddeleeuwse schoenlappers-/oudeschoenmakersambacht uit de site Barbarahof in Leuven. *Relicta* 12, 57–148.
- Heindel I. 1986. Ave-Maria-Schnallen und Hantrruwebratzen mit Inschriften. *Zeitschrift für Archäologie* 20, 65–79.
- Heindel I. 1990. *Riemen- und Gürtelteile im westslawischen Siedlungsgebiet*. Berlin.
- Heindel I. 1994. Mittelalterliche Gewandschnallen und anthropomorphe Haken aus Polen. *Slavia Antiqua* 34, 215–240.
- Isberg A. 2016. *Ringspännen i Lund. Förändringar i materiell kultur i Norden under sen vikingatid och medeltid*. Praca licencjacka, Lunds universitet Institutionen för arkeologi och antikens historia. <<https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOID=8900274&fileOID=8900281>> [dostęp: 30 IX 2021].
- Janowski A. 2017a. Sowa, żaba czy litera – kilka uwag o nowiej zapince ze Stargardu. *Stargardia* 11, 231–242.
- Janowski A. 2017b. Zabytki metalowe. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3: Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 127–157.

- Janowski A. 2019. Przedmioty z żelaza i metali kolorowych. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et urbs, Szczecin od średniowiecza do współczesności*. Kwartał I. Szczecin, 179–185.
- Janssen H.L. 2007. Insignes, persoonlijke sieraden en kledingaccessoires. W: H.L. Janssen, A.A.J. Thelen, *Tekens van leven*. Utrecht, 111–146.
- Jensen M.H. 2005. *Middelalderlige ringspænder i det nuværende Danmark. Typologi og datering, fundforhold og kontekster, funktion og symbolik*. Højbjerg.
- Jończyk L. 2013. Zapinki podkowiaste w kontekście europejskich analogii. W: J. Kalaga (red.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego z X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*. Warszawa–Pękowoce, 41–51.
- Kaute P. 2015. Greifswald, Hanestadt, Lkr. Vorpommern–Greifswald, Fpl. 198. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg–Vorpommern* 61, 346.
- Kaute P. 2018. Wismar, Hanestadt, Lkr. Nordwestmecklenbrg. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg–Vorpommern* 65, 399–418.
- Kaute P., Zorn J. 2019. Rostock, Hansestadt, Flurbezirk I, Innenstadt, Fpl. 523. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg–Vorpommern* 66, 495–503.
- Konze M. 2013. Wismar, Hansestadt, Lkr. Nordwestmecklenburg, Fpl. 23. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg–Vorpommern* 60, 584–588.
- Kowalska A.B. 2011. Życie codzienne mieszkańców wczesnośredniowiecznego Szczecina w świetle źródeł archeologicznych. W: A.B. Kowalska, M. Dworaczyk, *Szczecin wczesnośredniowieczny. Nadodrzańskie centrum*. Warszawa, 217–342.
- Kóčka-Krenz H. 1993. *Bizuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- Krabath S. 2001. *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlich der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktionalen und zeitlichen Bestimmung*. Rahden. Internationale Archäologie 63.
- Krabath S. 2006. Katalog, Teil I: Der Fund von Pritzwalk. W: S. Krabath, L. Lambacher (red.), *Der Pritzwalker Silberfund: Schmuck des späten Mittelalters*. Pritzwalk, 52–138.
- Krabath S., Bühler B. 2004. Katalog der nichtmonetären Objekte. W: B. Prokisch, T. Kühntreiber (red.), *Der Schatzfund von Fuchsenhof. The Fuchsenhof Hoard/Poklad Fuchsenhof. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* 15. Linz, 425–734.
- Krąpiec M. 2009. *Wyniki analizy dendrochronologicznej drewna z badań archeologicznych prowadzonych w Stargardzie Szczecińskim na stan. 11a*. Kraków. Maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie.
- Krąpiec M. 2018. *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z badań prowadzonych przez Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie, woj. zachodniopomorskie*. Kraków. Maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie.
- Krąpiec M. 2019. *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna ze Stargardu (województwo zachodniopomorskie) przekazane przez Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie*. Kraków. Maszynopis w archiwum Działu Archeologii MAH w Stargardzie.
- Lesiński H. 1969. Zarys dziejów Stargardu od XIII do końca XVIII w. W: B. Dopierała (red.), *Z dziejów ziemi stargardzkiej*. Poznań, 99–124.
- Łukasiak J. 1999. Wczesnośredniowieczna zapinka podkowiasta z Napola, stanowisko 6, woj. kujawsko-pomorskie. *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3, 257–287.

- Majewski M., Kwiatkowski K. 2009. *Archeologiczne badania ratunkowe przeprowadzone na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1*. Stargard. Maszynopis w zbiorach Działu Archeologii MAH w Stargardzie.
- Malinowska-Łazarczyk H. 1982. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni* I. Szczecin.
- Muižnieks V. 2016. Ticējumi un tradīcijas/Beliefs and traditions. W: V. Muižnieks (red.), *Ceļā uz latviešu tautu/On the road to becoming Latvian*. Rīga, 121–155.
- Musianowicz K. 1962. Ze studiów nad rozplanowaniem Sochaczewa przedlokacyjnego. *Wiadomości Archeologiczne* 27 (4), 345–359.
- Musianowicz K. 1976. Przyczynek do kontaktów polsko-pruskich w początku średniowiecza. *Wiadomości Archeologiczne* 41 (4), 393–398.
- Odoj R. 1956. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w miejscowości Równina Dolna, pow. Kętrzyn. *Wiadomości Archeologiczne* 23 (2), 177–196.
- Oertzen O. 1900. *Die Mecklenburgischen Münzen des Grossherzoglichen Münzkabinetts, cz. I, Die Bracteaten und Denare*. Schwerin.
- Olejarz A. 2011. Wczesnośredniowieczne zapinki podkowiaste z ziem polskich. Uwagi na temat chronologii, rozprzestrzeniania i genezy. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 53, 231–258.
- Piotrowski M. 2004. Wybrane zabytki archeologiczne pochodzące z wielokulturowego st. 22 w Łukawicy, w powiecie lubaczowskim. *Rocznik Przemyski* 40 (2), *Archeologia*, 127–139.
- Polak Z. 1996. Zabytki metalowe. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 1: Badania przy ul. Ratuszowej 9–13*. Kołobrzeg, 231–241.
- Polak Z. 1998. Zabytki metalowe. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 3*. Kołobrzeg, 209–221.
- Polak Z. 1999. Średniowieczne zabytki metalowe. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 4*. Kołobrzeg, 221–229.
- Portable Antiquities Scheme. <<https://finds.org.uk/database>> [dostęp: 1 X 2021].
- Rech M. 2004. *Gefundene Vergangenheit – Archäologie des Mittelalters in Bremen. Mit besonderer Berücksichtigung von Riga*. Bremen. Bremer Archäologische Blätter 3.
- Renswoude J. van. 2017. Metaal. W: V. van den Brink, J. van Renswoude (red.), *Een opgraving in het plangebied Tiel-Fabriekslaantje. Sporen van bewoningen bedijking uit de Volle Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*. Amsterdam, 69–92. Zuidnederlandse Archeologische Notities 466.
- Rębkowski M. 1988. Kołobrzaska zapinka zdobiona motywem złączonych dłoni na tle podobnych znalezisk z północno-zachodniej Europy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36 (3), 515–526.
- Rębkowski M. 1999. Pracownie rogownicze i ich produkty oraz zabytki wykonane z innych surowców. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 4*. Kołobrzeg, 271–281.

- Rębkowski M., Polak Z., Wywrot-Wyszkowska B. 1998. Źródła archeologiczne. W: M. Rębkowski (red.), *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu 3*. Kołobrzeg, 13–168.
- Rogosz R. 1966. Dotychczasowe badania archeologiczne nad wczesnośredniowiecznym Stargardem. *Materiały Zachodniopomorskie* 12, 261–370.
- Ruttikay A. 1989. Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na územi Slovenska. *Archaeologia Historica* 14, 355–378.
- Rybarczyk A. 2021. *Odzież i akcesoria stroju w średniowiecznym Elblągu*. Łódź.
- Samariter R. 2010. Pilgerzeichen und Diadem – bemerkenswerte mittelalterliche Metallfunde aus der Hansestadt Stralsund, Apollonienmarkt 15. *Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern* 17, 101–114.
- Samariter R., Rütz T. 2018. Greifswald, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 214. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 65, 322–328.
- Samariter R., Rütz T., Albrecht M. 2016. Greifswald, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 214. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 62, 372–397.
- Sawicki J. 2014. Średniowieczne świece odznaki w Polsce na tle europejskim. Wrocław. *Wratislavia Antiqua* 20.
- Sawicki J. 2018. Akcesoria stroju. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*. Wrocław, 905–974. *Wratislavia Antiqua* 23.
- Schanz E. 2008. Krümmel, Lkr. Müritz. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 55, 343.
- Schanz E. 2009. Friedland, Lkr. Mecklenburg-Strelitz, Fpl. 148. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 56, 418–419.
- Schanz E. 2018. Wendischhagen, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 65, 394.
- Schanz E. 2021. Schloen, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 67, 479–480.
- Schäfer C., Schäfer H., Zorn J. 2015. Greifswald, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 197. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 61, 338–344.
- Schäfer C., Schäfer H., Zorn J. 2016. Greifswald, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 114. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 62, 357–366.
- Schindler G. 2013. Rostock, Hansestadt, Fpl. 496. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 60, 527–528.
- Schindler G. 2021. Löcknitz, Lkr. Vorpommern-Greifswald, Fpl. 136. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 67, 439–442.
- Schirren C.M. 2013. Stralsund, Hansestadt, Lkr. Vorpommern-Rügen, Fpl. 387. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 60, 574.
- Schmidt B. 2015. Malchin, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte, Fpl. 63. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 61, 364–371.
- Sedova M.V. 1959. Juvelirnye izdelija drevnego Novogroda (X-XV vv.). W: A.V. Archihovskij, B.A. Kolčín (red.), *Trudy novgorodskoj arheologičeskoj ekspedicii* 2. Moskva, 223–261. *Materiały i issledovaniâ po arheologii SSSR* 65.

- Simmel G. 1980. *Filozofia mody*. Tłum. S. Magala. Warszawa.
- Søvsø M.H. 2005. Middelalderlige ringspænder fra Ribe. *By, marsk og geest* 17, 43–57.
- Søvsø M.H. 2009. Middelalderlige ringspænder. Typologi, datering og brug. *KUML 2009*, 183–211.
- Søvsø M.H. 2011. Tro, håb og kærlighed. De middelalderlige ringspænders symbolik. *KUML 2011*, 263–285.
- Svarāne D. 2014. Rīgas 13.–15. gs. alvas saktas un to izgatavošanas materiāls. *Arheolģija un etnogrāfija* 28, 176–194.
- Svetikas E. 2003. Šešiakampės žvaigždinės segės LDK ir jų analogijos Šv. Romos imperijoje. *Lituanistica* 55 (3), 23–41.
- Szeremeta M. 2017. Stratygrafia. W: M. Majewski, K. Stań (red.), *Archeologia Stargardu 3: Badania na Rynku Staromiejskim*. Stargard, 21–37.
- Tegethoff R. 2002. Der Schatzfund aus dem Stadtweinhaus in Münster. Vergleichende Untersuchung der Schmuckstücke aus dem Schatzfund in der Judengasse hinsichtlich Herstellungstechnik und Gestaltung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 30, 3–32.
- Trawicka E. 2018. Zabytki metalowe. W: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku od XIV do XX w.* Gdańsk, 335–388.
- Untule-Judvaite U. 2018. Cēsu viduslaiku pīlī atrastās pakavsaktas. W: G. Kalniņš (red.), *Cēsu pils raksti II: Arheolģija, arhitektūra, vēsture*. Cēsis, 95–109.
- Valk H. 1999. A subgroup of the "Hanseatic brooches" in Estonia. W: R. Vissak, A. Mäesalu (red.), *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*. Tartu, 85–100.
- Valk H., Laul S. 2014. *Siksälä kalme I: Muistis ja ajalugu*. Tartu.
- Valk H., Ratas J., Laul S. 2014. *Siksälä kalme II: Matuste ja leidude katalog*. Tartu.
- Vaska B. 2016. Rotas un ornaments / Jewellery and ornament. W: V. Muižnieks (red.), *Ceļā uz latviešu tautu / On the road to becoming Latvian*. Rīga, 95–120.
- Vaska B. 2017. *Rotas un ornaments Latvijā no 13. gs. līdz 18. gs. vidum*. Rīga. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti 22.
- Vijups A. 1998. *Latvijas XIII–XVII gs. pakavsaktas kā arheolģiskais avots (tipolģiskā analģze)*. Rīga. Rozprawa doktorska. <<https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/196?show=full>> [dostęp: 7 X 2021].
- Volkaitė-Kulikauskienė R. 1970. *Lietuviai IX–XII amžiais*. Vilnius.
- Wachowski K. 2012. Symbolika zapinek średniowiecznych. W: J. Doležel, M. Wihoda (red.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kourřilovi k šedesátým narozeninám přátelė, kolegovė a řáci*. Brno, 313–332.
- Wachowski K. 2013. *Emblemata mediaevalia profana*. Przykřad Polski. Wrocław. Acta Universitatis Wratislaviensis 3509. Studia Archeologiczne 46.
- Wachowski K., Witkowski J. 2003. Wrocław wobec Hanzy. *Archeologia Polski* 48 (1–2), 201–221.
- Wojciechowska I. 2019. Średniowieczne plakietki pielgrzymie i řwieckie z badań w Stargardzie. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 67 (2), 139–149.

Summary

The article focuses on medieval brooches made of base metals from the collection stored in the Archaeological and Historical Museum in Stargard. The collection of 17 objects includes 12 circular ones and five of a different shape.

Majority of the objects (14) were excavated in the Old Town in Stargard, whereas three were donated to the museum by residents. Most of them date to the turn of the 13th and 14th centuries.

The form and ornament of 15 objects match a group of ring brooches discovered in the Baltic region and in the area where Hanseatic trade was conducted. The fact that the brooches were widespread in such a large area of Europe is a sign of both people's belonging to a common culture and of sharing the same values. Whereas the other two specimens are of Baltic origin, which may be the result of contacts between people of Stargard and people living on the eastern shore of the Baltic Sea, also due to trade between seaside centres.

These personal items are discovered in various parts of Stargard – both in the main market square and adjacent quarters, as well as in areas away from the city centre, near the city walls, indicating there was fashion for brooches among various social groups.

Iwona Wojciechowska
Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie
i.wojciechowska@muzeum-stargard.pl
ORCID: 0000-0002-1685-273X

Sławomir Słowiński, Maciej Płotkowiak

Teren położony na północ od nieistniejącego kościoła św. Mikołaja na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych i architektonicznych

**Area located north of defunct St Nicholas' church in Szczecin Podzamcze
in the light of archaeological and architectural research**

Abstract: Long archaeological and architectural research helped to determine the course of the early medieval fortifications which are now completely unrecognisable in the field. It has been established that in the square created as a result of flattening the fortifications, St Nicholas' church was built. To the north of the church there was an empty square, probably for a cemetery, but not used as such, or used for a very short time.

Keywords: Szczecin, Podzamcze, St Nicholas' church, cemetery

Słowa kluczowe: Szczecin, Podzamcze, kościół pw. św. Mikołaja, cmentarz

Wstęp

Teren dawnego średniowiecznego miasta pomiędzy Odrą Zachodnią a Wzgórzem Zamkowym, najczęściej określanymi jako Podzamcze, od kilku dekad jest obszarem badań archeologicznych i architektonicznych (ryc. 1). Charakterystyczną cechą struktury przestrzennej średniowiecznego Szczecina był przebieg sieci ulicznej typowy dla miast portowych południowego i południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku (Płotkowiak, Słowiński, Paszkowski 2021), a także obecność unikatowego zespołu sprzężonych wewnątrz urbanistycznych¹ złożonego z Rynku Warzywnego, Targu Rybnego oraz Rynku Siennego (ryc. 2:1–4). Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie hipotezy o obecności w bezpośrednim sąsiedztwie tego zespołu kolejnego ważnego elementu struktury urbanistycznej – cmentarza znajdującego się bezpośrednio na północ od

¹ Termin „wnętrze urbanistyczne” oznacza wyodrębnioną w zespole urbanistycznym przestrzeń o jednorodnym charakterze przestrzenno-użytkowym, skomponowaną świadomie poprzez ograniczenie za pomocą trwałych elementów, takich jak pierzeje zabudowy, kurtyny, kulisy, akcenty i dominanty itp. Termin „wnętrze urbanistyczne sprzężone” dotyczy wnętrza o rozbudowanym kształcie lub wnętrza świadomie powiązanych przestrzennie.

średniowiecznego, nieistniejącego kościoła św. Mikołaja², na miejscu którego znajduje się obecnie Nowy Rynek. Teren przyległy od strony północnej do kościoła św. Mikołaja nie był dotychczas przedmiotem odrębnych badań. Na temat samego kościoła pisał już w XVII wieku Konrad Tiburtius Rango (1680), w okresie przedwojennym Carl Fredrich (1922/1923), a współcześnie Kazimiera Kalita-Skwirzyńska (1999) i Maciej Płotkowiak (2019). Na temat zespołu placów targowych na Podzamczu w Szczecinie wypowiedzieli się ostatnio M. Płotkowiak, Sławomir Słowiński i Zbigniew Paszkowski (2021).

Teren położony bezpośrednio na północ od kościoła św. Mikołaja w materiałach kartograficznych³

W najstarszym znanym źródle kartograficznym do historii Szczecina – panoramie miasta zawartej w wydanym w roku 1588 czwartym tomie atlasu G. Brauna i F. Hogenberga – teren położony bezpośrednio na północ od kościoła św. Mikołaja został przedstawiony jako kwartał zwartej zabudowy wypełniającej całkowicie przestrzeń między *Kraut Marck* (Rynek Warzywny, obecnie Targ Rybny) oraz *Frauen Strasse* (obecnie ulica Panieńska), z dwóch stron – północnej i południowej – ograniczony bezimiennymi ulicami (ryc. 3). Ulica od strony południowej, tj. od strony kościoła, ma szerokość porównywalną z innymi ulicami zlokalizowanymi w sąsiedztwie. Ulica od strony północnej⁴ jest znacznie węższa, być może miała charakter przesmyku (łac. *contrata, vicus* – por. Jelicz 1966, 63). Całość zabudowy w obrębie kwartału została przedstawiona jednolicie w postaci dwukondygnacyjnych budynków ze stromymi dachami namiotowymi, jednakże nie schematycznie. Od strony Targu Rybnego widoczne są trzy budynki z dachami w układzie szczytowym⁵, wyróżniające się sterczynami, natomiast w trzech pozostałych pierzejach ukazano zarówno dachy szczytowe, jak i kalenicowe. Nie ma przesłanek, które pozwoliłyby rozstrzygnąć, czy przedstawione budynki są murowane, czy też wzniesione w konstrukcji ramowej z drewna (szachulec, ryglówka) (ryc. 3).

² Kościół spłonął w końcu 1811 r., a jego ruiny ostatecznie uprzątnięto w 1816 (Kalita-Skwirzyńska 1999, 490).

³ Niniejszy passus ukazuje także zmiany w pisowni nazw ulic widniejących na widokach Georga Brauna i Franza Hogenberga oraz Heinricha Kotego.

⁴ Do początku XIX wieku odcinek ten nazywano zamiennie *Aschböterstraße* lub *Aschweberstraße*, zapewne w związku z produkcją naczyń glinianych. W latach 1811 oraz 1829–1856 wymienia się już tylko nazwę *Aschweberstraße* (ul. Garncarska lub ul. Łataczy Garnków). Po 1856 r. przyjęto nazwę *Hühnerbeinerstraße*, a później *Hünernerbeinerstraße* (ul. Kurza Stopka).

⁵ Przedstawienie domów z wyraźnym rozróżnieniem układów szczytowego oraz kalenicowego, jak również przypisaniem układu szczytowego do pierzei Targu Rybnego podnosi wiarygodność przekazu w zakresie szczegółowej formy zabudowy omawianego terenu.

Żadnych zmian w zabudowie omawianego kwartału w XVII wieku nie ukazują widoki Szczecina H. Kotege z 1625 roku (ryc. 4), M. Meriana z 1641 roku oraz L. Schmitzera z ok. 1660 roku. Na wszystkich trzech budynki przedstawiono raczej schematycznie, w ujednoliconej formie. Na panoramie H. Kotege po dwa budynki o dwóch kondygnacjach przylegają do *Crutmark* (obecnie ul. Targ Rybny) i *Fruwen Strass* (obecnie ul. Panieńska), a w pierzei południowej, od strony kościoła św. Mikołaja, znajduje się tylko jeden. Widoki M. Meriana oraz L. Schmitzera przynoszą niemal identyczny obraz.

Mapy i widoki powstałe po zniszczeniu Szczecina w trakcie oblężenia przez wojska Fryderyka Wilhelma w 1677 roku przedstawiają omawiany kwartał już po zwężeniu Targu Rybnego i znacznej translokacji wschodniej pierzei, dlatego nie mogą być źródłem dla naszych badań.

Wyniki badań terenowych przeprowadzonych w 1997 roku

W 1997 roku w wykopie nr 18 w obrębie kwartału XII szczecińskiego Podzamcza⁶ odsłonięto relikty obwałowań z okresu zbliżonego do czasu lokacji miasta. Był to gliniany nasyp zachowany do wysokości 0,8 m pokrywający się, z niewielkimi tylko odchyleniami, z przebiegiem starszych umocnień wczesnośredniowiecznych⁷, na których stropie został wzniesiony. Na reliktach nasypu odsłonięto pozostałości drewnianego budynku wzniesionego w konstrukcji ramowej, datowanego metodą dendrochronologiczną na lata „po 1243 roku” (Dworaczyk, Słowiński 1998, 281, 282). Obecność pozostałości zabudowy mieszkalnej na stropie wczesnośredniowiecznego wału oznacza, że w 1. połowie XIII wieku przynajmniej w tym rejonie (odcinek południowy umocnień) wały przestały pełnić funkcję obronną, być może zostały częściowo zniwelowane, a teren został przeznaczony pod zabudowę mieszkalno-gospodarczą. Opuszczenie części starszych umocnień i wzniesienie nowych prowadziło do powiększenia powierzchni

⁶ Na potrzeby badań kwartały zabudowy szczecińskiego Podzamcza według stanu sprzed 1945 r. oznaczono numerami od I do XXI.

⁷ Długość podstawy przekroju wału wczesnośredniowiecznego w tym miejscu szacuje się na 30–50 m, co jak się wydaje może świadczyć również o jego znacznej wysokości. Kronikarz duński znany jako Saxo Grammaticus, przy okazji relacji z duńskiego oblężeniu Szczecina w 1173 r. wspominał o wyjątkowych rozmiarach szczecińskich fortyfikacji: „Odnacza się zaś Szczecin wysokością okazałych wałów, ponadto naturą i sztuką w równej mierze jest umocniony, tak że może być uważany prawie za nie do zdobycia. Stąd weszło w obyczaj przysłowie o tych, którzy na próżno się chełpią, iż są bezpieczni, że nie bronią ich obwarowania Szczecina” (tłumaczenie – Kiersnowski 1953, 118). Zachowane krawędzie tych umocnień od strony wnętrza podgrodzia odsłonięto w latach 2016–2017 w sondażach nr 3 i 21 zlokalizowanych w posesjach Rynek Nowy 9 i Panieńska 32 (Słowiński 2018a). Krawędź zewnętrzną natomiast uchwycono wcześniej – podczas badań po zachodniej stronie ul. Mściwoja (Słowiński, Uciechowska-Gawron 2015).

przeznaczonej pod zabudowę i w konsekwencji umożliwiło kolejny etap rozwoju grodu wraz z podgrodziem i późniejszego miasta. Nieco inaczej wykorzystano teren położony dalej na zachód, przy trakcie biegnącym wzdłuż rzeki (obecnie ul. Panieńska zob. Płotkowiak, Korzeniewicz 2017), gdzie na miejscu dawnego wału wzniesiono na osi wschód-zachód kościół św. Mikołaja⁸ (ryc. 2 i 5).

Wyniki badań terenowych w latach 2016–2017

Podczas badań terenowych przeprowadzonych w latach 2016–2017 w obrębie części południowej kwartałów VIII i XI, począwszy od Rynku Nowego do ul. Kurza Stopka, nie natrafiono na relikty murowanej zabudowy średnio-wiecznej⁹, a jedynie na pozostałości budynków z XVII – początku XX wieku (ryc. 6 i 7). Pozwala to na postawienie hipotezy o obecności na wskazanym terenie przez bliżej nieokreślony czas sporej wielkości pozbawionej zabudowy przestrzeni o nieznanym przeznaczeniu. Dalej będziemy ją umownie określać jako plac/teren A.

W czasie tych samych badań w kwartale XI (ryc. 1) odsłonięto relikty konstrukcji drewnianych, do których można zaliczyć wymoszczenie¹⁰ z okresu polokacyjnego (Słowiński 2018b). Wolno zatem przyjąć, że teren ten był w jakiś sposób użytkowany.

W trakcie dalszych prac prowadzonych w tym samym rejonie odsłonięto także narożnik budynku o konstrukcji ramowej, z ceglany wypełnieniem ścian i glinianym klepiskiem. Jego konstrukcję szkieletową wzniesiono z drewna datowanego metodą dendrochronologiczną na lata 1265 -7/+9 (ściana północna) i po 1228 roku (ściana zachodnia) (ryc. 8). Budynek został odkryty w sondażu nr 6 w obrębie posesji Targ Rybny 8/9 (ryc. 6). Odsłonięto z niego większą część ściany północnej z narożnikiem zachodnim i niewielkim fragmentem ściany zachodniej. Budynek nie był usytuowany w linii późniejszej pierzei południowej odcinka ulicy Kurza Stopka biegnącego wzdłuż kwartału XI. Jego ściana północna znajdowała się około 2 m bardziej na południe. Nie wiemy, od której strony prowadziło wejście do tego budynku. Być może było ono usytuowane od południa, czyli od strony kościoła (wówczas prawdopodobnie kaplicy)

⁸ Kościół wzniesiono, jak się wydaje, w formie trójnawowej hali z wydzielonym trójbocznym prezbiterium po stronie wschodniej i prostopadłościenną wieżą od strony zachodniej (Płotkowiak 2019, 259–278).

⁹ Inaczej niż w części północnej obydwu kwartałów, gdzie w trakcie tych samych badań pod pozostałościami zabudowy nowożytniej odsłonięto relikty dwóch murowanych budynków średniowiecznych (Płotkowiak, Słowiński, Paszkowski 2021).

¹⁰ Na wymoszczenie natrafiono podczas nadzoru przy budowie nowego przewodu kanalizacji sanitarnej przebiegającej wzdłuż południowej pierzei kwartału zabudowy nr XI, czyli wzdłuż obecnej krawędzi Rynku Nowego (Słowiński 2018b).

pw. św. Mikołaja. Ponadto w sondażach nr 20 i 21 (ryc. 6), usytuowanych w posesji Panieńska 32 (w zachodniej partii omawianego terenu), odsłonięto cztery pionowe słupy stanowiące prawdopodobnie pozostałości ścian wschodniej i zachodniej budynku słupowego o rozpiętości około 5 m, w większości znajdującego się na południe od tych sondaży. Stan zachowania reliktyw obiektu nie pozwala na bliższe określenie szczegółów konstrukcyjnych domniemanego budynku. Nie zachował się poziom użytkowy ani elementy wypełniska ścian (Słowiński 2018a). Można było jedynie stwierdzić, że ściana wschodnia (sondaż 21) zaznaczona była dwoma kwadratowymi w przekroju palami dębowymi o wymiarach: $0,28 \times 0,28$ i $0,24 \times 0,24$ m, odległymi od siebie o 0,30 m (ryc. 9), a ściana zachodnia (sondaż nr 20) – analogicznie – przez dwa dębowe pale o przekrojach: $0,22 \times 0,22$ i $0,30 \times 0,22$ m, oddalone od siebie o 0,55 m (ryc. 10). Omawiany obiekt zachował się więc wyłącznie w postaci czterech dębowych pali, które mogły spełniać rolę fundamentu budynku. Z pali pobrano próbki do badań dendrochronologicznych. Niejednoznaczne odczyty spowodowały wykonanie dodatkowych badań radiowęglowych, których wyniki również nie były precyzyjne. Ostatecznie według autora badań prof. dra hab. inż. Marka Krąpca „drewno na pale pozyskano albo w ostatniej ćwierci XIV albo w latach 60.–80. XV wieku” (Krąpiec 2021). Kolejnym elementem świadczącym o stopniowym zagospodarowywania placu A (teren kwartału XI) był odsłonięty w sondażu nr 2 (posesja Rynek Nowy 8) piec o konstrukcji gliniano-kamienno-drewnianej, obramowany ściankami w konstrukcji plecionkowej od strony północnej i wschodniej, być może zadaszony (ryc. 11).

Wnioski

Wyniki badań archeologicznych i architektonicznych przeprowadzonych w latach 1997 i 2016–2017 wskazują jednoznacznie, że w okresie poprzedzającym lokację lub niedługo po niej w omawianej części miasta na zlikwidowanych okazałych wałach wczesnośredniowiecznych powstała niezabudowana przestrzeń o nieznanym przeznaczeniu, o wymiarach ok. 40 m po linii wschód-zachód oraz 30 m po linii północ-południe (plac A, ryc. 1–3). Obszar placu A przylegał od strony wschodniej bezpośrednio do Targu Rybnego tworzącego wraz z przyległym Targiem Warzywnym oraz położonym przed wczesnośredniowiecznym wałem Rynkiem Siennym unikatowy zespół rynków sprzężonych.

Pozostawienie przestrzeni niezabudowanej o powierzchni ok. 1200 m² na terenie zwartej i stłoczonej zabudowy każe się zastanowić nad jego przeznaczeniem. Narzucający się niemal odruchowo pogląd o jego roli handlowej nie wytrzymuje chyba krytyki w kontekście bezpośredniego sąsiedztwa rozległego zespołu placów targowych. Ze względu na brak pozostałości materialnych nie znajduje

również uzasadnienia koncepcja, według której teren był przeznaczony na zagrodę dla zwierząt czy plac składowy.

Przesłanką do określenia funkcji placu A jest jego lokalizacja bezpośrednio na północ od kościoła św. Mikołaja, który od momentu pojawienia się w akcie lokacyjnym z 1243¹¹ roku (Piskorski 1987, 229) określany był mianem parafialnego (Rębkowski 2001, 86). Kościołowi powinien towarzyszyć cmentarz¹², tradycyjnie lokowany w bezpośrednim sąsiedztwie¹³ lub – rzadziej – w pewnej odległości od świątyni¹⁴.

Wzmianki archiwalne na temat cmentarza przy kościele św. Mikołaja pochodzą z lat 1345 i 1346 (Fredrich 1922/1923, 68). Hugo Lemcke uważał, że podmokłe otoczenie kościoła, przez które jeszcze w XIII wieku przepływał strumień odprowadzający wody opadowe z wyżej położonej części miasta, nie nadawało się do chowania zmarłych (Lemcke 1881, 23). Nie ulega jednak wątpliwości, że pomimo niekorzystnych warunków hydrologicznych przy kościele św. Mikołaja istniał cmentarz. Zakończenie jego użytkowania potwierdza wzmianka o braku grobów oraz nagrobków we wnętrzu tego kościoła w dobie reformacji (Fredrich 1922/1923, 68); od tego czasu bogatszych mieszczan chowano w kościołach św. Jakuba i Mariackim, a biedniejszych na cmentarzu przy kościele św. Piotra (Fredrich 1922/1923, 85, przypis 68).

Lokalizacja cmentarza przy kościele św. Mikołaja nie jest dokładnie znana. Carl Fredrich podaje, że ostatecznie zanikł on w XVI wieku, a kościół był wówczas otoczony domami od stron: północno-zachodniej, północno-wschodniej, południowo-wschodniej i południowej (Fredrich 1922/1923, 68–69). Czy można wnioskować o zastąpieniu cmentarza, który mógł rozciągać się wokół kościoła,

¹¹ Świątynia nie mogła powstać przed 1237 rokiem (por. Rębkowski 2001, 86).

¹² W 1059 r. sobór rzymski nakazał wydzielenie wokół każdego wznoszonego kościoła terenu o szerokości 60 kroków, który uznawano za część świątyni (zob. Spiss 1994, 89; Klima, Wychowska, Poppek 2019, 75).

¹³ Pogląd o tradycyjnym położeniu cmentarza – po stronie północnej kościoła – nie znajduje pełnego uzasadnienia. Wiąże się on z faktem, że tzw. bramę umarłych (*porta mortuorum, Todtentür*), czyli portal przeznaczony do wyprowadzenia ciała zmarłego ze świątyni na przykościelny cmentarz, najczęściej lokowano po tej właśnie stronie. Tak jest np. w kościele opackim w Vreta, kolegiacie św. św. Piotra i Pawła w Kruszwicy, kościele opackim w Henrykowie, kościele opackim w Lubiążu czy też w kościele Mariackim w Chojnie. Niektórzy badacze uważają jednak, że „brama umarłych” mogła być umieszczona w dowolnej części kościoła (zob. Gélis, Immel 2019–2020, 236–237).

¹⁴ Z treści pochodzącego z końca XIII wieku kompendium wiedzy liturgicznej *Rationale divinarum officiorum* Wilhelma Duranda z Mende wynika, że normą była przestrzenna łączność kościoła i cmentarza, jednak dopuszczalna była również ich rozdzielna lokalizacja, por. katedra Najświętszej Marii Panny w Antwerpii, której cmentarz powstał po drugiej stronie przyległej ulicy (dziś Groenplaats) oraz katedra wrocławska z cmentarzem powstałym w nieodległej od niej dzielnicy Zatumie (zob. Rębkowski 2014, 191–196).

przez domy? Skoro Fredrich nie pisze, że północna strona kościoła była zabudowana, to wydaje się że nie (Fredrich 1922/1923, 69). Ponadto w 1435 roku wzmiankowane jest *orthus belegen an Sunte Nicolaus kerkhoue unde deme torne* (miejsce położone przy cmentarzu nieopodal wieży kościoła św. Mikołaja) (Iwańczuk 2022), co wskazuje na lokalizację cmentarza po północnej stronie kościoła. Niektórzy badacze uważają, że cmentarz zajmował teren między kościołem a górnym odcinkiem ul. Kurza Stopka, który do 1856 roku nosił nazwę *Aschweberstraße* (Iwańczuk 2022), czyli na terenie placu A. Geneza nazwy wspominanego wyżej odcinka ul. Kurza Stopka również nie jest jasna. Wywodzi się ją od nazwy osobowej (Lemcke 1926, 31–32), pieca ceramicznego (Lemcke 1881, 6), rozmaitych wyrobów ceramicznych, produkcji i naprawy ceramiki oraz narzędzi związanych z produkcją popiołu drzewnego; pod uwagę brane są także naczynia grobowe, czyli urny (Bis 2017), co kojarzyć można z cmentarzem.

Wiarygodność hipotezy o przeznaczeniu terenu między kościołem św. Mikołaja oraz górnym odcinkiem ul. Kurza Stopka (plac A) na cmentarz podważa brak pochówków. Wydaje się, że gdyby na tym terenie pochówki istniały, to ich pozostałości powinny zostać ujawnione w toku różnorodnych prac ziemnych, nadzorów archeologicznych czy wreszcie regularnych badań archeologicznych prowadzonych w tym rejonie. Zatem można przyjąć, że na placu A pochówków nie było. Byłaby to sytuacja w skali miasta wyjątkowa, w trakcie badań bowiem potwierdzono istnienie przykościelnych cmentarzy przy pozostałych średnio-wiecznych kościołach Szczecina.

Najprostsze wytłumaczenie braku dowodów materialnych na istnienie cmentarza na placu A to przeniesienie pochówków na inne miejsce, chociaż nie zawsze zakończenie użytkowania cmentarza z tym się wiązało. W przypadku wrocławskiego kościoła p.w. Marii Magdaleny w dobie reformacji zaniechano użytkowania cmentarza przykościelnego o metryce średniowiecznej (nowy cmentarz założono poza miejskimi fortyfikacjami), lecz pochówki pozostawiono. Gdyby więc taka sytuacja miała mieć miejsce także w omawianym przypadku, pochówki musiałyby zostać odkryte czy to w bezpośrednim otoczeniu kościoła, czy też na terenie placu A. Przy założeniu, że w XVI wieku cmentarz zlikwidowano i pochówki przeniesiono na inne cmentarze, należałoby się spodziewać jakichś materialnych pozostałości, których jak dotąd nie stwierdzono podczas badań archeologicznych prowadzonych na niewielką skalę.

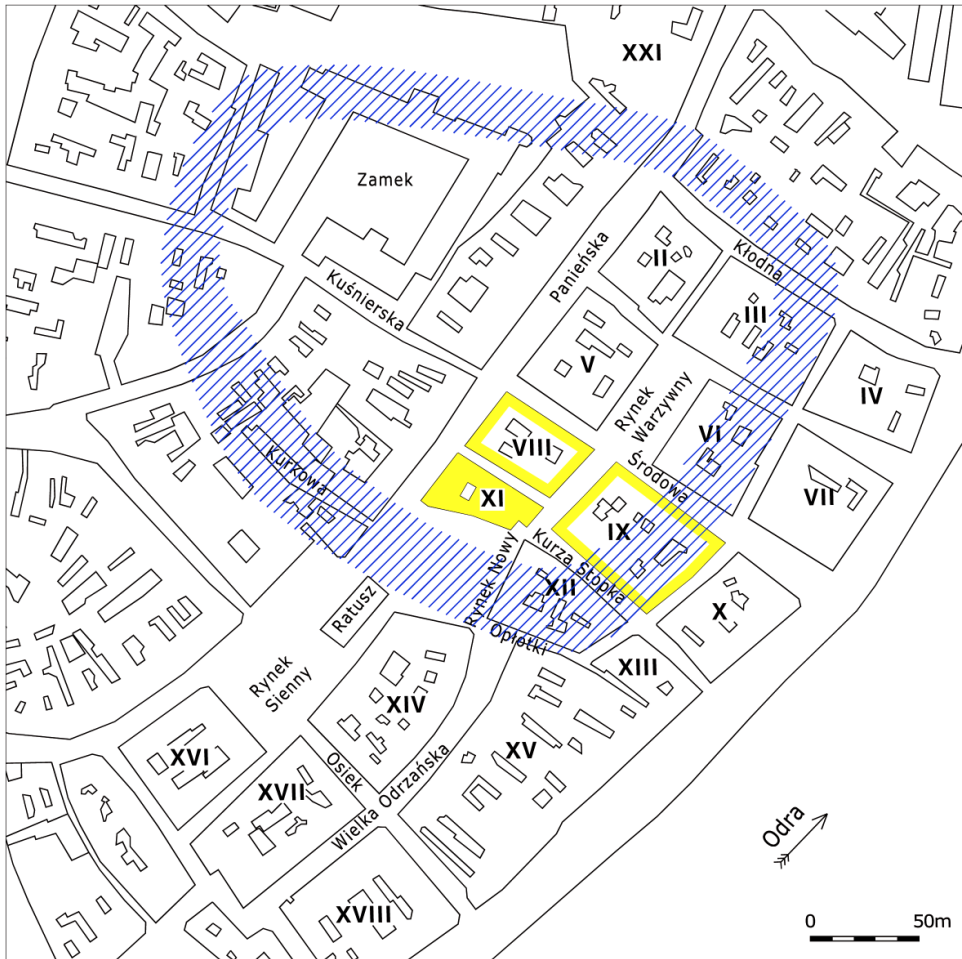
Z pewną dozą ostrożności można jednak przyjąć, że plac A pierwotnie był przeznaczony pod cmentarz, o czym świadczy brak relikwów budowli murowanych w tym rejonie miasta. Jeśli funkcjonował bardzo krótko, mógł nie pozostawić wyraźnych śladów. Nie można też wykluczyć, że był to teren przeznaczony do

sprawowania innych obrzędów liturgicznych (Indycka 2021, 216)¹⁵. Formalny lub nieformalny zakaz wznoszenia budowli murowanych, a więc stałych, związanych z nabyciem praw własności gruntu, mógł obowiązywać na tym obszarze jeszcze przez długi czas po ustaniu funkcji terenu obrzędowego. Dopuszczalna mogła być budowa obiektów w konstrukcji drewnianej funkcjonalnie związanych z cmentarzem, która jako stosunkowo nietrwała nie stwarzała zagrożenia dla integralności terenu i jego funkcji liturgicznej. Należy w tym miejscu przypomnieć, że teren przykościelnego średniowiecznego cmentarza był miejscem chętnie odwiedzanym przez mieszkańców miasta i mógł mieścić zabudowę o różnym przeznaczeniu. Pomędzy grobami mogły się znajdować nie tylko kostnice i pustelnie, ale i budowle o charakterze wybitnie doczesnym, jak np. kramy (Huizinga 1974, 181).

Pomimo restrykcji liturgicznych wykluczających wznoszenie budowli murowanych teren placu A krótko po jego powstaniu jako praktycznie niezagospodarowany mógł być atrakcyjny dla różnych inwestycji. Warunkiem była nietrwała zabudowa, czyli wzniesiona w konstrukcji drewnianej. Z tego być może wynika obecność relikwów drewnianych obiektów średniowiecznych.

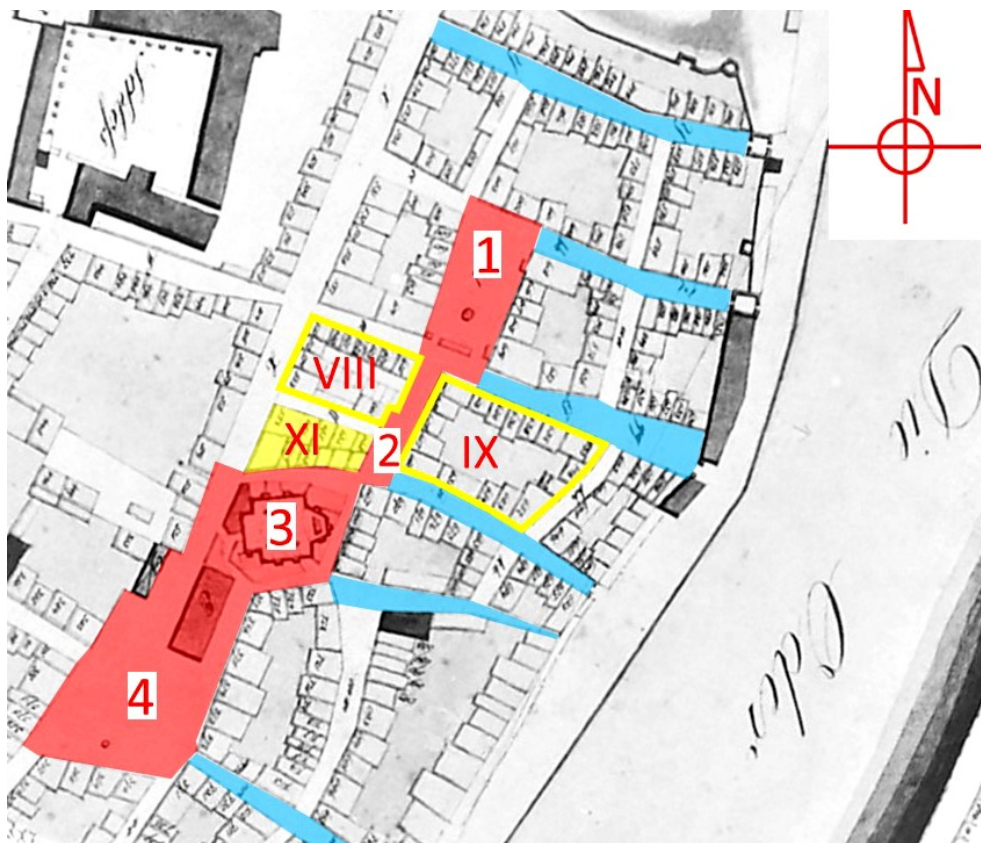
Pierwotne przeznaczenie liturgiczne placu A niemal na pewno skończyło się w wyniku reformy wyznaniowej w XVI wieku, kiedy to doszło do sekularyzacji dóbr kościelnych. W konsekwencji omawiany teren po raz kolejny stał się lokalizacją atrakcyjną ze względu na łatwość usunięcia zabudowy drewnianej. Stopniowo został zagospodarowany w sposób trwały. Jedynym śladem w świadomości ówczesnych mieszkańców Szczecina o pierwotnym przeznaczeniu tego obszaru była nazwa uliczki przylegającej od strony północnej – *Altböterstraße*, tłumaczona jako ulica Łataczy Garnków, a którą H. Lemcke kojarzył z produkcją ceramicznych urn pochówkowych, a więc pośrednio z cmentarzem.

¹⁵ Według pontyfikału Egberta z X wieku obrządek poświęcenia polegał na obejściu i pokropieniu wodą oraz odmówienia oracji przez biskupa w czterech narożach i w środku cmentarza. Pontyfikał rzymsko-germański z X wieku przewidywał ponadto odśpiewanie psalmów pokutnych i zapalenie świec w czterech narożach cmentarza. W XII wieku porządek liturgiczny wzbogacono o kolejne wezwania i modlitwy. Nie ulega wątpliwości, że miał on dość spektakularny charakter (by nie ulec szybkiemu zatarcia w pamięci mieszkańców miasta).

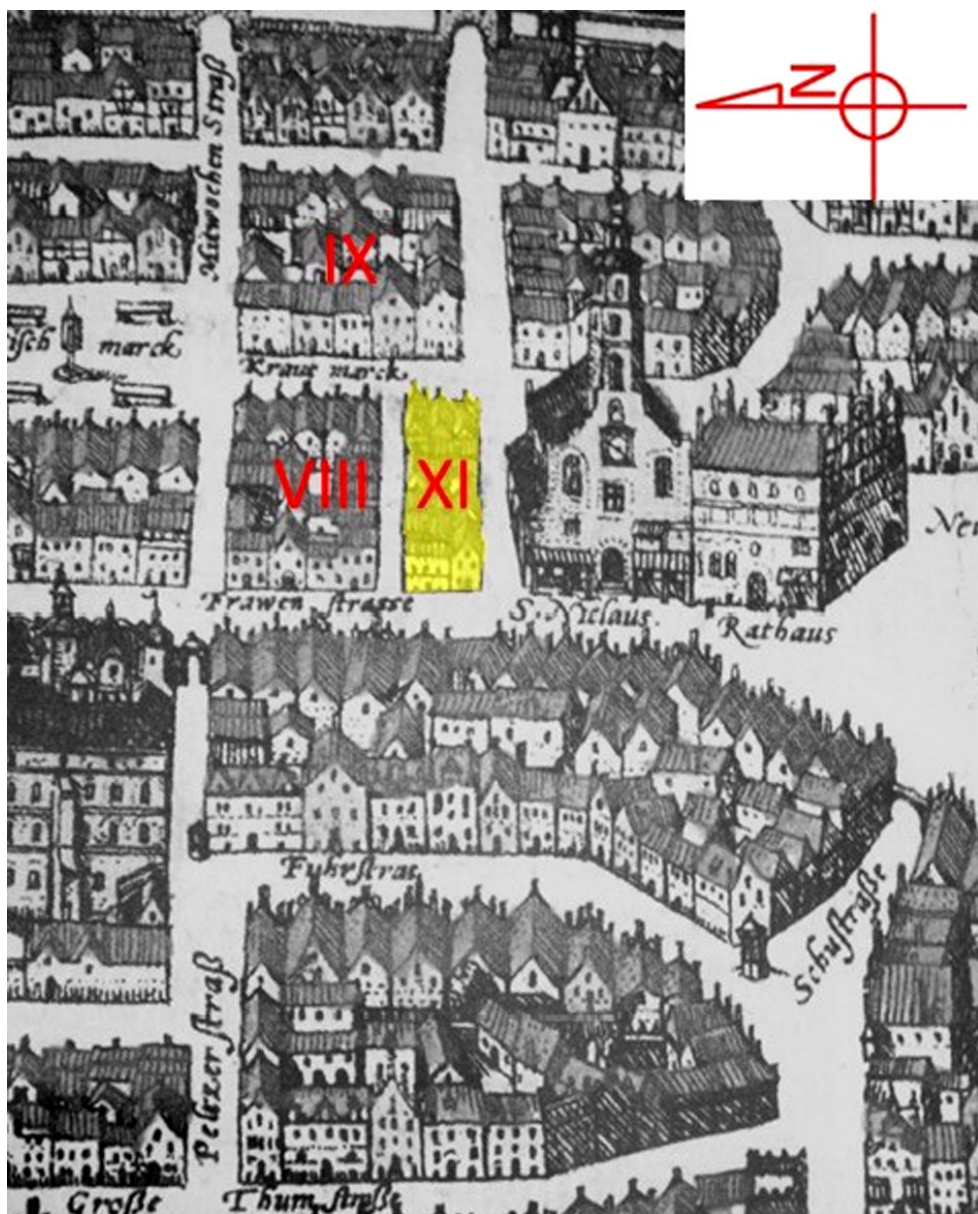
Ryc. 1. Szczecin przed 1945 rokiem: kolor żółty – zasięg placu A; obwiednia żółta – obszar badań; kreskowanie niebieskie – wczesnośredniowieczny wał grodowy. Oprac. M. Płotkowiak na podstawie: Kalinowski 1971, rys. 68 oraz Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Fig. 1. Szczecin before 1945: yellow – scope of square A; yellow line – research area; blue hatched – rampart of the early medieval stronghold. Prepared by M. Płotkowiak based on Kalinowski 1971, rys. 68 and Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Ryc. 2. Szczecin 1721, fragment miasta nowożytnego: kolor żółty – plac A; obwódka żółta – teren badań; kolor czerwony – zespół rynków: 1 – Rynek Warzywny, 2 – Targ Rybny, 3 – Rynek Nowy (dawna lokalizacja kościoła św. Mikołaja), 4 – Rynek Sienny; kolor niebieski – ulice obsługujące port. Oprac. M. Płotkowiak

Fig. 2. Szczecin in 1721, fragment of an early modern town: yellow – square A; yellow line – scope of the research; red – complex of markets: 1 – Rynek Warzywny, 2 – Targ Rybny, 3 – Rynek Nowy (former location of St. Nicholas' church), 4 – Rynek Sienny; blue – streets connected with a harbour. Prepared by M. Płotkowiak

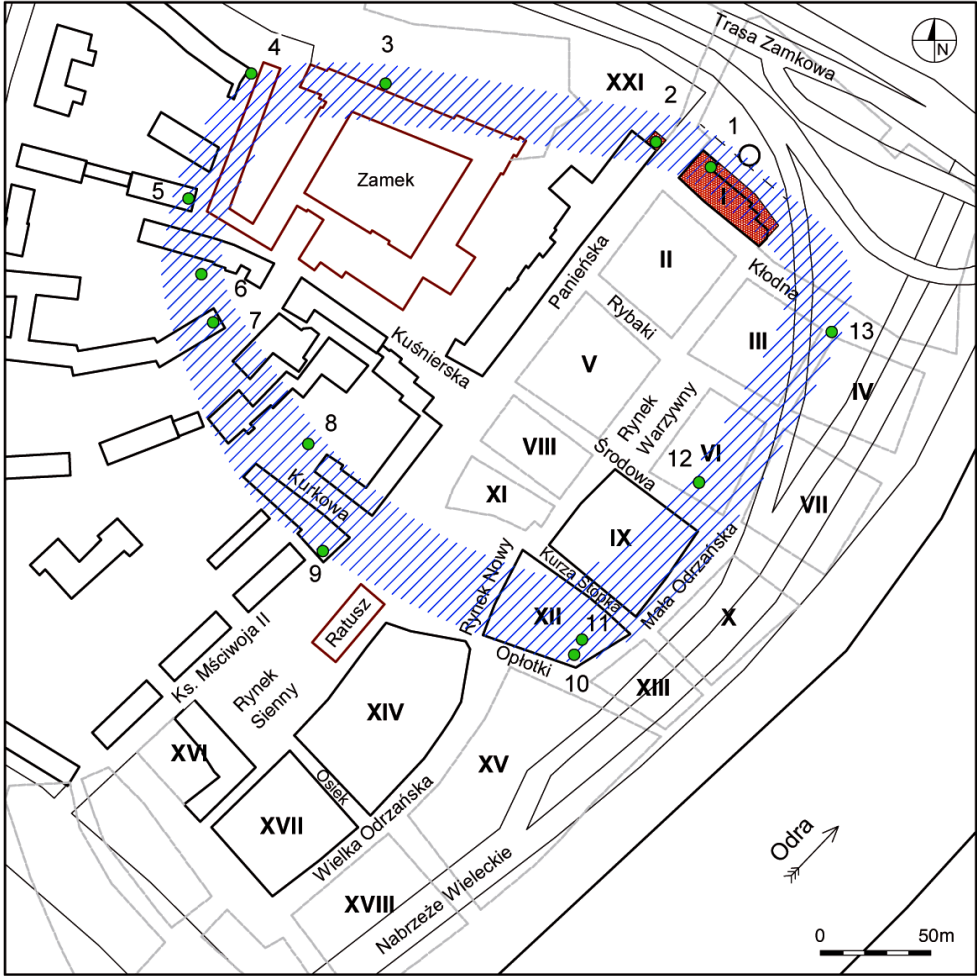
Ryc. 3. Widok Szczecina z 1588 roku: kolor żółty – plac A (kwartał XI). Oprac. M. Płotkowiak na podstawie: Braun, Hogenberg 1588, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafiki, sygn. MNS/Graf. 2631

Fig. 3. View of Szczecin from 1588: yellow – square A (quarter XI). Prepared by M. Płotkowiak based on Braun, Hogenberg 1588, from the National Museum in Szczecin collection, Old Art Department, Graphics Room, Cat. No. MNS/Graf. 2631

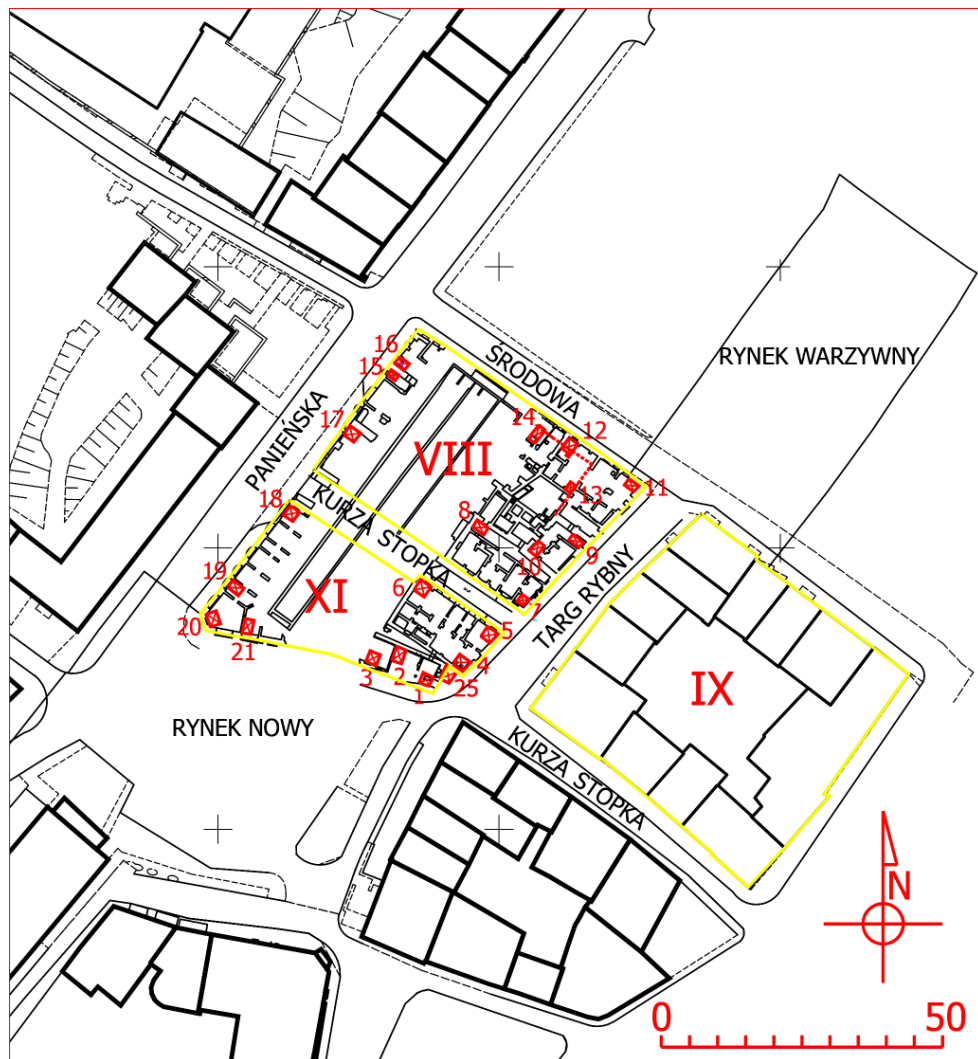

Ryc. 4. Widok Szczecina z 1625 roku, wycinek z planu miasta. Oprac. M. Płotkowiak na podstawie: Kote Heinrich (autor obrazu przygotowawczego), Rolloos Petrus (rytownik), Alten Stettin, wydawca: firma księgarska Georg Schulz, miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka, 1625, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział Sztuki Dawnej, Gabinet Grafik, sygn. nr MNS/AF 11

Fig. 4. View of Szczecin from 1625, fragment of a town plan. Prepared by M. Płotkowiak based on: Kote Heinrich (author of preliminary sketch), Rolloos Petrus (engraver), Alten Stettin, publisher: bookstore company Georg Schulz, engraving showing bird's eye view of Szczecin, 1625, from the National Museum in Szczecin collection, Old Art Department, Graphics Room, Cat. No. MNS/AF 11

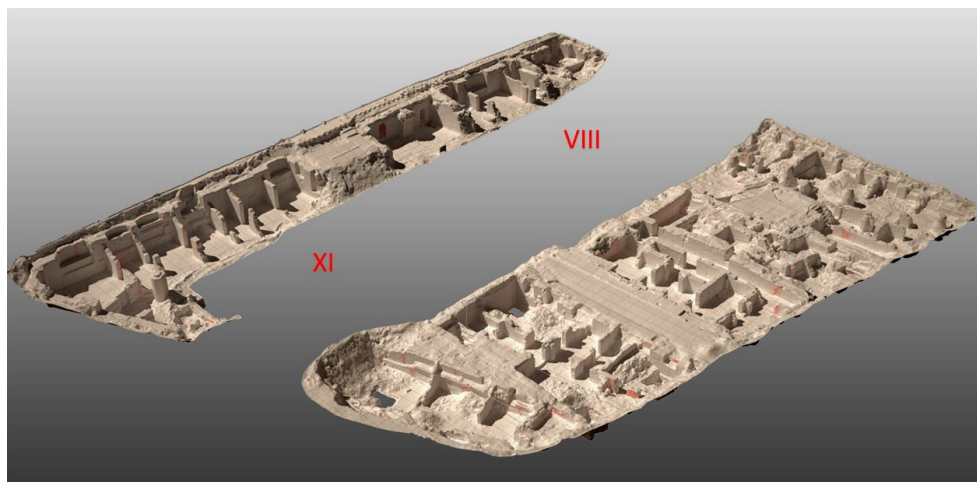

Ryc. 5. Szczecin współczesny: kreskowanie niebieskie – wczesnośredniowieczny wał grodowy. Na podstawie: Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298
 Fig. 5. Modern Szczecin: blue hatched – rampart of the early medieval stronghold. Based on: Uciechowska-Gawron 2019, ryc. 298

Ryc. 6. Szczecin 2017, rzut ścian piwnicznych kwartałów zabudowy nr VIII i XI na współczesnej mapie w skali 1:500 z lokalizacją sondaży archeologicznych. Oprac. M. Płotkowiak

Fig. 6. Szczecin in 2017, plan of basement walls of quarters VIII and XI on a contemporary map 1:500 with location of test pits. Prepared by M. Płotkowiak

Ryc. 7. Skan odsłoniętych ścian piwnicznych nowożytnej zabudowy kwartałów VIII i XI. Oprac. M. Płotkowiak

Fig. 7. Scan of uncovered basement walls of modern quarters VIII and XI. Prepared by M. Płotkowiak

Ryc. 8. Targ Rybny 8–9, budynek ramowy, widok od strony północnej. Fot. S. Słowiński

Fig. 8. Targ Rybny 8–9, frame building, view from N. Photograph by S. Słowiński

Ryc. 9. Panieńska 32, budynek słupowy, rząd wschodni, widok od strony północnej. Fot. S. Słowiński
Fig. 9. Panieńska 32, post and beam building, eastern line, view from N. Photograph by S. Słowiński

Ryc. 10. Panieńska 32, budynek słupowy, rząd zachodni, widok od strony północnej. Fot. S. Słowiński
Fig. 10. Panieńska 32, post and beam building, western line, view from N. Photograph by S. Słowiński

Ryc. 11. Rynek Nowy 8, piec, widok od strony południowej. Fot. S. Słowiński
Fig. 11. Rynek Nowy 8, furnace, view from S. Photograph by S. Słowiński

Bibliografia

Źródła

- Durand Wilhelm z Mende (Durand Guillaume, Durandus, Duranti), *Rationale divinatorum officiorum*. Moguncja 1459.
- Pontyfikat Egberta, *The pontifical of Egbert, Archbishop of York, A.D. 732-766: Now first printed from a manuscript of the 10th century in the Imperial Library, Paris*, The Publications of the Sourtees Society. London 1853.
- Pontyfikat rzymsko-germański (*Pontificale Romano-Germanicum*), *Le Pontifical Romano-Germinique du dixie me siecle*, red. Vogel C., Le Texte I. Vatican 1963.
- Rango Konrad Tiburtius 1680. *Porta Coeli, oder Beweisß / Daß die Lutherische Kirchen und Kantzeln der Lehre wegen / allein Gottes-Häuser / und Pforten des Himmels sind*, Stettin, Starcke 1680.
- Saxo Grammaticus, *Gesta danorum*, wg opracowania Fr. Winkela Horna, z duńskiego przełożył Jan Wołucki. Sandomierz 2014. Biblioteka Tradycji Europejskich 52.

Literatura

- Bis A, 2017. Ulica Kurza Stopka. W: [encyklopedia.szczecin.pl <http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Ulica_Kurza_Stopka>](http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Ulica_Kurza_Stopka) [dostęp: 25 I 2022].
- Braun G., Hogenberg F. 1588. *Alten Stettin*, miedzioryt kolorowany. W: *Civitas Orbis Terrarum* 4, Köln, wydanie pierwsze 1588, drugie ok. 1594, wznowienie 1618.
- Dworaczyk M., Słowiński S. 1998. Przebieg umocnień wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Szczecinie w świetle ostatnich badań W: M. Dworaczyk, P. Krajewski, E. Wilgocki (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin, 23.–24. października 1997*, Materiały. Szczecin, 279–298. *Acta Archaeologica Pomoranica* I.
- Fredrich C. 1922/1923. Die ehemalige Nicolaikirche zu Stettin, *Baltische Studien* NF 24–25, 65–98.
- Gélis J., Immel J.-J. 2019–2020. De la maison mortuaire au cimetière, „cercueil du pauvre”, „pierre d’attente” et „porte des morts”. *Société historique et archéologique de l’Essonne et du Hurepoix* 89, 236–237
- Huizinga J. 1974. *Jesień średniowiecza*. Warszawa.
- Indycka E., 2021. Wczesnośredniowieczne cmentarz w Gieczu – organizacja przestrzeni i obrządek pogrzebowy. W: E. Indycka (red.), *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Gieczu (stanowisko 4)*. Biblioteka Studiów Lednickich Fontes 10. Dziekanowice, 203–220.
- Iwańczuk J. 2022. Obszar Starego Rynku (Dolne Miasto). W: [pomeranica.pl. <http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Obszar_Starego_Rynku_\(Dolne_Miasto\)>](http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Obszar_Starego_Rynku_(Dolne_Miasto)) [dostęp: 25 I 2022].
- Jelicz A. 1966. *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie (wiek XIII–XV)*. Warszawa.
- Kalinowski W. 1971. *Problemy ochrony i konserwacji zabytkowych układów przestrzennych miast i osiedli*. Toruń.
- Kalita-Skwirzyńska K. 1999. Kościół Św. Mikołaja. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina* 1. Szczecin, 489–490.
- Kiersnowski R. 1953. Budownictwo zachodnio-pomorskie wieku XII w świetle źródeł pisanych. *Wiadomości Archeologiczne*, 19/2-4, 105–135.

- Klima E., Wycichowska B., Poppek W. 2019. Cmentarz w strukturze przestrzennej miasta. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 35, 75.
- Kote H. (autor obrazu przygotowawczego), Rollos P. (rytownik) 1625. *Alten Stettin*, miedzioryt z widokiem Szczecina z lotu ptaka. Wydawca: firma księgarska Georg Schulz.
- Krapiec M. 2021. *Wyniki analizy dendrochronologicznej próbek drewna pochodzących z badań archeologicznych prowadzonych w Szczecinie*. Kraków (maszynopis w zasobach ADA MNS).
- Lemcke H. 1881. *Die älteren Stettiner Straßennamen*, L. Saunier Verlag. Stettin.
- Lemcke H. 1926. *Die älteren Stettiner Straßennamen im Rahmen der älteren Stadtentwicklung*, zweite neubearbeitete Auflage von Carl Fredrich. Stettin.
- Merian M. 1641. *Stetinum*, miedzioryt. W: M. Zeiller, *Topografia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*. Frankfurt a. M.
- Piskorski J.M. 1987. *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*. Warszawa–Poznań.
- Płotkowiak M., Korzeniewicz M., 2017. *Ściany piwniczne kwartałów zabudowy nr VIII i nr XI zlokalizowane przy ul. Panieńskiej 10 w Szczecinie na części dz.t. nr 42 oraz częściowo dz.t. nr 8 i nr 139/23, obr. ew.1037*. Wyniki badań. Szczecin (maszynopis w archiwum ZWKZ w Szczecinie).
- Płotkowiak M. 2019. The medieval Church of St. Nicholas in Szczecin. *Przestrzeń i Forma* 39. Szczecin, 259–278.
- Płotkowiak M., Słowiński S., Paszkowski Z. 2021. Średniowieczny Targ Rybny na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań (na tle wybranych miast portowych południowego pobrzeża Bałtyku). *Wiadomości Konserwatorskie*, 64, 71–85.
- Rębkowski M. 2001. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Kołobrzeg.
- Rębkowski M. 2014. Cmentarz w chrześcijańskiej przestrzeni średniowiecza, *Acta Archeologica Lodziensis* 60, 191–196.
- Schmitzer L. ok. 1660. *Stetinum*, mapa (na podstawie mapy Meriana z 1652), W: Pierchała E. (oprac.), *Plany i widoki Szczecina na przestrzeni wieków*, katalog wystawy, Książnica Pomorska, Szczecin 2001.
- Słowiński S. 2018a. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie kwartałów nr 8–11 na szczecińskim Podzamczu*. Szczecin (maszynopis w zasobach ADA MNS).
- Słowiński S. 2018b. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji w Rynku Nowym na szczecińskim Podzamczu*. Szczecin (maszynopis w zasobach ADA MNS).
- Słowiński S., Uciechowska-Gawron A. 2015. Badania przy ul. Kurkowej na Podzamczu w Szczecinie. W: A. Janowski, K. Kowalski, B. Rogalski, S. Słowiński (red.), *Acta Archaeologica Pomoronica* 5. Szczecin, 209–224.
- Spiss A. 1994. Cmentarz jako element pejzażu kulturowego. *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie* 11, 89–100.
- Uciechowska-Gawron A. 2019. Wczesnośredniowieczne umocnienia obronne. W: A.B. Kowalska (red.), *Civitas et Urbs. Szczecin od średniowiecza do współczesności. Kwartał I–II*. Szczecin.

Summary

Results of the multi-year archaeological and architectural research conducted in Podzamcze in Szczecin helped to determine the course of the early medieval fortifications which now are not visible on the surface of the ground. The latest work, conducted in the southern section of the fortifications, showed that after they had been flattened an empty area was created where around half of the 13th century a chapel was built and next St Nicholas' church (now defunct). To the north, still there was large space which initially might have been intended for a parish cemetery. Probably a complicated hydrological problem caused that it was not used as such or was used for a very short period. Nevertheless, it still belonged to the sacred, thus it remained a non-built-up area until the Reformation times.

Sławomir Słowiński
Muzeum Narodowe w Szczecinie
s.slowinski@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0001-9303-7213

dr inż. architekt Maciej Płotkowiak
Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
pin.pracownia@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8797-3160

Bogdan R. Przybyła

**Dawne znaki graniczne na Pomorzu Zachodnim
w świetle prospekcji archeologicznej.
Przykłady z pogranicza drawsko-łobeskiego**

**Old border markers in Western Pomerania
in the light of the archaeological prospection.**

Examples from the borderland between Drawsko Pomorskie and Łobez

Abstract: The article presents preliminary results of the archaeological prospection of the former border track from the late Middle Ages and early modern period, located in the central part of Western Pomerania.

Keywords: old border markers, Pomeranian-Brandenburg border, *Dupna moggulla*, Western Pomerania, Łobez region, Drawsko Pomorskie region

Słowa kluczowe: dawne znaki graniczne, granica pomorsko-brandenburska, *Dupna moggulla*, Pomorze Zachodnie, ziemia łobeska, ziemia drawska

Wstęp

Rozwój stosunków feudalnych na początku późnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim przyczynił się do powstania nowych podziałów terytorialnych i gruntowych. Wyznaczone granice określały obszary własności lub prawa do władania ziemią jako rzadkiego dobra o wartości użytkowej. Ich posiadanie uprawniało do czerpania różnego rodzaju pożytków, ale również nakładało na właścicieli szereg zobowiązań wobec władzy zwierzchniej i mieszkańców tego terenu. Pierwsze punktowe granice, wyznaczone zazwyczaj w oparciu o topografię terenu, w miarę postępującej feudalizacji stosunków społecznych okazywały się zbyt niedokładne. Proces delimitacji wiązał się z coraz doskonalszymi metodami wyznaczania granic, co doprowadziło do ich linearyzacji. Wykorzystywane przy demarkacji naturalne elementy topografii uzupełniano sztucznymi znakami granicznymi, a sposoby i reguły ich stabilizacji z biegiem czasu ulegały znaczącym zmianom. Granice stały się nieodłącznym elementem krajobrazu osadniczego.

Temat znaków granicznych z obszaru Pomorza Zachodniego, szczególnie w badaniach archeologicznych, nie był dotąd podejmowany. W 2019 roku Łobeska Fundacja Archeologiczna rozpoczęła prace mające na celu ustalenie rzeczywistego przebiegu dawnych linii demarkacyjnych oraz sposobów ich znakowania w terenie. Badaniami objęto ok. 120 km dawnej wschodniej i południowej granicy ziemi łobeskiej, ze szczególnym uwzględnieniem odcinków lądowych. Podstawowy problem badawczy wiązał się z odtworzeniem sposobów znakowania granic na obszarze Pomorza Zachodniego od połowy XIII wieku do końca okresu nowożytnego, przede wszystkim zaś w czasach funkcjonowania w tym rejonie granicy pomiędzy Pomorzem a Brandenburgią.

Południowe oraz wschodnie rubieże ziemi łobeskiej odgrywały w przeszłości ważną rolę demarkacyjną. Już w połowie XIII wieku przebiegał tędy dukt graniczny dużego obszaru puszcząskiego Zarzęcice (*Sarcthicze*), wydzielonego w 1254 roku i przekazanego klasztorowi w Białobokach (Ślaski 1960, 107; Rymar 2017, 112–113). Po najazdach brandenburskich w XIII wieku ukształtowała się na tym terenie granica pomiędzy Księstwem Pomorskim a Brandenburgią. Następnie w wyniku reformy administracyjnej w państwie pruskim przeprowadzonej w 1724 roku ta dawna granica krajowa znalazła się na styku rejencji koszalińskiej i szczecińskiej. Od tego czasu aż do 1954 roku pełniła rolę granicy administracyjnej.

W ciągu 700-letniego funkcjonowania omawianej granicy wraz ze zmianami jej rangi i ogólnym rozwojem cywilizacyjnym modyfikacji ulegały również zasady znakowania. Jej wielokrotne odnawianie w przeszłości powinno skutkować nagromadzeniem różnorodnych znaków. Wprowadzanie nowych nie wiązało się bowiem z usuwaniem starych. Celem tych działań było często wzmacnianie stabilizacji granic w terenie (Kiersnowski 1960, 285) lub dostosowanie ich do nowych wymogów. W naszych badaniach przyjęliśmy zatem założenie, że na lądowym odcinku tego dawnego duktu granicznego powinno znajdować się wiele różnorodnych znaków możliwych do uchwycenia współczesnymi metodami archeologii nieinwazyjnej.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wstępnych wyników badań na około 16-kilometrowym odcinku południowo-wschodniej granicy ziemi łobeskiej. Obszar ten znajduje się w centralnej części województwa zachodniopomorskiego na terenach gmin Węgorzyno w powiecie łobeskim oraz Drawsko Pomorskie w powiecie drawskim (ryc. 1). Jego oś stanowi przebiegający tędy dawny dukt graniczny, będący do 1954 roku wschodnią granicą ziemi łobeskiej.

1. Źródła i metody pracy

Badania przeprowadzone zostały z wykorzystaniem metod teledetekcyjnych: analizy danych z lotniczego skanowania laserowego (dalej: ALS) i fotografii lotniczej oraz terenowej prospekcji archeologicznej. Korzystano również z dwóch dawnych kodeksów: wydanego w 1863 roku przez A.F. Riedla *Codex diplomaticus Brandenburgensis* (cz. 1, t. 24) (dalej: CB) i wydanego w 1768 roku przez F. von Dregera *Codex Pomeraniae vicinarumque terrarum diplomaticus 1 (bis 1269)* (dalej: CP). Szeroko stosowano metodę retrogresywną, bazując na dawnych opracowaniach kartograficznych. Teren badań położony jest w części Pomorza, w obrębie której począwszy od XVIII wieku na potrzeby wojskowe zostało zrealizowanych kilka projektów kartografii pruskiej. W ich wyniku wykonano w dużej skali zdjęcia topograficzne szczegółowo odwzorowujące rzeźbę terenu. Ze względu na ich jakość mapy należy traktować jako zapis topografii terenu w danym czasie (Konias 2010, 8).

Jednym z pierwszych tego typu opracowań była wydana w 1778 roku mapa prowincji pruskich powstała pod kierunkiem F.W.C. von Schmettaua. Wykonana została w skali ok. 1:50 000 i charakteryzowała się dużą dokładnością, przy mianowniku skali 718 895 km błąd wynosił 2,5 km. Źródło to ma dobre odwzorowanie ukształtowania terenu, co jest szczególnie ważne przy badaniach krajobrazu kulturowego. Już na początku XIX wieku w armii pruskiej zaczęły powstawać mapy stolikowe w skali 1:25 000. Oparte były na instrukcji gen. F.K.F. von Mufflinga z 1821 roku i są nazywane obecnie *Urmesstischblätter* w odróżnieniu od późniejszych, w pełni nowoczesnych map topograficznych *Messtischblätter*, charakteryzujących się tym samym cięciem i skalą. Te nowsze miały większą dokładność – przy mianowniku skali 337 610 km błąd wynosił tylko 0,41 km. Dużą innowacją było wprowadzenie opartego na interpolacji punktów wysokościowych poziomowego odwzorowania terenu (Konias 2010, 173–174). Na wszystkich tych opracowaniach kartograficznych widoczny był przebieg granicy rejencji szczecińskiej i koszalińskiej, co miało zasadnicze znaczenie dla naszych badań.

Na podstawie wyników zestawienia treści pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego z 1564 roku, danych kartograficznych oraz ALS ustalono, że na odcinku będącym przedmiotem tego opracowania opisana w recesie (CB, 306–307) dawna pomorsko-brandenburska granica krajowa i późniejsza odwzorowana na opracowaniach kartograficznych granica rejencji szczecińskiej i koszalińskiej pokrywały się ze sobą (ryc. 2). Potwierdziły to również badania terenowe, w trakcie których przy użyciu urządzenia GPSmap

firmy Garmin ustalono rzeczywisty jej przebieg w terenie. Wykorzystano zgeoreferowane wersje map: *Messtischblatt Dramburg 2460* (z 1929 roku) oraz *Labenz 2360* (z 1912 roku).

2. Dawne granice ziemi łobeskiej w źródłach historycznych

Na stan zachowania dawnych znaków granicznych na obszarze naszych badań miała wpływ intensywność późniejszych przekształceń krajobrazowych¹. W przeszłości realizowano tu dwie duże inwestycje – budowę linii kolejowej w okolicy wsi Brzeźnica w XIX wieku oraz budowę autostrady Berlin–Królewiec w okolicy Zagozdu, nieukończony przedsięwzięcie z lat czterdziestych XX wieku. Obydwie miały przebieg liniowy i tylko w nieznacznym stopniu kolidowały z obszarem dawnego dukt granicznego. Pewnej zmianie uległa natomiast lokalna sieć hydrograficzna, na której w przeszłości opierał się niewielki fragment linii granicznej. Należy również wspomnieć o drodze wojewódzkiej przebiegającej w pobliżu jeziora Małe Dołgie. Pozostały teren na przestrzeni wieków nie ulegał większym przekształceniom, co w istotny sposób przyczyniło się do zachowania znacznej części dawnych znaków granicznych do czasów współczesnych. Należy zaznaczyć, że przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące w ostatnim okresie na wsi, zmiana prawa o ochronie przyrody i postępująca modernizacja rolnictwa wpływają bezpośrednio na destrukcję śladów po dawnych liniach granicznych.

Będący przedmiotem tego artykułu odcinek graniczny można podzielić na dwie zasadnicze części. Pierwsza, południowa, ma wyłącznie lądowy charakter. Rozpoczyna się w okolicy wsi Brzeźnica w gminie Węgorzyno, w miejscu lokalizacji dawnego punktu granicznego *Schwerstein* (CB, 306; Rymar 2017, 113) majątków Jankowo i Woliczno i dobiega do jeziora Małe Dołgie w okolicy wsi Zagozd. Druga, północna część oparta jest w znacznej mierze na hydrografii terenu i kończy się w okolicach Nętna.

W opinii niektórych badaczy (Ślaski 1960, 107) zarówno ustanowiona w połowie XIII wieku granica obszaru zwanego Zarzęcice, jak również późniejsza pomorsko-brandenburska granica krajowa pokrywały się na opisanym tu południowym odcinku. Porównując treści dyplomu z 1254 (CP, 349–352) i pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego z 1564 roku (CB, 306–307), należy zauważyć istotną różnicę w sposobie ich opisu i znakowania. W dokumencie z połowy XIII wieku obszar Zarzęcice wyznaczono niemal wyłącznie

¹ Częściowo przedstawiam te zmiany w krajobrazie kulturowym, które mogły w sposób negatywny wpływać na stan zachowania dawnych znaków granicznych. Nie opisuję historii osadnictwa, ponieważ rozwijało się ono bezkolizyjnie po obu stronach badanej linii granicznej. Jego rozwój odegrał istotną rolę w rozgraniczeniach lokalnych, które nie są przedmiotem niniejszego opracowania.

w oparciu o naturalne elementy krajobrazu. Jedynym – prawdopodobnie antropogenicznym – punktem granicznym mogła być kamienna góra – *Dupna mugulla* (CP, 350; Kiersnowski 1955, 127–128). Zauważalny jest również brak przedstawienia przestrzeni między wymienianymi punktami granicznymi, co uniemożliwia jednoznaczne określenie rzeczywistego przebiegu duktu granicznego w terenie.

Opis granicy pomorsko-brandenburskiej z połowy XVI wieku (CB), choć dotyczy prawdopodobnie tego samego obszaru, opiera się już przede wszystkim na sztucznych znakach granicznych. Wymienia niewiele elementów topografii. Jednym z nich było zlokalizowane przy wyspie/kępie rzecznej (*Werder*) źródło (*Born*) oraz dwie rzeki i jezioro Dołgie Małe (*Dolgen*). Wszystkie pozostałe znaki graniczne mają charakter antropogeniczny. Z treści recesu (CB) wynika też, że była to granica liniowa. Często występuje stwierdzenie, że granica krajowa biegnie miedzą lub granicą pól. W jednym przypadku, na krótkim odcinku, granice wyznaczała droga. Wymieniane są również znaki punktowe, kopce graniczne i kamienie, które – jak wykazały badania terenowe – często były ustawione w bardzo małych odległościach i to do nich prawdopodobnie odnosi się wskazówka, że należy się kierować od znaku do znaku² (*malen zu malen*). Tylko raz mowa jest o dwóch bukach oznaczonych znakiem krzyża. W trakcie badań terenowych wiele z wymienianych znaków granicznych udało się odszukać.

3. Relikty dawnych granic w krajobrazie kulturowym w świetle prospekcji archeologicznej i dawnej kartografii

Na znacznej długości badanego odcinka granicy w trakcie prospekcji terenowych zlokalizowano dobrze czytelne liniowe znaki graniczne w postaci występujących na terenach rolnych miedz, w lasach natomiast ich kontynuacją były niewysokie wały z towarzyszącymi im na całej długości płytkimi i przeważnie stosunkowo szerokimi rowami. Wały mają ziemną lub – rzadziej – kamiennie-ziemną konstrukcję. Rozmiary miedz wzdłuż dawnej granicy są bardzo okazałe. Nie stwierdzono znaków liniowych na obszarach podmokłych.

Miedze w większości przypadków zachowane są w dobrym stanie. Porasta je krzaczasta roślinność i najczęściej dębowy drzewostan. Ich szerokość wynosi obecnie 4–12 m. Na podstawie danych ALS pochodzących z programu ISOK można wnioskować, że na przeważającej długości miedze osiągały w przeszłości średnio ok. 9 m szerokości. Jednym z czynników wpływających na ich kształt

² Termin „znak graniczny” ma dwa znaczenia: w szerszym dotyczy obiektów mających cechy znaku granicznego, a w węższym chodzi tylko o znaki umieszczane na granicznikach, np. krzyże (Maisel 1989, 291). W tym przypadku mowa jest o znakach w pierwszym, szerszym rozumieniu. Odległości między znakami granicznymi zależały od wielu czynników.

były panujące na tym obszarze szczególne warunki terenowe. Dawny dukt graniczny przebiegał południkowo – poprzecznie do skierowanego ku zachodowi spadku terenu. W wyniku długotrwałej uprawy roli wzdłuż linii granicznej w zależności od panujących warunków geologicznych uformowały się na tych obszarach tzw. wysokie miedze lub terasy rolne (Podlasiński 2001, 189–193). Poza znaczną szerokością miedze przybrały asymetryczny kształt, a ich wysokość charakteryzuje się dużą zmiennością. Od strony zachodniej waha się ona w granicach 0,3–2,0 m, od strony wschodniej natomiast 0,3–0,6 m. Wykształcone formy będące efektem długotrwałej uprawy roli stanowią obecnie trwałe element krajobrazu kulturowego (ryc. 3).

Do znakowania dawnej granicy wykorzystywano również punktowe znaki graniczne. Na wielu odcinkach miedz i wałów granicznych w trakcie prowadzonych badań terenowych stwierdzono występowanie licznych kamiennych znaków. Tylko w jednym przypadku kamień oznaczony był znakiem krzyża. Zwykle były to nieobrabiane i nieoznakowane eratyki. Ich zlokalizowanie i odróżnienie od kamieni, które znalazły się na miedzach przypadkowo, było bardzo trudne, a czasami wręcz niemożliwe. Pas rozgraniczający stawał się bardzo często zrzutowiskiem kamieni zbieranych z przyległych pól. W wielu przypadkach kamienie stanowiące granicę zachowały jednak pierwotną pionową pozycję i stabilne posadowienie w gruncie. Inne, płaskie, wskazywały kierunek zgodny z przebiegiem dawnej linii granicznej. Na niektórych odcinkach miedz znaki kamienne ustawiane były w niewielkich, w miarę równych odstępach, co również pomagało w ich identyfikacji. Od 1724 roku dawna granica pomorsko-brandenburska na odcinku będącym przedmiotem niniejszego opracowania została przekształcona w granicę administracyjną rejencji, a następnie, po 1950 roku, w granicę województw szczecińskiego i koszalińskiego. Po 1954 roku przyjęła ona lokalną funkcję. Na obszarze naszych badań obok dawnych kamieni granicznych występują również współczesne granitowe oraz cementowe słupki graniczne (ryc. 4).

Na całej długości tej części linii demarkacyjnej stwierdzono występowanie licznych kamiennych, kamienno-ziemnych lub wyłącznie ziemnych kopców granicznych. U zbiegu granicy krajowej i granic lokalnych mają one znacznie większe rozmiary niż pozostałe. W wyniku długotrwałej uprawy roli wzdłuż linii granicznej kopce ziemne przybrały soczewkowaty kształt (ryc. 5). Na podstawie treści pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego (CB) można wnioskować, że część z nich została usypana na potrzeby znakowania granicy krajowej w okresie sporządzania tego dokumentu, pozostałe natomiast mają inną chronologię, trudną do ustalenia.

Na szczególną uwagę zasługuje kopiec z miejscowości Krzynno (*Niendorff*) (ryc. 6). W pomorsko-brandenburskim recesie określany jest nazwą *Steinbrink*

– mały pagórek, stos kamieni (za: Czarnecki 1969, 27–28). Jest to znacznych rozmiarów kamiennie-ziemna konstrukcja będąca punktem granicznym na krajowej linii demarkacyjnej, która zbiegała się w tym miejscu z dawną granicą Jankowa (*Janicke*) i Drawska Pomorskiego (*Dramburg*). Pełniła zatem już wcześniej funkcję ważnego punktu granicznego. Jak wynika z treści pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego, w późniejszym czasie zaprzysiężona została na nim granica krajowa. Jego średnica wynosi ok. 28 m i ma obecnie 2 m wysokości. Linia graniczna w tym miejscu ulega wyraźnemu załamaniu (ryc. 7), kierunek jej kontynuacji wskazują miedze oraz dobrze widoczne, dużych rozmiarów doły. Północno-zachodni zlokalizowany jest w odległości ok. 80 m od kopca *Steinbrink*, ma nieckowaty kształt, a jego średnica wynosi ok. 25 m, głębokość zaś 2 m. Drugi, południowo-zachodni, położony jest w odległości 440 m. Składa się z dwóch przyległych nieckowatych dołów, co może wskazywać na jego dwufazową genezę. Pierwszy dół ma 25 m średnicy i 4 m głębokości oraz bardzo strome zbocza, drugi natomiast – ok. 16 m średnicy i 1,5 m głębokości.

Kwerenda archiwalnych opracowań kartograficznych wykazała, że w przeszłości w bliskim sąsiedztwie kopca *Steinbrink*, na linii rozgraniczenia ziem Drawska i Jankowa, znajdował się trzeci dół. Nie udało się go zlokalizować, ale jego istnienie w przeszłości potwierdziła analiza fotografii lotniczych. Dół położony był w odległości około 90 m na południowy zachód od kopca, co wskazują ujawniające się mrozowe, a także roślinne wyróżniki. Opierając się na danych kartograficznych, można w przybliżeniu określić jego wymiary oraz prawdopodobny czas, w którym uległ niwelacji. Jego długość wynosiła około 45 m, szerokość 25 m. Widać go na mapie *Messtischblatt Dramburg* z 1929 roku, natomiast na jej późniejszym wydaniu z 1943 roku w tym miejscu widoczne jest tylko obniżenie terenowe (ryc. 8). W latach trzydziestych XX wieku w Niemczech przeprowadzono reformę administracyjną i prawdopodobnie to wówczas dawna granica Drawska i Jankowa uległa radykalnej zmianie.

4. Opis przebiegu odtworzonej dawnej granicy

W wyniku badań terenowych przeprowadzonych w 2019 roku udało się określić przebieg dawnych granic (ryc. 9). Krajowa pomorsko-brandenburska linia graniczna i późniejsza, występująca tu do 1954 roku granica administracyjna pokrywały się na całej długości opisanego odcinka. Dukt graniczny rozpoczyna się na terenie leśnym, w miejscu lokalizacji dawnego kamiennego znaku granicznego *Schwerstein*³, na którym w 1564 roku została zaprzysiężona

³ W trakcie badań nie odnaleziono kamienia granicznego *Schwerstein*. Miejsce jego prawdopodobnej lokalizacji ustalono na podstawie archiwalnych map i czytelnych w terenie dawnych znaków rozgraniczających ziemie Jankowa, Woliczna i Brzeźnicy.

granica krajowa (CB, 306). Stąd kieruje się na północny-wschód, zgodnie z obecnym rozgraniczeniem powiatów łobeskiego i drawskiego, a jej przebieg na leśnym odcinku wyznacza niski wał z towarzyszącym mu od strony zachodniej płytkim rowem oraz niewielkie kamienne kopce. Po ok. 1100 m linia graniczna przebiegała przez wymieniane w recesie (CB) źródło (*Born*), a następnie po 130 m przecinała rzekę Brzeźnicę. W tym miejscu współczesna granica powiatowa skręca na zachód, natomiast linia dawnego rozgraniczenia biegnie przez niewielką wyspę/kępę, dalej przez zabagnione łąki Brzeźnicy i kieruje się pod górę w stronę kopca *Steinbrink* w okolicy Krzynna. Na tym odcinku na obszarze leśnym granicę wyznacza również niewielki wał z płytkim rowem, a na terenie rolnym miedza oraz wymieniany w recesie (CB) kopiec kierunkowy (por. ryc. 7). Na miedzy znajdują się liczne eratyki. Część z nich należy uznać – na podstawie cech dystynktywnych, o których była mowa powyżej – za dawne znaki graniczne. Od kopca *Steinbrink* dawna granica zmienia kierunek na północno-zachodni, omijając Czarne Bagno (*Schwarze Bruch*), i biegnie w stronę jeziora Dołgie Małe. Na tym odcinku, podobnie jak poprzednio na obszarach rolnych, granicę wyznacza widoczna miedza z ustawionymi eratykami. W okolicy Krzynna, na biegnącym po łuku odcinku granicy kamienie wykazują regularny rozstaw (około 30–40 m). Granicę wyznaczają również małe kierunkowe kopce o kamiennej konstrukcji oraz duży kopiec zlokalizowany w miejscu, gdzie dawna granica krajowa zbiegała się z nieistniejącą już linią rozgraniczającą obszary Krzynna i Cianowa. Dalej badany dukt graniczny przebiega wzdłuż niewielkiego strumienia płynącego głęboką rynną, wpadającego do jeziora Dołgie Małe. Dalszy, północny fragment opisanej tu granicy opiera się w dużej mierze na hydrografii terenu.

Północny fragment dawnej granicy pomorsko-brandenburskiej biegnie północno-zachodnim brzegiem jeziora Dołgie Małe, a następnie wzdłuż rzeki Węgorki. W odległości ok. 0,9 km od jej ujścia do jeziora Będargowo, w miejscu oznaczonym kopcem⁴, granica skręca na zachód, przyjmując na dalszym odcinku lądowy charakter, i kieruje się do następnego kopca granicznego⁵. Tu zbiegała się z dawnym rozgraniczeniem ziem wsi Żółte i *Finckenhagen*⁶. Od wymienianego kopca przy rzece granicę krajową wyznacza biegnąca do drogi miedza gruntów wsi Nętno i Żółte, a następnie na krótkim odcinku rozciąga

⁴ Kierujący się na zachód fragment granicy został utworzony po 1388 r., kiedy Borkowie sprzedali Nętno zakonowi krzyżackiemu (Rymar 2017, 94).

⁵ Ten kopiec został zlokalizowany na podstawie danych kartograficznych. Położony jest na niedostępnym terenie dawnego torfowiska. Widoczny jest z brzegu, ale jego pełna weryfikacja jest utrudniona.

⁶ *Finckenhagen* to prawdopodobnie późniejszy *Aalkist* – Olchowiec. Losy tej wsi nie są w pełni wyjaśnione, dlatego dalej będzie oznaczana swoim dawnym mianem.

się wzdłuż drogi łączącej Nętno z Drawskiem Pomorskim. Od kopca zlokalizowanego na torfowiskach granica kieruje się dalej na północny zachód do Granicznego Bagna (*Grenze Bruch*) i skręca na północ.

5. Ślady dawnych granic – dyskusja

Na podstawie wstępnych wyników badań można zauważyć, że na objętym opracowaniem obszarze sposób demarkacji w znacznej mierze zmienił się wraz z przyjęciem w 1564 roku pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego. Powszechne stało się sypanie kopców u zbiegu granic. Taki wniosek wynika zarówno z analizy treści recesu (CB), jak i z badań terenowych, w trakcie których zlokalizowano wszystkie kopce poza jednym, położonym przy dawnej granicy Cianowa i *Finckenhagen*. Jego prawdopodobną lokalizację ustalono na podstawie danych ALS (na ryc. 9 oznaczono to miejsce symbolem kopca ze znakiem zapytania). Kopce sypano dla potrzeb znakowania granicy krajowej, a więc miały one szczególny charakter. Dotyczy to jednak tylko nieruchomości położonych po stronie Księstwa Pomorskiego. Inaczej było na obszarze należącym do Brandenburgii – tam w miejscach zbiegania się granic lokalnych z granicą krajową pozostawiono dawne kamienne znaki graniczne. Sposobu znakowania nie zmieniono (tzn. nie usypano kopca) przy rozgraniczeniu ziem: Jankowa i Woliczna (gdzie na kamieniu nazywanym *Schwerstein* została zaprzysiężona granica krajowa, zob. CB), Drawska i Zarańska (tam – jak wykazały nasze badania – początek między granicznej oznaczony był kamieniem ze znakiem krzyża, ryc. 10) oraz Zarańska i Żółtego. Wyjątkiem po stronie brandenburskiej jest oznaczona kopcem *Steinbrink* granica Drawska Pomorskiego i Jankowa. W przeszłości prawdopodobnie rozgraniczała ona również ziemie drawską i złocieniecką (Jankowo w pewnym okresie należało do ziemi złocienieckiej, Rymar 2017, 62), a więc miała nieco inny status i sposób jej znakowania na całej długości odbiega od innych z tego obszaru.

Przedstawione wnioski oparte są na wstępnych wynikach dotyczących krótkiego, 16-kilometrowego odcinka badanej granicy. Uchwycono pewne tendencje, jednak rysuje się potrzeba dalszych badań. Nie można wykluczyć, że kamienny granicznik opatrzony nazwą *Schwerstein* miał długą tradycję, był mocno zakorzeniony w lokalnej pamięci i wystarczająco dobrze rozpoznawalny, dlatego zrezygnowano z sypania kopca. Podobnie przedstawia się sytuacja z kamieniem ze znakiem krzyża ustawionym na rozgraniczeniu Drawska Pomorskiego i Zarańska.

W trakcie badań zlokalizowano również wiele innych kopców, prawdopodobnie o funkcji kierunkowej. Charakteryzują się one znacznie mniejszymi rozmiarami i najczęściej kamiennie-ziemną konstrukcją. Bardzo często występują

na początku i końcu miedz, przy podmokłych obniżeniach terenowych. Czas ich powstania jest trudny do określenia na podstawie aktualnego stanu badań.

Wśród kopców, które mają starszą chronologię, jak te usypane w połowie XVI wieku, na szczególną uwagę zasługuje *Steinbrink*. Analizując opis jego lokalizacji z pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego z 1564 roku (CB) oraz lokalizacji *Dupnej moggulli* w dyplomie z 1254 roku, który przedstawia granicę obszaru Zarzęcice (CP), można wnioskować, że w obu dokumentach mowa jest o tym samym obiekcie. W obu przypadkach granica kieruje się bowiem od bagien Brzeźnicy na wzgórze i dobiega do tych punktów. Należy zauważyć, że jedynym znaczącym przewyższeniem na odcinku od Brzeźnicy do jeziora Dołgie Małe jest zbocze doliny tej rzeki. Wynika z tego, że miejsca te znajdowały się na tym samym przewyższeniu. W dyplomie z 1254 roku (CP) pojawia się stwierdzenie, że przy znajdującej się między Czarnym Jeziorem a bagnami Brzeźnicy *Dupnej moggulli* granica zmienia kierunek (*dirigentes*). Podobnie, przy kopcu *Steinbrink* granica krajowa również zmienia kierunek, by ominąć od zachodniej strony – obecnie w dużej mierze zatorfione – jezioro, nazywane jeszcze na początku XX wieku Czarnym Bagnem (*Schwarze Bruch*) (por. ryc. 7). W tym przypadku, na obecnym etapie badań, nie możemy mieć jednak pewności, czy występujące w opisie granicy z XIII wieku (CP) dawne Czarne Jezioro jest tożsame z późniejszym Czarnym Bagnem. Występuje jednak istotne podobieństwo obu nazw.

W 1955 roku Ryszard Kiersnowski podjął próbę zlokalizowania *Dupnej moggulli* (1955, 109–142). Swe dociekania oparł wyłącznie na informacjach zawartych w dokumencie z 1254 roku (CP) i doszedł do wniosku, że miejsce to powinno się znajdować w promieniu 1 km od Krzynna, co jest zbieżne z przedstawioną powyżej lokalizacją.

Mianem *Dupnej muggulli* Słowianie pomorscy określali kamienny grób (Kirkor 1876, 244). W słowiańskim obrządku pogrzebowym kurhany odgrywały ważną rolę. Jeżeli więc kojarzono jakąś formę z mogiłą, to zapewne przede wszystkim był nią kurhan, kopiec, kamienna górka, i to chyba bez względu na to, czy było to miejsce pochówku, czy tylko forma je przypominająca. Nazwy słowiańskie ulegały niemczeniu, kamienny kopiec mógł przybrać nazwę dokładnie mu odpowiadającą – *Steinbrink*.

Przytoczone powyżej fakty pozwalają z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że *Dupna moggulla* to późniejszy *Steinbrink*. Trudno jednak dzisiaj stwierdzić, czy była to wcześniej pogańska mogiła, której nadano wtórnie rolę znaku granicznego, czy usypany intencjonalnie kopiec graniczny. Na to pytanie być może dałyby odpowiedź badania wykopaliskowe. Jeżeli przyjmiemy, że kopiec ten został usypany w połowie XIII wieku lub wcześniej dla potrzeb znakowania granicy, to należy pamiętać, że dwuwarstwowe znakowanie granic rozpowszechniło

się na terenie Europy znacznie później (Duna 2015, 79–91). W Skandynawii na przykład taki zwyczaj rozwinął się dopiero z początkiem XVII wieku (Lisberth, Kopperund 1992) i jego datowanie z powodu braku materiału archeologicznego może okazać się bardzo trudne.

Wiele pytań nasuwają zlokalizowane wokół kopca *Steinbrink* doły (por. ryc. 7). W literaturze przedmiotu brak jest informacji o tego typu znakach granicznych, co nie oznacza, że w przeszłości nie mogły one na tym terenie pełnić takiej funkcji – tym bardziej jeżeli przyjmiemy, że *Steinbrink* to mająca długą historię dawna *Dupna moggulla*. Występowanie znacznych rozmiarów dołów na każdym kierunku rozgraniczenia i położonych tak, że linia graniczna stanowi ich oś symetrii, nie wydaje się przypadkowa.

Badania przeprowadzone przez Łobeską Fundację Archeologiczną miały charakter nieinwazyjny. Nie przeprowadzono wykopalisk ani badań geologicznych, które mogłyby dostarczyć wielu informacji na temat genezy znaków granicznych, a być może także ich chronologii. Można natomiast z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że dół położony na południowy zachód od kopca *Steinbrink* ma charakter antropogeniczny. Poświadczają to jego strome ściany, znaczna głębokość przy stosunkowo niewielkiej średnicy oraz duże eratyki o średnicy ok. 1 m zalegające na obrzeżu. Podobnie wygląda dół położony na północnym zachodzie. Jeżeli przyjmiemy, że były to obiekty antropogeniczne, a przynajmniej w stosunku do dwóch można tak sądzić, to ich lokalizację determinował układ granic. Trudno natomiast bez badań inwazyjnych cokolwiek powiedzieć na temat pochodzenia zniwelowanego już dołu, położonego na południowym wschodzie, na dawnej linii rozgraniczenia ziem Drawska Pomorskiego i Jankowa. Jego likwidacja prawdopodobnie zbiegła się w czasie ze zmianą tego rozgraniczenia, co również uzasadnia możliwość jego związku ze znakowaniem granicy.

Innym ważnym zagadnieniem wymagającym wyjaśnienia jest występowanie w wyjątkowo dużej liczbie tzw. gródków stożkowatych na dawnej pomorsko-brandenburskiej granicy. Nie są one wprawdzie znakami granicznymi, ale stanowią istotny element jej organizacji. Występują przede wszystkim po stronie brandenburskiej i najczęściej wręcz przylegają do linii granicznej. Jedynym odstępstwem od tej reguły mógł być zlokalizowany po stronie pomorskiej w okolicy Nętna gródek *Moritzburg*. Jego prawdopodobne położenie zostało ustalone wyłącznie na podstawie danych kartograficznych. Wszystkie pozostałe: Ginawa – AZP 29-16/34 (Matuszewska, Przybyła 2018), Jankowo (*Burgwerder*) (Rymar 2017, 62), Ustok oraz *Burgwinkel* w okolicy Nętna, zlokalizowane na podstawie danych kartograficznych i poświadczone formą terenową, znajdują się natomiast po stronie marchijskiej. Tak duża liczba tego typu budowli na małym 18-kilometrowym odcinku każe stawiać pytania o ich rolę i związek

z przebiegającą na tym obszarze granicą oraz strukturą własności gruntów w późnym średniowieczu. W połowie XVI wieku wymienione siedziby nie pełniły już prawdopodobnie żadnej funkcji, ponieważ w treści pomorsko-brandenburskiego recesu (CB) nie są wymieniane.

Podsumowanie

Wybór dawnej krajowej, a późniejszej administracyjnej linii granicznej jako obszaru badań pozwolił na zlokalizowanie szeregu historycznych znaków granicznych. Jej rubieżne tereny na przełomie czasu ulegały silnym przekształceniom. Rozwój folwarków, nasilone fale późniejszego osadnictwa, parcelacja majątków, pruska, a następnie niemiecka reforma administracyjna w istotny sposób wpłynęły na kształt wielkich posiadłości szlacheckich i granic lokalnych. Funkcjonujący tu przez siedem wieków i będący przedmiotem badań dawny dukt graniczny oparł się tym zmianom, występujące na nim znaki graniczne z biegiem czasu nakładały się na siebie.

Przyjęcie pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego w 1654 roku skutkowało upowszechnieniem kopców jako znaków granicznych. Wcześniej znakowanie granic opierało się w dużej mierze na miedzach, czasami uznawanych za najbardziej archaiczne przykłady granicy liniowej (Myśliwski 1994, 4). Są one niewątpliwie obiektami o pierwotnej i podstawowej funkcji rozgraniczania (Adamowski 1991, 66). Te ciągłe znaki, które w dość precyzyjny i widoczny sposób wyznaczały linię graniczną, miały również istotne znaczenie przy delimitacji i demarkacji granicy krajowej. W treści pomorsko-brandenburskiego recesu (CB) często pada stwierdzenie, że granica biegnie miedzą. Polodowcowy pofałdowany teren sprzyjał formowaniu miedz dużych rozmiarów i łatwo rozpoznawalnymi elementami krajobrazu kulturowego. W późniejszym okresie, w XVIII wieku, pruskie prawo graniczne regulowało szerokość miedzy (Felcenloben 2013, 194). W zależności od wielkości własności ziemskich miały one mieć szerokość jednej lub czterech stóp z zastrzeżeniem, że w przypadku, gdyby były szersze od zalecanych, nie mogły już być zwężane. Prawdopodobnie to ograniczenie miało również wpływ na kształt, w jakim przetrwały do czasów współczesnych. Przestało ono obowiązywać dopiero w 1900 roku, z chwilą wejścia w życie niemieckiego kodeksu cywilnego. W nim miedza była nadal wymieniana jako urządzenie graniczne podlegające ochronie prawnej⁷. Granicę rozdzielającą sąsiadujące własności wyznaczał środek miedzy.

⁷ Tak jak obecnie również i w przeszłości niszczenie znaków granicznych podlegało surowej karze. Po 1900 r. – z chwilą wejścia w życie niemieckiego kodeksu cywilnego – miedza utraciła rangę znaku granicznego i stała się tylko urządzeniem granicznym, a te nie zawsze były objęte ochroną prawną.

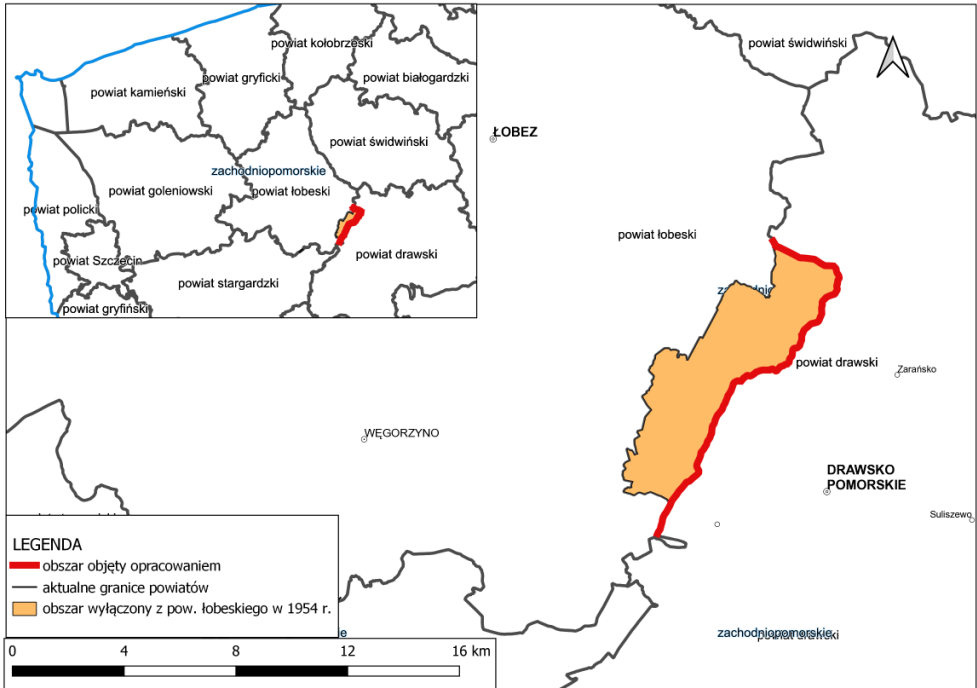
Wzmocnieniem między jako znaku granicznego były ustawione kamienie. Stare przysłowie mówi: *miedza miedzą, a kamień granicą* (Adamowski 1991, 68). W trakcie omówionych w tym artykule badań terenowych zlokalizowano wiele kamiennych znaków granicznych. Najczęściej usytuowane były na „koronie” miedzy, co wskazuje, że względem niej mają młodszą chronologię. Wyjątkiem mogą być kamienne znaki graniczne rozmieszczone na końcach miedz i w miejscach, gdzie zbiegały się granice kilku nieruchomości. Prawdopodobnie znacznie młodsze są natomiast znaki kamienne ustawione w niewielkich odstępach w okolicy Krzynnina. Granica biegnie w tym miejscu po ostrym łuku. Wprowadzenie w XVIII wieku udoskonalonego opisu topograficznego wiązało się z dążeniem do utrzymania prostoliniowych odcinków między punktami. Ich zagęszczenie na odcinkach krzywoliniowych sprzyjało większej dokładności pomiarów. W takich miejscach kamienie zaczęto wówczas ustawiać w odległości co 8 prętów⁸ (Figlus 2015, 265).

Znakomita część informacji na temat znaków granicznych pochodzi z badań opartych na źródłach pisanych. Jak wykazały przeprowadzone badania, prace terenowe mogą przynieść wiele nowych informacji na temat organizacji i znakowania dawnych granic na Pomorzu Zachodnim. Opisując tutaj dawny dukt graniczny, w stosunku do kopców nie używałem występujących w literaturze określeń: kopiec węglowy, narożny czy ościenny. Znakowanie opisanej granicy odbiega bowiem od sposobów znanych z tego samego okresu, ale z innych obszarów Polski, gdzie u zbiegu granic sypano zazwyczaj kopce węglowe w narożnikach każdej z sąsiadujących nieruchomości, co obrazowo przedstawił Łochowski i Paciorkowski (za: Felcenloben 2013, 89). Na opisanym tu odcinku pomorsko-brandenburskiej, a następnie administracyjnej granicy nie stwierdzono żadnego takiego przypadku. W miejscu styku granic sąsiadujących nieruchomości sytuowano jeden znacznych rozmiarów kopiec główny. Na linii miedzy natomiast w różnych miejscach sypano mniejsze kopce kierunkowe, które czasami na innych obszarach współczesnej Polski nazywane były stróżami.

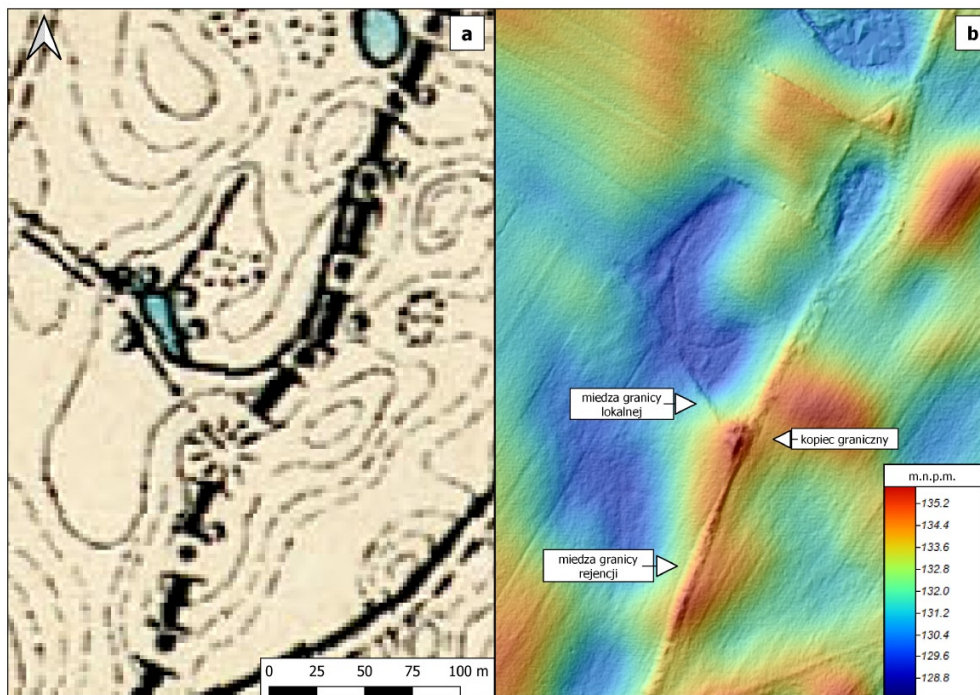
Na Pomorzu Zachodnim jeszcze do 1945 roku funkcjonowały w różnych formach dawne wielkie posiadłości szlacheckie. Część z nich już znacznie wcześniej została rozparcelowana, lecz utworzone z ich areалу nieruchomości nadal przylegały do dawnej zewnętrznej granicy, która na pewnych odcinkach nie ulegała likwidacji. Występujące na niej znaki graniczne – manifestujące

⁸ Do czasu wprowadzenia w 1816 r. pruskiego systemu miar jednostką długości używaną przy pomiarach polowych, terenowych i kartograficznych był pręt. Pręt pomorski, stosowany na Pomorzu Zachodnim do 1726 r., wynosił 4,673 m. W tym czasie na terenie zajęтым przez Brandenburgię funkcjonowały natomiast trzy inne odmiany tej jednostki: pręt myśliborski (= 4,420 m), nowomarchijski krajowy (= 5,022 m) i pręt kostrzyńskiej Komory Celnej (= 4,786 m). W latach 1713–1773 wprowadzono pręt myśliborski równy 3,7662 m, który wkrótce stał się miarą obowiązującą na całym obszarze Pomorza (Tymicz 1979, 263–273).

się własną formą lub cechujące trwałością, jak kamienie – wraz ze zmianami w prawodawstwie z czasem stawały się tylko urządzeniami granicznymi. Po zmianie prawa pruskiego w 1900 roku były jednak nadal chronione. Tkwiły też zapewne głęboko w pamięci lokalnej, a właściciele nieruchomości przekazywali najprawdopodobniej wiedzę o ich usytuowaniu z pokolenia na pokolenie. Potwierdzają to również nazwy miejscowe utrwalone w dawnej pruskiej i niemieckiej kartografii. Po 1945 roku obszary Państwowych Gospodarstw Rolnych w dużej mierze wytyczano w oparciu o granice funkcjonujących tu wcześniej majątków szlacheckich. Ten ciąg zdarzeń miał decydujący wpływ na stan zachowania dawnych granic na Pomorzu Zachodnim, które – jak pokazują przedstawione wstępne wyniki – na wielu odcinkach przetrwały do czasów współczesnych w niewiele zmienionej formie i mogą stanowić przedmiot badań archeologicznych.

Ryc. 1. Lokalizacja obszaru badań. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 1. Location of the research area. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 2: a – fragment mapy Messtischblatt 2460 Dramburg z 1929 roku z uwidoczną granicą rejencji koszalińskiej i szczecińskiej oraz granicą lokalną (gminną); b – reliktów dawnych znaków granicznych w postaci kopca i miedzi – kompozycja numerycznego modelu terenu i analizy cieniowania. Oprac. B. Przybyła

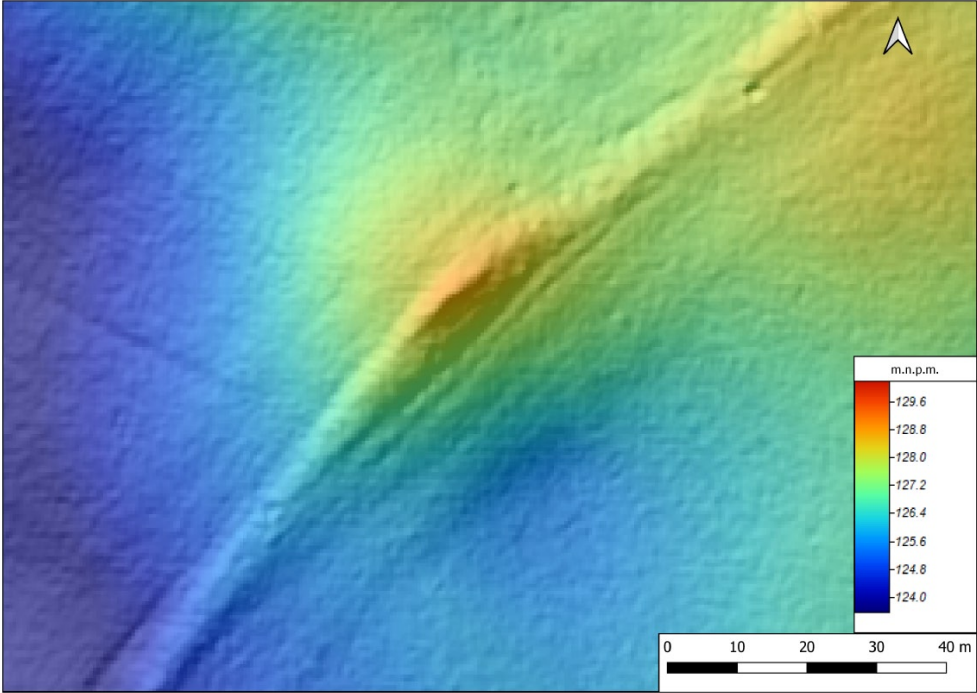
Fig. 2: a – fragment of map Messtischblatt 2460 Dramburg from 1929 with the border of the Koszalin and Szczecin Regions as well as the local (commune) border; b – remains of old boundary markers in the form of a mound and baulk – combination of a Digital Elevation Model and shading analysis. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 3. Wysoka miedza na obszarze badań. Oprac. B. Przybyła
Fig. 3. Tall baulk in the research area. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 4. Współczesny słupek graniczny oraz dawny kamienny znak graniczny na badanym dukcie granicznym. Fot. B. Przybyła
Fig. 4. Modern border post and former stone border marker in the researched border track. Photograph by B. Przybyła

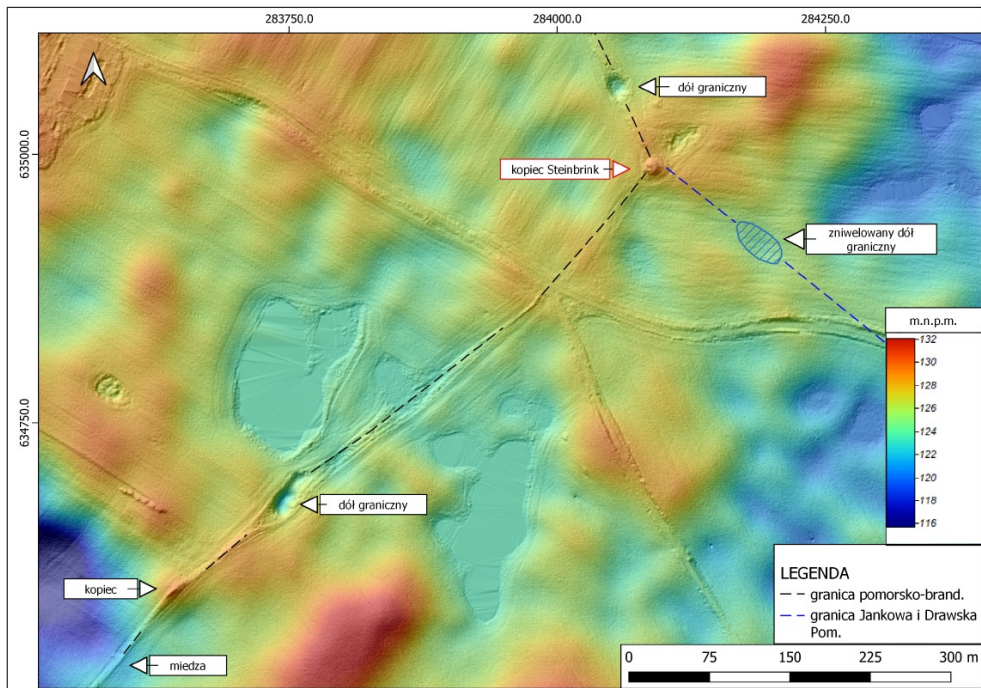

Ryc. 5. Kopiec graniczny o soczewkowatym kształcie. Oprac. B. Przybyła

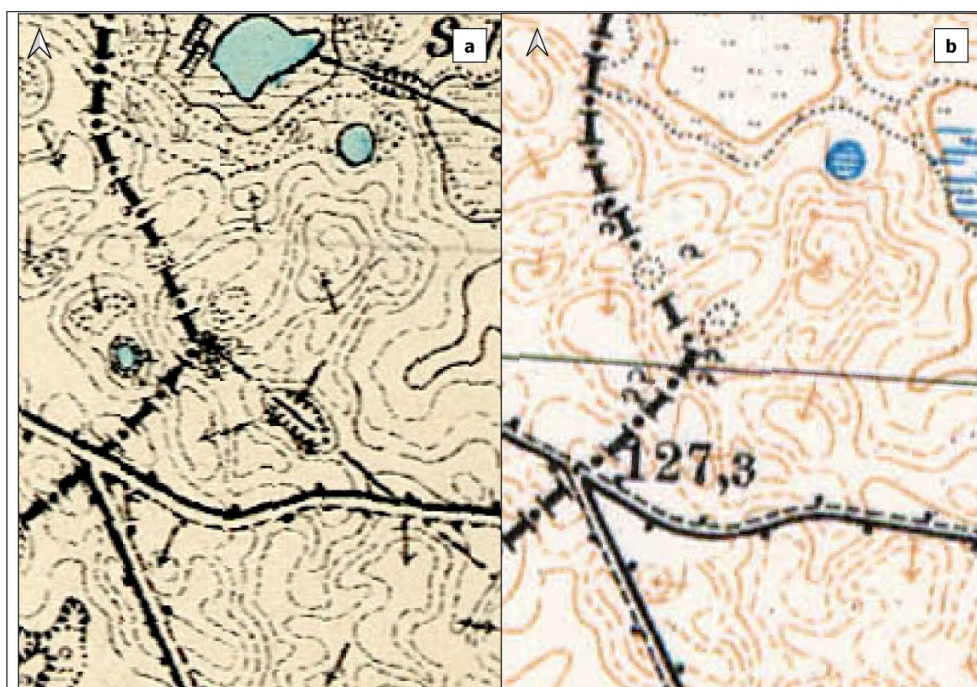
Fig. 5. Lenticular-shaped border mound. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 6. Kopiec graniczny *Steinbrink*. Fot. B. Przybyła
Fig. 6. Border mound *Steinbrink*. Photograph by B. Przybyła.

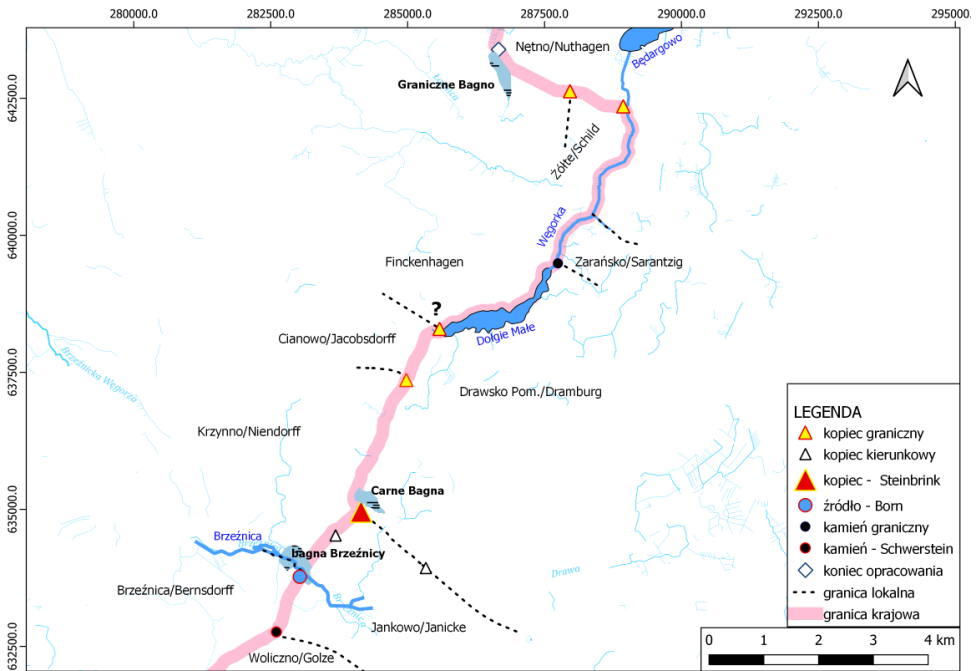

Ryc. 7. Dawne znaki graniczne w okolicach kopca *Steinbrink*. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 7. Old boundary markers in the vicinity of mound *Steinbrink*. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 8.: a – fragment mapy Messtischblatt 2460 Dramburg z 1929 roku z uwidocznionym dołem na granicy gruntów Drawsko Pom. i Jankowa; b – wycinek mapy Messtischblatt 2460 Dramburg z 1943 roku z zaktualizowanym stanem granic. Oprac. B. Przybyła

Fig. 8. a – fragment of map Messtischblatt 2460 Dramburg from 1929 with a highlighted pit on the border between Drawsko Pomorskie and Jankowo; b – fragment of map Messtischblatt 2460 Dramburg from 1943 with updated border line. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 9. Odtworzony przebieg dawnego duktu granicznego. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 9. Recreated route of the old border track. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 10. Kamień graniczny ze znakiem krzyża ustawiony na granicy Drawska Pom. i Zarańska.
Fot. B. Przybyła

Fig. 10. Border stone with a cross on a border between Drawsko Pomorskie and Zarańsko.
Photograph by B. Przybyła

Bibliografia

Źródła

- CB – *Codex diplomaticus Brandenburgensis*. Oprac. A.F. Riedel. Berlin 1863 (nr 313, s. 306–307).
- CP – *Codex Pomeraniae vicinarumque terraru diplomaticus 1 (bis 1269)*. Oprac. F. von Dreger. Berlin 1768 (nr 242, s. 349–352).

Literatura

- Adamowski J. 1991. Kulturowe funkcje miedzy. *Etnolingwistyka* 4, 65–82.
- Czarnecki M. 1969. Źródła toponomastyczne do badań nad rozprzestrzenieniem grobów megalitycznych na Pomorzu Zachodnim i Środkowym. *Materiały Zachodniopomorskie* 15, 27–28.
- Duna P. 2015. Tajne świadki graniczne w Europie Środkowej od XVI do XIX w. – problem słabo znany. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63/1, 79–91.
- Felczenloben D. 2013. *Granice nieruchomości i sposoby ich ustalania*. Warszawa.
- Figlus T. 2015. Uwagi na temat procesu kształtowania granic wsi w Polsce do końca XVIII wieku w kontekście morfogenetycznym. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej* 4, 253–276.
- Kiersnowski R. 1955. Mogiły i cmentarzyska pomorskie w przekazach źródeł pisanych z wieku XII–XIV. *Materiały Zachodniopomorskie* 1, 109–142.
- Kiersnowski R. 1960. Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej. *Archeologia Polski* 5, 257 – 289.
- Kirkor A.H. 1876. *Pokucie pod względem archeologicznym*. Kraków. Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności V.
- Konias A. 2010. *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*. Słupsk.
- Lisberth A., Kopperund T. 1992. *Korsmerker i Hellaskogen*. <<https://www.notteroyhistorielag.no/anne-lisbeth-thomassen-kopperud-korsmerker-i-hellaskogen/?fbclid=IwAR0abEkuDWDEdTHv1hDLfv6ZpxfykCoRSeJaCT2mvqDTFCO8SPD8-gn2Hk>> [dostęp: 29 II 2020].
- Maisel W. 1989. *Archeologia prawna Europy*. Warszawa–Poznań.
- Matuszewska A., Przybyła B. 2018. *Sprawozdanie z badań archeologicznych*. Szczecin.
- Myśliwski G. 1994. Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.). *Kwartalnik Historyczny* 3, 3–24.
- Podlasinski M. 2001. Erozja antropogeniczna oraz jej przejawy w obrębie wsi Brwice. *Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis*, 189–194.
- Rymar E. 2017. *Słownik historyczny Nowej Marchii w średniowieczu* V. Chojna–Wodzisław Śląski–Drawsko Pomorskie, 112–113.
- Ślaski K. 1960. *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*. Poznań.
- Tymicz R. 1979. Dawne jednostki miar stosowane na Pomorzu. *Materiały Zachodniopomorskie* 25, 263–273.

Summary

Development of feudal relations in the late Middle Ages in Western Pomerania, followed by Brandenburg invasions contributed to the emergence of new territorial divisions. The Pomeranian-Brandenburg border, created at that time, on the section running along the edge of the Łobez land, did not change significantly for seven centuries. Initially, as the national border, and then the border between Szczecin and Koszalin Regions, it played an important demarcation role. Some researchers also indicate that to some extent its route may have coincided with the earlier border of the Zarzęcice land. Therefore, it was assumed that this former border path should abound in various border marks possible to capture with the use of non-invasive archaeology methods. In 2019, research was undertaken covering approximately 120 km of the above-mentioned border line. It was aimed to locate old boundary markers, recreate the actual route of the Pomeranian-Brandenburg border line in the field and define the marking system in the late Middle Ages and early modern period. This article presents the results of the research of its short, 16-kilometre section. As a result of the conducted archaeological survey, a number of old boundary markers in the form of mounds, baulks and stones were located in the field. The route of the former Pomeranian-Brandenburg border line was reconstructed and the former border point named *Dupna moggulla* mentioned in the diploma from 1254 has been located. It has been established that the introduction of the Pomeranian-Brandenburg border recession in 1564 popularised the use of mounds as a boundary marker. Previously, the border marking system used baulks and stone boundary markers.

Bogdan Przybyła
Łobeska Fundacja Archeologiczna
archeoturystyka@gmail.com

Krzysztof Wroński

Układ przestrzenny i funkcje wnętrz renesansowego zamku baliwów joannickich w Słońsku

Spatial arrangement and functions of the interiors of the Renaissance Bailiffs' castle in Słońsk

Abstract: The article examines the spatial and functional arrangement of the Renaissance phase of the castle of the Order of St John in Słońsk based on written sources and iconography from the mid-16th century to the mid-17th century.

Keywords: history of architecture, castelology, residential architecture, 16th–17th century, Brandenburg, Western Pomerania

Słowa kluczowe: historia architektury, kasteologia, architektura rezydencjonalna, 16–17 wiek, Brandenburgia, Pomorze Zachodnie

W murach zrujnowanej barokowej rezydencji baliwów¹ joannickich w Słońsku bezskutecznie przychodzi się doszukiwać reliktyw renesansowej siedziby, jaką uwieczniono na kartach *Topographii* Matthäusa Meriana i Martina Zeillera (Merian, Zeiller 1652; ryc. 1 i 2). Choć brak fizycznych pozostałości ówczesnego zamku, to zachował się szereg innych źródeł, których potencjał nie został jeszcze w pełni wykorzystany². Datowane na okres między połową XVI a połową XVII wieku inwentarze i źródła ikonograficzne oddają obraz wnętrz zamkowych z czasów na krótko przed pożą wojny trzydziestoletniej,

¹ W dalszej części tytuł baliwa jest stosowany zamiennie z tytułem mistrza baliwatu (*Herrenmeister*).

² Badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Słońsku prowadzono w 1963 r. (Radacki 1963; 1976, 153–158), w latach 1979–1980 (po pożarze zamku w 1975 r.) (Cnotliwy *et al.* 1982; Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982) i w 2020 r. (informacja pozyskana od kierownika Działu Archeologii i Numizmatyki Muzeum Lubuskiego w Gorzowie Wlkp. Stanisława Sinkowskiego). Podejmowano dyskusję nad dziejami zamku i jego średniowieczną architekturą (Gahlbeck 2007b, 1148–1175; 2014, 271–337; Nekanda-Trepka 2004, 161–172; Radacki 2006, 12–16; Schuman 2006, 49–66; 2017; Skaziński 2011; również popularnonaukowe ujęcie w pracy: Hein 2009, 104–134), lecz temat etapu renesansowego nie był dogłębniej poruszany (Kubach 1960, 201–202; Skaziński 2011, 20–22). Nieco szersze interpretacje odnośnie do fazy XVI-wiecznej przedstawili dotychczas Janusz Nekanda-Trepka (Nekanda-Trepka 2004, 161–172) i Zbigniew Radacki (Radacki 2006, 12–16).

w wyniku której renesansowa rezydencja, po niecałych stu latach funkcjonowania, uległa zniszczeniu³. Podstawowe pytanie badawcze, jakie należy tu postawić, dotyczy możliwości zarysowania rozplanowania przestrzennego i programu funkcjonalnego rezydencji (mimo wyraźnej specyfiki źródeł, o czym dalej), a także oceny jej charakteru – z uwagi na fakt, że powstała ona na zrębie średniowiecznego zamku zakonu joannitów. W szerszej perspektywie istotne jest również ustalenie okoliczności powstania renesansowego zamku mistrzów baliwatu.

Metoda badań

Przykład zamku w Słońsku wskazuje na możliwości, jakie mimo złego stanu zachowania obiektu dają zastosowanie szerokiego wachlarza metod badawczych. Przede wszystkim dokonano skrupulatnej analizy i interpretacji źródeł pisanych i ikonograficznych związanych z zamkiem. Interpretując materiał źródłowy, posłużono się metodą porównawczą – zestawienie poszczególnych inwentaryzacji (spisów majątku) pozwoliło prześledzić ciągłość lub zmiany zachodzące w sposobie użytkowania wnętrz zamkowych. Przydatna okazuje się tu metoda symulacji – poprzez technikę modelowania schematów blokowych możliwe było odtworzenie przebiegu dokonywanych przez urzędników wizytacji, a tym samym zrekonstruowanie zależności między poszczególnymi udokumentowanymi w źródłach pomieszczeniami⁴. Uzyskany w toku kwerendy i przeanalizowany materiał źródłowy został skonfrontowany z zachowaną architekturą zamku, co z kolei pozwoliło ustalić układ przestrzenny i przedstawić hipotetyczną rekonstrukcję bryły obiektu (należy podkreślić, że wobec stopnia zniszczenia obiektu część ustaleń z konieczności opiera się tylko na analogiach). Zarysowany w ten sposób obraz renesansowego zamku porównano z wczesnonowożytną architekturą rezydencjonalną regionu⁵.

³ Najprawdopodobniej w 1640 r., gdy spustoszone przedpole Kostrzyna nad Odrą (Podruczny 2006, 17). W *Hausbuchu* (Das Johanniter-Ordens-Schloss 1862, 187) pozostawiono miejsce do uzupełniania daty rocznej, natomiast rok 1639 podają Merian i Zeiller (Merian, Zeiller 1652, 97). Do odbudowy zamku przystąpiono 22 lata później, nadając mu barokową formę (Skaziński 2011, 23–25).

⁴ Analogiczny zakres badań przyjęto wobec zamku joannitów w Łagowie (Wroński 2019, 37–61).

⁵ Tę metodykę, rozwiniętą jeszcze m.in. o symulacje komputerowe i analizę krajobrazu, wykorzystano w rozprawie doktorskiej „Architektura obronna joannitów na terenie baliwatu brandenburskiego od pierwszej połowy XIV w. do początków XVII w. (do 1618). Forma i funkcje”, przygotowanej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Rafała Kubickiego (Gdańsk 2022). Tam też omówiono dzieje architektury zamku w Słońsku, jednak w mniejszym stopniu analizując jego rolę jako wczesnonowożytnego rezydencji.

Podstawę źródłową stanowią przede wszystkim trzy niepublikowane inwentarze z lat 1610/1621, 1612 i 1632/1633, znajdujące się w zbiorach *Brandenburgisches Landeshauptarchiv* w Poczdamie⁶. Mimo trudności interpretacyjnych (wynikających m.in. z różnic w stosowanym nazewnictwie i odmiennej kolejności spisywania oraz z licznych wtrąceń) możliwe jest wzajemne przyporządkowanie znacznej części pomieszczeń wzmiankowanych w tych inwentarzach. Jako główne źródło posłużył tu inwentarz z 1612 roku, w sposób najbardziej precyzyjny oddający obraz⁷ wnętrza zamkowych jeszcze z czasów mistrza hrabiego Martina von Hohensteina (1569–1609) (Gahlbeck 2007c, 1162; Zedlitz-Neukirch 1842, 51–52), a przed zmianami funkcjonalnymi części pomieszczeń, jakie nastąpiły między 1621 a 1632 rokiem. Zawiera on szczegółowe opisy pomieszczeń, wszystkie sporządzone według jednego schematu – poczynając od liczby i charakteru drzwi, okien, urządzeń grzewczych po stan i liczbę umeblowania. Rzadko omawiane są inne kategorie mobiliów⁸. W niektórych przypadkach w dokumencie pojawiają się dodatkowe informacje o usytuowaniu niektórych pomieszczeń (wzajemne położenie lub przynależność do poszczególnych skrzydeł). Oprócz trzech inwentarzy dwa dalsze źródła to związane z barokową odbudową dokument z 1665 roku *Haus-Buch des Hochfürstlich Brandenburgischen Ordens-Residenz-Amtes Sonnenburg* (Das Johanniter-Ordens-Schloss 1862, 187)⁹ oraz korespondencja między mistrzem Janem Maurycem von Nassau a nadzorującym budowę Janem de Bonjour, radcą zakonu i mistrzem kameralnym (Die Baugeschichte 1873, 308–311; Skaziński 2011, 23).

Widok zamku wraz z zapleczem gospodarczym sprzed zniszczeń wojny trzydziestoletniej został uwieczniony w dziele Meriana i Zeillera (Merian, Zeiller 1652, 97) (ryc. 1). Ze względu na możliwość zaburzenia przez artystę perspektywy, do przedstawienia tego należy podchodzić z pewną dozą ostrożności. Pozbawione dachów ruiny zamku przedstawia schematyczna rycina z ok. 1650 roku przechowywana w BLHA¹⁰ (ryc. 3), jednakże największą wartość mają znajdujące się w zbiorach *Staatsbibliothek zu Berlin* rzuty projektowe przebudowy z połowy XVI wieku. Przedstawiają one rzut kondygnacji parteru

⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, Inventar der Ordenshäuser Sonnenburg, Limmritz und Kriescht, 1610/1612; BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, Inventar von Sonnenburg, Kriescht und Limmritz, 1612; BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384, Inventar des Ordenshauses zu Sonnenburg, 1632–1633. Wszystkie pozbawione paginacji.

⁷ Pierwszy inwentarz został sporządzony w 1610 r.; w obrębie tego dokumentu umieszczono kolejny (korektę stanu mobiliów) w 1621 r. Spisany pomiędzy nimi inwentarz z 1612 r. powinien zawierać te same pomieszczenia (pod ewentualnie innymi nazwami).

⁸ Do wyjątków należą sprzęty kuchenne, uzbrojenie, zapasy wiktuałów, zboża i inwentarz żywy wraz z narzędziami rolniczymi.

⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5376, Hausbuch des Amtes Sonnenburg, 1665.

¹⁰ BLHA, Rep. 9B, Nr. 2796, Federzeichnung der Ruine um 1650, k. 59.

i piętra Starego Domu (skrzydła wschodniego, ryc. 4 i 5), parteru Nowego Domu (skrzydła zachodniego, ryc. 6), a także położonego przed zamkiem domu kanclerza (*Kanzlerhaus*, ryc. 7)¹¹. Hans Erich Kubach identyfikował te plany z inwentaryzacją zamku według stanu z połowy XVI wieku (Kubach 1960, 202), natomiast w świetle późniejszych badań architektonicznych uznaje się je za tylko częściowo zrealizowany projekt przebudowy (Kamiński *et al.* 1982, 40).

Dzieje architektury zamku w Słońsku

W 1427 roku joannici weszli w posiadanie Słońska wraz z powstałym wcześniej (po 1341 roku) zamkiem Uchtenhagenów. Od tego czasu Słońsk wraz z przyległościami stanowił dobra kameralne mistrzów baliwatu brandenburskiego zarządzane przez hauptmana (CDB 1860, 131; Gahlbeck 2007c, 1149, 1162–1163). Prace nad nowym zamkiem położonym w miejscu dotychczasowej siedziby rycerskiej przypuszczalnie rozpoczęły się po 1440 roku, a budowę zakończono w 1460 roku lub niedługo później (Radacki 2006, 12–16; Schumann 2006, 52). Zamek (ryc. 8) miał wymiary 42 m (bok N-S) × 32,8 m (?) (bok E-W). Skrzydło mieszkalne o szerokości 16,7 m¹² zajmowało pełną długość kurtyny wschodniej, co pozwala domniemywać obecności otworów okiennych w murach zewnętrznych. Najprawdopodobniej już wówczas istniało niewielkie skrzydło północne o szerokości 11,2 m. Sztucznie podwyższony majdan znajdował się na wysokości 4,5 m względem otaczającego terenu (Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982, 37; Radacki 1976, 156; 2006, 13, 14–15; Nekanda-Trepka 2004, 170). Mury miały przypuszczalnie wysokość ok. 15 m; ozdobił je ornament zendrówkowy, blendy herbowe oraz płytka pozioma płycina¹³. Pierwotna brama została zlokalizowana w kurtynie zachodniej, być może z dodatkową furtą w murze północnym (*Das Johanniter-Ordens-Schloss* 1862, 187). Przed kurtyną zachodnią mogło znajdować się przedbramie lub zwinger (Radacki 2006, 14–16). Od tej strony ulokowane było również pierwotne przedzamcze, z którego droga wiodła ku miastu i kaplicy zakonnej, prawdopodobnie w latach 1480–1508 zastąpionej istniejącym do dziś kościołem. Założenie zamkowe już w średniowieczu mogła otaczać fosa (Gahlbeck 2007c, 1158, 1159–1160; Nekanda-Trepka 2004, 166–167; Radacki 2006, 14–15).

¹¹ *Das alte haus zu Sonnenburgk, Neue Sonnenburgk vff der rechtter handt*; Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (dalej: SBB-PK), A 70, Bl. 21, 22, 68, 99.

¹² Aktualne wymiary zawarte w dokumentacji *Dane techniczne z projektu budowlanego „Zabezpieczenie ruin Zamku Joannitów w Słońsku”* (ryc. Kamfonik, Rzut przyziemia – inwentaryzacja). Wg SBB-PK A 70, Bl. 21 wymiary zewnętrzne 143 × 63 stopy, co odpowiada 42 × 18,5 (!) m. Radacki (2006, 14, przypis 30) podał 143 × 48 stóp (pełna długość kurtyny i głębokość traktu).

¹³ Ornamentyka najlepiej się zachowała w elewacji północnej, natomiast najgorzej w elewacji wschodniej (Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982, 31, 35, 37).

W końcu XV i 1. połowie XVI wieku wzrosło polityczne znaczenie zamku w Słońsku, coraz częściej użytkowanego jako rezydencja mistrzów i miejsce obrad kapituły. Do przebudowy przyczyniły się też jednak zmiany, jakie przyniosła reformacja oraz postępujące już od dłuższego czasu zeświecczenie baliwatu brandenburskiego. Pogłębiła się narastająca od 2. połowy XV wieku zależność od władców brandenburskich, co objawiło się wprowadzeniem inspektora zakonnego (*Ordensinspektor*) już w 1535 roku (Gahlbeck 2007c, 1151), a wkrótce joannici zostali zmuszeni do kolejnych ustępstw. Od 1544 roku Jan Kostrzyński kontrolował wybór mistrzów, a dla sprawowania pełniejszego nadzoru mieli oni pozostawać w Słońsku. Wybrany w 1545 roku mistrz Thomas Runge, by ocalić baliwat, zgodził się czasowo przenieść do Kostrzyna nad Odrą, ustanowionego przez Jana stolicą Nowej Marchii. Miał tam pozostawać do dyspozycji margrabiego, stając się *de facto* jego zakładnikiem. W Słońsku, formalnej stolicy baliwatu¹⁴, krystalizował się tymczasem swego rodzaju dwór mistrzów bezpośrednio powiązany z dworem margrabiego Jana (CDB 1863, 246; Gahlbeck 2014, 319; Wasilkiewicz 2018, 419–422).

W literaturze przyjęło się datowanie przebudowy na lata ok. 1545–1555 (Gahlbeck 2007c, 1160)¹⁵, najpóźniej 1564 rok (Nekanda-Trepka 2004, 165; Skaziński 2011, 20), choć kapituły w Słońsku odbywały się w 1547 i 1550 roku (Dithmar 1737, 75; Gahlbeck 2007c, 1152). Datacja prac opiera się na *Hausbuchu*, zgodnie z którym budowa przypada na czas panowania baliwa Rungego; jemu też przypisuje się decyzję o wzniesieniu Nowego Domu¹⁶. Justus Christoph Dithmar po informacji o kapitule z 1547 roku wspomina o podjętej decyzji o kompletnej renowacji zamku (*aus dem grunde erneuert*) (Dithmar 1737, 75). Biorąc pod uwagę konieczność przygotowania środków finansowych¹⁷ i projektu architektonicznego, można przyjąć, że faktyczne prace mogły się rozpocząć po 1547 roku. Z kolei datę zakończenia prac możemy domniemywać na podstawie niedawnego znaleziska terakotowej płyty erekcyjnej – na jej zachowanym fragmencie

¹⁴ Źródła sugerują, że Słońsk zaczął pełnić funkcje centralne przed połową lat 40. XVI wieku. Z inwentarza zamku w Łagowie wynika, że na polecenie mistrza Veita von Thümena wyposażenie jego komnat między 1534 a 1539 rokiem zostało zabrane do Słońska (BLHA, Rep. 9B, Nr 1660, Inventar der Komturei Lagow, 1539). W pomorskiej i joannickiej korespondencji z 1544 i 1545 r. padają określenia wskazujące na Słońsk jako siedzibę mistrzów baliwatu (*Meister zu Sonnenborck*, *Meyster zu Sonnenborg*) (Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Książąt Szczecińskich, 65/2/0/1.87/1/4031, *Komturei Zachan* (Suchań); k. 23, 254).

¹⁵ W 1632/1633 r. w izbie sreber znajdował się *ordens wilkomweis mit Thomas Rungen wapen anno 1554* (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).

¹⁶ Z. Radacki miał wątpliwości, czy była to inicjatywa baliwa, czy też może elektora (Radacki 1963, 20).

¹⁷ Już w 1545 r. po nominacji na stanowisko mistrza Thomasa Rungego komandoria w Golicach (Grüneberg) została przekształcona w dobra stołowe baliwów (Gahlbeck 2007a, 553).

widnieje część inskrypcji, w trzech wersach, z datą 1562 (ryc. 9). Zakończenie prac przypadałoby zatem na ostatnie lata panowania baliwa Rungego, zmarłego w 1564 r.¹⁸, co zgadzałoby się też z pierwszymi wzmiankami źródłowymi o rozbudowanym zamku, jakie pochodzą z 1564 i 1567 roku¹⁹.

Niestety zachowany fragment uniemożliwia odtworzenie treści inskrypcji i formy plastycznej reliefu, na której czytelny jest tylko szczątkowy ornament, przypuszczalnie roślinny²⁰. Twórca płyty erekcyjnej nie musi być tożsamy z autorem przebudowy. Również zachowane rysunki projektowe znajdujące się w SBB nie są w żaden sposób sygnowane, więc ustalenie autorstwa przebudowy pozostaje niemożliwe. Warto wspomnieć, że podobną zagadkę stanowi autorstwo najbliższej realizacji renesansowej – zamku w Kostrzynie na Odrze²¹.

Można podejrzewać, że sam impuls do podjęcia prac budowlanych nadszedł z dworu Jana Kostrzyńskiego, na którym przebywał mistrz Runge. A to właśnie w Kostrzynie nad Odrą w drugiej połowie lat trzydziestych powstawała nowa rezydencja margrabiego Jana, zbliżona formą do berlińskiego zamku (1537–1540) jego brata, elektora Joachima II (Böcker 2003, 55–56; Piotrowska 2008, 32–33). Na terenie Brandenburgii wczesnorenesansowy trend w architekturze rezydencjonalnej, inspirowany rezydencją Joachima II, stawał się już zauważalny w siedzibach rycerstwa, takich jak: Horst (1534 r.), Badingen (ok. 1532–1564), Boitzenburg (1537–1538), Stolpe (1545–1553 r.), Sallgast (1546 r.) (Badstübner 2005, 37; Beyer 2014, 128–131, 132; Breitling 2005, 72–73, 110; Schumann 2005, 29, 31). Również na terenie Księstwa Pomorskiego inspiracją

¹⁸ Płyta została odkryta na złożu wtórnym w pomieszczeniu przyziemia (dawnej piwnicy) pierwotnego skrzydła północnego. Za informacje o znalezisku dziękuję kierownikowi Delegatury WUOZ w Gorzowie Wlkp. Błażejowi Skazińskiemu i kierownikowi Działu Archeologii i Numizmatyki Muzeum Lubuskiego w Gorzowie Wlkp. Stanisławowi Sinkowskiemu.

¹⁹ Skrzydło zachodnie musiało być ukończone najpóźniej w 1564 r., przed wyborem na mistrza Franza Neumanna, skoro przy opisie tej uroczystości mowa jest wówczas o Nowym Domu (*neue Haus zur Sonnenburg*), zaś w 1567 r. spotkanie kapituły z Janem Kostrzyńskim miało miejsce w dolnej komnacie Nowego Domu (*unterer Stube des neuen Hauses*) (CDB 1863, 247, 248).

²⁰ Płyta fundacyjna związana z działalnością baliwa Rungego znajdowała się również na fasadzie niezachowanego dworu miejskiego w Kostrzynie nad Odrą. Przypuszczalnie innego autorstwa (odmienny krój liternictwa i cyfr) relief miał formę medalionu z czteropolową tarczą z joannickim krzyżem i herbem rodu von Runge. Zawierał inskrypcję: *Bruder Thomas Runge Sankt Johannis Ordens Meister in der Marke Meister anno 1553*. Zdaniem Marii Glińskiej pewnymi elementami nawiązuje on do nieco wcześniejszych (1537–1538) płyt erekcyjnych Filipa I w Wolgąście, Barnima XI w Szczecinie oraz Josta Dewitza w Dobrej k. Nowogardu, mogących być dziełem tzw. Mistrza Płyt Erekcyjnych (Voß 1927, 352, ryc. 322; Glińska 1973, 311–312).

²¹ Zdaniem Dominiki Piotrowskiej analogie między zamkiem kostrzyńskim a berlińskim wskazują na osobę Niemca Caspara Theissa, zatrudnionego przez Joachima II przy budowie jego siedziby w Berlinie (Piotrowska 2008, 50–52; Hermann 1894, 677–678); również niemieckiego pochodzenia był autor przebudowy zamku Hartenfels w Torgau – Konrad Krebs, jednocześnie nauczyciel Theissa i autor projektu zamku berlińskiego (Vorpahl 1980, 729).

dla nowych realizacji były w znacznym stopniu rezydencje książęce (same powstające pod wpływem architektury saskiej, jak zamek Hartenfels w Torgau) (Arlet 2017, 172; Bock 2018, 169; Kalita-Skwirzyńska, Prync-Pommerencke 2006, 74; Łopuch M., Łopuch W. 2020, 68), choć specyfiką regionu było trwanie pewnych cech architektury gotyckiej jeszcze w 2. połowie XVI wieku²². Pierwszymi realizacjami było odbudowane po 1551 roku wnętrze skrzydła południowego i nowe wschodnie zamku szczecińskiego (z drugą fazą renesansową w latach 1575–1577) (Łopuch M., Łopuch W. 2020, 64–69) oraz przebudowany na rezydencję książęcą dawny klasztor kartuzów w podszczecińskim Grabowie (między 1551 rokiem a końcem lat 60. XVI wieku) (Dziurla 1973, 232; Gwiazdowska 2003, 211). Zamek w Słońsku czasem rozbudowy wyprzedzał jednak większość pomorskich realizacji – rezydencje książęce w Barth (1573 rok), Pudagli (1574), Wolgast (po 1577) i Słupsku (1583–1588) (Brandt, Lissok 2018, 69; Frankowska-Makała, Makała 2017, 168–169; Kalita-Skwirzyńska, Prync-Pommerencke 2006, 73; Schleinert 2007, 21; Werlich 2003b, 643), zamek biskupi w Karlinie (pomiędzy 1556 a 1577 rokiem, Bock 2018, 169–170) oraz siedziby rycerskie w Spantekow (1558–1567), Quilow (1577), Płotach (ok. 1577), Landskron (ok. 1576–1579), Penkun (4. ćw. XVI wieku), Putzar (lata 80. XVI wieku), Morzycy (1587–1588), Pęzinie (po 1588²³) (Balcerzak, Słowiński 2010, 74; Bock 2018, 160, 164–165, 166–168; Dziurla 1973, 237–238; Łopuch M., Łopuch W. 2020, 68; Kalita-Skwirzyńska, Prync-Pommerencke 2006, 74, 75)²⁴.

Po zakończeniu przebudowy zamek miał formę regularnego czworobocznego założenia (ryc. 8 i 10²⁵), z pierwotnymi gotyckimi skrzydłami – wschodnim (*alte haus*)²⁶ i przypuszczalnie północnym o nieznannej długości (ryc. 4, 5 i 8) – oraz nowym od zachodu (*neue Sonnenburgk*)²⁷ (ryc. 6 i 8), powstałym w miejscu domniemanego zwingera. Według projektu było ono krótsze od wschodniego (39 m wobec 42 m) oraz przypuszczalnie węższe²⁸. Od północy miał się znajdować

²² Inspiracja późnogotycką przebudową południowego skrzydła zamku w Szczecinie widoczna jest na zamkach w Dobrej k. Nowogardu (po 1538 r.) i we Wkryjujściu (1546), w pałacu biskupów kamieńskich i szczycie zachodnim ratusza w Kamieniu Pomorskim (ok. 1568) czy w ratuszu w Stargardzie (1569) (Dziurla 1973, 225–226, 230).

²³ Według Dziurli (1973, 239) ok. 1600 r.

²⁴ Stosunkowo wcześniej renesansowe realizacje pojawiły się na Dolnym Śląsku. W tym duchu przebudowano m.in. zamki książęce w Brzegu (ok. 1530–1560) i Żarach (1540–1549) (Bielinis-Kopeć 2022; Piotrowska-Kuipers 2018, 141) czy siedziby rycerskie w Mycielinie (1. poł. XVI wieku), Chichach (1. poł. XVI wieku), Wilkowie (ok. 1550) i Chotkowie (ok. 1550) (Bielinis-Kopeć 2022; Nowakowski 2008, 178–179, 253–255).

²⁵ Wobec braku dostatecznych źródeł próba rekonstrukcji obejmuje uproszczoną bryłę obiektu.

²⁶ SBB-PK, A 70, Bl. 99.

²⁷ SBB-PK, A 70, Bl. 68.

²⁸ Według projektu wymiary zewnętrzne nowego skrzydła miały wynosić 134 × 54 stopy (SBB-PK, A 70, Bl. 68), a wymiary skrzydła wschodniego – 143 × 63 stopy (SBB-PK, A 70, Bl. 21).

ryzalit lub wykusz (ryc. 6). W kurtynie północnej między skrzydłami położony był wjazd (*thorweg*) prowadzący na dziedziniec zamku²⁹. Zabudowa była dwukondygnacyjna, z piwnicami znajdującymi się prawdopodobnie pod wszystkimi skrzydłami. Zgodnie z widokiem Meriana (ryc. 1) oba skrzydła przed 1639/1640 rokiem charakteryzował renesansowy wystrój: posiadały szczyty zdobione spływami wolutowymi³⁰ i obiegał je poziomy gzyms lub fryz oddzielający kondygnacje parteru i piętra, narożniki zaś były boniowane. Układ okien jest trudny do zrekonstruowania, gdyż ikonografia jest w tym względzie niejednoznaczna (ryc. 1 i 3–6). Przynajmniej jedno okno parteru skrzydła wschodniego mogło posiadać wykrój kotarowy; pozostałe były zamknięte prostym nadprożem lub łukiem (ryc. 1 i 3). W trakcie badań architektonicznych zamku jedyny stwierdzony relikw renesansowego ościeża (w dawnej ścianie dziedzińcowej skrzydła wschodniego) miał formę zamkniętą łukiem odcinkowym (Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982, 17). Dominantę zamku stanowiła wysoka wieża schodowa dostawiona do osi fasady skrzydła wschodniego. Jej jedynym śladem jest dylatacja w pierwotnym średniowiecznym murze (Nekanda-Trepka 2004, 168) i trudno określić, czy wieża ta miała na pełnej wysokości rzut oktagonalny (tak jak została zaprezentowana w *Topographii*), okrągły (jak w XVI-wiecznych rzutach projektowych, ryc. 1, 4 i 5), czy też była dwuczłonowa.

W dotychczasowych rozważaniach przyjmowano, że projekt w znacznej mierze pozostał niezrealizowany; podstawowym argumentem był brak możliwości pomieszczenia w zachowanej architekturze otworów okiennych w sposób przedstawiony na szkicach projektowych (Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982, 40, rzut poziomy relikw fazy II (renesansowej) [bez paginacji]; Radacki 2006, 14, przypis 30). Z położenia jedynego zachowanego renesansowego ościeża wynika, że analogiczne nie mogły występować na tym samym poziomie na pozostałych odcinkach ścian zewnętrznych – tam zachowały się nienaruszone średniowieczne mury. Tymczasem inwentarze wyraźnie wskazują na znaczną liczbę otworów okiennych³¹, których pomieszczenie jest możliwe przy założeniu lokalizacji wyżej, w przybliżeniu na poziomie późniejszych ościeży barokowych.

²⁹ SBB-PK, A 70, Bl. 68.

³⁰ Szczyty powstałe w trakcie przebudowy zakończonej w 1562 r. mogły posiadać formę jeszcze późnogotycką (z blendami kotarowymi czy dekoracją maswerkową) lub wczesnorenesansową, jak w Torgau czy Loitz (Dziurla 1973, 226, 230; Hoppe 1996/2019, 169, ryc. 45; Radacki 1973, 162, 165), zaś te widoczne u Meriana mogą być dziełem późniejszym, analogicznie do przykładów z zamków w Torgau (skrzydło bramne), Berlinie, Kostrzynie nad Odrą, Quilow czy Pęzinie, datowanych na ostatnie ćwierćwiecze XVI wieku (Bock 2018, 168, ryc. 17–21).

³¹ Według projektu 14 osi na parterze, na piętrze 12 osi oraz podwójny wykusz latrynowy. Według inwentarza z 1612 r. łącznie na parterze miało być ulokowanych 37 otworów okiennych, w tym 24 szklone (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383).

Poziom majdanu lub użytkowego parteru skrzydła wschodniego w fazie renesansowej mógł być zatem wyższy niż w fazie gotyckiej (4,5 m), zbliżony do wysokości parapetów okiennych z fazy barokowej (ok. 7 m). W filarach międzyokiennych obecnego piętra, poniżej pierwszej od zachodu osi okiennej elewacji północnej znajdują się ponadto dwa trudne do interpretacji zamurowane czworoboczne otwory – mogą być one relikdami gniazd pod kroksztyny znanego ze źródeł mostu, do którego prowadziła droga po widocznej na rycinie Meriana ziemnej rampie (ryc. 1 i 10). Precyzyjnej informacji dostarcza inwentarz z 1612 roku, według którego przed zamkiem znajdował się most o dwóch zwodzonych przeszłach (*2 zogk bruecken*)³², najpewniej drogowym i dla pieszych.

Kondygnacje nadziemne przypuszczalnie przykryte były stropami. Podpiwniczone były wszystkie skrzydła, a jedyne zachowane ościeże renesansowe może być pozostałością zejścia piwnicznego lub otworu okiennego kondygnacji podziemnej. Być może cztery nisze okienne w elewacji północnej obecnego parteru (dawnej piwnicy skrzydła północnego) mogą pochodzić również z renesansowej fazy zamku (Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982, Zamek Słońsk, fot. nr 87, rzut poziomy reliktyw fazy II (renesansowej) [bez paginacji]).

W wyniku przebudowy zamek został pozbawiony cech obronnych – zachowano dotychczasowe (lub ewentualnie wytyczono nowe) fosy z mostami zwodzonymi (Das Johanniter-Ordens-Schloss 1862, 187; Nekanda-Trepka 2004, 166–167; ryc. 8)³³. Od zachodu wciąż znajdowało się przedzamcze (dziedziniec pomocniczy) z budynkiem bramnym i nowym domem kanclerza (16 × 11 m) (ryc. 7), a od południa strefa ogrodowa (*Lust-Garten*) (Das Johanniter-Ordens-Schloss 1862, 187). Fosa przypuszczalnie przebiegała bezpośrednio tylko od północy i wschodu (Nekanda-Trepka 2004, 166–167). Wówczas przedzamcze sięgałoby brzegów rzeki Lenki (ryc. 8). Nic nie wskazuje, by w zamku znajdowały się jakiegokolwiek urządzenia obronne służące użyciu broni prochowej – w 1. połowie XVII wieku poza pojedynczym działem (*karren buchse*) w zbrojowni składowano wyłącznie ręczną broń palną³⁴.

Zabudowa zamku właściwego

Funkcja i charakter pomieszczeń w rezydencjach doby renesansu nie ulegały zasadniczym zmianom aż do czasu wojny trzydziestoletniej (Hoppe 2005, 416), zatem obraz zamku, jaki rysuje się w inwentarzach z 1. połowy XVII wieku,

³² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

³³ W wyniku badań archeologicznych (Cnotliwy *et al.* 1982, 43) stwierdzono, że zarejestrowane fosy mają genezę XVII-wieczną, z czym polemizował J. Nekanda-Trepka (2004, 166–167).

³⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

może w znacznym stopniu oddawać formę ukształtowaną za czasów baliwa Rungego³⁵. Analiza porównawcza inwentarzy i szkiców projektowych pozwala domniemywać, że przed 1610 rokiem przeprowadzono jeszcze pewne prace ingerujące w układ przestrzenny części zamku, a przed 1612 dokonano prac remontowych obejmujących większość piecy kaflowych znajdujących się w pomieszczeniach mieszkalnych i reprezentacyjnych skrzydła zachodniego oraz w komnacie dworskiej; po 1621 roku nastąpiły też drobne zmiany w funkcji niektórych wnętrz³⁶. Niewykluczone, że widoczne u Meriana szczyty (ryc. 1) powstały dopiero w ostatnim ćwierćwieczu XVI wieku, lecz ich przedstawienie nie jest wystarczająco precyzyjne.

Funkcję wnętrz reprezentacyjnych i stołowych spełniało kilka pomieszczeń znajdujących się w skrzydłach wschodnim i zachodnim, lecz największym była szesnastookienna „wielka sala” (*grose sahl auf alten hause*³⁷) położona na parterze skrzydła wschodniego, w jego południowej części (ryc. 4 i 5)³⁸. Jej znaczna szerokość, obejmująca pełen trakt, sugeruje istnienie stropu drewnianego wspartego na sosrębici i słupach³⁹, jak w skrzydle południowym zamku w Szczecinie (Kroman 1992, 83–84; ryc. 13). Dostęp do niej prowadził z kilku kierunków: ze skrzydła zachodniego poprzez ganek łączący oba skrzydła (*thure (...) aufn gange*)⁴⁰ i przez sień (*sahl vor der lackeyen stuebe*)⁴¹, lecz główne wejście, podkreślające jej ceremonialny charakter (Châtelet-Lange 2005, 412–413), było od wieżowej klatki schodowej (*thure (...) an windelstein*)⁴² (ryc. 4 i 5). Ogrzewanie pomieszczenia zapewniał kominek wyposażony w żelazną osłonę paleniska⁴³. Pomieszczenie to zapewne spełniało na co dzień drugą, użytkową funkcję – komunikacyjną (Hoppe 1996/2019, 431–432).

Innego typu pomieszczeniami reprezentacyjnymi – nieco bardziej kameralnymi i otwierającymi wnętrza zamkowe na otoczenie – były dwie komnaty stołowe (*Tafelstube*) w obrębie skrzydła zachodniego. Stanowiły one integralny element wczesnonowoczesnej architektury rezydencjonalnej – dotychczasowe

³⁵ Zależności między poszczególnymi pomieszczeniami przedstawiają wykonane w oparciu o dokumenty historyczne schematy kondygnacji parteru i piętra obu skrzydeł (ryc. 11 i 12).

³⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

³⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

³⁸ Kondygnacje skrzydła wschodniego zostały względem rysunku projektowego zamienione miejscami. Szerzej o tej kwestii w dalszej części rozważań.

³⁹ Nekanda-Trepka 2004, 170. Nowoczesne oblicowanie ścian wewnętrznych skrzydła wschodniego uniemożliwia stwierdzenie obecności oporów sklepień, a przybliżone gabaryty opisanej w inwentarzach sali mogą odpowiadać szkicowi projektowemu (ryc. 5).

⁴⁰ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁴¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382.

⁴² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁴³ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

komnaty dworskie przestały spełniać rolę jadalni pana domu, który posiłki zaczął spożywać w węższym gronie w osobnym pomieszczeniu. *Tafelstuben* cechowały się rozległym, wachlarzowym polem obserwacji w kilku kierunkach, pozwalającym na podziwianie roztaczającej się z okien różnorodnej panoramy (Hoppe 2012, 320–328). W południowej części piętra Nowego Domu ulokowano przeznaczoną dla margrabiego i jego bliskiego otoczenia dziewięciookienną *tafelstube*⁴⁴, z widokiem rozpościerającym się od zachodu na dziedziniec pomocniczy i kościół zamkowy, od południa na ogrody i miasteczko, a od wschodu na dziedziniec wewnętrzny. Dostęp do niej prowadził przez portal (*eingefaste thure*)⁴⁵. Ogrzewanie zapewniał żelazny piec przystawny z mosiężnymi płytami (*eisern ofen mit 4 messingen seiden*)⁴⁶, być może podłączony do pieca znajdującego się w sąsiednim pomieszczeniu. W 1610/1621 roku oraz w 1632/1633 poniżej *tafelstube* wymienia się czterookienną *alte essstuebe*⁴⁷, zatem kolejną komnatę stołową (ryc. 6). Nazwa ta najwyraźniej oddawała dawną funkcję pomieszczenia, wtórnie podzielonego na komnatę i izbę⁴⁸. O tym, że pomieszczenie nie pełniło już funkcji jadalni, świadczy także charakter znajdujących się tam mobiliów⁴⁹. Według projektu powstać miała jeszcze jedna komnata stołowa ulokowana w skrzydle wschodnim (ryc. 5), obejmująca swoim zasięgiem szeroką panoramę rozlewisk i łąk nadwarciańskich. Nie można wykluczyć, że została ona zrealizowana, a co za tym idzie – pierwotne rozplanowanie skrzydła wschodniego w jeszcze większym stopniu odpowiadało układowi charakterystycznemu dla dużych zespołów rezydencjonalnych (Hoppe 2014, 160). Na marginesie warto podkreślić, że choć *Tafelstube* wykształciła się z izb jadalnych przeznaczonych dla fraucymeru (Grzęda 2021, 77–78), to na zamku w Słońsku takowego pomieszczenia nie zarejestrowano w strefie apartamentów kobiecych.

Komnata dworska pierwotnie stanowiła miejsce spożywania wspólnych posiłków przez możnego i dwór, lecz z czasem, gdy zaczął krystalizować się podział na strefy publiczne i prywatne (Hoppe 1996/2019, 413; Ronnes 2012, 146), zmieniła się jej funkcja – zaczęła stanowić miejsce stołowania załogi zamkowej i służby dworskiej. Zwyczajowo była lokalizowana w dolnych kondygnacjach, często poniżej wielkich sal albo komnat stołowych (Hartenfels (ryc. 14),

⁴⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

⁴⁵ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁴⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁴⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5384. W kolejnych inwentarzach (1612, 1632/1633) był to już *gemach* jednego z dygnitarzy zakonnych (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384). *Essstuebe* było tożsame z *tafelstube*: w 1610/1621 r. *tafelstube* na piętrze zostało określane tym terminem (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382).

⁴⁸ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

⁴⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

Szczecin (ryc. 13); Hoppe 1996/2019, 168, 170; Cnotliwy 2014, 521, ryc. 182⁵⁰). W powstałym w tym czasie domu joannitów w Kostrzynie nad Odrą umieszczona na parterze komnata dworska sąsiadowała z kuchnią i znajdowała się poniżej sali (Gahlbeck 2007c, 1161). Choć z inwentaryzacji nie wynika to wprost, słońska komnata dworska (*hoffstube*) była przypuszczalnie ulokowana w sposób analogiczny, a na podobną funkcję wskazują z kolei znajdujące się tam mobilia⁵¹. Lokalizacji można się zatem doszukiwać w dolnej, piwnicznej kondygnacji, wraz z pomieszczeniami gospodarczymi, poniżej wielkiej sali Starego Domu lub poniżej starej jadalni w Nowym Domu. Ogrzewanie zapewniał piec kaflowy⁵².

Pomieszczenia mieszkalne obejmowały różnej wielkości zespoły, na które składały się pełniące rolę wewnątrz dziennych ogrzewane komnaty (*Stube*) i zlokalizowane przy nich izby sypialne (*Kammer*), w większości dostępne tylko z frontowych komnat (Hoppe 2014, 159, 160–161). Jest prawdopodobne, że po zakończeniu przebudowy kompleks apartamentów mieszkalnych w skrzydle wschodnim obejmował wyłącznie piętro, z centralną sienią i położonymi po obu stronach komnatami i izbami sypialnymi w układzie amfiladowym, o jednym trakcie (analogicznie jak w szkicu projektowym, ryc. 4). Dopiero w kolejnych latach⁵³ w miejscu dotychczasowej komnaty stołowej (ryc. 5) ulokowano apartamenty mistrza i jego małżonki. Obecny w „sypialni hrabiny” kominek mógł stanowić jedyną pozostałość *tafelstube*, która według szkicu projektowego miała być w niego wyposażona (poza wielką salą jako jedyna na tej kondygnacji). Analogiczne zmiany nastąpiły w przypadku wspomnianej dolnej komnaty stołowej w skrzydle zachodnim, która z czasem uległa przekształceniu w apartament mieszkalny.

Położony na piętrze Nowego Domu zespół pomieszczeń książęcych (między 1625 a 1632 rokiem zamieniony na apartamenty mistrza, *ihre hohen gnaden des herrn meisters gemach*⁵⁴) składał się z komnaty (*f. g. gemach*)⁵⁵ z wykuszem (*erckner*), sypialni, mniejszej komnaty (*kleine stube*) i przyległej do niej sypialni⁵⁶

⁵⁰ Widok zamku w Szczecinie sprzed 1575 r.

⁵¹ Na niereprezentacyjną funkcję wskazują odnotowane sprzęty gospodarcze trzymane przed komnatą dworską (*vor der hoffstuebe, aufn flure vor der grossen hoffstuben*), jak i w jej wnętrzu, m.in. maglownica, wagi czy smycze dla psów (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384).

⁵² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

⁵³ Najprawdopodobniej za kadencji hrabiego Martina von Hohensteina, który mistrzem baliwatu został w 1569 r. (Hoche 1790, 145).

⁵⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384. Od 1625 r. nowym mistrzem był hrabia Adam von Schwarzenberg, nieobecny jednak w Brandenburgii w latach 1630–1633, a wcześniej jeśli wizytujący Słońsk, to wyłącznie sporadycznie (Kunisch 2010, 21; Meinardus 1891, 787–788).

⁵⁵ *Gemach*, w odróżnieniu od *Stube*, mógł być zespołem kilku pomieszczeń (Rannes 2012, 146).

⁵⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

ulożonych najpewniej w północnej części skrzydła. Znajdująca się na parterze dawna jadalnia (*alte essstube*) już przed 1610 rokiem wraz z sąsiednią izbą sypialną tworzyła apartament, w 1612 roku nazywany *von Vombssdorffs gemach*⁵⁷. Pod apartamentami książęcymi znajdowała się duża pięciookienna komnata (*grosse stube*, *unter stube*, *von Schliebens*⁵⁸ *gemach*)⁵⁹ i izba przy wykuszu (*arcner*). Ponadto inwentarze wymieniają komnatę sekretarza zakonnego (*amptschreibers stube*) wraz z izbą (*cammer dabey*)⁶⁰.

W starszym skrzydle wschodnim znajdowały się wnętrza przeznaczone dla mistrza. Był to zlokalizowany w północnej części parteru *alte graff Mertens her meisters gemach*⁶¹, obejmujący salę-komnatę (*saall*) wraz z sypialnią (*h meisters schlaffcammer*)⁶². Według inwentarza z 1632/1633 roku prowadziła z niej droga do sieni (w inwentarzu z 1610 r.: *sahl vor der lackeyen stube*)⁶³. Pomieszczenia te pełniły funkcję apartamentów mistrza prawdopodobnie do 1625 roku, a najpóźniej do 1632 roku, kiedy to określa się je już jako *schwartzte stube* i *cammer hieneben*⁶⁴. Zarówno apartamenty księcia, jak i mistrza znajdowały się w bliskiej odległości pomieszczeń ceremonialno-reprezentacyjnych⁶⁵.

Na przestrzeń żeńską – „hrabiny”⁶⁶, „panienki Marii”⁶⁷ i fraucymeru – składały się komnatyienne z sypialniami obejmującymi dwie kondygnacje (parter: *graffinn gemach*, *cammer dabey*, piętro: *alte graffin gemach*, *cammer darbey*,

⁵⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384. Położona powyżej izby ochmistrzyni: *von Vombssdorffs gemach oben der frau hofmeisterin stuben* (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383).

⁵⁸ Zapewne komnata Adama von Schliebena (1552–1628), syna komendanta Łagowa Andreasa von Schliebena, kamerjunkra Jana Jerzego Hohenzollerna, dyplomaty, od 1588 r. tajnego radca brandenburskiego i rycerza zakonu joannitów, namiestnika słońskiego, od 1597 r. komendanta Lietzen (Bülau 1857, 20–24; Gahlbeck 2007b, 807).

⁵⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384. W 1567 r. w *unterer stube des neuen hauses* miało miejsca spotkanie kapituły baliwatu z margrabią Janem (CDB 1863, 248).

⁶⁰ Między 1621 a 1632 rokiem jego siedziba została przeniesiona do budynku bramnego (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384). W 1612 r. sekretarzem był Dawid Mettel, współuczestniczący przy sporządzaniu inwentarza (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383).

⁶¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5383.

⁶² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5383.

⁶³ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁶⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁶⁵ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

⁶⁶ Maria von Regenstern und Blankenburg (1535–1618), małżonka Martina hrabiego von Hohenstein (Hoche 1790, 145). W kolejnych latach przestrzenie te prawdopodobnie pozostawały w znacznej mierze puste – Adam von Schwarzenberg, obejmując w 1625 r. urząd baliwa, był wdowcem z dziesięcioletnim synem (Kunisch 2010, 21).

⁶⁷ Marcin von Hohenstein posiadał tylko jedną córkę, Annę Marię (1558–1595), małżonkę komendanta Swobnicy Ludwika barona von Putbus (Buchholz 1767, 580).

fraulein Marien gemach, cammer darbey, frau zimer)⁶⁸ i przedpokojem (*fraulein vorstube*)⁶⁹, oraz dwie kuchnie na obu kondygnacjach⁷⁰. Jak wynika ze źródeł XVII-wiecznych, pokoje małżonki nie stanowiły odbicia lustrzanego pomieszczenia mistrza położonych kondygnację niżej; takiego rozplanowania, charakterystycznego dla ówczesnej architektury rezydencjonalnej (Garecki 2021, 87–88; Grzęda 2021, 78), nie potwierdzają również rzuty projektowe. Pomieszczenia na piętrze przecinała się, dzieląc je na dwie strony: *auf der linken hand* i *auff der rechten hand*⁷¹. Strefa kobieca była odseparowana od pozostałej części skrzydła (Hoppe 2014, 162–163). Jedynym czytelnym w inwentarzach łącznikiem była mała kuchnia na parterze, z której można było się dostać zarówno do komnaty hrabiny, jak i do dolnej sieni, natomiast na piętrze poprzez górną sięń droga prowadziła do wieży schodowej. Według projektu to parter miał być kondygnacją mieszkalną – jednoraktową z amfiladowym układem pomieszczeń. Nie sposób jednak określić, czy plan ten (zaadaptowany na piętrze) pierwotnie zrealizowano. Między 1621 a 1632 rokiem w pomieszczeniach na piętrze nastąpiły pewne zmiany funkcjonalne, a być może i przestrzenne⁷².

Pomieszczenia zajmowane przez urzędników dworskich i służbę powtarzały schemat *Stubenappartement*. *Gemach* hauptmana znajdujący się w 1612 roku⁷³ w przyziemiu obejmował komnatę (*herren hauptmans stube*) i sąsiednią izbę sypialną⁷⁴. Położone w dolnych kondygnacjach skrzydła zachodniego mieszkanie ochmistrzyni (*hoffmeisterin stube*) składało się z komnaty i sypialni (z łącznikiem do piwnicy na dziczynę i wyjściem prowadzącym na dziedziniec pomocniczy), podobnie wyglądało mieszkanie pisarza kuchennego (*kuchschreibers losament*) czy kancelaria (*canzeley*)⁷⁵. Lokaje i junkrowie zajmowali kilka miejsc na zamku – w bliskim sąsiedztwie apartamentów mistrza i księcia oraz gdzieś w pobliżu kuchni⁷⁶.

⁶⁸ Tylko inwentarz z 1632/1633 r. wymienia tam izbę księżnej (*furstin cammer*) (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384).

⁶⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

⁷⁰ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

⁷¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383. Brak pewności co do rozumienia lewej/prawej strony – logiczne wydaje się przyjęcie orientacji z perspektywy wieży schodowej położonej w fasadzie, jednak z opisu zależności między pomieszczeniami obu kondygnacji wynikałoby, że pomieszczenia „na lewo” znajdowały się w południowej, a „na prawo” w północnej części skrzydła.

⁷² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁷³ Inwentarz z 1610/1621 r. wymienia *hauptmans stube* wśród pomieszczeń skrzydła zachodniego, natomiast z treści inwentarza z 1632/1633 r. nie jest możliwe wywnioskowanie położenia pomieszczeń hauptmana (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5384).

⁷⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

⁷⁵ BLHA, Rep. 9B, Nr. , 5383, 5384.

⁷⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

W nowym, zachodnim skrzydle większość sypialni posiadała dostęp do potrzebnic; odmiennie było w Starym Domu, gdzie według inwentarzy znajdowała się zaledwie jedna, położona w sypialni mistrza. Brak ich było w żeńskich apartamentach mieszkalnych (!)⁷⁷. Ilość wymienianych pomieszczeń wskazuje, że w obręb Starego Domu wliczano również skrzydło północne i tam też mogła być położona według inwentarza z 1632/1633 roku jeszcze jedna potrzebница⁷⁸. Komnaty dzienne ogrzewały piece kafłowe⁷⁹, natomiast w przypadku izb sypialnych urządzenie grzewcze (kominek) miała tylko jedna izba – znajdująca się na parterze sypialnia hrabiny⁸⁰.

Komunikacja pionowa w obrębie zamku opierała się na dwóch głównych ciągach schodowych. W Starym Domu była to wieżowa, spiralna klatka schodowa (*windelstein*⁸¹; ryc. 4 i 5). Funkcjonowały tam jeszcze jedne, bliżej niesprecyzowane schody znajdujące się w obrębie prywatnych apartamentów – według inwentarza z 1632/1633 roku prowadziły do nich drzwi z sypialni hrabiny (*thure auf die stiege in der grafın schlaf cammer*)⁸². W Nowym Domu zamknięta klatka schodowa (*steige*)⁸³ znajdowała się w sieni wejściowej⁸⁴ (ryc. 6), prowadziła do kolejnej sieni przed apartamentami książęcymi na piętrze. Kolejność opisywanych wewnątrz wskazuje, że mogła istnieć jeszcze jedna, pomocnicza klatka schodowa, obsługująca pozostałą część skrzydła.

Zgodnie z ówczesnymi zwyczajami apartamenty (w większości wypadków tylko ich pokoje dzienne) i pomieszczenia o cechach reprezentacyjnych otwierały się na centralne sienie pełniące funkcję recepcyjną i komunikacyjną między wnętrzami w obrębie poszczególnych kondygnacji (Hoppe 1996/2019, 442–443). Były one zespolone z pionowymi ciągami komunikacyjnymi. Sienie miały różny charakter – w skrzydle wschodnim na parterze znajdowała się pięciookienna sala określana jako *sahl vor der lackeyen stuebe*⁸⁵, a jej odpowiednikiem na piętrze była górna, większa sień (*oben auffm vorm saall*) oświetlana przez siedem okien⁸⁶. O ile dolna sień, jak wynika ze szkicu projektowego,

⁷⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁷⁸ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁷⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁸⁰ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁸¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁸² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁸³ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁸⁴ Z. Radacki błędnie odczytał inskrypcję z rysunku projektowego jako o domu „po prawej ręce z dwoma wejściami” (Radacki 2006, 14, przypis 30), podczas gdy mowa jest o *das neue Sonnenburgk vff der rechttter handt, als man zum thorwege hinein gehett* (SBB-PK, A 70, Bl. 68).

⁸⁵ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382.

⁸⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

nie miała bezpośredniego przejścia do wieżowej klatki schodowej (ta była dostępna z wielkiej sali), to górna sień była z nią połączona (ryc. 4 i 5). W skrzydle zachodnim na parterze znajdowała się dwuokienna sień wejściowa (*vor der stuben, vor hausse, fluhre*)⁸⁷ z klatką schodową prowadzącą do górnej, jednookiennej sieni stanowiącej przedsionek dla sąsiednich komnat (*vorsahl vor i. f. g. gemach*⁸⁸; ryc. 6). Dwuokienny przedsionek znajdował się także przed komnatą stołową (*saahl vor der taffelstuben*) wraz z izbą mieszkalną (w 1632/1633 roku junkrów – *juncker cammer*)⁸⁹. Żadna z sieni nie była ogrzewana.

Między skrzydłami znajdował się ganek łączący przyległą do *Vombsdorf gemach* izbę z wielką salą (ryc. 4⁹⁰). Był on dwupoziomowy: inwentarz z 1612 roku mówi o dwóch izbach, jakie miały znajdować się powyżej parteru⁹¹, co jest zbieżne z informacją z 1610/1621 roku o występujących na piętrze Starego Domu *thure so aufn gangk gehat*⁹² w izbie przy „przedpokoju panienki Marii”. Ponadto w 1632/1633 roku jest mowa o ganku, do którego prowadziły drzwi z *tafelstube (die ganck thure)*⁹³ Nowego Domu. Inwentarze z 1612 i 1632/1633 roku wskazują, że ganek był wyposażony w potrzebnicę i dwie pary drzwi na obu końcach⁹⁴. Komunikacja między skrzydłami miała swoją analogię w późniejszej realizacji z Pęcina (Balcerzak 1987, 17, 26), gdzie korytarz łączący oba budynki biegł dawnym gankiem średniowiecznych murów obronnych.

Bezpośrednio z górną komnatą stołową skrzydła zachodniego sąsiadowała izba sreber (*silber cammer*), pełniąca funkcję skarbcza na cenniejsze mobilia, przede wszystkim zastawę i naczynia stołowe⁹⁵. Tylko inwentarz z 1632/1633 roku wymienia zespół pomieszczeń gospodarczych położonych prawdopodobnie w obrębie Starego Domu, w sąsiedztwie apartamentów hrabiny i tamtejszej kuchni: izbę krawiecką (*schneider cammer auf den alten hausse*), sąsiednią sypialnię (*schlaff cammer daneben*), komnatę przy jakiejś kuźni (!) (*stube gegen uber nach der schmiede*) oraz izbę⁹⁶. Znajdowały się one prawdopodobnie w północnym skrzydle, nie jest jednak jasne, na której kondygnacji. Wyłącznie spis z 1632/1633 roku

⁸⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁸⁸ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁸⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

⁹⁰ W projekcie ganek wrysowany na kondygnacji parteru (SBB-PK, A 70, Bl. 21).

⁹¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

⁹² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382.

⁹³ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁹⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

⁹⁵ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384. Por. Völkel 2005, 81–83.

⁹⁶ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

wspomina aptekę hrabiny na szczycie wieży (*grefin apotecke oben in windelstein*)⁹⁷. Wcześniej mowa tylko o niewielkiej komnacie (*thurm stubichen, auffm tormichen in gemach*)⁹⁸.

Z inwentarzy wynika bezpośrednio sąsiedztwo i skomunikowanie położonych w kondygnacji podziemnej piwnic oraz pomieszczeń mieszkalno-urzędowych (m.in. wnętrza kancelarii, mieszkanie ochmistrzyni, browar) wyposażonych w okna. Istniały też przejścia z zamku na dziedziniec pomocniczy⁹⁹ i do fosy¹⁰⁰. Znaczna liczba pomieszczeń może sugerować istnienie nawet dwóch kondygnacji piwnicznych pod skrzydłem zachodnim, jednak z braku bezpośrednich wskazań w materiale źródłowym może być to traktowane wyłącznie jako hipoteza.

Browar (*brawhausse*)¹⁰¹ musiał być położony przy zewnętrznych murach skrzydła od północy, na co wskazuje wzmianka o drzwiach do fosy poniżej i jakiejś przybudówce czy zabudowie (*gehausse*) nad nią, dostępnej z sypialni browarnika. Pewne wątpliwości nasuwają się przy analizie projektu, według którego miejsce przeznaczone pod okap komina browaru znajduje się w południowej części parteru (ryc. 6).

Kondygnację podziemną zajmowały ponadto liczne piwnice (winne (mała i duża), piwna, mięsna, na dziczyznę i inne)¹⁰², do których dostęp prowadził przez dwuskrzydłowe wrota¹⁰³ i szycę piwniczną¹⁰⁴. Były tam zlokalizowane również pomieszczenia piekarni (*backstube*), kuchni (*kuche*)¹⁰⁵, a także już wspomniane: kancelaria, pomieszczenia ochmistrzyni, izby służby i komnata dworska. Wśród tych pomieszczeń¹⁰⁶ wymieniane były również spiżarnia (*speise kammer*)¹⁰⁷ i izba korzenna (*gewurtz cammer*)¹⁰⁸. Taki układ znajduje odbicie w dużych rezydencjach,

⁹⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

⁹⁸ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5383.

⁹⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

¹⁰⁰ *Im brawhausse: thure (...) nach der graben herunter (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383); In der alten hofmeisterin losament: thure zum eingange; In den wildtbradt keller: thure aufn platze (...) auf der hofmeisterin losament; In des brewers schlaf cammer: gehausse uber den schloss graben; In den kleinen wein keller: thure (...) in den grossen weinkeller (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).*

¹⁰¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

¹⁰² BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

¹⁰³ In grossen wein keller: grosse thure mit 2 flugeln (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).

¹⁰⁴ *In der grosen stuben des von schliebens gemach genant: spindt uber dem kellers hals (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383).*

¹⁰⁵ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383.

¹⁰⁶ Nie ma możliwości precyzyjnego określenia ich lokalizacji; jako sąsiednie pomieszczenia wymienia się m.in. browar, kancelarię i komnatę dworską.

¹⁰⁷ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

¹⁰⁸ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

jak w Torgau czy Szczecinie (Hoppe 1996/2019, 462–463; Turek-Kwiatkowska 1992, 157–161; Cnotliwy 2014, 521, ryc. 182), ale i w mniejszych, jak dom joannitów w Kostrzynie nad Odrą, gdzie pomieszczenia kuchenne znajdowały się w przyziemiu, bezpośrednio poniżej lub w pobliżu komnat dworskich czy wielkich sal¹⁰⁹.

W Słońsku funkcję gospodarczą spełniał również przedsiónek komnaty dworskiej, ogrzewany żelaznym piecem przystawnym. Osobne kuchnie znajdowały się w skrzydle wschodnim na parterze i piętrze (*graffin klein kuche, ober kleine kuche*)¹¹⁰. Dolna mogła pełnić funkcję pomocniczej kuchni, w której przygotowywano posiłki w żeńskiej części skrzydła i w wielkiej sali¹¹¹, natomiast w górnej trzymano sprzęty łaźiebne¹¹². Oddzielne mniejsze kuchnie nie były rozwiązaniem wyjątkowym – na zamku książąt pomorskich w Barth poza osobnym budynkiem kuchni znajdowała się jeszcze jedna, ulokowana na piętrze wraz z salą balową, jadalnią i apartamentami mieszkalnymi (Werlich 2003a, 39).

Zbrojownia zamkowa (*harnisch cammer*), w której zgromadzona była broń biała, palna, uzbrojenie ochronne i elementy uprząży końskiej, sąsiadowała z kancelarią lub znajdowała się w jej obrębie. Obsługa zbrojowni (np. wtaczanie broni ogniowej na lawetach) wymagała zapewne odpowiedniego dostępu z zewnątrz, na który wskazuje lakoniczna wzmianka z 1632/1633 roku o znajdujących się w kancelarii drzwiach kratowych (*gegitterte thure*)¹¹³ położonych przed schodami zewnętrznymi czy też – co bardziej prawdopodobne – przed podestem lub rampą przed wejściem do budynku (*vor auftrit*)¹¹⁴. Niestety zapis nie jest wystarczająco precyzyjny.

Zabudowa towarzysząca

Do zamku od zachodu przylegała przestrzeń dziedzińca pomocniczego określana jako *platz*¹¹⁵ (ryc. 8), a komunikacja z zamkiem była możliwa poprzez

¹⁰⁹ Po zakończeniu barokowej przebudowy zamku w Słońsku najniższa, wówczas piwniczna kondygnacja mieściła w sobie poza pomieszczeniami magazynowymi również kuchnię, jadalnię, komnatę dworską i izbę sreber (Kamiński, Kwilecki, Balcerzak 1982, 45).

¹¹⁰ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5383. W 1632 r. górna kuchnia określana (dla odróżnienia?) jako *graffin grosse kuche*. Określenia „mała/duża kuchnia” mogą być jednak mylące, skoro według inwentarza z 1612 r. obie określano jako małe, a jedyną odnotowaną różnicą były dwa okna w dolnej i trzy w górnej (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).

¹¹¹ Według inwentarza z 1610 r. wójt torzymski zabrał wyposażenie kuchni, szczegółów jednak nie odnotowano (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384).

¹¹² *1 fas zum baden, 1 schaf vonn 5 brett* (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383).

¹¹³ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

¹¹⁴ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

¹¹⁵ Drugie nieomawiane tu podzamcze, znajdowało się od strony północnej kompleksu zamkowego (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).

wspomniane przejścia z kondygnacji piwnicznej¹¹⁶. Na istniejącą tu zabudowę składał się budynek o sześciu wiazarach ze studnią¹¹⁷, duży, piętrowy dom bramny (*thorhaus*)¹¹⁸, mieszczący według inwentarza z 1632/1633 roku kompleks pomieszczeń sekretarza na piętrze (*sahll vor der ampt schreibers stuben oben den thor, abgeschlagene cammerchen des thorwachter, amptschreibers stube oben den thore*)¹¹⁹. Brama miała dwuskrzydłowe wrota i wyposażona była w most zwodzony¹²⁰. Na „placu” znajdował się jeszcze jeden dwukondygnacyjny budynek – mieszkanie kanclerza zakonnego (*herren cantzlers losament*)¹²¹. Z ryciny Meriana (ryc. 1) wynika, że był położony na jego północnym skraju. Według projektu (ryc. 7) miał sześciosiową fasadę i dwa trakty, na parterze znajdowała się przelotowa sień ze schodami i potrzebnią (druga znajdowała się w sąsiedniej izbie), pokój z izbą, kuchnia oraz jeszcze jedna izba. Pod kuchnią i połową sieni miały się znajdować piwnice¹²². Zgodnie z inwentarzem na parterze była dolna komnata (*unter stube*) wraz z dolną izbą (*unter stuben cammer*), na piętrze zaś dwie komnaty – mniejsza (*kleine oberstube*) i większa (*oberstube*). Kancelaria została przypuszczalnie rozbudowana, gdyż w 1632/1633 roku mowa o *neuwe cantzley*. Na parterze były wówczas sień (*fluhr*), dwie komnaty z izbami i kuchnia, a na piętrze trzy komnaty z izbami, audytorium (*auditorio*) oraz wielka sala (*grosse sahll*) z izdebką. Jedna z komnat została określona jako położona od strony zamku (*stube auf der rechtenn hannd nach dem schloss*). Ponadto przy audytorium znajdowało się pomieszczenie o nieznanym celu, określone jako *cauet stubichen*¹²³. Od północy przedzamczem przylegał folwark przyzamkowy z pozostałą zabudową gospodarczą.

Zamek w Słońsku a architektura rezydencjonalna regionu

Układ przestrzenny rezydencji w Słońsku różnił się od powszechnego rozplanowania siedzib rycerskich, cechujących się dwutraktowym układem o trzech osiach z centralną sienią z klatką schodową (Balcerzak 2010, 67)¹²⁴.

¹¹⁶ Analogiczne, dodatkowe przejście powstało przypuszczalnie w fazie renesansowej na zamku w Drawnie (Balcerzak 2009, 15).

¹¹⁷ *1 wasser brunnen mit einen gehause von 6 ecker* (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).

¹¹⁸ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383, 5384.

¹¹⁹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384.

¹²⁰ *1 brucke mit einer zugkbrugcken und 2 eyserne ketten nebst einen vorlage schloss* (BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384).

¹²¹ BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382, 5383. Przynajmniej między 1609 a 1611 rokiem był nim Dawid Geiseler (Neitmann 2006, 45 (oryg. BLHA, Rep. 9B, Nr. 102); Dithmar 1737, 88).

¹²² *Unter die kuchen und unter dem halben fluhre kambt der keller* (SBB-PK, A 70, Bl. 22).

¹²³ Zapisane antykwą *cauet/cauet* wskazuje, że jest to termin łaciński (por. *cavea, cauae* ‘klatka, więzienie, jaskinia, piwnica’; *caveo/cavi, cauctum* ‘strzec się, zabezpieczyć się’). BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382–5384.

¹²⁴ Taką formę miał położony na przedzamczu dom kanclerza (SBB-PK, A 70, Bl. 22).

Zauważalne jest jednak nawiązanie do rozplanowania przestrzeni charakterystycznego dla dużych późnogotyckich i wczesnorenansowych rezydencji z kręgu saskiego (Hoppe 1996/2019, 446–447; 2012, 320–328). Cechował go większy nacisk na wygodę mieszkania, reprezentacyjność siedziby i „otwarcie” dotychczas zamkniętych przestrzeni na otaczający krajobraz. Rezydencje odznaczały się dużymi jednotraktowymi skrzydłami ze spiralną, wieżową klatką schodową w elewacjach frontowych¹²⁵ – tak jest w Dessau (1530–1533) czy przede wszystkim w zamku Hartenfels w Torgau (dwa skrzydła: lata 1482–1485 i 1533–1540) (Fitzner 2009, 387–388; Hoppe 1996/2019, 446–448), który to wpłynął na architekturę rezydencji w Berlinie, Kostrzynie nad Odrą i Szczecinie. Głównym elementem tych założeń były reprezentacyjne wielkie sale, obejmujące znaczną część kondygnacji (ryc. 13 i 14). Wnętrza te, z początku szerzej wykorzystywane tylko do celebracji ważniejszych uroczystości, na co dzień pełniły rolę łącznika komunikacyjnego (Hoppe 1996/2019, 431–432); w takiej funkcji występowała wielka sala zamku w Słońsku, co obrazuje rekonstrukcja schematu układu przestrzennego (ryc. 11).

Nowsze skrzydło zachodnie, pełniące funkcję rezydencji margrabiego brandenburskiego¹²⁶ i siedziby wyższych urzędników zakonnych, wyróżnia się odmiennym podejściem do rozplanowania wnętrza. Poza układem dwutraktowym z przynajmniej jedną sienią komunikacyjną projekt cechują proste schody, zamiast analogicznej do zastosowanej w skrzydle wschodnim wieżowej klatki schodowej. Układ komunikacyjny tego typu pojawił się około połowy XVI wieku na zamku w Schwerinie, przez długi czas najczęściej stanowiąc uzupełnienie wciąż wznoszonych okazałych wież schodowych (Hoppe 1996/2019, 447–448). Bez wątplenia był to zabieg w pełni świadomy – wieżowa klatka schodowa podkreślała reprezentacyjny charakter skrzydła wschodniego, podczas gdy skrzydło zachodnie – dostępne tylko dla margrabiego, najbliższego kręgu dworzan oraz urzędników – miało postać bardziej kameralną.

¹²⁵ Na mniejszą skalę model ten był realizowany wśród rezydencji rycerskich, takich jak Bagow (1545), Putzar (lata 80. XVI wieku) czy Quilow (1575) (Bock 2018, 160; Breitling 2005, 74). Forma wolnostojącego domu z dużymi, reprezentacyjnymi wnętrzami była już obecna w architekturze gotyckiej na Pomorzu – w końcu XV wieku wzniesiono w Wołogoszczy nowe skrzydło, kontynuowano też prace nad skrzydłem południowym zamku szczecińskiego; w kolejnych latach domy te rozbudowano o wieżowe klatki schodowe (Łopuch M., Łopuch W. 2020, 55–56; Radacki 1973, 157–158). Inspiracji można się tu doszukiwać w kręgu saskim, w postaci zamku Albrechtsburg w Miśni (Bock 2018, 158–159).

¹²⁶ W tym miejscu warto podkreślić, że zwyczaj użytkowania siedzib joannickich przez władców terytorialnych sięgał już 2. połowy XV wieku (Gahlbeck 2017, 139–140), a w XVI wieku poświadczane są apartamenty książęce w komandoriach w pomorskiej Swobnicy i meklemburskim Mirow (więcej na ten temat w rozprawie doktorskiej).

Z zapisu inwentaryzacji wynika wyraźny podział przestrzeni zamkowej na strefy mieszkalne oraz służące celom reprezentacyjnym, podejmowaniu gości, spożywaniu posiłków czy administracji. Część mieszkalna obejmowała pierwotnie piętra, lecz z czasem, w przypadku Starego Domu, mogły one ulec poszerzeniu o północną część parteru, analogicznie do rozwiązania ze skrzydła zachodniego. Pomieszczenia o charakterze ceremonialno-reprezentacyjnym niezmiennie zajmowały południową część zamku – najlepiej nasłonecznioną i z której rozpościerała się najszersza panorama. Zasadniczo skrzydło wschodnie pełniło rolę prywatnej rezydencji urzędującego mistrza i (z czasem) jego rodziny wraz ze świtą (z odrębnymi przestrzeniami dla kobiet), mieszcząc również najbardziej reprezentacyjną salę zamku. Nowy Dom spełniał funkcję gościnnie-administracyjną – tam się mieściły pomieszczenia służby dworskiej i dygnitarzy zakonnych, apartamenty księcia i jego dworzan oraz prywatna komnata stołowa. Należy jednak podkreślić, że mimo zauważalnych cech rezydencjonalnej architektury saskiej budowniczy zamku w Słońsku nie zrealizowali formy uważanej we wczesnym renesansie za idealną (takiej jak na zamku w Torgau i w zainspirowanych nim rezydencjach w Berlinie i Kostrzynie nad Odrą (Arlet 2019, 235; Hoppe 1996/2019, 451; Müller 2004, 91–92; Piotrowska 2008, 33), która zakładała ulokowanie *piano nobile* na piętrze (Châtelet-Lange 2005, 412–413). Według opisów zawartych na rysunkach projektowych taki układ był pierwotnie planowany¹²⁷, jednak z nieznanego powodu kondygnacje te zostały zamienione miejscami. Nie można wykluczyć, że oparto się na już zastanym, pierwotnym układzie gotyckiego zamku – na zamkach joannitów w Łagowie i Swobnicy izby dworskie, a wcześniej refektarze były umieszczone właśnie na kondygnacji parteru (Radacki 1976, 142; Wroński 2019, 46–47)¹²⁸. Skądinąd częste we wczesnonowożytnych rezydencjach książęcych pozostawianie wyraźnych śladów architektonicznych wcześniejszych, średniowiecznych faz budowlanych, służące podkreśleniu skoncentrowanej tu władzy (Grzęda 2021, 80), akurat w Słońsku nie miało jednak miejsca: XV-wieczne skrzydło zostało ukryte pod nową szatą, a za jedyny ślad praktyki eksponowania „dawności” można uznać samo istnienie wielkiej sali w starszym skrzydle wschodnim, podkreślone reprezentacyjną wieżą schodową. Przebudowany zamek nie został również wyposażony w żadne nowożytnie fortyfikacje pozwalające na użycie broni artyleryjskiej, jakie obecne były na innych zamkach joannickich¹²⁹.

¹²⁷ SBB-PK, A 70, Bl. 21, 99.

¹²⁸ Temat ten szerzej omawiam w dysertacji doktorskiej.

¹²⁹ Funkcję obronną mógł spełniać budynek bramny przedzamcza, gdzie w 1. połowie XVII wieku znajdowały się pomieszczenia urzędnicze. Szerzej o architekturze obronnej siedzib baliwatu brandenburskiego w rozprawie doktorskiej.

Być może zaważyła tu bliskość powstającej nowożytniej kostrzyńskiej twierdzy margrabiego Jana, ale i rezydencjonalno-administracyjna funkcja, jaka przypadła słońskiej rezydencji baliwów.

Wnioski

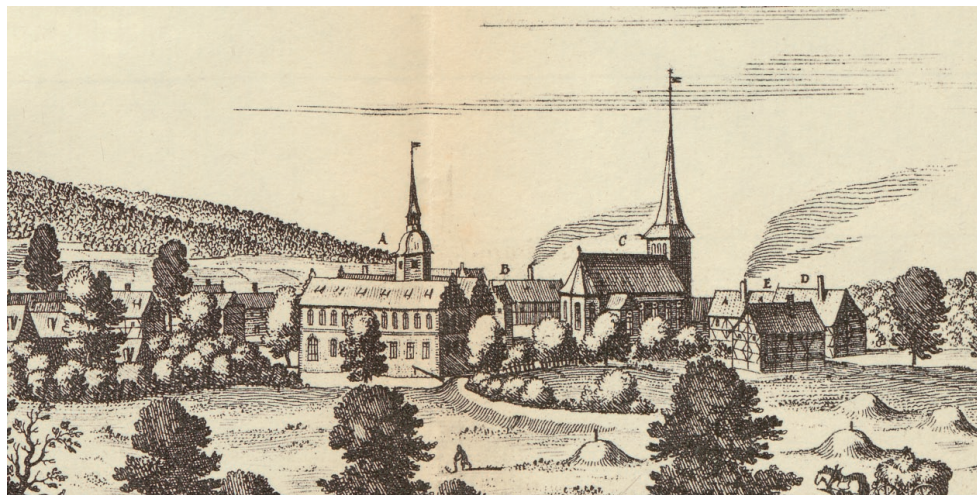
Pomimo szcątkowego zachowania elementów fazy renesansowej wykorzystanie szerokiego doboru źródeł pozwoliło podjąć próbę rekonstrukcji układu przestrzennego i funkcji zamku w Słońsku¹³⁰. Z powyższych rozważań wyłania się dość złożony obraz rezydencji, a zachowany w zbiorach *Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz Berlin* projekt został przypuszczalnie zrealizowany w większym stopniu, niż dotychczas domniemywano. Niedawne odkrycie fragmentu płyty erekcyjnej pozwala ponadto doprecyzować zakończenie prac na 1562 rok. Wielka przebudowa z połowy XVI wieku stanowiła odzwierciedlenie procesów, które choć nasilały się od 2. połowy XV wieku, swoje ujście znalazły po przyjęciu reformacji na terenie brandenburskiej Nowej Marchii. Program funkcjonalny zamku nie nawiązywał już do siedzib joannickich ani rycerstwa świeckiego, lecz do wczesnonowożytnych rezydencji książęcych kręgu saskiego. Łączył cechy przebrzmiewającej świeckiej architektury gotyckiej z renesansowym humanizmem, odznaczającym się zwiększeniem walorów rezydencjonalnych. Świadectwa zakonnej przeszłości uległy niemal całkowitemu zatarciu, a „nowy” zamek w Słońsku łączył w sobie dwa oblicza: formę i prestiż wspominanych rezydencji książęcych z siedzibą mistrzów (zeświecczonego) zakonu rycerskiego. Charakterystycznymi cechami ówczesnej architektury rezydencjonalnej była obecność wież schodowych, wielkich sal oraz komnat stołowych otwierających się na otaczającą przestrzeń, a także – ograniczenie roli obronnej. Wszystkie te elementy występują w słońskim zamku, choć niestety ze względu na stan zachowania niemożliwa jest analiza detalu architektonicznego, bez której ocena pozostaje niepełna. Powstałe w oparciu o średniowieczny zamek założenie dwuskrzydłowe w naturalny sposób wydzielało poszczególne strefy użytkowe – starsze, wschodnie skrzydło gotyckie, uzupełnione o wieżę schodową, przejęło przede wszystkim funkcje reprezentacyjne, podczas gdy nowe, zachodnie, stało się strefą mieszkalną, o wyraźnie kameralnym charakterze. Nie bez znaczenia była rola centrum administracyjnego baliwatu,

¹³⁰ W tym miejscu należy jednak podkreślić problematyczność badań obiektów (zarówno zachowanych, jak i nieistniejących) w oparciu o inwentarze mienia. Do podstawowych problemów zaliczają się: powtarzalność terminów (przy jednoczesnym braku usystematyzowanej terminologii), liczne wtrącenia, różnice w kolejności wizytacji pomieszczeń między poszczególnymi inwentarzami. Co istotne, zdarza się pomijanie pomieszczeń o mniejszej wartości czy też takich, które pozbawione były cennego wyposażenia.

jakim stawał się Słońsk. Wobec postępujących zmian w sztuce wojennej w większości zlikwidowane zostały średniowieczne w swoim zarysie elementy obronne, a militarną funkcję zmarginalizowano do roli zaledwie arsenału i ośrodka mobilizacyjnego.

Podyktowana złożonymi funkcjami specyfika rozwiązań zastosowanych w rezydencji w Słońsku nie znalazła kontynuacji w innych siedzibach joannickich. Stanowi jednak interesujący przykład XVI-wiecznej architektury rezydencjonalnej, powstającej na styku średniowiecza i nowożytności, łączącej w sobie dwa wymiary – świecki oraz zakonny, który w dobie reformacji i następujących przemian odchodził już w przeszłość¹³¹.

¹³¹ Wypalona skorupa zamku ulegała postępującej degradacji aż do 2020 r., kiedy to przeprowadzono prace remontowo-zabezpieczające oraz badania archeologiczne. W ich toku odgruzowano wnętrza, wzmocniono korony murów i usunięto spękania. Obiekt pozostawiono w stanie trwałej ruiny, pozbawionej większości stropów i sklepień, a bryła zyskała współczesne płaskie zadaszenie. Pozwoli to w przyszłości udostępnić zamek turystom, a także wykorzystywać jego przestrzeń na cele kulturalne (Górowska 2022; Kordyjalik 2022).

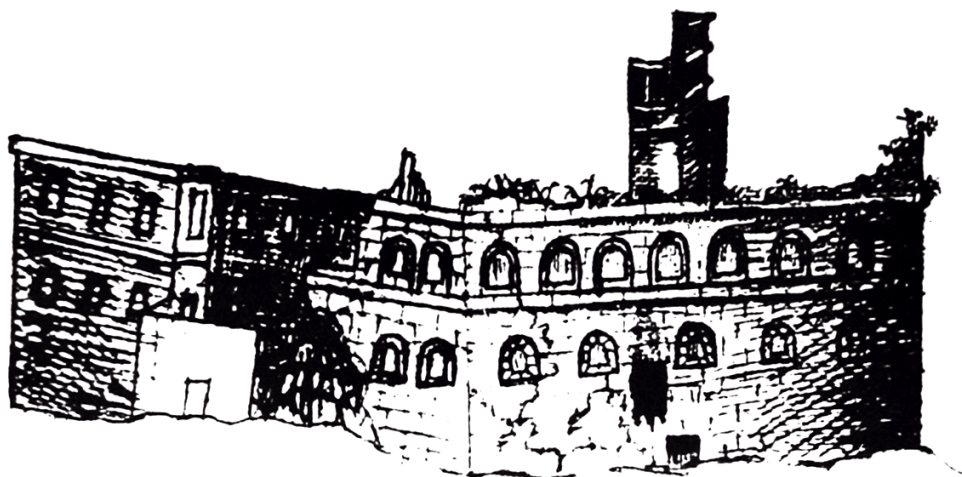
Ryc. 1. Panorama Słońska sprzed zniszczenia zamku w trakcie wojny trzydziestoletniej (Merian, Zeiller 1652, dostęp w: Bałtycka Biblioteka Cyfrowa)

Fig. 1. View of Słońsk before the castle was destroyed during the Thirty Years' War (Merian, Zeiller 1652, accessed in: Bałtycka Biblioteka Cyfrowa)

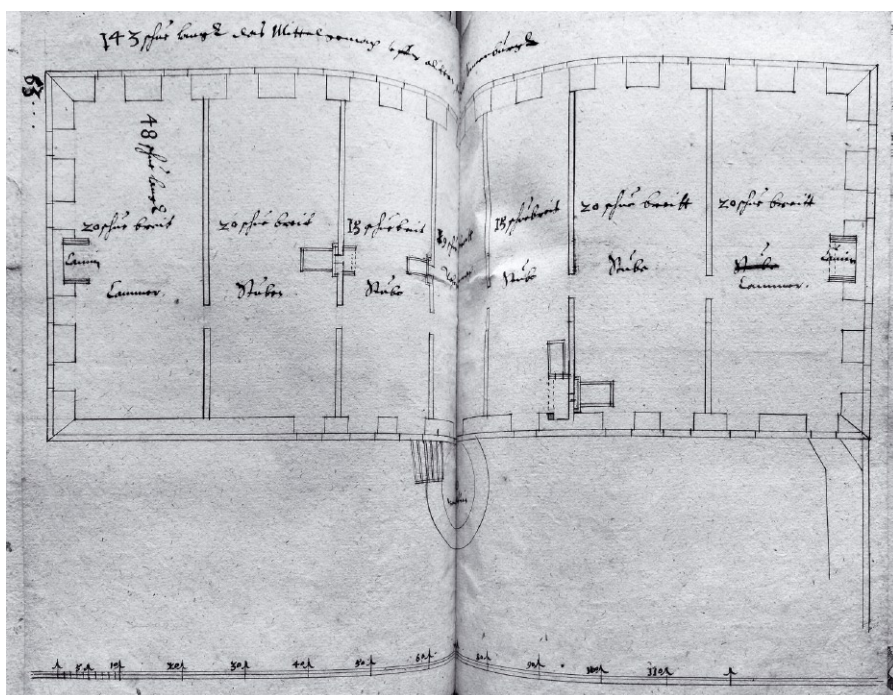
Ryc. 2. Widok zamku w Słońsku od strony zachodniej (stan z 2012 roku). Fot. K. Wroński

Fig. 2. View of the castle in Słońsk from the west (as of 2012). Photograph by K. Wroński

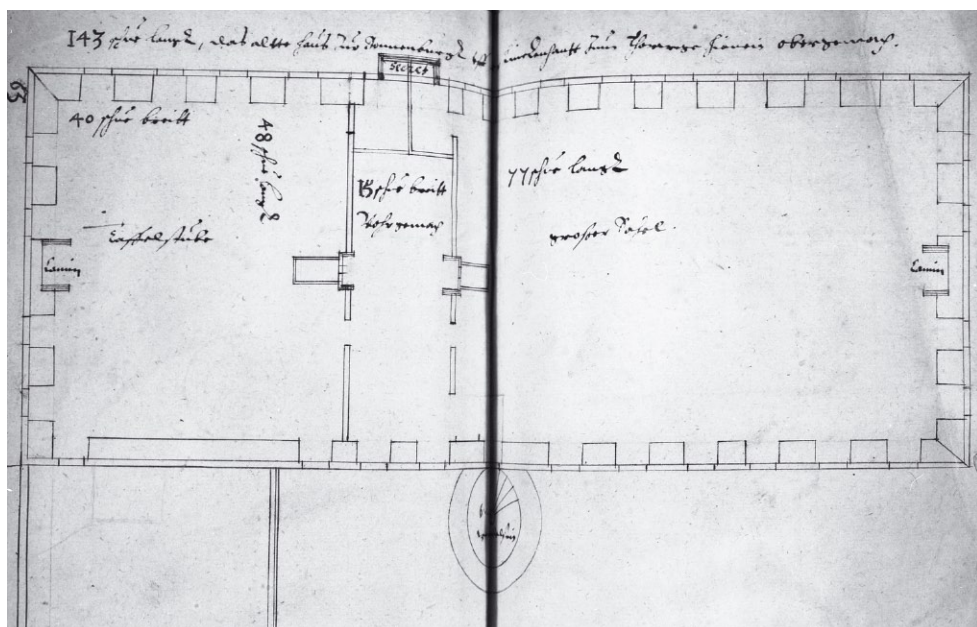
Ryc. 3. Widok ruin zamku od strony południowo-wschodniej z ok. 1650 roku (BLHA, Rep. 9B, Nr. 2796)

Fig. 3. View of the castle ruins from the south-east, around 1650 (BLHA, Rep. 9B, Nr. 2796)

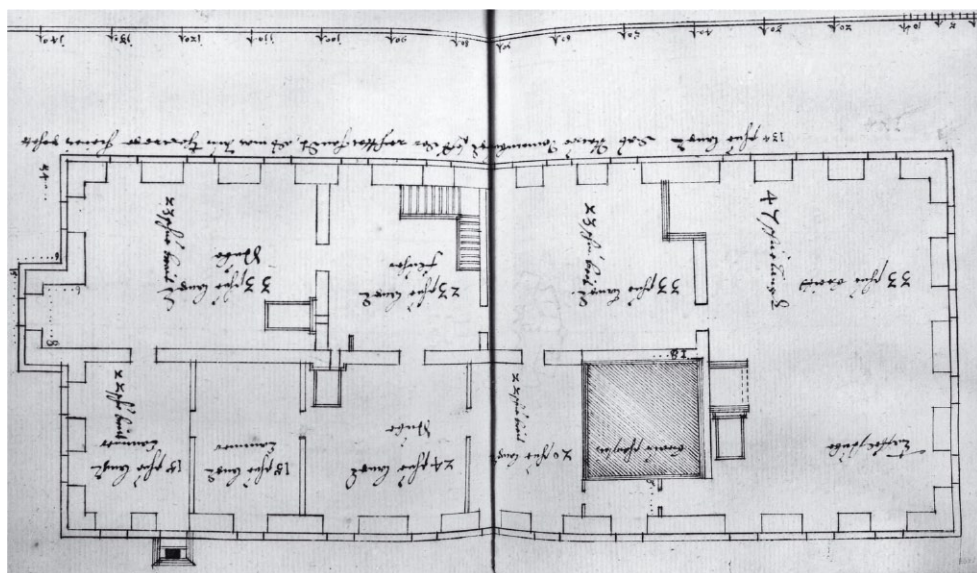

Ryc. 4. Parter skrzydła wschodniego (SBB-PK, A 70, Bl. 21)

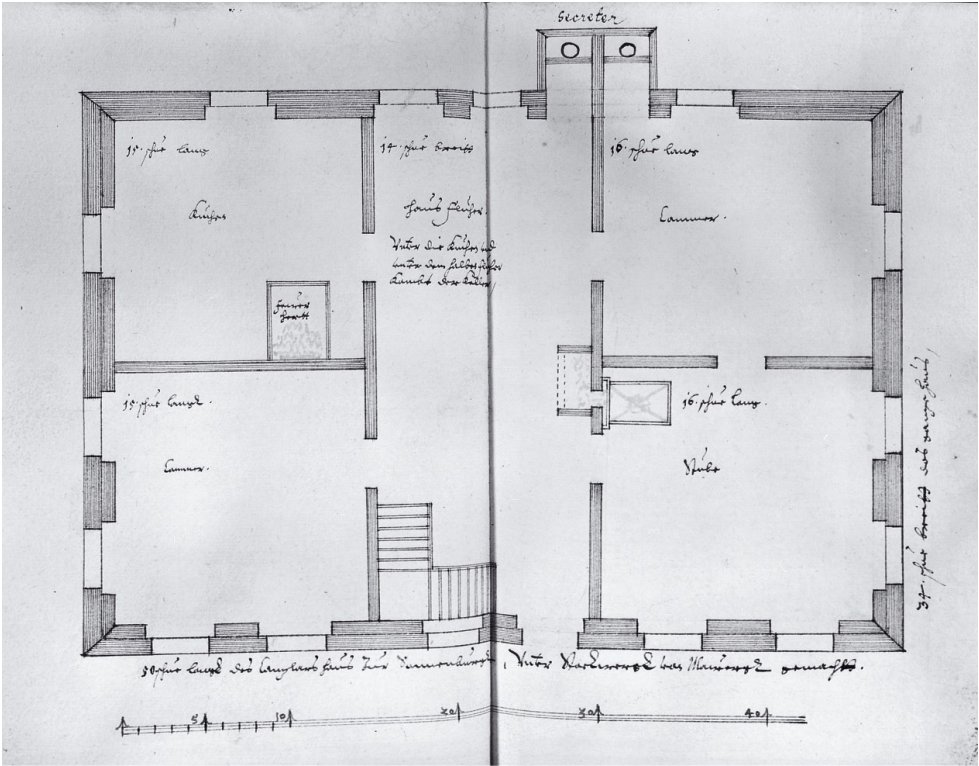
Fig. 4. East wing ground floor (SBB-PK, A 70, Bl. 21)

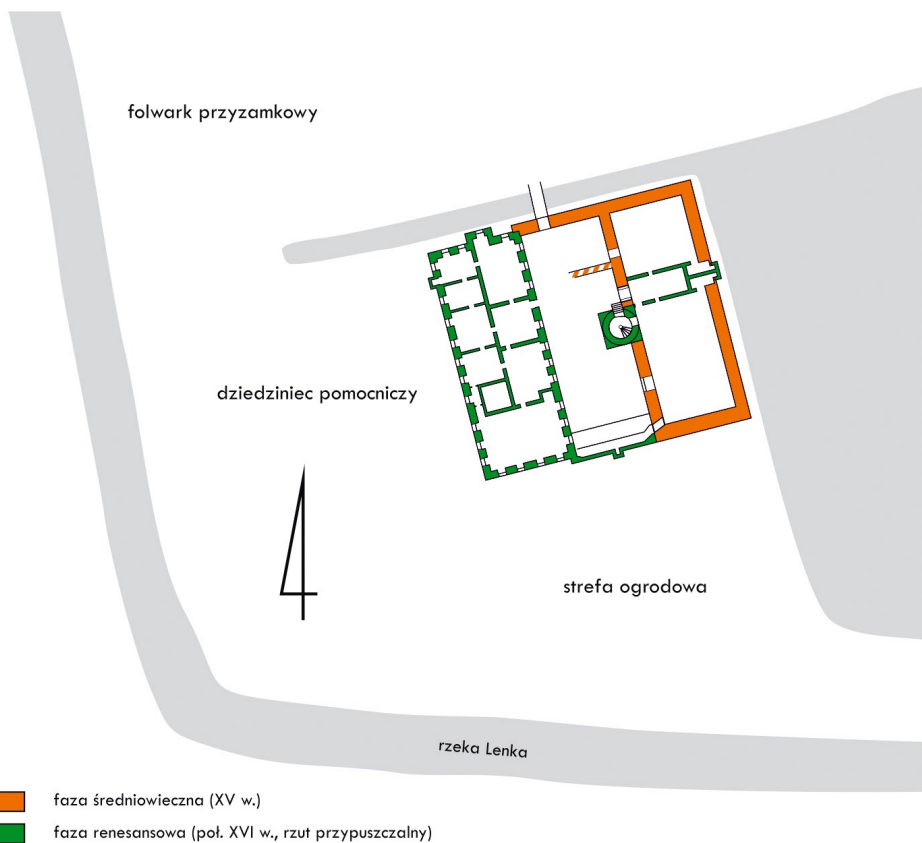
Ryc. 5. Piętro skrzydła wschodniego (SBB-PK, A 70, Bl. 99)
 Fig. 5. East wing first floor (SBB-PK, A 70, Bl. 99)

Ryc. 6. Nowe skrzydło zachodnie (SBB-PK, A 70, Bl. 68)
 Fig. 6. New west wing (SBB-PK, A 70, Bl. 68)

Ryc. 7. Dom kanclerza (SBB-PK, A 70, Bl. 22)
 Fig. 7. Chancellor's house (SBB-PK, A 70, Bl. 22)

Ryc. 8. Rekonstrukcja rzutu poziomego zamku wraz z otoczeniem w fazie renesansowej (z wykorzystaniem rzutów projektu z połowy XVI wieku). Rys. K. Wroński (wg: Cnotliwy *et al.* 1980; Nekanda-Trepka 2004, 293, ryc. 5)

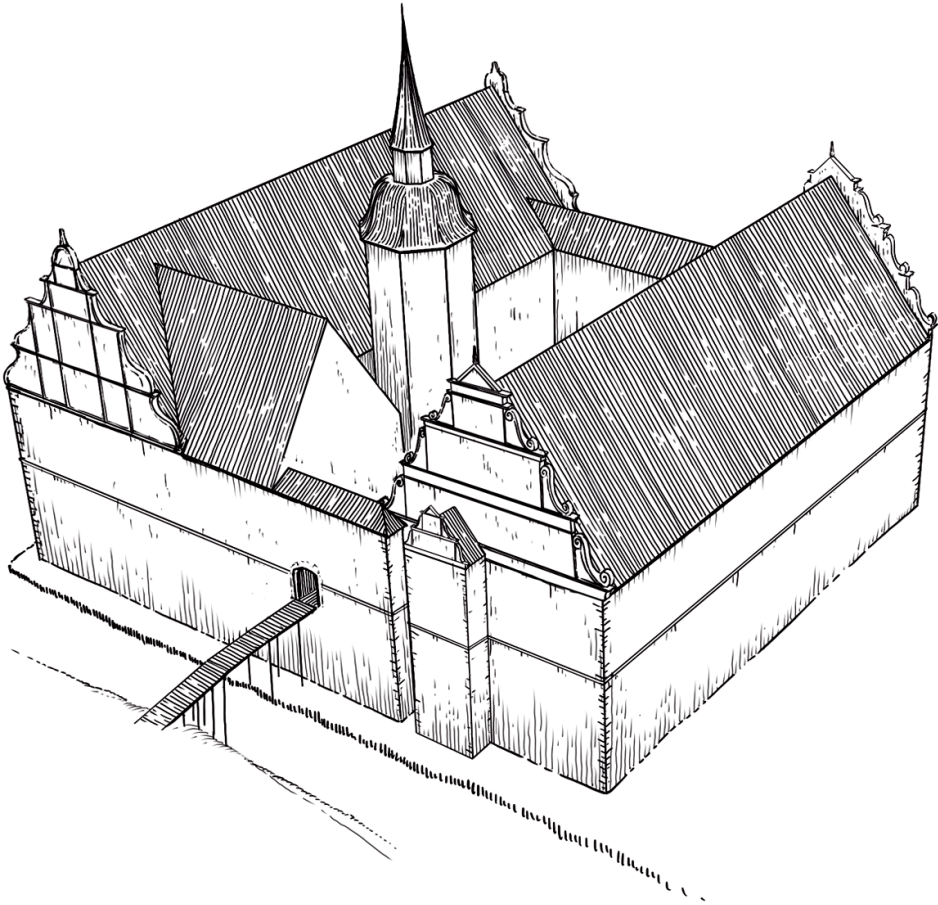
Fig. 8. Reconstruction of the castle plan with the surrounding area in the Renaissance phase (plans from the mid-16th century were also used). Drawing by K. Wroński (after: Cnotliwy *et al.* 1980; Nekanda-Trepka 2004, 293, ryc. 5)

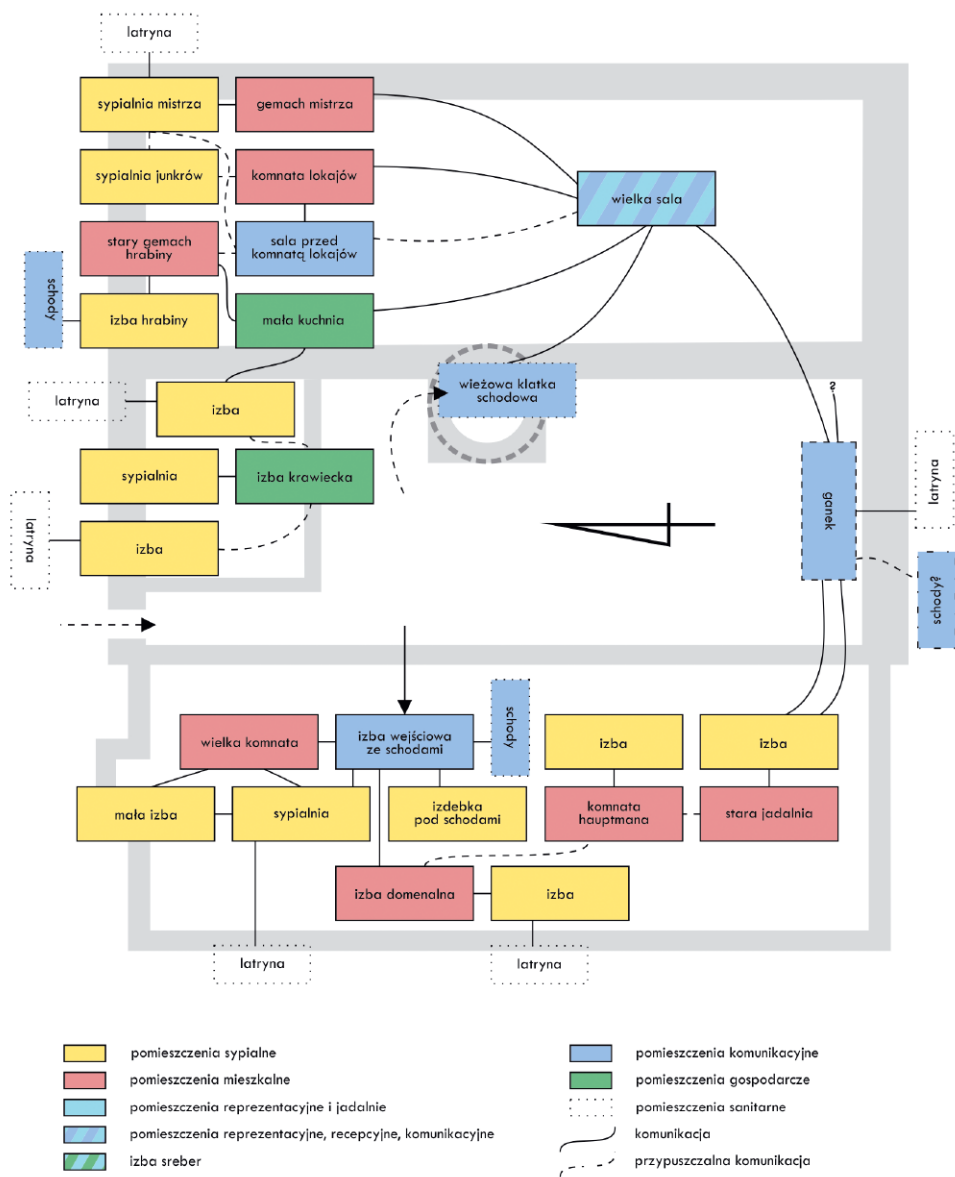
0 1 2 3 4 5 10 cm

Ryc. 9. Fragment tablicy erekcyjnej. Fot. S. Sinkowski, oprac. K. Wroński

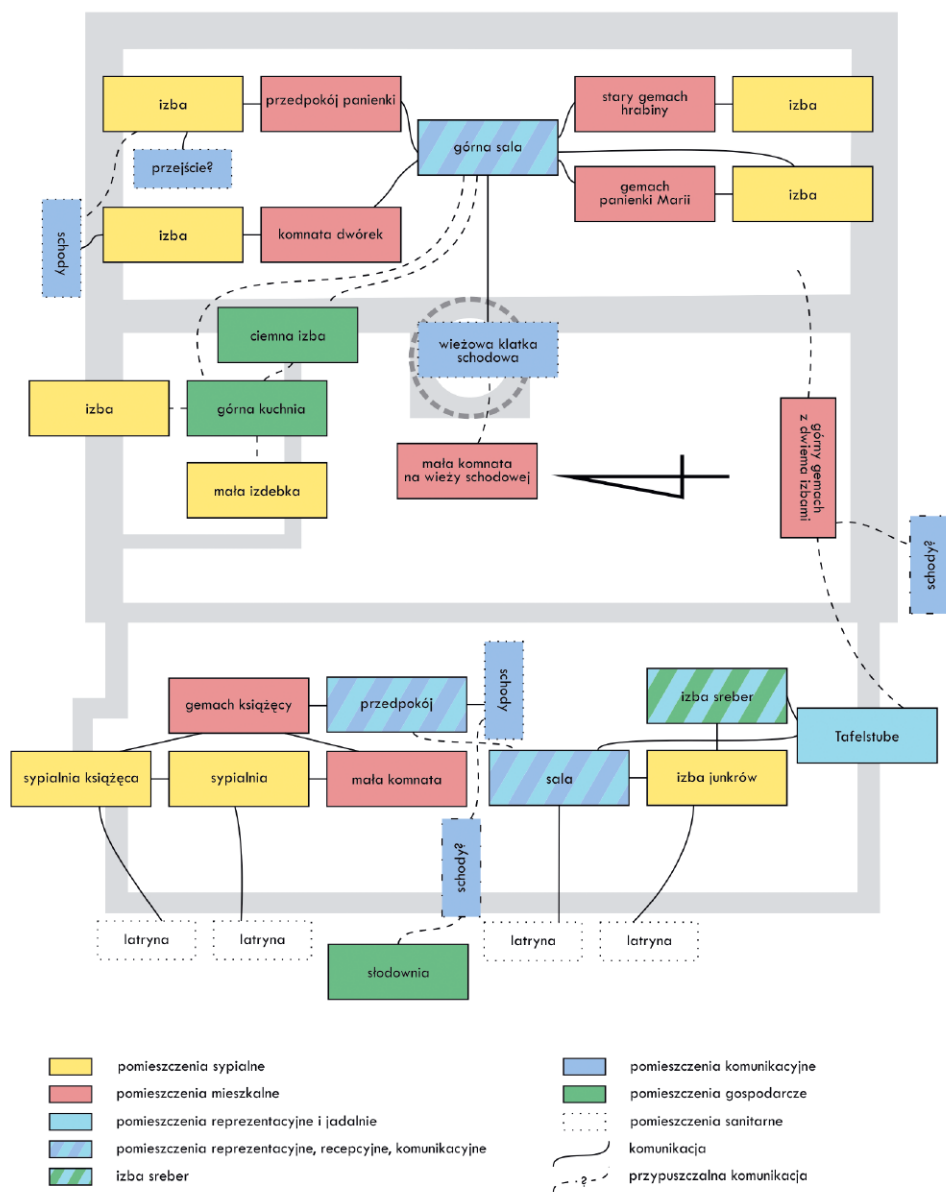
Fig. 9. Fragment of a foundation plaque. Photograph by S. Sinkowski, prepared by K. Wroński

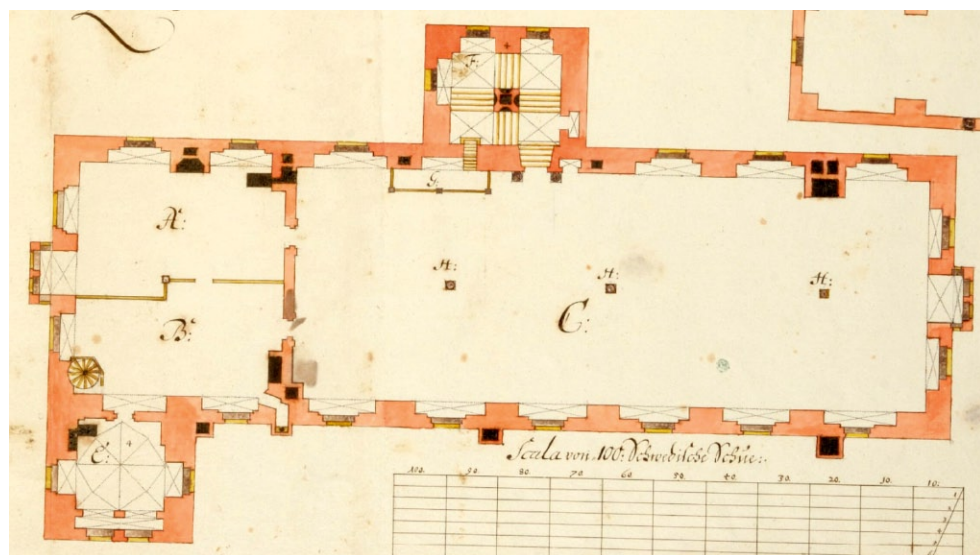
Ryc. 10. Hipotetyczna rekonstrukcja bryły zamku w Slońsku w fazie renesansowej. Rys. K. Wroński
Fig. 10. Hypothetical reconstruction of the mass of the castle in Slońsk in the Renaissance phase.
Drawing by K. Wroński

Ryc. 11. Schemat układu przestrzennego parteru zamku. Oprac. i rys. K. Wroński
 Fig. 11. Outline of the spatial arrangement of the castle ground floor. Drawn and prepared by K. Wroński

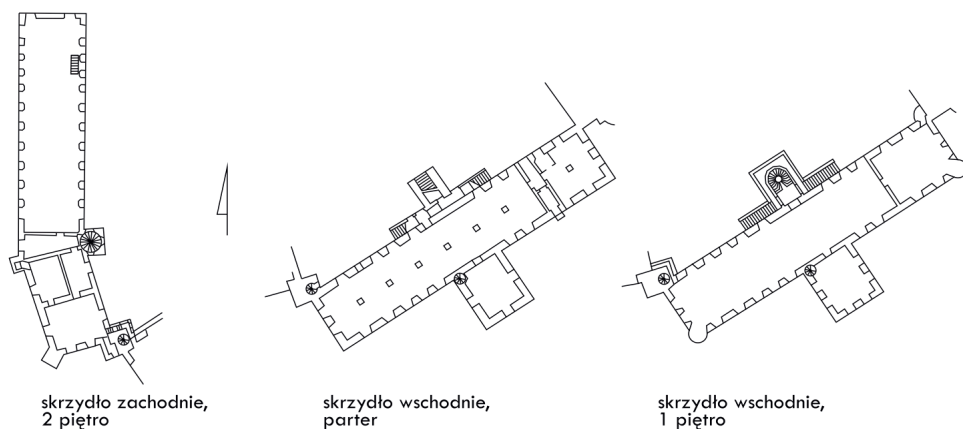

Ryc. 12. Schemat układu przestrzennego piętra zamku. Oprac. i rys. K. Wroński
 Fig. 12. Outline of the spatial arrangement of the castle floor. Drawn and prepared by K. Wroński

Ryc. 13. Rzut poziomy drugiego piętra skrzydła południowego zamku w Szczecinie (2. poł. XVII wieku). Nationalmuseum Stockholm, NMH THC 1535. Slottet i Stettin. Plan av tredje våningen. Fot. C. Heisser, domena publiczna

Fig. 13. Floor plan of the second floor of the south wing of the castle in Szczecin (second half of the 17th century). Nationalmuseum Stockholm, NMH THC 1535. Slottet i Stettin. Plan av tredje våningen. Photograph by C. Heisser, public domain

Ryc. 14. Rzut kondygnacji skrzydła wschodniego (Neuer Saalbau, 1533) i zachodniego (1482–1485) zamku Hartenfels w Torgau wg stanu z 1547 roku. Rys. K. Wroński (wg: Hoppe 1996/2019, ryc. 37, 39, 40)

Fig. 14. Storey plan of the east wing (Neuer Saalbau, 1533) and the west wing (1482–1485) of the Hartenfels castle in Torgau as of 1547. Drawing by K. Wroński (after: Hoppe 1996/2019, ryc. 37, 39, 40)

Bibliografia

Źródła

- APS, AKS 65/2/0/1.87/I/4031 – Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Książąt Szczecińskich, Komturei Zachan (Suchań).
- BLHA, Rep. 9B, Nr. 2796 – Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 9B Johanniterorden, Federzeichnung der Ruine um 1650, k. 59.
- BLHA, Rep. 9B, Nr. 1660 – Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 9B Johanniterorden, Inventar der Komturei Lagow, 1539.
- BLHA, Rep. 9B, Nr. 5382 – Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 9B Johanniterorden, Inventar der Ordenshäuser Sonnenburg, Limmritz und Kriescht, 1610/1621.
- BLHA, Rep. 9B, Nr. 5383 – Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 9B Johanniterorden, Inventar von Sonnenburg, Kriescht und Limmritz, 1612.
- BLHA, Rep. 9B, Nr. 5384 – Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 9B Johanniterorden, Inventar des Ordenshauses zu Sonnenburg, 1632–1633.
- CDB 1860 – *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten* A 19. A.F.J. Riedel (red.). Berlin 1860.
- CDB 1863 – *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Geschichtsquellen für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten* A 24. A.F.J. Riedel (red.). Berlin 1863.
- Das Johanniter-Ordens-Schloss zu Sonnenburg. *Wochenblatt der Johanniter-Ordens Balley Brandenburg* 38 (1862), 187.
- Die Baugeschichte des Johanniter-Schlusses in Sonnenburg. *Wochenblatt der Johanniter-Ordens Balley Brandenburg* 52 (1873), 308–311.
- Nationalmuseum Stockholm, NMH THC 1535. Slottet i Stettin. Plan av tredje våningen. Fot. C. Heisser, domena publica.
- SBB-PK, A 70, Bl. 21, 22, 68, 99. Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, A 70, Allerhand Pläne, Grundrisse und architektonische Zeichnungen.

Literatura

- Arlet J. 2017. Wpływ polityki dynastycznej Gryfitów na architekturę Pomorza Zachodniego. *Przestrzeń i Forma* 29, 169–186. DOI: 10.21005/pif.2017.29.E-01.
- Arlet J. 2019. Reformation and its impact on the development of residential architecture in Western Pomerania. *Przestrzeń i Forma* 39, 221–238. DOI: 10.21005/pif.2019.39.E-01.
- Badstübner E. 2005. Schlösser und Herrenhäuser der Renaissance. Versuch eines Überblicks. W: M. Jäger (red.), *Schlösser und Gärten der Mark: Festgabe für Sibylle Badstübner-Gröger*. Berlin, 35–46.
- Balcerzak T. 1987. *Zamek w Pęzinie woj. szczecińskie badania architektoniczne*. Maszynopis w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie, Pracownia Terenowa w Szczecinie.

- Balcerzak T. 2009. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych reliktyw zamku w Drawnie [województwo zachodniopomorskie], *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie* 3, 7–16.
- Balcerzak T. 2010. Badania architektoniczne renesansowego dworu Wedlów ukrytego w murach pałacu w Dzwonowie. *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie* 4, 65–72.
- Balcerzak T., Słowiński S. 2010. Wyniki badań architektoniczno-archeologicznych i ocena stanu zachowania historycznej zabudowy renesansowego dworu w Morzycy. *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie* 4, 73–84.
- Beyer A. 2014. *Die kurbrandenburgische Residenzenlandschaft im langen 16. Jahrhundert*, Berlin.
- Bielinis-Kopeć B. 2022, *Charakterystyka zabytków architektury województwa lubuskiego*. <www.lwkz.pl/page/show/id/31> [dostęp: 16 IV 2022].
- Bock S. 2018. Die Bauten des pommerschen Adels im 16. und frühen 17. Jahrhundert. Ihre Nähe zu den herzoglichen Schlössern. W: R. Makala (red.), *Unbekannte Wege. Die Residenzen der Pommernherzöge und der verwandten Dynastien als Kunstzentren und Stationen künstlerischer Migration zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg*. Schwerin, 147–177.
- Böcker D. 2003. Berlin/Cölln [C.2.]. W: J. Hirschbiege, J. Wettlaufer (red.), *Handbuch Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich* 15.I: *Ein dynastisch-topographisches Handbuch*. Ostfildern, 55–56.
- Brandt D., Lissok M. 2018. Schloss Pudagla auf Usedom als Zeugnis der Renaissance-Baukultur des pommerschen Herzogshauses im Licht der Ergebnisse von Bauuntersuchungen und Quellenrecherchen der vergangenen vier Jahre. W: R. Makala (red.), *Unbekannte Wege. Die Residenzen der Pommernherzöge und der verwandten Dynastien als Kunstzentren und Stationen künstlerischer Migration zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg*. Schwerin, 53–87.
- Breitling S., 2005. *Adelssitze zwischen Oder und Elbe 1400–1600*. Braubach. Veröffentlichung der Deutschen Burgenvereinigung A/10.
- Buchholz S. 1767. *Versuch einer Geschichte der Churmarck Brandenburg von der ersten Erscheinung der deutschen Sennonnen an bis auf jetzige Zeit, Dritter Theil: neue Geschichte*. Berlin.
- Bülau F. 1857. *Geheime Geschichten und räthselhafte Menschen*. Leipzig. Sammlung verborgener oder vergessener Merkwürdigkeiten 8.
- Châtelet-Lange L. 2005. Großer Saal (Festsaal). W: W. Paravicini, J. Hirschbiege, J. Wettlaufer (red.), *Handbuch Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich* 15.II–1: *Bilder und Begriffe*. Ostfildern, 412–413.
- Cnotliwy E. 2014. *Archeologia Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie*, Szczecin.
- Cnotliwy E., Kamiński R., Rogosz R., Wilgocki E. 1982. *Słońsk – Zamek. Dokumentacja z archeologicznych badań wiertniczych przeprowadzonych w 1979 r. na terenie założenia zamkowego w Słońsku*. Maszynopis w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie, Pracownia Terenowa w Szczecinie.

- Dane techniczne z projektu budowlanego „Zabezpieczenie ruin Zamku Joannitów w Słońsku”. <https://bip.wrota.lubuskie.pl/ugslonsk/system/obj/139_Dokumentacja_zamek_joannitow.pdf> [dostęp: 16 V 2022].
- Dithmar J.Ch. 1737. *Genealogische historische Nachricht von den Herren-Meistern des Ritterlichen Johanniter-Ordens*. Franckfurth an der Oder.
- Dziurla H. 1973. Architektura świecka na Pomorzu Zachodnim w XVI i XVII w. W: Z. Świechowski (red.), *Sztuka Pomorza Zachodniego*. Warszawa, 225–246.
- Fitzner S. 2009. Die papiernen Arkadenhöfe des Dessauer Schlosses – Funktion und Darstellung nordalpiner Architekturzeichnungen des 16. Jahrhunderts. *Burgen und Schlösser in Sachsen-Anhalt* 18, 387–411.
- Frankowska-Makała M., Makała R. 2017. Kunststiftungen und Kunstbesitz Erdmuthes von Brandenburg (1561–1623), Herzogin zu Pommern-Stettin. W: M. Schneikart, D. Schleinert 2017. *Zwischen Thronsaal und Frauentzimmer: Handlungsfelder pommerscher Fürstinnen um 1600*, Wien–Köln–Weimar, 165–178. DOI: 10.7788/9783412506759-009.
- Gahlbeck Ch. 2007a. Grüneberg (Golice) Kommende des Johanniterordens. W: H.-D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich (red.), *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts* I. Berlin–Brandenburg, 551–559.
- Gahlbeck Ch. 2007b. Lietzen – Kommende des Templer- bzw. Johanniterorden. W: H.-D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich (red.), *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts* I. Berlin–Brandenburg, 805–817.
- Gahlbeck Ch. 2007c. Sonnenburg (Słońsk) Johanniter-Ordensschloß. W: H.-D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich 2007. *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts* I. Berlin–Brandenburg, 1148–1175.
- Gahlbeck Ch. 2014. Lagow (Łagów) oder Sonnenburg (Słońsk). Zur Frage der Residenzbildung in der Ballei Brandenburg der Johanniter von 1317 bis 1527. W: Ch. Gahlbeck, H.-D. Heimann, D. Schumann 2014, *Regionalität und Transfergeschichte. Ritterordenskommenden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und in Polen*, Berlin, 271–337. *Studien zur brandenburgischen und vergleichenden Landesgeschichte* 9, Schriften der Landesgeschichtlichen Vereinigung für die Mark Brandenburg NF 4.
- Gahlbeck Ch. 2017. Die mecklenburgischen Ordenshäuser der Johanniter im Konflikt mit den Herzögen von Mecklenburg im 16. Jahrhundert. *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 22, 123–161. DOI: 10.12775/OM.2017.006.
- Garecki D. 2021. Wnętrza szczecińskiego zamku książęcego i ich przeznaczenie na przełomie XVI i XVII wieku w świetle dokumentów historycznych. W: B. Igielska, K. Pencarski, J. Rybkiewicz, R. Zdero (red.), *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie* 2. Szczecin, 82–103.
- Glińska M. 1973. Plastyka kamienna na Pomorzu Zachodnim w latach 1530–1640. W: Z. Świechowski (red.), *Sztuka Pomorza Zachodniego*. Warszawa, 305–366.

- Górowska E. 2022. *Prace remontowo-zabezpieczające w zamku joannitów w Słońsku*. <www.lwzk.pl/web/item/show/id/1872> [dostęp: 26 XI 2022].
- Grzęda M. 2021. Uwagi o układzie przestrzennym i genezie architektonicznej renesansowego zamku w Brzegu. *Roczniki Sztuki Śląskiej* 30, 71–95.
- Gwiazdowska E. 2003. Darstellungen der Klosteranlagen in der Ikonographie Stettins vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. W: C. Kimminus-Schneider (red.), *Klöster und monastische Kultur in Hansestädten. Beiträge des 4. wissenschaftlichen Kolloquiums Stralsund 12. bis 15. Dezember 2001*. Leidorf, 205–224.
- Hein D. 2009. *Zamki joannitów w Polsce*. Poznań.
- Hermann A.L. von 1894. Theiß, Kaspar. W: Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften (red.), *Allgemeine Deutsche Biographie* 37. Leipzig, 677–678.
- Hoche J.G. 1790. *Vollständige Geschichte der Grafschaft Hohenstein, der Herrschaften Lohra und Klettenberg, Heeringen, Kelbra, Scharzfeld, Lutterberg, etc.* Halle.
- Hoppe S. 2005. Appartement. W: W. Paravicini, J. Hirschbiegel, J. Wettlaufer (red.), *Handbuch Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich 15.II–1: Bilder und Begriffe*. Ostfildern, 413–417.
- Hoppe S. 2012. Das renaissancezeitliche Schloss und sein Umland. Der architekturgebundene Fächerblick als epochenspezifische Herrschaftsgeste. W: K. Holzner-Tobisch, T. Kühntreiber, G. Blaschitz (red.), *Die Vielschichtigkeit der Strasse. Kontinuität und Wandel im Mittelalter und der frühen Neuzeit*. Wien, 303–329.
- Hoppe S. 2014. Architectonic parity. The coordinated apartments of ruling princes and princesses in German court residences, 1470–1547. W: M. Chatenet, K. De Jonge (red.), *Le prince, la princesse et leurs logis. Manières d'habiter dans l'élite aristocratique européenne (1400–1700), Paris, Picard, 29 oct. 2014*. Paris, 159–176.
- Hoppe S. 1996/2019. *Die funktionale und räumliche Struktur des frühen Schloßbaus in Mitteldeutschland. Untersucht an Beispielen landesherrlicher Bauten der Zeit zwischen 1470 und 1570*. Maszynopis poprawionego wydania.
- Kalita-Skwirzyńska K., Prync-Pommerencke E. 2006. Rozwój architektury rezydencjonalnej na Pomorzu. W: K. Kalita-Skwirzyńska (red.), *Zamki i rezydencje na Pomorzu = Schlösser und Herrenhäuser in Pommern*. Szczecin, 71–85.
- Kamiński A., Kwilecki S., Balcerzak T. 1982. *Słońsk Zamek – badania architektoniczne w latach 1979–1980*. Maszynopis w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie, Pracownia Terenowa w Szczecinie.
- Kordyjalik S. 2022. *Kolejne pieniądze na zabezpieczenie zamku*. <www.zachod.pl/585642/kolejne-pieniadze-na-zabezpieczenie-zamku> [dostęp: 26 XI 2022].
- Kroman K. 1992. Dzieje architektury zamku od schyłku średniowiecza po czasy współczesne. W: *Zamek Książęcy w Szczecinie*. Szczecin.
- Kubach H.E. 1960. *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg*. Stuttgart. Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens 3.
- Kunisch J. 2010. Schwarzenberg, Adam Graf zu, W: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (red.), *Neue Deutsche Biographie* 24. Berlin, 21–22.

- Łopuch M., Łopuch W. 2020. Architektura założenia zamkowego w czasach książęcych (1346–1637). W: B. Igielska, J. Kochanowska, K. Pencarski, J. Rybkiewicz, R. Zdero (red.), *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie* 1. Szczecin, 43–89.
- Meinardus O. 1891. Schwarzenberg, Graf Adam zu. W: H. Schulze, G. Semper (red.), *Allgemeine Deutsche Biographie* 33. Leipzig, 779–784.
- Merian M., Zeiller M. 1652. *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae [...] das ist Beschreibung der Vornembsten und bekantisten Stätte vnd Plätze in dem [...] Churfürstenthum vnd March Brandenburg: vnd dem Hertzogtum Pommeren, zusamt einem doppelten Anhang. 1: Vom Lande Preussen vnnd Pomerellen. 2: Von Lifflande vnnd Selbigerberuffenisten Orten*. Franckfurt am Mayn.
- Müller M. 2004. *Das Schloss als Bild des Fürsten: herrschaftliche Metaphorik in der Residenzarchitektur des Alten Reichs (1470–1618)*. Göttingen.
- Neitmann K. (red.) 2006. *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens. Findbuch zum Bestand Rep. 9B des Brandenburgischen Landeshauptarchivs*. Frankfurt am Main.
- Nekanda-Trepka J. 2004. Średniowieczne początki zamku pojoannickiego w Słońsku. W: M. Glińska, R. Makała, K. Kroman (red.), *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i Nowej Marchii w średniowieczu. Materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius*, 7–8 czerwca 2002. Szczecin, 161–172.
- Nowakowski D. 2008. *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*. Wrocław.
- Piotrowska D. 2008. *Renesansowy zamek w Kostrzynie nad Odrą*. Kostrzyn nad Odrą.
- Piotrowska-Kuipers D. 2018. Das Küstriner Schloss. Motivwanderung im 16. Jahrhundert. W: R. Makała (red.), *Unbekannte Wege. Die Residenzen der Pommernherzöge und der verwandten Dynastien als Kunstzentren und Stationen künstlerischer Migration zwischen Reformation und Dreißigjährigem Krieg*. Schwerin, 127–145.
- Podruczny G. 2006. Kostrzyn i jego satelity. Brandenburskie fortyfikacje stałe w dorzeczu środkowej Odry od wojny 30-letniej po wojny śląskie. W: B. Myketow, K. Sanocka, M. Turek (red.), *Dziennik jeńca i inne szkice. Twierdza Kostrzyn w przeszłości*. Kostrzyn–Zielona Góra, 9–47.
- Radacki Z. 1963. *Zamek w Słońsku*. Maszynopis w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie, Pracownia Terenowa w Szczecinie.
- Radacki Z. 1973. Zamki książęce Księstwa Zachodnio-Pomorskiego. W: Z. Świechowski (red.), *Sztuka Pomorza Zachodniego*. Warszawa, 139–180.
- Radacki Z. 1976. *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*. Warszawa.
- Radacki Z. 2006. Średniowieczne zamki na Pomorzu Zachodnim. Suplement do monografii z 1976 roku. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 2/3 (2005/2006), 2, 5–48.
- Ronnes H. 2012. An Archaeology of the Noble House. The Spatial Organisation of Fifteenth- and Sixteenth-Century Castles and Country Houses in the Low Countries and the Privacy Debate. *Medieval and Modern Matters* 3, 135–163. DOI: 10.1484/J.MMM.5.102021.

- Schleinert D. 2007. Der Schloßbrand von 1557 und seine Folgen. Zur Baugeschichte der Wolgaster Residenz unter Herzog Philipp. *Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 45/2, 20–27.
- Schumann D. 2005. Von der Kastellburg zum Schloss. Aspekte des mittelalterlichen Burgenbaus in der Mark Brandenburg. W: M. Jager (red.), *Schlösser und Gärten der Mark: Festgabe für Sibylle Badstübner-Gröger*. Berlin, 19–34.
- Schumann D. 2006. Zamek i kościół joannitów w Słońsku. W: E. Jaworski, D. Handt, Z. Czarnuch, G. Kostkiewicz-Górska (red.), *Joannici i ich mistrz Jan Maurycy von Nassau-Siegen (1604–1679). Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Polsko-Niemieckie Stowarzyszenie Educatio Pro Europa Viadrina Stiftung Brandenburg Gorzów Wlkp. 9 października 2004*. Gorzów Wlkp., 49–66.
- Schumann D. 2017. *Sonnenburg/Słońsk*. Berlin. Schlösser und Gärten der Neumark / Zamki i ogrody Nowej Marchii 2.
- Skaziński B. 2011. *Zamek joannitów w Słońsku*. Słońsk.
- Turek-Kwiatkowska L. 1992. Inwentarze zamkowe z XVI i XVII w. W: J. Kochanowska (red.), *Zamek książęcy w Szczecinie*. Szczecin, 147–174.
- Völkel M. 2005. Silberkammer. W: W. Paravicini, J. Hirschbiege, J. Wettlaufer (red.), *Handbuch Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich 15.II-1: Bilder und Begriffe*. Ostfildern, 81–83.
- Vorpahl R. 1980. Krebs, Konrad (Kunz). W: Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (red.), *Neue Deutsche Biographie* 12. Berlin, 729.
- Voß G. 1927. *Die Stadt Cüstrin*. Berlin. Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg 7: Die Kunstdenkmäler des Kreises Königsberg (Neumark) 4.
- Wasilkiewicz K. 2018. Zarys dziejów baliwatu brandenburskiego joannitów do końca XVI w. Wpływ reformacji na jego funkcjonowanie. *Studia Europaea Gnesnensia* 18, 407–439. DOI: 10.14746/seg.2018.18.23.
- Werlich R.-G. 2003a. Barth [C.7.]. W: J. Hirschbiege, J. Wettlaufer (red.), *Handbuch Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich 15.I: Ein dynastisch-topographisches Handbuch*. Ostfildern, 37–39.
- Werlich R.-G. 2003b. Wolgast [C.7.]. W: J. Hirschbiege, J. Wettlaufer (red.), *Handbuch Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich 15.I: Ein dynastisch-topographisches Handbuch*. Ostfildern, 642–644.
- Wroński K. 2019. Zamek w Łagowie w świetle najstarszego inwentarza z 1533 r. *Rocznik Chojeński* 10, 37–61.
- Zedlitz-Neukirch L. von 1842. *Neues preussisches Adels-Lexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten von den in der preussischen Monarchie ansässigen oder zu derselben in Beziehung stehenden fürstlichen, gräflichen, freiherrlichen und adeligen Häusern : mit der Angabe ihrer Abstammung, ihres Besitzthums, ihres Wappens un der aus ihnen hervorgegangenen Civil- und Militärpersonen, Helden, Gelehrten und Künstler* 1, Leipzig.

Summary

This article attempts to identify better the spatial arrangement of the Renaissance phase of the castle of the Order of St John in Słońsk. The information from the sources (inventories and designs), supported by results of architectural research, helped to better understand the spatial arrangement between the first half of the 16th century when the residence was converted and the middle of the 17th century when it was destroyed. The preserved project of the reconstruction presumably was implemented to greater extent, and the form and complex spatial arrangement of the castle did not refer to knightly seats, but to ducal residences from the first half of the 16th century. This form combined Gothic features with early Renaissance i.e. a stair tower, a great hall and dining rooms (German: *Tafelstube*) opening onto the surrounding space. The individual areas were clearly separated, giving the former Gothic wing representative features, and the new one – more cosiness. The reconstruction also caused giving up the military role in favour of a residential and administrative one. Defensive structures were demolished, and only drawbridges, a river system and weapons gathered in the armoury symbolically represented defensive features.

Krzysztof Wroński
Uniwersytet Gdański
k.wronski88@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2848-1718

Mieszko Pawłowski

**Pieniądz zastępczy Szczecina
podczas Wielkiej Inflacji (1922–1923)
w świetle dokumentów prezydium rejencji szczecińskiej
przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie**
**Money substitutes in Szczecin during Hyperinflation (1922–1923)
in the light of Region of Stettin Presidium documents
stored in the State Archive in Szczecin**

Article: The article presents the issue of money substitutes in Szczecin (Province of Pomerania) during the Hyperinflation in 1922–1923. It examines related legal problems and shows the position of the state authorities regarding the issue of money substitutes. In the paper, the archives of the presidium department of the Stettin Region stored in the State Archive were used.

Keywords: economy, paper money, money substitute, money substitute having stable worth, Hyperinflation, Szczecin, Region of Stettin, Western Pomerania, Prussia, Germany
Słowa kluczowe: gospodarka, pieniądz papierowy, pieniądz zastępczy, pieniądz zastępczy o stabilnej wartości, Wielka Inflacja, Szczecin, rejencja szczecińska, Pomorze Zachodnie, Prusy, Niemcy

W zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie w serii akt byłego wydziału prezydyjnego rejencji szczecińskiej znajdują się liczne dokumenty ilustrujące historię pieniądza zastępczego w rejencji w czasie Wielkiej Inflacji¹. Ukazują one starania władz powiatowych, magistratów oraz niektórych instytucji prywatnych z centralnej części prowincji pomorskiej o zezwolenie na wydanie bądź o akceptację już wydanych pieniędzy zastępczych². Część tych dokumentów dotyczy pieniądza zastępczego Szczecina. Zachowały się pisma pruskiego

¹ Archiwum Państwowe w Szczecinie (APS), Rejencja Szczecińska (RS), I/8332–8334. Poszyt I/8334 nie ma numeracji kart. Karty bez zaznaczonego numeru strony, zwłaszcza jeśli zawierały raporty emitentów, z których przygotowywano zestawienia, np. dla pruskiego ministra handlu i przemysłu, znajdują się również w poszycie APS, RS, I/8332.

² W końcowych miesiącach inflacji było już niemal regułą, że najpierw drukowano pieniądze zastępcze, a dopiero później u prezydenta rejencji lub za jego za pośrednictwem u pruskiego ministra finansów oraz ministra finansów Rzeszy zabiegano o ich oficjalną autoryzację.

ministra handlu i przemysłu kierowane do prezydenta rejencji, za pośrednictwem którego odbywała się korespondencja z radą miejską oraz odpowiedzi magistratu wysyłane do ministerstwa. Pisma te, z których najwcześniejsze dotyczą bonów o charakterze kolekcjonerskim i odsłaniają kulisy sporu magistratu Szczecina z ministerstwem w sprawie emisji bonów, przedstawiają argumentację obu stron, interpretację prawną emisji, odniesienia do problemów na rynku pieniężnym i, jak się wydaje, dość typowy schemat działania obu urzędów. Treść korespondencji wskazuje na to, że zachował się komplet dokumentów przedstawiających zmagania miasta z ministerstwem w kwestii uznania legalności bonów komercyjnych z 1921 roku oraz większość pism dotyczących emisji pieniądza zastępczego w czasie Wielkiej Inflacji, w latach 1922–1923³. Dokumenty te, dotychczas niepublikowane, stały się podstawą dla niniejszej pracy. Wcześniejsze opracowania dotyczące pieniądza zastępczego Szczecina bazowały głównie na analizie samych zabytków, bez wykorzystania źródeł archiwalnych.

Rzesza Niemiecka poniosła szerokie konsekwencje udziału w pierwszej wojnie światowej (Łuczak 2004, 101–106; Czaplński, Galos, Korta 2010, 580–585). Należały do nich zaburzenia gospodarcze, dosięgające również rynku pieniężnego. Jeszcze przed włączeniem się Niemiec w działania wojenne zawieszono wymienialność banknotów na złoto, a z obiegu pieniężnego zaczęto eliminować monety kruszcowe⁴. Wraz z przedłużaniem się działań wojennych z obiegu zaczęły znikać najpierw drobne monety srebrne, a następnie wszelakie pieniądze metalowe wycofywane przez ludność pragnącą z jednej strony ukryć metale przed zachłanną machiną wojenną, z drugiej zaś zabezpieczyć głównie monety 10-fenigowe potrzebne do obsługi automatów elektrycznych i gazowych⁵ (Funk 2012, 7). Po kapitulacji – kiedy pojawiła się konieczność spłat gigantycznych reparacji wojennych – sytuacja na rynku pieniężnym skomplikowała się jeszcze bardziej. Mimo że Niemcy wyszły z wojny ze stosunkowo niską inflacją, to jednak kryzys gospodarczy w połączeniu z żądaniami reparacyjnymi oraz problemami społecznymi wytworzył sprzyjające środowisko dla jej dalszego

³ Nie natrafiono na oficjalne potwierdzenia dwóch znanych emisji z 23 i 25 X 1923 r. o wartości 5, 10, 20 i 100 mld marek (Sikorski 1995, I, 39–43, nr 31–35; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.e–l).

⁴ Kolejnym krokiem zmierzającym do ściągnięcia z rynku pieniężnego kruszcu, głównie złota koniecznego do zakupów surowców strategicznych w państwach neutralnych, było skłonienie obywateli do pozbywania się metali szlachetnych w zamian za pieniądze papierowe (Pawłowski 2020, 313–327).

⁵ W mieszkaniach, zwłaszcza czynszowych, znajdowały się automaty, które po wrzuceniu monety pozwalały korzystać mieszkańcom z określonej ilości gazu lub prądu, a z zamontowanych w nich zasobników inkasenci okresowo wybierali zgromadzone pieniądze. Aby w automatach zbyt długo nie zalegały potrzebne w obiegu monety, a także ze względu na stale zmieniające się ceny wspomnianych mediów, zamiast monet obiegowych zaczęto stosować specjalne żetony, możliwe do nabycia u dystrybutorów prądu lub gazu.

wzrostu (Łuczak 2004, 106–108). W wyniku dodruku banknotów, prowadzonego w celu zaspokojenia rosnących wydatków państwowych, a później również finansowania biernego oporu w zaanektowanym przez Francję i Belgię Zagłębiu Ruhry, doszło do gwałtownego spadku wartości marki (Czapliński, Galos, Korta 2010, 590, 592–593). Efektem tej dewaluacji był wzrost cen. Deprecjacja niemieckiej waluty skutkowała zaś stale rosnącymi kosztami importu towarów i surowców. Gwałtowność tego procesu była proporcjonalna do tego, jak w obiegu pojawiały się coraz większe ilości banknotów w coraz wyższych nominałach⁶. Mimo że na potrzeby rynku pieniężnego pracowały liczne drukarnie państwowe i prywatne, nie były one w stanie wyprodukować wystarczającej ilości pieniędzy potrzebnych w obiegu. Dla zapewnienia stałych i coraz większych dostaw środków płatniczych, o nominałach dostosowanych do aktualnych potrzeb rynku, konieczne stało się więc drukowanie pieniędzy zastępczych przez organy samorządowe. Do akcji tej stopniowo włączały się kolejne instytucje, a także firmy prywatne odczuwające braki fizycznego pieniądza. W konsekwencji od 1921 roku na rynek pieniężny Niemiec oprócz emisji oficjalnych trafiały kolejne partie różnorodnych pieniędzy zastępczych, z konieczności drukowanych, o sukcesywnie podwyższanych nominałach⁷.

O ile sam druk pieniędzy zastępczych – mimo odczuwanych braków w zapotrzeniu w materiały poligraficzne i konieczności szybkiej realizacji zleceń – nie nastęczał większych trudności, o tyle postawa władz państwowych wobec tej praktyki stawała się dla emitentów najpoważniejszym wyzwaniem. W czasie wojny i tuż po jej zakończeniu tolerowały one niewielkie emisje pieniędzy zastępczych niskich nominałów, zwłaszcza jeśli służyły usprawnieniu funkcjonowania drobnego handlu. Jednak w miarę rozkręcania się spirali inflacyjnej stanowisko urzędów państwowych, a zwłaszcza ministerstw odpowiedzialnych za politykę pieniężną i finanse państwa było coraz bardziej nieprzejednane. Niewątpliwie przyczynił się do tego masowy druk bonów skierowany na rynek kolekcjonerski, bujnie rozwijający się po ukazaniu się pieniędzy zastępczych. Bony te wprawdzie nie wchodziły na większą skalę (a czasem nawet wcale) na rynek pieniężny, same bowiem stanowiły przedmiot handlu, lecz mimo wszystko oficjalnie były środkiem płatniczym. Drukowane w znacznych ilościach, nagle wprowadzone do obiegu, spowodowałyby szkody trudne do oszacowania. Organy samorządowe emitujące takie pieniądze osiągały z tego tytułu

⁶ Traktowanie wzrostu cen w Republice Weimarskiej jako jedynej przyczyny wprowadzania do obiegu tzw. pustego pieniądza jest oczywiście pewnym uproszczeniem, koniecznym jednak dla lepszego zrozumienia procesów inflacyjnych i konsekwencji dodruku pieniądza papierowego.

⁷ Bony drukowano nie tylko na papierze. Sporadycznie używano również innych materiałów, takich jak: len, jedwab czy płytki aluminiowe. Pieniądze zastępcze produkowano też z różnych gatunków skóry, ze sklejki, a nawet zdobiono żalobnymi koronkami (Grabowski 2005, 5 n.).

konkretne zyski i w ten sposób ratowały swoje budżety nadwątlone przez wojnę i kryzys gospodarczy (Grabowski, Mehl 2009, 14–16). Żeby ukrócić ten proceder, oddalić wspomniane wyżej zagrożenie inflacyjne, a przede wszystkim wyeliminować z rynku pieniężnego wszelkie pieniądze zastępcze, 17 VII 1922 roku uchwalono Ustawę o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych (Reichsgesetzblatt 1922, 693–695). Od tego momentu pieniądze zastępcze podlegały unieważnianiu i wycofywaniu. Zakazany został też druk wydań kolekcjonerskich (Deutsche Bundesbank 1965, 172–174)⁸. Paragraf 3 dopuszczał jednak – w uzasadnionych przypadkach i za zgodą ministra finansów Rzeszy lub wyznaczonego przez niego organu – emisje obiegowych pieniędzy zastępczych (Deutsche Bundesbank 1965, 172). Już w kilka miesięcy po ukazaniu się ustawy rząd musiał się ugiąć pod naciskiem trudnej sytuacji na rynku pieniężnym i wynikającej stąd samowoli emisyjnej. Dekretem z 18 IX 1922 roku do obiegu dopuszczono pieniądze zastępcze, lecz ich produkcję obwarowano dodatkowymi przepisami, a przede wszystkim uzależniono od zgody organów centralnych⁹.

W akcję drukowania obiegowych pieniędzy zastępczych ponownie szybko włączyły się organy administracji lokalnej, głównie rady powiatowe i magistraty, dla których problem braku środków płatniczych był szczególnie uciążliwy – można zaryzykować twierdzenie, że bardziej istotny niż dla ministerialnej biurokracji. Takie działania podjęła również rada miejska Szczecina¹⁰. Wprowadziła ona do obiegu w latach 1921–1923 siedem inflacyjnych wydań

⁸ Kolekcjoner i twórca pierwszych katalogów bonów A. Keller uważał, że wspomniana tu ustawa niejako przy okazji „w ostatniej chwili uratowała kolekcjonerstwo pieniędzy zastępczych” (Grabowski, Mehl, 2009, 17).

⁹ W celu zapobieżenia kolejnej niuregulowanej fali emisji pieniędzy zastępczych minister finansów Rzeszy oświadczył 18 IX 1922 r., że będzie zatwierdzać wnioski o pozwolenie na ich wydawanie, jeśli na oprocentowane i zablokowane konto Towarzystwa Kredytowego Rzeszy w Berlinie (*Reichskreditgesellschaft m. b. H. in Berlin*) zostanie wpłacone zabezpieczenie odpowiadające wartości obiegowej bonów, pomniejszone o koszty ich produkcji. Kwota wartości nominalnej nie powinna przekraczać 1000 marek, a okres obiegu powinien wynosić tylko dwa miesiące. W świetle panującej sytuacji na rynku pieniężnym takie warunki były nie do zaakceptowania dla dużej liczby potencjalnych podmiotów emisyjnych (Deutsche Bundesbank 1965, 86; Müller 2010, 5–7).

¹⁰ Papierowy pieniądz zastępczy Szczecina stał się przedmiotem kilku prac. Były to głównie opracowania katalogowe i siłą rzeczy przeważnie niemieckojęzyczne. Te ostatnie ukazały się w serii pt. *Deutsche Notgeld*, poświęconej niemieckim pieniądzom zastępczym w ogóle (zob. literatura). O szczecińskich bonach kolekcjonerskich wzmiankował również w publikacji dotyczącej pieniądza pomorskiego Hans-Joachim Hoeveler (Hoeveler 2002, 117–121). W pracach polskich autorów temat ten najpełniej został opracowany w dwutomowym katalogu B. Sikorskiego *Pieniądz zastępczy Szczecina* (Sikorski 1995, I, 15–48), gdzie również znalazł się przegląd wcześniejszej literatury. Z publikacji o charakterze popularyzatorskim należy wspomnieć artykuł Romana Czerajka (2015).

papierowych pieniędzy zastępczych (Sikorski 1995, I, 33–46, nr 19–39), a w porozumieniu z Miejską Kasą Oszczędności (*Städtische Sparkasse*) także serię tzw. bonów o stabilnej wartości (Sikorski 1995, I, 46–49, nr 40–44; Keller 1976 [1954], 66, nr 432)¹¹. Miasto uczestniczyło również w wydaniach *stricto* komercyjnych, będących regułą w Niemczech w latach 1921–1922 (Sikorski 1995, I, 19–33, nr 5–18, Grabowski, Mehl 2009, 819–820, nr 1270.1–4).

Początek 1922 roku niewiele zmienił w sztywnym stanowisku władz państwowych, które zostało przyjęte w kwestii emisji pieniądza zastępczego jesienią poprzedniego roku. Władze lokalne miały jednak prawo przypuszczać, iż wobec postępującej inflacji i związanych z nią trudności w pozyskaniu fizycznego pieniądza oraz powszechności emisji zastępczych środków płatniczych postawa administracji centralnej będzie bardziej elastyczna. Tak też zapewne uważała rada miejska Szczecina, wydając swoją serię bonów. Była w błędzie. W dniu 31 I 1922 roku pruski minister handlu i przemysłu skierował do prezydenta rejencji pismo, w którym informował o komunikacie otrzymanym 17 I 1922 roku z Banku Rzeszy (*Reichsbank*). Bank zawiadomił, że magistrat Szczecina wydał zastępcze znaki pieniężne o nominałach 25, 50 i 75 fenigów na łączną kwotę 150 tys. marek¹². Magistrat (w osobnym, skierowanym do banku, a tutaj tylko wzmiankowanym piśmie) zajął stanowisko, że wydane przez niego bony nie są „obligacjami na okaziciela” czyli pieniędzmi *sensu stricto*, w związku

¹¹ Należy wspomnieć o trzech emisjach monet zastępczych Szczecina z lat 1917–1920 (Sikorski 1995, I, 10–15, nr 1–7; Funk 2012, 538–540, nr 552.1–6). Według zestawienia z 11 I 1921 r. przesłanego przez magistrat Szczecina prezydentowi rejencji szczecińskiej, a odnoszącego się do pisma z 23 III 1917 r., dotyczącego stanu wycofywania pieniądza zastępczego, z dwóch starszych emisji monet (1917 i 1918) w obiegu znajdowały się jeszcze sztuki: 5-fenigowe na kwotę 7 841,10 marek, 10-fenigowe na kwotę 7 428,50 marek, 50-fenigowe na kwotę 59 309,50 marek. Z nowej emisji z 1920 r. w obiegu miały znajdować się monety wartości: 5 fenigów na kwotę 9 995 marek; 10 fenigów na kwotę 43 220 marek i 50 fenigów na kwotę 257 650 marek (APS, RS, I/8332, 124). Kwoty dotyczące poszczególnych nominałów monet nowej emisji powtarzają się: 1. w raporcie magistratu z 3 VIII 1921 r. (APS, RS, I/8332, bez numeru strony), 2. w raporcie magistratu z 16 IX 1921 r., będącym odpowiedzią na pismo prezydenta rejencji z 24 V 1921 r., dodatkowo z określeniem daty ważności monet upływającej 31 XII 1922 r. (APS, RS, I/8332, 73), 3. w zestawieniu prezydenta rejencji przygotowanym dla pruskiego ministra handlu i przemysłu z 20 XI 1921 r. (APS, RS, I/8332, 78) oraz 4. w raporcie magistratu z 9 I 1922 r. (APS, RS, I/8332, 96). Ponadto magistrat Szczecina w 1917 r. wyemitował obiegowy bon wartości 50 fenigów, należący do tzw. drobnych pieniędzy (*Kleingeldschein*) (Sikorski 1995, I, 15, nr 1; Grabowski 2004, 831, nr S111). Według raportu magistratu z 11 I 1921 r. po czterech latach od wydania w obiegu miały się jeszcze znajdować te bony na kwotę 20 332,00 marek (APS, RS, I/8332, 124).

¹² Pismo dotyczy emisji „komercyjnych” bonów z tzw. serii portowej (z wizerunkami urzędzeń i nabrzeży portu szczecińskiego), z datą 1 V 1921 r. i prawem obiegu do 31 III 1922 r. (Sikorski 1995, I, 19–24, nr 5–8; Grabowski, Mehl 2009, 819, nr 1270.1).

z czym dla ich emisji nie musiał starać się o zezwolenie władz państwowych¹³. Jednakże w dalszej części tego pisma minister stwierdza, że „przedstawione mu do wglądu egzemplarze wprowadzonych do obiegu znaków pieniężnych należy za takie właśnie obligacje uważać. Ponadto, w sensie dosłownym, zasadniczo odpowiadają one banknotom Banku Rzeszy. Ale nawet w przypadku dezaprobaty jego opinii prawnej, rada miejska Szczecina i tak potrzebowałaby zgody na wydanie pieniędzy zastępczych”. Minister odwołał się do swojego dekretu z 3 V 1921 roku i polecił prezydentowi rejencji powiadomić radę miasta Szczecina, że „jej podstawa prawna dotycząca emisji znaków pieniężnych przekazana do Banku Rzeszy jest błędna” oraz zobligował do „wykazania troski o to, aby emisja ta została niezwłocznie wycofana z obiegu”. Minister zaznaczył ponadto, że samowolne wydawanie zastępczych znaków pieniężnych, w jakiegokolwiek formie, bez zgody władz państwowych, godzi w suwerenność monetarną Rzeszy. Minister polecił prezydentowi rejencji, aby ten zapobiegł wydostaniu się na rynek domniemanego kolejnego wydania bonów, które miało się znajdować w kasie miejskiej, oraz aby przekazał mu 2 egzemplarze okazowe z tego wydania (APS, RS, I/8332, 102)¹⁴. 10 II 1922 roku prezydent rejencji podpisał stosowne zarządzenie przesłane następnie do magistratu, do którego ten ustosunkował się w piśmie z 22 II 1922 roku podpisanym przez nadburmistrza Szczecina Friedricha Ackeramanna (APS, RS, I/8332, 103)¹⁵. Rada miejska wyjaśniła w nim powody emisji pieniędzy zastępczych, uznając je za zgodne z prawem i paragrafem 807 kodeksu cywilnego. Swoją decyzję magistrat umotywowował

¹³ Ponieważ ustawa o wydawaniu i wycofywaniu pieniędzy zastępczych jeszcze nie istniała (uchwalono ją 17 VII 1922 r.), obie strony odwoływały się do kodeksu cywilnego (*Bürgerliches Gesetzbuch*). Paragraf 807 kodeksu, na który powołuje się magistrat Szczecina, stanowi: „Jeżeli karty, żetony lub podobne dokumenty, w których wierzyciel nie jest wymieniony, są wydawane przez emitenta w okolicznościach, z których wynika, że zamierza on zobowiązać się posiadaczowi do świadczenia, wówczas stosuje się odpowiednio przepisy § 793 ust. 1 i §§ 794, 796, 797”. Z paragrafów tych nie wynika wprost konieczność uzyskania akceptacji władz. Jednocześnie paragraf 795 mówi: „Obligacje na okaziciela wyemitowane w kraju, obiecujące wypłatę określonej sumy pieniędzy, mogą być rozpowszechniane tylko za zgodą rządu. (...) Zgody wydaje centralny organ państwa (...). Obligacja wyemitowana bez zgody rządu jest nieważna (...) (!)” *Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896. Zweites Buch. Recht der Schuldverhältnisse. Zweiundzwanzigster Titel. Schuldverschreibung auf den Inhaber. Reichsgesetzblatt 1896, S. 195, Nr. 21.* <<http://www.koeblergerhard.de/Fontes/BGBDR18961900.htm>> [dostęp: 6 VI 2022].

¹⁴ To wspomniane przez ministra, a spoczywające jeszcze w magazynie urzędu miejskiego wydanie należało do tzw. serii z żaglowcami i wybitnymi osobistościami związanymi z historią Szczecina. Miało ono datę 1 VII 1921 i prawo obiegu do 31 III 1922 r. (Sikorski 1995, I, 24–28, nr 9–11; Grabowski, Mehl 2009, 819, nr 1270.2).

¹⁵ Friedrich Ackermann (1866–1931) – nadburmistrz Szczecina w latach 1907–1931; wcześniej radca miejski w Gdańsku i burmistrz w Rathenow. Kontynuował zapoczątkowany przez nadburmistrza Hermanna Hakena (1828–1916) rozwój przestrzenny Szczecina.

ogólnie znanym faktem nieustannego i nierozwiązywalnego braku drobnych pieniędzy na rynku, a dodatkowo powtarzającymi się monitami przedstawicieli sfery handlowej miasta, w szczególności Towarzystwa Szczecińskich Kolei Ulicznych (*Stettiner Strasse-Eisenbahn Gesellschaft*), które nalegało, aby za przykładem innych miast w ten właśnie sposób rozwiązać problem niedoboru drobnych pieniędzy. Magistrat stwierdził ponadto, że stanowisko prezentowane przez dyrekcję Banku Rzeszy, jakoby Szczecin był odpowiednio zaopatrzone w drobne pieniądze, jest błędne. Dyrekcja banku została zresztą poinformowana o rzeczonyj emisji pismem z 23 XII 1921 roku, a niedobór drobnego pieniądza był tak wielki, że wydane bony zostały całkowicie wyczerpane w ciągu kilku dni. Magistrat przytoczył następnie przykłady emisji takich miast rejencji, jak Anklam, Chociwel, Goleniów, Gryfino, Stargard, Penkun, Pyrzyce czy Świnoujście, które w stosunku do swoich potrzeb wydały relatywnie więcej papierowych pieniędzy zastępczych niż Szczecin. Wniosek Szczecina o zatwierdzenie emisji na jedynie 150 tys. marek mógł więc zostać uznany za uzasadniony. Bony miały obowiązywać do 31 III 1922 roku (a więc jeszcze nieco ponad miesiąc) i dlatego dla dobra publicznego magistrat prosił o zrewidowanie żądania natychmiastowego wycofania tych pieniędzy z obiegu (APS, RS, I/8332, 103). Raport zredagowany na podstawie pisma nadburmistrza F. Ackermanna, datowany na 5 III 1922 roku, został przesłany przez prezydenta rejencji do ministerstwa (APS, RS, I/ 8332, 104–107). Nie spowodował on jednak zmiany decyzji ministra. Z dokumentu z 13 III 1922 roku wynika, że odrzucił on w całości argumentację rady miejskiej Szczecina. Wspomniał w nim również o przygotowywanej nowej ustawie dającej mu urzędowe prawo do konfiskaty nielegalnych wydań pieniędzy zastępczych oraz stosowania w tej materii sankcji karnych (APS, RS, I/8332, 120)¹⁶. Prezydent rejencji kolejnym pismem z 19 III 1922 roku przekazał stanowisko pruskiego ministra handlu i przemysłu magistratowi, ten zaś pismem datowanym na 24 IV 1922 roku poinformował go, że ostatecznie zastosował się do zarządzeń ministra oraz prezydenta rejencji i dokonał wykupu wydanych pieniędzy (APS, RS, I/ 8332, 121). Rada miejska Szczecina, wykorzystując czas obiegu dokumentów i odwlekając ostateczną decyzję, osiągnęła to, co zamierzała. Utrzymała wydane bony na rynku, które ze względu na swój kolekcjonerski charakter nie mogły się znacząco przyczynić do usprawnienia

¹⁶ Mowa u uchwalonej 17 VII 1922 r. Ustawie o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych, która była nie tyle ustawą o wydawaniu, ile o trybie wycofywania z obiegu pieniędzy zastępczych i o sankcjach karnych dla tych, którzy ustawie się nie podporządkowali. Paragraf 12 tego dokumentu dawał możliwość konfiskaty nie tylko gotowych pieniędzy zastępczych, ale też wszelkich przedmiotów i urządzeń umożliwiających ich produkcję bez względu na to, czy były one własnością przestępcy (emitenta), czy tylko zostały użyte do realizacji jego zlecenia (Deutsche Bundesbank 1965, 172–174).

lokalnego obiegu pieniądza, ale przynajmniej na pewien czas poprawiły sytuację finansową miasta¹⁷. Deficyt w budżecie miasta musiał być jednak znacznie bardziej motywujący niż strach przed odpowiedzialnością karną, skoro magistrat w późniejszym czasie wprowadził na rynek jeszcze dwie emisje bonów kolekcjonerskich, które mogły obiegać do 31 VII 1922 roku, mimo że w kwietniu 1922 roku rada miejska zadeklarowała wycofanie całego nakładu¹⁸.

Władze Szczecina były aktywne na polu emisyjnym pieniądza zastępczego do końca jego istnienia. W listopadzie 1922 roku na podstawie zezwolenia ministra finansów Rzeszy do dwumiesięcznego obiegu wprowadzono dwa bony o wartości 20 i 100 marek. Wydanie opiewało na kwotę 100 mln marek (APS, RS, I/8332, 174, 178)¹⁹. Były to stare 20-markowe bony z emisji z 30 XI 1918 roku,

¹⁷ Emisje, o które magistrat Szczecina spierał się z Pruskim Ministerstwem Handlu i Przemysłu, należą do tzw. wydań seryjnych (*Serienscheine*), przeznaczonych bardziej do sprzedaży kolekcjonerom niż na potrzeby rynku pieniężnego. Rada miejska Szczecina nie była więc do końca szczerą w swojej dyskusji z ministerstwem.

¹⁸ Były to częściowo zmodyfikowane kolorystycznie wcześniejsze wydania. Serię portową opatrzone ponadto na stronie głównej czarnym nadrukiem: DAS GEBOT DER STUNDEN HAT MICH GEFUNDEN (w swobodnym tłumaczeniu: ‘porządek dnia znalazł mnie’, sens: ‘muszę zrobić to, co do mnie należy’) oraz wydrukowanymi w kolorze czerwonym datami wydania i ważności (Sikorski 1995, 28–30, nr 12–15; Grabowski, Mehl 2009, 820, nr 1270.3), a serię z żaglowcem i sławnymi szczecinianami – w zależności od nominalu – z fioletowym lub czerwonym nadrukiem: SO KNAPP DAS BROT / „SEEFAHRT IST NOT” (tak deficytowy jest chleb / [że] żegluga jest niezbędna) (Sikorski 1995, 30–33, nr 16–18; Grabowski, Mehl 2009, 820, nr 1270.4). Należy w tym miejscu wspomnieć, że w zbiorach Działu Numizmatyki Muzeum Narodowego znajdują się dwie ołowiano-miedziane matryce stron głównych bonów o nominalu 25 fenigów (MNS/Sf/581/1–2) z usuniętymi fragmentami dotyczącymi daty wydania i ważności bonu. Są to więc matryce służące do druku trzeciego wydania bonów kolekcjonerskich, na których usunięte informacje naniesiono za pomocą innej matrycy i w innym kolorze.

¹⁹ Sikorski 1995, I, 33–35, nr 19–22; Müller 2010, 588, nr 4465.1–5. Pismem z 7 XII 1922 r. rada miejska Szczecina poinformowała Towarzystwo Kredytowe Rzeszy w Berlinie (notatka do wiadomości prezidenta rejencji) o wniesieniu w Banku Rzeszy zabezpieczenia emisji pod postacią weksła skarbowego Rzeszy w kwocie wynoszącej 5,7 mln marek (APS, RS, I/8332, 180, 181). 1 III 1923 r. kasa urzędu miejskiego poinformowała ministra finansów Rzeszy (notatka do wiadomości prezidenta rejencji) o przekazaniu do zbiorów „gabinetu numizmatycznego” (rodzaj archiwum przy Ministerstwie Finansów Rzeszy) dwóch 100-markowych bonów, a ponieważ emisja została wycofana zgodnie z wytycznymi, poprosiła o zwrot wniesionego zabezpieczenia (APS, RS, I/8332, 182). Prawdopodobnie również tej emisji dotyczy skarga rady miejskiej z 23 IX 1922 r. do nadburmistrza Ackermanna na opieszałość urzędników rejencji. Rada miejska postanowiła 14 IX wydać pieniądze zastępcze na kwotę 20 mln marek. Sprawa była bardzo pilna. Wszystkie dokumenty były gotowe 18 IX i dostarczone do urzędu rejencji. Mimo to jeszcze 22 IX sprawa nie była załatwiona. Gdyby wszystko przebiegało jak należy, od 1 X można by było wydawać bony, ponieważ druk był przygotowany (APS, RS, I/8332, 183). Tymczasem nastąpiło półtoramiesięczne opóźnienie w wydaniu bonów (ostatecznie otrzymały one datę 15 XI 1922 r.), a na starych egzemplarzach dokonywano pospiesznych nadruków w celu jak najszybszego wprowadzenia do obiegu nowych pieniędzy.

należące do tzw. bonów o dużych nominałach (*Großnotgeldscheine*), pierwotnie wydrukowanych w wartościach 5, 10 i 20 marek (Geiger 2010, 509–510, nr 510.01–03). Bony takie wydawano w Rzeszy w latach 1918–1921. Uważa się, że to właśnie te emisje zapoczątkowały inflację niszczącą później Niemcy²⁰. Po wycofaniu w połowie 1922 roku bony te zmagazynowano²¹, a przed powtórным użyciem jesienią część 20-markówek przedrukowano nowym nominałem, adekwatnym do postępującej inflacji.

18 VII 1923 roku Szczecin otrzymał od pruskiego ministra handlu i przemysłu telegraficzne zezwolenie na wydanie nowych inflacyjnych pieniędzy zastępczych na kwotę 100 mld marek w odcinkach do 5 mln (APS, RS, I/8333, 136)²², mimo że – jak wynika z późniejszego raportu magistratu – na lokalnym rynku pieniężnym musiała jeszcze funkcjonować przedrukowana emisja z listopada 1922 roku. Odtąd w obiegu znalazły się nowe nominały wartości 50, 100 i 500 tys. marek oraz 1 i 5 mln marek (Sikorski 1995, 35–39, nr 23–30; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.a–d). W raporcie z 15 IX 1923 roku przesłanym prezydentowi rejencji magistrat informował, że miasto cały czas zmagają się z problemem zabezpieczenia swoich dotychczasowych emisji – bony musiały mieć pokrycie wartości obiegowej. Ponieważ na zaproponowane formy zabezpieczenia wartości obiegowej nie zgodził się minister finansów Rzeszy, a w sierpniu 1923 roku doszło do kolejnej gwałtownej dewaluacji pieniądza, magistrat znalazł się w niezwykle trudnej sytuacji finansowej. Według wspomnianego raportu rada miejska Szczecina do 15 IX 1923 roku wydała bony o nominale: 1) 5 mln marek na kwotę 262 mld; 2) 1 mln marek na kwotę 738 mld; 3) 500 tys. marek na kwotę 142 mld 950 mln; 4) 100 tys. marek na kwotę 32 mld 650 mln; 5) 50 tys. marek na kwotę 1 mld 330 mln. Razem wydrukowano bonów na kwotę 1 bln 176 mld 930 mln (= 1 176 930 000 000)

²⁰ W ciągu kilku miesięcy masa pieniężna cyrkulująca w Niemczech powiększyła się o ok. 4–5 miliardów marek, wielu emitentów wyszło bowiem poza ramy oficjalnego rozporządzenia i drukowało również bony jedno- i dwu- oraz 50- i 100-markowe (Geiger 2010, 7–8).

²¹ Było to zgodne z sugestią niemieckich władz krajowych (przewidujących kolejne perturbacje monetarne), np. Ministerstwa Gospodarki Saksonii w Dreźnie w piśmie z dnia 26 VI 1919 r. (Geiger 2010, 6). Na początku 1923 r. magazynowanie wycofywanych bonów w celu powtórnego użycia podczas niedoborów pieniądza stało się też oficjalnym zaleceniem pruskiego ministra handlu i przemysłu (APS, RS, I/8332, 201). W piśmie z 6 IV 1923 r. rada miejska Szczecina informuje prezydenta rejencji, że na wszelki wypadek będzie przechowywać umorzone i zwrócone bony 100-markowe, przedrukowane ze starych 20 marek, chociaż nie przewidywało się ich wprowadzenia do obiegu (APS, RS, I/8332, 204).

²² Latem 1923 roku w związku z rosnącą inflacją i gwałtownie zmieniającym się zapotrzebowaniem na środki płatnicze Ministerstwo Finansów Rzeszy decyzję o wydaniu pozwolenia wysłało za pomocą telegramu, a dopiero później do urzędu rejencji docierało wysłane pocztą zasadnicze pismo opatrzone znakiem podawczym.

marek²³. Do obiegu do połowy września wprowadzono pieniądź zastępczy wartości 1 bln 160 mld marek. Ponieważ minister finansów Rzeszy dekretem z 14 VIII 1923 roku autoryzował bonu na kwotę 100 mld²⁴, na autoryzację czekało jeszcze aż 1 bln 076 mld 930 mln marek już wydrukowanych pieniędzy. Z 1 bln 160 mld marek będących już w obiegu, obligacjami skarbowymi (*Schatzanweisung*) zdeponowanymi w lokalnej centrali Banku Rzeszy pokryto 915 mld marek w bonach. Miasto wprawdzie posiadało jeszcze 100 mld marek w obligacjach skarbowych, lecz pieniądze te musiały pozostać w kasie miejskiej ze względu na nieoczekiwane wydatki, których w związku z wyżej opisaną sytuacją wkrótce oczekiwano. W sumie poza wspomnianymi 100 mld z 18 VIII 1923 roku nie została jeszcze pokryta (a więc nieposiadająca zezwolenia) kwota 145 mld marek znajdująca się już od dawna w obiegu (APS, RS, I/8334). Mimo to prezydent rejencji, będąc świadomym tragicznej sytuacji finansowej i gospodarczej miasta oraz wierząc w obietnice pozyskania pełnego zabezpieczenia, udzielił magistratowi 25 IX 1923 roku autoryzacji całej dotychczasowej emisji w kwocie 1 bln 176 mld 930 mln marek, w tym bonów w odcinkach 500 tys., 1 mln i 5 mln marek, będących najwyższymi obiegającymi wówczas nominalami (APS, RS, I/8334)²⁵. W archiwaliach nie natrafiono na ministerialne zezwolenia dla znanych emisji z 23 X (bonu o nominale 50 mld marek) i 25 X 1923 roku (bonów o wartości 10, 20 i 100 mld marek) (Sikorski 1995, I, 39–43, nr 31–35;

²³ Należy podkreślić, że używano – charakterystycznej dla większości krajów europejskich (także Polski) – tzw. długiej skali liczebników głównych będących potęgami tysiąca, gdzie 1 mln (milion) = 1000 tys., 1 mld (miliard) = 1000 mln, 1 bln (bilion) = 1000 mld, a 1 bld (biliard) = 1000 bln. W krajach anglojęzycznych stosuje się natomiast tzw. krótką skalę, w której nie występuje seria liczebników typu *miliard*, *biliard*. Zgodnie z tą skalą 10⁹ (tysiąc milionów) to nie miliard (jak w skali długiej), lecz bilion, a 10¹⁵ to nie biliard, lecz kwadrylion. Między innymi nieświadomość tych różnic nomenklaturowych legła u podstaw zafałszowanej oceny niemieckiej inflacji w świecie anglosaskim (tzn. jej niedoszacowaniu).

²⁴ APS, RS, I/8333, 42.

²⁵ Brudnopisy pism prezydenta rejencji do magistratu i do pruskiego ministra handlu i przemysłu z 25 IX 1923 r. Prezydent rejencji udzielił zezwolenia na emisję na podstawie okólnika z 11 VIII 1923 r. wydanego przez pruskiego ministra handlu i przemysłu, który chwilowo zezwolił prezydentem rejencji na wydawanie w wyjątkowych wypadkach tymczasowej (na dwa lub trzy miesiące) zgody na emisje pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/ 8333, 5). Por. także telegram ministra spraw wewnętrznych do prezydenta rejencji z 15 VIII 1923 r., w którym potwierdza się decyzję pruskiego ministra handlu i przemysłu o upoważnieniu prezydentów rejencji do wydawania tymczasowych zezwoleń związkom gminnym na emisje pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/ 8333, 6), oraz komentarz pruskiego ministra handlu i przemysłu odnośnie do interpretacji telegraficznego okólnika z 11 (błąd kancelarii, powinno być 10) VIII 1923 r. – pismo datowane na 23 VIII 1923 r. (APS, RS I/ 8333, 10). To uprawnienie prezydentów rejencji zostało jednak zakwestionowane przez pruskiego ministra finansów, który przejął nadzór nad emisjami pieniędzy zastępczych w październiku 1923 r. W jego szczegółowej instrukcji z 17 X 1923 r. znalazły się też aktualne zasady wydawania pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/ 8333, 137).

Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.c–l)²⁶. 12 XI 1923 roku Szczecin otrzymał kolejne zezwolenie na wydanie bonów w kwocie 50 miliardów marek (1 bld = 10 000 000 000 000 000) w odcinkach po 1 bld (APS, RS, I/8333, 112, 135)²⁷, a 13 XI 1923 roku następne – na 89 bld marek w odcinkach po 500 mld (APS, RS, I/8333, 110–111, 130)²⁸. 23 XI 1923 roku nadprezydent prowincji pomorskiej na podstawie dekretu pruskiego ministra finansów z 17 XI 1923 roku (APS, RS, I/8333, 137–139) zwrócił się do prezydentów rejencji pomorskich o szczegółowy raport w sprawie ilości pieniędzy zastępczych obiegających na terenie każdej z rejencji (APS, RS, I/8333, 140). Według tego spisu do dnia 1 XI 1923 roku

²⁶ Nie jest wykluczone, że podstawą dla tych dwóch wydań była jedynie zgoda prezydenta rejencji, której śladem jest zachowany w aktach brudnopis telegramu do pruskiego ministra handlu i przemysłu z 24 X 1923 r., informujący, że między innymi magistratowi Szczecina udzielono tymczasowego zezwolenia emisyjnego w wymaganym (przez magistrat) zakresie, aby nie dopuścić do przestoju w transakcjach płatniczych (APS, RS, I/8333, 78). Niepewności dodaje fakt umieszczenia na marginesie pisma dopisku ołówkiem: „Szczecin chce około 23 000 złotych marek”. Data telegramu zbiega się z uchwaloną 26 X nowelizacją Ustawy o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych z 17 VIII 1922 r., umożliwiającą emisję pieniędzy zastępczych o stabilnej wartości denominowanych w złotych markach i fenigach. Być może więc projekt wydania miejskich pieniędzy zastępczych o stabilnej wartości narodził się w Szczecinie znacznie wcześniej w stosunku do ich emisji (16 XI 1923).

Co ciekawe, istnieje również formularz zezwolenia ministra finansów Rzeszy z 29 IX oraz pismo pruskiego ministra handlu i przemysłu datowane na 5 X 1923 r., akceptujące emisję pieniędzy zastępczych w całościowej kwocie 1,1 bld marek w odcinkach po 100 mln (APS, RS, I/8333, 73, 75). Jest to zagadkowe, ponieważ ani Sikorski, ani przed nim Keller nie odnotowali istnienia takiego nominału. Być może mamy tu do czynienia z przyznaną, ale niezrealizowaną emisją bonu mającego być łącznikiem między wartością 5 mln z początków sierpnia a 10 mld z końca października 1923 r. Najbardziej prawdopodobną przyczyną braku takiego bonu jest podważenie zasadności emisji przez galopującą inflację, wymagającą już pieniędzy o wielomiliardowych nominałach. Ta dynamika inflacji (hiperinflacji) widoczna jest również w brudnopisie telegramu z 11 XI 1924 r., adresowanego do ministra finansów Rzeszy. Prezes rejencji, powołując się na paragraf 13 nowelizacji Ustawy o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych z 17 VII 1922 r., dający ministrowi finansów Rzeszy prawo do przeniesienia swoich kompetencji w zakresie wydawania zezwoleń emisyjnych na inny organ, prosi ministra o pilne przekazanie mu swoich uprawnień, ponieważ kolejny spadek kursu marki spowodował gwałtowne zapotrzebowanie na środki płatnicze (APS, RS, I/8333, 90).

²⁷ Sikorski 1995, I, 44–46, nr 38–39; Keller 2004 [1958], 948, nr 4880.o–q.

²⁸ Sikorski 1995, I, 44, nr 37; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.n. Minister finansów Rzeszy powołuje się w piśmie z 23 XI na telegram z 12 XI, podczas gdy w rzeczywistości nosi on datę 13 XI 1923 r. Być może decyzja ministerialna o akceptacji obu listopadowych emisji zapadła 12 XI, a z niewiadomego powodu telegram autoryzujący bony wartości 500 mld został wysłany później. Wzmiankowany przez Kellera, a za nim przez Sikorskiego, bon wartości 100 mld marek z wydania listopadowego nie znajduje odzwierciedlenia w odnośnym zezwoleniu ministerialnym (Sikorski 1995, I, 43, nr 36; Keller 2004 [1958], 947, nr 4880.m). Prawdopodobnie część z żądanej kwoty rada miejska z własnej inicjatywy wydrukowała w odcinkach wartości 100 mld marek, traktując bon 500 mld jako maksymalny dopuszczalny nominał.

miasto Szczecin wyemitowało autoryzowanych bonów na kwotę 140000,2 bln marek (140 miliardów 200 miliardów), z których większość nadal była w obiegu (APS, RS, I/8333, 141)²⁹.

W efekcie hiperinflacji i wszechobecnej drożyzny jesienią 1923 roku doszło w Niemczech do załamania gospodarczego³⁰. Pobory, zwłaszcza uboższej części społeczeństwa, przestały gwarantować utrzymanie, a wypłacane wynagrodzenie musiało zostać wydawane od razu, ponieważ pieniądze dewaluowały się niemal natychmiast. W dużych miastach przestało funkcjonować zaopatrzenie, zwłaszcza w produkty spożywcze. Rolnicy nie chcieli sprzedawać żywności w zamian za bezwartościowe papierowe marki. Pod koniec października w Nadrenii i Westfalii doszło do rozruchów, a wyголоđniali ludzie spłądowali sklepy spożywcze. Dochodziło również do rabowania zbiorów rolnikom prosto z pól³¹. W takiej atmosferze 26 października została uchwalona kolejna nowelizacja Ustawy o wydawaniu i wykupowaniu pieniędzy zastępczych z 17 VII 1922 roku, umożliwiająca emisję tzw. pieniądza o stabilnej wartości (*wertbeständige Notgeld*), który nie traciłby siły nabywczej z dnia na dzień. Jego wartość nominalna wyrażona była w złotych fenigach (*Goldpfennig*) lub złotych markach (*Goldmark*), a ewentualny wykup gwarantowały zdeponowane w równoważnej kwocie bony skarbowe stabilnej wartościowo pożyczki Rzeszy Niemieckiej. Ich podjęcie z zablokowanego konta wymagało każdorazowo zgody ministra finansów Rzeszy (Deutsche Bundesbank 1965, 88–89, 174–175). Również Szczecin 3 grudnia w ramach wydawania pieniądza zastępczego o stabilnej wartości otrzymał od ministra finansów Rzeszy autoryzację emisji na kwotę 430 tys. złotych marek (APS, RS, I/8333, 151)³². Pieniądze o stabilnej wartości denominowane w złotych fenigach i w markach, posiadające również przelicznik dolarowy (1 dolar USA = 4,20 złotej marki), w zamyśle władz oraz emitentów miały przeciwdziałać całkowitej utracie zaufania ludności do tzw. papierowych marek. Jak wynika z przekazów źródłowych, społeczeństwo także i do tych pieniędzy

²⁹ Dla uświadomienia skali inflacji warto przytoczyć raport przygotowany 11 XI 1923 r. dla ministra handlu i przemysłu, co jest zastanawiające, ponieważ w październiku sprawy pieniędzy zastępczych przejął pruski minister finansów. Według tego raportu magistrat Szczecina do początków listopada wydał pieniądze zastępcze na kwotę 35 bln marek (APS, RS, I/8333, 92).

³⁰ O tragicznej sytuacji zaopatrzeniowej w pomorskich miastach, o braku gotówki, o stale rosnących cenach i wydatkach, o konieczności wydawania kolejnych pieniędzy zastępczych – przy braku możliwości wniesienia wymaganego zabezpieczenia wartości obiegowej – oraz o próbach znalezienia dodatkowych źródeł dochodów (m.in. poprzez wprowadzanie nowych podatków) w pismach do prezydenta rejencji informują magistraty Kamienia Pomorskiego (7 IX 1923), Stargardu (8 IX 1923), Polic (10 IX 1923), Świnoujścia (5 X 1923) oraz rada powiatu Pyrzyce (6 IX 1923) (APS, RS, I/8334).

³¹ Keller 1976 [1954], 3.

³² Sikorski 1995, I, 46–49, nr 40–44; Keller 1976 [1954], 66, nr 432. Według raportu prezydenta rejencji z 1 XII 1923 r. miasto Szczecin miało wtedy pozwolenie na wydanie 200 tys. złotych marek (APS, RS, I/8333, 141).

odnosiło się jednak z rezerwą, zwłaszcza że nie akceptował ich np. Bank Rzeszy (APS, RS, I/8333, 170)³³.

Jesienią 1923 roku, gdy sytuacja gospodarki i społeczeństwa niemieckiego była krytyczna, członkowie rządu uznali, że jedynie radykalne posunięcie uratuje państwo przed całkowitą zapaścią gospodarczą i chaosem finansowym. Rozporządzeniem z 15 X 1923 roku ustanowiono Niemiecki Bank Rentowy (*Deutsche Rentenbank*), ostatecznie powołany do życia 1 listopada, z prawem do emisji marki rentowej (*Rentenmark*) w proporcji ściśle określonej do wysokości kapitału zakładowego i z obowiązkiem przyjmowania jej w kasach publicznych (*Deutsche Bundesbank* 1965, 107–108, 177–179). Przy pomocy marki rentowej równej złotej marce, a odpowiadającej 1 bln marek papierowych, stworzono warunki dla długofalowej stabilizacji pieniądza. W związku z wprowadzeniem do obiegu nowej waluty minister finansów Rzeszy nakazał usunięcie z obiegu pieniędzy zastępczych, co prezydent rejencji przekazał magistratom i wydziałom powiatowym³⁴. Rada miejska Szczecina poinformowała prezydenta rejencji

³³ W piśmie z 13 I 1924 r. do ministra finansów Rzeszy prezydent rejencji – przy okazji prośby o odblokowanie zabezpieczenia emisji bonów o stabilnej wartości wydanych przez Kasę Poręczeńiową w Szczecinie (*Girozentrale Pommern*) – opisuje problemy z płatnościami przy pomocy tych pieniędzy. Oprócz Banku Rzeszy złotych marek nie akceptowały również kasy urzędów skarbowych i poczta. Odpowiedzią na pojawiające się odmowy osób fizycznych było wspomniane przez prezydenta rejencji zarządzenie wydane przez szefa niemieckiego Sztabu Generalnego (czyli władzę wykonawczą) generała Hansa v. Seecta (1866–1936) z 12 XI 1923 r., które groziło konsekwencjami karnymi każdemu, kto nie przyjmuje lub namawia innych do nieprzyjmowania pieniędzy o stabilnej wartości (*Deutsche Bundesbank* 1965, 177). Jak wynika z poprzedniego pisma, nie było ono jednak w pełni respektowane.

³⁴ Wycofywanie pieniędzy zastępczych w prowincji pomorskiej napotkało problemy natury organizacyjnej i formalnej. Zachowało się zawiadomienie prezydenta rejencji szczecińskiej adresowane do wydziałów powiatowych i magistratów, datowane na 26 I 1924 r. (wysłane do zainteresowanych 28 I), w którym zgodnie z zarządzeniem ministra finansów Rzeszy z 28 XII 1923 r. wycofywanie pieniędzy zastępczych na terenie Prus miało nastąpić w terminie 2–31 I 1924 r. Czas był więc stanowczo za krótki na taką operację (APS, RS, I/8333, 174). Interesujące jest również inne pismo prezydenta rejencji szczecińskiej, w którym konsultuje się on z prezydentami rejencji w Stralsundzie i Koszalinie, w sprawie – nie do końca dla niego jasnego – dekretu pruskiego ministra finansów z 9 I 1924 r. (APS, RS, I/8333, 171). Prezydent między innymi nie wie, czy ściągnięcie dotyczy (tylko) marek papierowych, czy (także) pieniądza o stabilnej wartości, ponieważ to o nim wspomina zarządzenie ministra finansów Rzeszy z 28 XII 1924 r., na które w swoim dekrete powołuje się pruski minister finansów (APS, RS, I/8333, 172). Obecnie jest oczywiste, że najpierw chciano wycofać inflacyjne marki papierowe. Należy jednak pamiętać, że urzędnicy działali w myśl otrzymanych zarządzeń i instrukcji, które – jak się okazuje – nie zawsze były jednoznaczne. Ostatecznie wycofanie pieniędzy zastępczych w rejencji szczecińskiej – przynajmniej oficjalnie – nastąpiło z końcem stycznia 1924 r., o czym prezydent rejencji poinformował pruskiego ministra finansów pismem z 2 II 1924 r. Identycznie datowane pismo zostało przesłane do naczelnego prezydenta prowincji pomorskiej z prośbą o przekazanie ministrowi finansów Rzeszy raportu ze ściągnięcia papierowych markowych pieniędzy zastępczych (APS, RS, I/8333, 175).

o wykonaniu zarządzenia pismem z 31 I 1924 roku. Kasa miejska twierdziła w nim, że zdecydowana większość bonów została już wycofana i że najpóźniej do 9 II 1924 roku operacja wykupu zostanie zakończona (APS, RS, I/8334). W obiegu pozostały jednak jeszcze miejskie pieniądze zastępcze o stabilnej wartości, lecz także i one zarządzeniem ministra finansów Rzeszy zostały później ściągnięte z obiegu³⁵. Magistrat Szczecina zawiadomił prezydenta rejencji o tym fakcie raportem z dnia 5 marca (APS, RS, I/8334)³⁶.

Marka rentowa była jednak tylko etapem przejściowym, mającym przywrócić społeczne zaufanie do papierowego pieniądza³⁷. Dnia 30 VIII 1924 roku uchwalono nową ustawę bankową, która pozbawiła Niemiecki Bank Rentowy prawa emisji środków płatniczych, nadając jednocześnie nową formułę starej instytucji – Bankowi Rzeszy (*Reichsbank*). Otrzymał on uprawnienia do regulowania obiegu pieniężnego na terenie całych Niemiec i wyłączne prawo emisji nowej oficjalnej waluty – marki Rzeszy (*Reichsmark*). Odtąd była ona jedynym prawnym środkiem płatniczym. Wszystkie inne pieniądze bank ściągnął z obiegu i zniszczył³⁸. Bank Rzeszy przeprowadził również wycofanie z obiegu marki rentowej i dokończył ściągnięcie inflacyjnych papierowych marek,

³⁵ Pismo ministra finansów Rzeszy do pruskiego ministra finansów z 21 I 1924 r. nakazujące wycofanie pieniędzy o stabilnej wartości w krajach niemieckich (w tym na Pomorzu) w terminie od 25 I do 24 II 1924 r. (APS, RS, I/8333, 176) oraz pismo prezydenta rejencji szczecińskiej adresowane do wydziałów powiatowych, magistratów i Pomorskiego Komunalnego Związku Żyrowego (*Kommunaler Giroverband Pommern*) datowane na 4 II 1924 r. (wysłane do zainteresowanych 7 II), informujące o wspomnianym terminie i o konieczności złożenia raportu do 25 II (APS, RS, I/8333, 177).

³⁶ Skutecznie przeprowadzona reforma walutowa oraz wdrożenie planu Charlesa G. Dawesa (1865–1951) (rozłożenie niemieckich reparacji wojennych na dogodne raty i udzielenie pożyczki w wysokości 200 mln dolarów na spłatę zobowiązań reparacyjnych) stworzyły dogodne warunki do odbudowy gospodarczej Niemiec oraz ich wzmocnienia finansowego, poprawy warunków pracy i ogólnych warunków życia społeczeństwa (Łuczak 2004, 117–126; Czaplinski, Galos, Korta 2010, 595–597). Skorzystał także Szczecin, dla którego po latach chaosu inflacyjnego i problemów budżetowych nastał czas względnej stabilizacji finansowej (Stelmach 1994, 694–698).

³⁷ Marka rentowa nie zniknęła jednak bezpowrotnie. Na początku drugiej wojny światowej, 5 IX 1939 r., wprowadzono banknoty o wartości 1 i 2 marek rentowych z datą 30 I 1937, jako substytut drobnego pieniądza. dwumarkówki mające prawo obiegu do 31 XII 1942 r. utrzymały się na rynku pieniężnym do powojennej reformy walutowej, czyli do 31 VIII 1948 r. (Deutsche Bundesbank 1965, 108).

³⁸ Nienaruszone prawo emisyjne pozostawiono jedynie czterem największym – aktywnym również podczas hiperinflacji – bankom prywatnym: Bankowi Badeńskiemu (*Badische Bank*), Bawarskiemu Bankowi Centralnemu (*Bayerische Notenbank*), Bankowi Saksońskiemu (*Sächsische Bank*) i Wirtemberskiemu Bankowi Centralnemu (*Württembergische Notenbank*). Wydawane przez nie banknoty nie odgrywały jednak większej roli w obrocie pieniężnym, a ich prawa emisyjne wygasły ostatecznie z dniem 31 XII 1935 r. (Deutsche Bundesbank 1965, 109, 112–113).

które wymieniano na marki Rzeszy w stosunku 1 bln marek papierowych = 1 marka Rzeszy. Operację tę ostatecznie zakończono 5 VII 1925 roku (Deutsche Bundesbank 1965, 109–110).

Bibliografia

Źródła

APS – Akta Rejencji Szczecińskiej, Wydział Prezydialny (dział I), 8832–8834, Archiwum Państwowe w Szczecinie.

Literatura

Czapliński W., Galos A., Korta W. 2010. *Historia Niemiec*. Wrocław.

Czerajek R. 2015. Niby pieniądze. *Szczeciner* 15, 18–31.

Deutsche Bundesbank 1965. *Das Papiergeld im Deutschen Reich 1871–1948*. Frankfurt am Main.

Funk W. 2012. *Die deutschen Notmünzen. Alle amtlichen Ausgaben und deren Varianten der Städte, Gemeinden, Kreise, Länder etc. (Neu bearbeitet und erweitert von Ralf Müller und Wolfgang Peitzer)*. Regenstauf.

Geiger A. 2010. *Deutsches Notgeld 3: Das deutsche Großnotgeld 1918–1922. Katalog aller Notgeldscheine im Nennwert von 1 bis 100 Mark*. Regenstauf.

Grabowski H.L. 2004. *Deutsches Notgeld 5, 6: Deutsche Kleingeldscheine: Amtliche Verkehrsausgaben 1916–1922*. Regenstauf.

Grabowski H.L. 2005. *Deutsches Notgeld 9: Notgeld der besonderen Art – Geldscheine aus Stoff, Leder und sonstigen ungewöhnlichen Materialien*. Regenstauf.

Grabowski H.L., Mehl M. 2009. *Deutsches Notgeld 1, 2: Deutsches Serienseine 1918–1922*. Regenstauf.

Hoewel J.H. 2002. *Die Münzgeschichte der Stadt Stettin*. Wien.

Keller A. 1976. *Das Deutsche Notgeld. Katalog das wertbeständige Notgeld (Goldnotgeld) 1923/1924. Zusammengestellt von Dr. Arnold Keller*. (Niezmieniony przedruk 2. wydania z 1954). München.

Keller A. 2004. *Deutsches Notgeld. Band 7, 8: Das Notgeld der deutschen Inflation 1923*. (Niezmieniony przedruk wydania z 1958). Regenstauf.

Łuczak C. 2004. *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990 I: Druga Rzesza i Republika Weimarska*. Poznań.

Müller M. 2010. *Deutsches Notgeld 4: Die Notgeldscheine der deutschen Inflation 1918–1922 von August 1922 bis Juni 1923*. Regenstauf.

Pawłowski M. 2020. Pozyskiwanie złota od ludności cywilnej w okresie I wojny światowej w świetle dokumentów Naczelnego Prezydenta Prowincji Pomorskiej w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 16, 313–327.

Reichsgesetzblatt 1922. *Gesetz über die Ausgabe und Einlösung von Notgeld. Vom 17. Juli 1922*. Nr 58. Teil I. Berlin. <https://de.wikisource.org/wiki/Deutsches_Reichsgesetzblatt_1922> [dostęp: 25 I 2022].

Sikorski B. 1995. *Pieniądz zastępczy Szczecina*. Katalog I–II. Piła.

Stelmach M. 1994. Ustrój i finanse miejskie. W: B. Wachowiak (red.), *Dzieje Szczecina III (1806–1945)*. Szczecin, 687–703.

Summary

The series of files of the former presidium department of the Stettin Region stored in the State Archive in Szczecin contain numerous documents illustrating the history of the money substitute in the Stettin Region during the Hyperinflation. Some of these documents concern money substitute in the capital city of the Region – Szczecin. The oldest documents reveal the story behind disputes between the city council and the Prussian minister of trade and industry over the issue of collector vouchers. The chronology and content of the correspondence indicate that a complete set of documents has survived showing the city's struggle with the ministry to recognise the legality of commercial bills from 1921 and most of the letters concerning the issue of money substitute during the Hyperinflation in the years 1922–1923. There were also references to older documents from the First World War, concerning Szczecin metal money substitute. The above-mentioned archives, so far unpublished, have been subjected to a substantive analysis.

One of the consequences of Germany's losing the First World War was a collapse of the German currency. Although the Reich emerged from the war with relatively low inflation, large amounts of money were required to deal with subsequent political, economic and social problems. The permanent shortage of cash was remedied by the successive printing of new banknotes of higher and higher denominations. In this way, at first slowly, and then faster and faster, inflation was pumped up, which reached its peak in the autumn of 1923. Even during the war, it turned out that there were no coins of low denomination in circulation. As the Reichsbank was not able to overcome this problem, local administrations and people running businesses issued on their own paper vouchers for scarce denominations. In 1921, the situation repeated itself, this time on a greater scale, with a large part of the vouchers aimed at the dynamically developing collectors' market. The German government tried to limit and hinder the issuance of money substitutes and force issuers to remove them from circulation. However, due to the ever-increasing demand for material money, state mints and printing houses as well as private plants cooperating with them quickly turned out to be inefficient in spite of their hard work. Thus, the printing of money substitutes was started by municipalities, local councils, larger industrial plants and other institutions. All these activities contributed to winding up the inflationary spiral.

The main city of the Province of Pomerania, Szczecin, also took part in the production of money substitutes – first coins, then collector's banknotes and circulating paper money. During the Hyperinflation, in addition to four issues of collector bills, the city council released seven issues of circulation of substitute money with denominations ranging from 20 marks in November 1921 to 1 trillion marks in November 1923. Then, together with the Municipal Savings Bank, also bills of stable worth were issued to amount to gold marks and pfennigs. In October 1923, a money reform began in Germany. Both official and substitute paper marks were withdrawn, followed by money of stable worth. In their place the so-called Rentenmark was introduced, which was replaced a few months later with the Reichsmark.

Mieszko Pawłowski
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.pawlowski@muzeum.szczecin.pl

Bogdan R. Przybyła

**Zmiany w krajobrazie kulturowym ziemi łobeskiej
po 1945 roku i ich wpływ na stan zachowania
dziedzictwa archeologicznego
(na podstawie badań nieinwazyjnych obszaru AZP 27-16)**

**Changes in the cultural landscape of the Łobez Land
after 1945 and their influence on the state of preservation
of the archaeological heritage
(based on non-invasive research of AZP 27-16 area)**

Abstract: The article presents changes taking place in the cultural landscape in the Łobez Land after 1945 in the context of socio-economic changes and their consequences for the security of the archaeological heritage.

Keywords: protection of monuments, cultural heritage, non-invasive research, Pomerania, Łobez Land

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, dziedzictwo kulturowe, badania nieinwazyjne, Pomorze, ziemia łobeska

Wprowadzenie

Kształtowanie krajobrazu kulturowego rozpatrywane jako oddziaływanie grup ludzkich na środowisko (Barford 2005, 382) ma charakter ciągły, a zmiany zachodzące w trakcie tego procesu wpływają bezpośrednio na stan zachowania dziedzictwa archeologicznego. Mechanizm ten, zainicjowany z chwilą pojawienia się pierwszych grup ludzkich, trwa nieprzerwanie do dziś.

W początkowym okresie presja na środowisko wczesnych społeczności paleo- i mezolitycznych realizujących gospodarke przyswajalną była nieznaczną. Wyraźna zmiana nastąpiła z początkiem rewolucji neolitycznej. Od tego czasu poza rozwojem rolnictwa i osadnictwa obserwujemy powstawanie monumentalnych budowli sakralnych, funeralnych, obronnych, a w późniejszych okresach sieci drogowej czy infrastruktury technicznej.

Przemiany zachodzące w krajobrazie kulturowym okupione były niszczeniem często cennych, istotnych dla poznania przeszłości zabytków (Chmielewski 1952, 10; Tuan 1987, 240; Kruk 2006, 9–10). W wyniku tego procesu

tylko nieliczne z nich przetrwały do czasów współczesnych, zostały rozpoznane, uznane za zabytki i objęte opieką prawną. Inne nadal czekają w terenie na odkrycie, nie mając żadnej ochrony, a o ich dalszym losie decyduje przypadek.

Rozwój techniczny sprawia, że zmiany, które w przeszłości wymagały dużego nakładu pracy rąk ludzkich i kolektywnego wysiłku, obecnie przy wykorzystaniu ciężkiego sprzętu zmechanizowanego mogą być dokonywane przez niewielką grupę ludzi, a nawet pojedynczego człowieka, w bardzo krótkim czasie. Proces przemian w otaczającym nas środowisku stał się niebywale dynamiczny. Nasuwa się więc pytanie, czy za współczesne zmiany w krajobrazie kulturowym nie zapłacimy – tak jak to miało miejsce w przeszłości – niszczeniem stanowisk archeologicznych. Czy typ gospodarki prowadzonej na danym terenie ma wpływ na bezpieczeństwo dziedzictwa archeologicznego?

W 2019 roku Łobeska Fundacja Archeologiczna przeprowadziła badania na obszarze AZP 27-16 w województwie zachodniopomorskim, w powiecie łobeskim. Ich przedmiotem była analiza zmian zachodzących w krajobrazie kulturowym w kontekście przemian społeczno-gospodarczych po 1945 roku oraz wykazanie zależności między stanem zachowania stanowisk archeologicznych a charakterem gospodarki prowadzonej na tym terenie. W badaniach tych wykorzystano metody oparte na teledetekcji: analizę danych lotniczego skanowania laserowego (dalej: ALS), fotografie lotnicze oraz prospekcję terenową (badania powierzchniowe) w zakresie weryfikacji nowo odkrytych stanowisk.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników badań oraz próba odpowiedzi na postawione powyżej pytania¹. Podjęcie takiego tematu podyktowane było chęcią zwrócenia uwagi na problem rosnącego zagrożenia dla bezpieczeństwa rozpoznanych i potencjalnych stanowisk archeologicznych. Wykazaliśmy przy tym, jak duże znaczenie mają obecnie metody teledetekcyjne w działaniach konserwatorskich oraz dla aktualizacji danych Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej: AZP).

Analizowany obszar położony jest we wschodniej części powiatu łobeskiego, w centrum województwa zachodniopomorskiego (ryc. 1). Jego łączna powierzchnia wynosi 21,5 km², z czego w gminie Łobez znajduje się 21,2 km², a w gminie Węgorzyno 0,3 km². Obszar ten w całości zlokalizowany jest w zachodniej części Pojezierza Drawskiego. Teren ten charakteryzuje się bardzo zróżnicowanym krajobrazem, uformowanym w okresie ostatniego zlodowacenia plejstocenijskiego, fazy pomorskiej zlodowacenia Wisły. Gleby na badanym obszarze

¹ Rezultaty badań, które są przedmiotem tego artykułu, opracowałem na podstawie pracy magisterskiej powstałej w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego pod kierunkiem dr. hab. Grzegorza Kiarszysa (Przybyła 2021).

zostały wykształcone na młodych utworach czwartorzędowych moreny czołowej utworzonej z piasków, żwirów i glin zwałowych z dużą domieszką głazów narzutowych. W większości występują tu gleby bielcowe słabo gliniaste o małej zawartości próchnicy należące do V i VI klasy bonitacyjnej. Na niewielkiej wschodniej części badanego terenu występują gleby wytworzone z piasków naglinowych zaliczane do III klasy (Kownas 1971, 12–13). Obszary rolne położone są w części zachodniej, na wschód od wsi Bonin oraz we wschodniej, wokół wsi Zajezerze. Teren centralny porastają lasy mieszane.

Metodyka i zakres badań

Wybór części obszaru AZP 27-16 jako miejsca badań podyktowany był wieloma względami. Teren położony jest na zachodnich rubieżach Polski, na tzw. Ziemiach Zachodnich, określanych też jako Ziemie Odzyskane. Został wcielony w granice państwa polskiego po zakończeniu drugiej wojny światowej. Podstawę gospodarki stanowi tu rolnictwo oraz leśnictwo, w konsekwencji czego zachodzące przemiany społeczno-gospodarcze po 1945 roku szczególnie mocno odbiły się na krajobrazie kulturowym. Omawiany obszar jest bardzo słabo rozpoznany pod względem archeologicznym. Nie był w przeszłości objęty żadnym systematycznym programem badawczym poza AZP. Duże zalesienie i urozmaicona topografia znacznie utrudniały prace w ramach tego projektu (jego metodyka nie sprawdzała się w takich warunkach), dlatego wiele cennych dla nauki stanowisk archeologicznych nadal czeka na swoje odkrycie. Autor tego artykułu jest szczególnie mocno związany z omawianym terenem. Obserwując od dziesięcioleci zmiany zachodzące w jego otoczeniu, zauważa, jak w ostatnim czasie przybrały one na sile, co potęguje obawy o bezpieczeństwo dziedzictwa archeologicznego.

Przemiany społeczno-gospodarcze na ziemi łobeskiej po 1945 roku

Okres powojenny należy podzielić na dwa zasadnicze etapy. Pierwszy rozpoczął się 30 V 1945 roku z chwilą przejęcia obszaru powiatu łobeskiego pod zarządek polski; drugi został zainicjowany zmianami ustrojowymi naszego państwa w 1989 roku i wejściem Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. W obu tych przedziałach czasowych dochodziło do istotnych zmian w krajobrazie kulturowym, cechowały się one jednak inną dynamiką i w odmienny sposób oddziaływały na bezpieczeństwo dziedzictwa archeologicznego.

Zmiany w krajobrazie kulturowym po 1945 roku

Krajobraz kulturowy na badanym obszarze po 1945 roku uległ zasadniczej zmianie. Wcześniej charakteryzowała go rozproszona sieć osadnicza. Poza wsią *Schönwalde* (Zajezerze) istniały w tym rejonie również osady *Luisenhof* i *Karolinenhof* (Budziszcze) oraz małe siedliska. Dwa z nich położone były na południowym zachodzie, na gruntach należących do Bonina, a jedno na północy, na ziemiach wsi Zajezerze.

W wyniku prowadzonej od czerwca 1945 roku deportacji ludności narodowości niemieckiej tereny te opustoszały i wymagały szybkiego zasiedlenia. Początkowo akcja osiedleńcza miała żywiołowy charakter. Przejmowano przede wszystkim gospodarstwa w dobrym stanie, zlokalizowane w pobliżu miast i tam, gdzie tworzyły się większe skupiska ludności polskiej. Stopień zasiedlania związany był również ze stanem zniszczeń, jakością gleb i strukturą gospodarstwa. Stan zniszczeń wojennych na badanym obszarze był stosunkowo niewielki – wynosił 8,9% (Mazurkiewicz 1971, 217). Poza tym Zajezerze, będące siedzibą gminy, miało dobrze rozwiniętą infrastrukturę, co sprzyjało sprawnej i szybkiej akcji osiedleńczej, podobnie jak w przypadku pobliskiego Budziszcza. Ogólnie pomimo przyływu ludności widoczny był wyraźny spadek zaludnienia w stosunku do okresu przedwojennego (Mazurkiewicz 1971, 206). Gospodarstwa rolne, rozproszone na całym tym obszarze, nie wytrzymały próby czasu. Położone z dala od większych skupisk ludności, nie gwarantowały bezpieczeństwa w trudnych czasach po zakończeniu działań wojennych. Ziemie do nich przypisane to najczęściej słabej jakości, nieurodzajne gleby V i VI klasy. Dojazd do gospodarstw zapewniały wyłącznie drogi gruntowe. *Luisenhof* oraz wszystkie pozostałe odległe osady nie zostały ponownie zamieszkałe. W większości przypadków ich ziemie – ze względu na niską jakość i zgodnie z nową polityką zalesiania uchwaloną w 1946 roku – w późniejszym okresie porósł las.

Akcja zalesiania

W wyniku zalesienia dużej części dawnych obszarów rolnych znacząco wzrosła powierzchnia terenów leśnych: z 20,2% w 1943 roku do 55% w 2019 (ryc. 2). Lasy nabrały przy tym zwartej i regularnego kształtu; wcześniej bowiem, przed 1943 rokiem, dla ziemi łobeskiej charakterystyczne były liczne małe śródpolne zalesienia i zadrzewienia. Występujące na obszarach pól zagajniki w znacznym stopniu ograniczały powierzchnie upraw. Wobec dużego zapotrzebowania na ziemię dla rolnictwa utrzymywanie takiego stanu wydawało się niezasadne i wymagało wyjaśnienia.

Na podstawie dawnych źródeł kartograficznych i danych pochodzących z lotniczego skanowania laserowego wskazano trzy główne powody utrzymywania

zadrzewień na terenach rolnych. Niektóre z nich występowały w otoczeniu małych zbiorników bądź też cieków; inne pozostawiano na obszarach niewielkich polodowcowych wzniesień, które ze względu swoje strome zbocza utrudniały lub wręcz uniemożliwiały prowadzenie prac rolnych; trzecią wreszcie grupę stanowiły zadrzewienia, na których na podstawie analizy archiwalnych map i danych pochodzących z lotniczego skanowania laserowego stwierdzono występowanie antropogenicznych form terenowych. Część z tych miejsc została oznaczona na mapach *Messtischblatt* sygnaturą przeznaczoną dla grobowców megalitycznych (ryc. 3), a w jednym przypadku również na mapie *Urmesstischblätter*² z 1834 roku, co potwierdza, że obiekty te znane były również w przeszłości.

Przeprowadzona następnie weryfikacja terenowa potwierdziła antropogeniczny charakter tych obiektów i na podstawie cech dystynktywnych zostały zinterpretowane jako domniemane cmentarzyska kurhanowe. Znaczna ich część położona jest na obszarze zalesionym, który według danych AZP stanowił pustkę osadniczą (ryc. 4). Rozprzestrzenienie tych stanowisk ma bardzo rozproszony, wyspowy charakter. Analiza kartografii historycznej wykazała natomiast, że na obszarach, gdzie gospodarka leśna kontynuowana była przynajmniej od końca XIX wieku, rozmieszczenie stanowisk archeologicznych jest równomierne i występują one w dużej liczbie. Lokalizacja kurhanów nie wykazuje związków z konkretnymi formami terenowymi, mają one zróżnicowane rozmiary i stan zachowania, co prawdopodobnie wynika z naturalnych procesów erozyjnych (ryc. 5). Na obszarach rolnych natomiast, w wyniku antropopresji, domniemane kurhany zachowały się wyłącznie na krawędziach zboczy dolin, mających peryferyjną lokalizację w stosunku do powierzchni pól (ryc. 6). Do czasów współczesnych przetrwały również te, które wyróżniały się znacznymi rozmiarami lub kamienną konstrukcją. Ich likwidacja wymagała zbyt dużego nakładu pracy, co uchroniło je w przeszłości przed zniszczeniem.

Wszystkie zlokalizowane w trakcie prowadzonych badań obiekty antropogeniczne położone były na obszarze śródpolnych zadrzewień lub lasów z okresu sprzed 1943 roku. Prowadzona po 1945 roku na tym terenie akcja zalesiania sprawiła, że miejsca te stopniowo weszły w skład areału należącego do Lasów Państwowych. Tylko niewielka ich część znalazła się na obszarze zalesionym będącym w rękach prywatnych, dwa natomiast, o których będzie mowa w dalszej części artykułu, pozostały na terenach rolnych.

W trakcie analizy pochodnych lotniczego skanowania laserowego w formie numerycznego modelu pokrycia terenu stwierdzono, że w miejscach dawnych zadrzewień, które w wyniku zalesiania prowadzonego po 1945 roku znalazły

² Na początku XIX wieku w armii pruskiej zaczęły powstawać mapy stolikowe w skali 1:25 000 oparte na instrukcji gen. F.K.F von Muffinga. Dla odróżnienia od późniejszych, w pełni nowoczesnych map – *Messtischblätter* – nazywane są obecnie *Urmesstischblätter*.

się na obszarach lasów, pozostawiono starodrzew (ryc. 7). Podobnych informacji dostarczyła przeprowadzona weryfikacja terenowa oraz analiza danych zamieszczonych na portalu Lasów Państwowych – Bank Danych o Lasach. Pozostawienie w trakcie zakładania upraw leśnych na tych obszarach istniejącego zadrzewienia miało istotne znaczenie dla bezpieczeństwa znajdujących się tam domniemanych stanowisk archeologicznych. Tylko w jednym przypadku w trakcie lustracji terenowej stwierdzono obecność rozoranych nasypów kurhanów. W brzdach nie stwierdzono obecności ceramiki, jedynie drobne fragmenty przepalonych kości. Były to mocno wypłaszczone kopce, trudne do rozpoznania dla osób nieposiadających odpowiedniej wiedzy.

Przemiany ustroju społecznego w Polsce po 1989 roku i wejście do UE

Na terenie objętym badaniami podstawę gospodarki stanowi rolnictwo i leśnictwo. Przemiany ustroju społecznego, jakie dokonały się w Polsce po 1989 roku, szczególnie mocno dotknęły tego typu rejony. Jednym z czynników była prywatyzacja Państwowych Gospodarstw Rolnych (dalej: PGR), w których posiadaniu znajdowało się 18% obszarów rolnych kraju (Halamska 2011, 5–25). W jej wyniku nastąpiły istotne zmiany w strukturze własności oraz sposobie użytkowania ziemi. Na bazie majątków restrukturyzowanych PGR-ów poprzez sprzedaż lub dzierżawę powstawały duże prywatne gospodarstwa rolne, część areалу natomiast została przeznaczona pod zalesienia (Poławski 2009, 69–82). Pomimo prowadzonych w okresie powojennym intensywnych prac zalesieniowych problem zwiększania lesistości kraju nie stracił na znaczeniu i w latach 1990–2007 był nadal realizowany. Po wejściu Polski do Unii Europejskiej w maju 2004 roku obserwowany był rozwój, umacnianie i modernizacja nowo powstałych wielkotowarowych gospodarstw rolnych. Przemiany te nie pozostały również bez znaczenia dla stanu zachowania dziedzictwa kulturowego.

Na obszarze będącym przedmiotem badań funkcjonowało w Zajeździu duże PGR należące do Kombinatu Państwowych Gospodarstw Rolnych w Łobzie. Decyzją wojewody szczecińskiego z dnia 10 X 1992 roku uległo likwidacji (R-pgr-0170/238/92, 1992), a majątek po nim przejęła Agencja Własności Rolnych Skarbu Państwa, dokonując jego restrukturyzacji. Na tej bazie powstało wielkotowarowe gospodarstwo rolne. Pozostała część gruntów rolnych została zbyta właścicielom indywidualnych gospodarstw, natomiast położone w północnej części badanego obszaru tereny o słabych glebach przekazano Nadleśnictwu Łobez i poddano zalesieniu.

Niemal wszystkie miejsca, w których znajdowały się odkryte w trakcie prowadzonych badań stanowiska archeologiczne, o których mowa była powyżej, zostały włączone w obszar nowo powstałych lasów. Dwa natomiast – położone

w okolicy wsi Zajezerze, oznaczone jako 1 i 2 (ryc. 8), z obiektami odznaczającymi się własnymi formami terenowymi – pozostały na polach należących do wielkotowarowego gospodarstwa rolnego.

Po wejściu Polski do Unii Europejskiej nastąpiły wyraźne zmiany w warunkach gospodarowania. Gospodarstwa rolne zostały objęte unijnym systemem wsparcia finansowego, a jednym z celów tego działania była modernizacja polskiego rolnictwa. Beneficjenci tych programów z pozyskanych środków zakupili nowoczesne maszyny i urządzenia do produkcji rolnej. Do użytku weszły kombajny i maszyny rolnicze współpracujące z urządzeniami do określania pozycji GPS, pozwalające na ich precyzyjne prowadzenie oraz dokładne określanie dawki nawozów i środków ochrony roślin (Józwiak 2012, 38). Znajdujące się na terenie pól stanowiska archeologiczne, mające własną formę terenową, mogły stanowić istotne utrudnienie w stosowaniu tego typu sprzętu.

Ich lokalizacja przy granicy pola prawdopodobnie wcześniej również utrudniała wykonywanie prac rolnych poprzednim gospodarzom. Obiekty te nie zostały zaewidencjonowane w trakcie prowadzonych na tym terenie w 1986 roku badań AZP. Nie zostały wpisane do rejestru zabytków ani gminnej ewidencji zabytków, dlatego nie podlegały żadnej ochrony prawnej. Znajdowały się natomiast na zadrzewionych obszarach, które z mocy prawa były chronione, co – jak się wydaje – w sposób pośredni zabezpieczało je przed zniszczeniem. Ochrona prawna drzew i krzewów rosnących poza lasami określona była przez bardzo restrykcyjne prawo, które z upływem czasu ulegało jednak stopniowej liberalizacji.

Zmiana Ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku i jej skutki

W polskim prawodawstwie powojennym powszechna ochrona prawna drzew i krzewów rosnących poza lasami początkami sięga Ustawy o ochronie przyrody z 1949 roku. Istotne zmiany wniosła druga Ustawa o ochronie i kształtowaniu środowiska z 1980 roku, wprowadzająca opłaty i kary pieniężne za usuwanie drzew i krzewów rosnących poza lasami. W 1991 roku regulacje prawne dotyczące tego zagadnienia przeniesiono do Ustawy o ochronie przyrody, którą następnie znowelizowano w 2004 roku (Habuda, Radecki 2015, 45–46). W całym tym okresie obowiązujące prawo stanowiło skuteczną ochronę drzew i krzewów rosnących poza lasami.

Do radykalnej zmiany doszło 16 XII 2016 roku w wyniku pierwszej nowelizacji Ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku (Dz.U. 2016, poz. 2149). Nowe regulacje prawne skupiały się przede wszystkim na problematyce usuwania drzew przez osoby fizyczne z nieruchomości stanowiącej ich własność. Wprowadzone zapisy wzbudzały tak wiele kontrowersji, że następne poprawki miały miejsce już 11 V 2017 roku (Dz.U. 2017, poz. 1074). Nowe, bardzo liberalne

regulacje w Ustawie o ochronie przyrody, zob. art. 83f ust. 1 pkt 3b, zezwalały na usuwanie drzew i krzewów w celu przywrócenia gruntów nieużytkowanych do użytkowania rolniczego (Dz.U. 2018, poz. 142). W tym przypadku nie było wymagane zezwolenie ani zgłoszenie chęci takiego działania (Cholewa 2018, 18).

Nowelizacja prawodawstwa miała znaczący wpływ na zmiany w krajobrazie kulturowym na badanym obszarze oraz bezpieczeństwo dziedzictwa archeologicznego. Od czasu uchwalenia nowych przepisów wycinka drzew i krzewów porastających obszary stanowisk archeologicznych niewpisanych do rejestru zabytków ani gminnych ewidencji zabytków nie wymagała pozwolenia. Analiza fotografii lotniczych obszarów, na których zlokalizowane były przedmiotowe stanowiska 1 i 2 (por. ryc. 8), uwidacznia postępującą destrukcję znajdujących się tam zabytków. W obu przypadkach były to antropogeniczne obiekty o własnej formie terenowej zinterpretowane jako domniemane kurhany różniące się budową. Obiekt 1 to kopiec o kamiennym wypełniku. Jego średnica określona na podstawie danych z lotniczego skanowania laserowego wynosiła ok. 12 m, a wysokość dochodziła do 0,4 m. Obiekt 2 to kopiec ziemny bardzo dużych rozmiarów: o średnicy ok. 25 m i wysokości dochodzącej do 4 m (ryc. 9). Położony na eksponowanym miejscu, na tle rozproszonych po tym terenie kurhanów dominował zarówno pod względem rozmiarów, jak i lokalizacji (ryc. 10). Obszary, na których były zlokalizowane oba te obiekty, porastał liściasty drzewostan, który do czasu nowelizacji Ustawy o ochronie przyrody w grudniu 2016 roku podlegał ochronie prawnej.

Na fotografiach lotniczych przedstawiających stan z marca 2018 roku, a więc po dziewięciu miesiącach od czasu ostatniej nowelizacji Ustawy o ochronie przyrody, sytuacja na stanowisku 1 nie uległa zmianie, natomiast na stanowisku 2 usunięty został drzewostan (ryc. 11). To działanie miało niewątpliwą związek z poluzowaniem przepisów dotyczących ochrony prawnej tego typu zadrzewień. Następne fotografie lotnicze tych obszarów pochodzą z maja 2018 (ryc. 12). Przedstawiają one usunięty drzewostan i kopiec domniemanego kurhanu ze stanowiska 1 oraz zniszczony monumentalny obiekt, o objętości przekraczającej 1 tys. m³ ze stanowiska 2.

Wyróżniki glebowe ujawniające się na fotografiach lotniczych wskazują miejsca lokalizacji zniszczonych kurhanów (ryc. 13). Zmiana prawa o ochronie przyrody, która – wydawałoby się – nie miała bezpośredniego związku z ochroną dziedzictwa kulturowego zadecydowała o losie zabytków będących istotnym elementem krajobrazu kulturowego.

Podsumowanie

Przedmiotem badań była analiza zmian zachodzących w krajobrazie kulturowym w kontekście przemian społeczno-gospodarczych po 1945 roku oraz

wykazanie zależności między stanem zachowania stanowisk archeologicznych a charakterem prowadzonej gospodarki i obowiązującym prawodawstwem. Otrzymane wyniki wskazują jednoznacznie na silne powiązanie tych procesów. Na obszarze badań, gdzie podstawę stanowi rolnictwo i leśnictwo, istotnym wskaźnikiem intensywności tych zmian jest stosunek powierzchni lasów do arealu rolnego. Wzrost wydajności produkcji rolnej z hektara i problemy demograficzne powodują szybkie odrolnienie i wyłączenie z produkcji gleb o niskiej jakości. Począwszy od 1945 roku na badanym obszarze obserwujemy redukcję sieci osadniczej oraz stały wzrost lesistości kosztem arealu rolnego. Rozrastające się w szybkim tempie obszary leśne objęły swym zasięgiem miejsca lokalizacji stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej. Współczesny las, który traktują jako wytwór kulturowy, stał się jednym z dominujących elementów krajobrazu badanego terenu. Nie ma w nim obecnie miejsca na naturalną sukcesję leśną, lecz prowadzona jest planowa polityka upraw, opracowana przez biura urządzania lasów, które w swych założeniach biorą pod uwagę również ochronę dziedzictwa kulturowego. Jak wykazały przeprowadzone w 2019 roku badania, na większości obszarów, na których znajdowały się stanowiska archeologiczne o własnej formie terenowej, pozostawiono starodrzew, co znacznie wpłynęło na ich dobry stan zachowania. Zabiegi agrotechniczne na terenie lasów przeprowadzane są wyjątkowo rzadko, raz na kilkadziesiąt lat, i tylko w niewielkim stopniu wpływają na erozję stanowisk archeologicznych.

Poczynione w trakcie procesu badawczego obserwacje potwierdzają bezpośredni związek między stanem zachowania stanowisk archeologicznych a typem gospodarki prowadzonej na danym terenie. Zarówno analiza faktów mających miejsce na obszarze badań po 1945 roku, jak i rozmieszczenie stanowisk archeologicznych na obszarach dawnych lasów i pól pozwalają stwierdzić negatywny wpływ gospodarki rolnej na stan zachowania stanowisk archeologicznych. Tam, gdzie zalesienie sięgało przynajmniej końca XIX wieku (co stwierdzono w trakcie badań na podstawie analizy kartografii historycznej), rozrzut stanowisk archeologicznych o własnej formie krajobrazowej jest równomierny i występujące w dużej liczbie. Lokalizacja kurhanów nie wykazuje związków z konkretnymi formami terenowymi. Obecnie mają one zróżnicowane rozmiary i stan zachowania, co prawdopodobnie wynika z naturalnych procesów erozyjnych. Nie stwierdzono również istotnych zniszczeń na tych obiektach, które w wyniku zalesień prowadzonych po 1945 roku zostały włączone do obszaru lasów. Na terenach rolnych natomiast, w wyniku antropopresji, domniemane kurhany zachowały się wyłącznie na krawędziach zboczy dolin, mających peryferyjną lokalizację w stosunku do powierzchni pól. Te, które ze względu na swe duże rozmiary bądź kamienną konstrukcję przetrwały do czasów współczesnych,

w wyniku modernizacji rolnictwa i wzrostu dostępności ciężkiego sprzętu po 1989 roku w skutek celowego działania uległy kompletnej destrukcji.

Istotne znaczenie w tym procesie miała zmiana Ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku. Niewpisane do ewidencji stanowiska archeologiczne nie miały żadnej ochrony prawnej. Ich jedynym zabezpieczeniem był porastający je drzewostan chroniony z mocy prawa ustawą z 2004 roku. Jej nowelizacja z grudnia 2016 roku, z późniejszymi zmianami, dała swobodę usuwania krzewów i drzew rosnących na obszarach rolnych. Późniejsze rozporządzenie wprowadzające pewne obostrzenia niewiele zmieniło. Analiza fotografii lotniczych przedstawiona w tej pracy pozwoliła prześledzić postępującą destrukcję stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej zlokalizowanych na obszarze pól. Wykazała ona w sposób jednoznaczny bezpośredni związek dokonanych zniszczeń ze wzrostem usprzętowania wsi oraz zmianami w prawodawstwie.

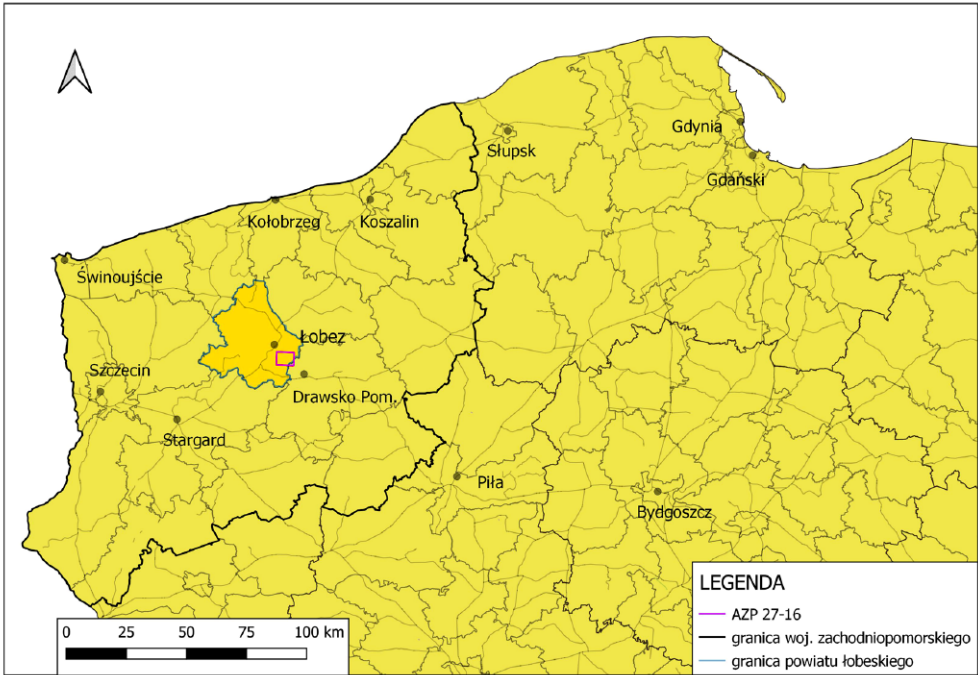
Połączenie różnych metod badawczych dało możliwość odkrycia wielu obiektów antropogenicznych o własnej formie terenowej, które w trakcie prowadzonych w 1986 roku badań AZP nie zostały rozpoznane i zaewidencjonowane. Obszary, które zgodnie z danymi AZP stanowiły pustkę osadniczą, w rzeczywistości obfitowały w stanowiska o własnej formie terenowej, zinterpretowane na podstawie cech dystynktywnych jako cmentarzyska kurhanowe. Przyjęta w badaniach AZP metoda powierzchniowa nie sprawdza się na terenach o bujnej wegetacji i jej wyniki dają niepełny, a często i przekłamany obraz. Problem ten jest o tyle istotny, że dane AZP stanowią podstawę do wydawania decyzji lokalizacyjnych przyszłych inwestycji. Są też podstawą wpisu stanowisk archeologicznych do gminnych ewidencji zabytków lub do rejestru zabytków celem objęcia ich ochroną prawną. Dane zebrane w ramach programu AZP były niekompletne, naraziło to nierozpoznane stanowiska archeologiczne na zniszczenie. Do takich wniosków prowadzą również rezultaty analizy zaprezentowane w niniejszej pracy. Niezbędne wydaje się uruchomienie drugiej fazy programu AZP, która dzięki wykorzystaniu nowych metod badawczych będzie się cechowała znacznie większą skutecznością.

Zakres badań będących podstawą tego opracowania ograniczony był do obszaru AZP 27-16, należy jednak powiedzieć, że do podobnych zniszczeń dziedzictwa archeologicznego dochodzi również w innych rejonach kraju. Zjawisko to dotyczy zarówno domniemanych stanowisk archeologicznych, jak również tych już wpisanych do ewidencji. Jako przykład można wskazać zniszczony kurhan w miejscowości Krześnica, gmina Dębno, AZP 46-7/90 czy grobowiec megalityczny w miejscowości Rzechcino, gmina Potęgowo, AZP 8-33/14. Oba stanowiska, podobnie jak te opisane powyżej, zlokalizowane były na terenie rolnym i porastał je bujny drzewostan. Kurhan z Krześnicy został rozpoznany i zaewidencjonowany w czasie badań w ramach AZP przez Jacka Wierzbickiego

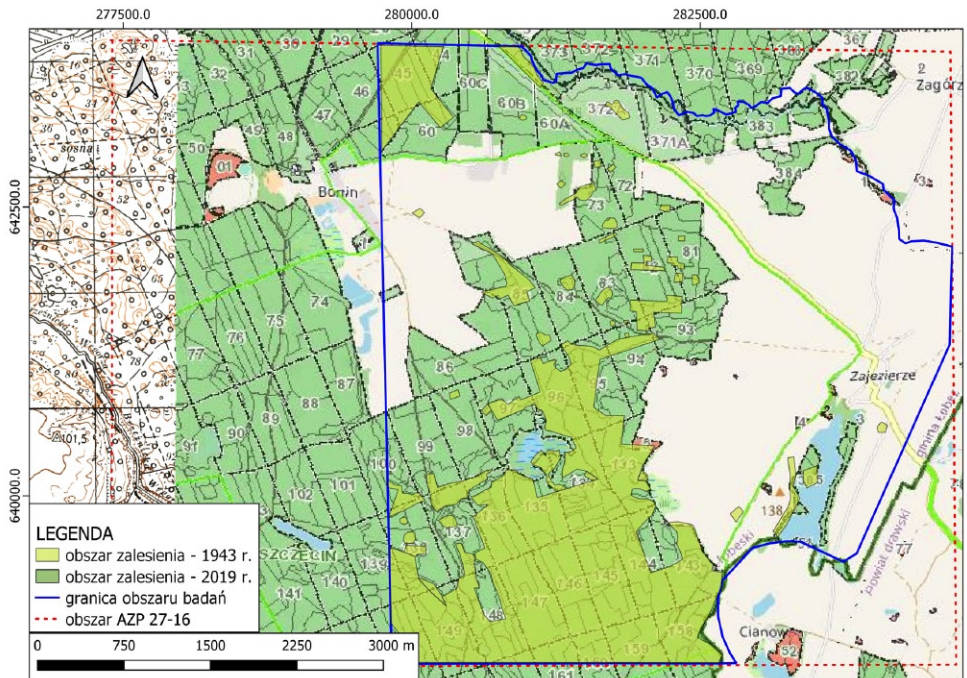
w 1986 roku (AZP 46-7/90). Autor Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego podaje, że samotny kurhan (?) na szczycie wzniesienia był bardzo dobrze widoczny, miał ok. 7 m długości i 1,5 m wysokości, porastał go akacjowy drzewostan. Grobowiec megalityczny z Rzechcina odkryty został natomiast w trakcie badań terenowych przez Dobrochnę Jankowską w 1982 roku (AZP 8-33/14). Była to trapezowata konstrukcja o wymiarach ok. 35 m długości i 9 m szerokości czoła (Wiktorzak 2019, 230–231). Na podstawie analizy fotografii lotniczych można stwierdzić, że do zniszczenia tych stanowisk archeologicznych doszło w analogiczny sposób jak opisanych powyżej z obszaru AZP 27-16 i miało to związek z modernizacją rolnictwa i dokonanymi w latach 2016–2018 zmianami w Ustawie o ochronie przyrody z 2004 roku.

Nowoczesna uprawa roli wymaga równych regularnych pól. Utrudnieniami są nie tylko wyniosłe formy terenowe, ale również wszelkie małe, często antropogeniczne zbiorniki wodne, nierzadko związane ze średniowieczną lub nowożytną siecią osadniczą. Współczesne polskie gospodarstwa rolne są w dużym stopniu nasycone ciężkim sprzętem mechanicznym, który z łatwością usuwa wszelkie tego typu przeszkody terenowe. W rezultacie tych działań otrzymujemy „piękne”, równe i zadbane pola. Tracimy jednakże wiele stanowisk archeologicznych i obserwujemy zmiany krajobrazu kulturowego, który podlega przecież ochronie.

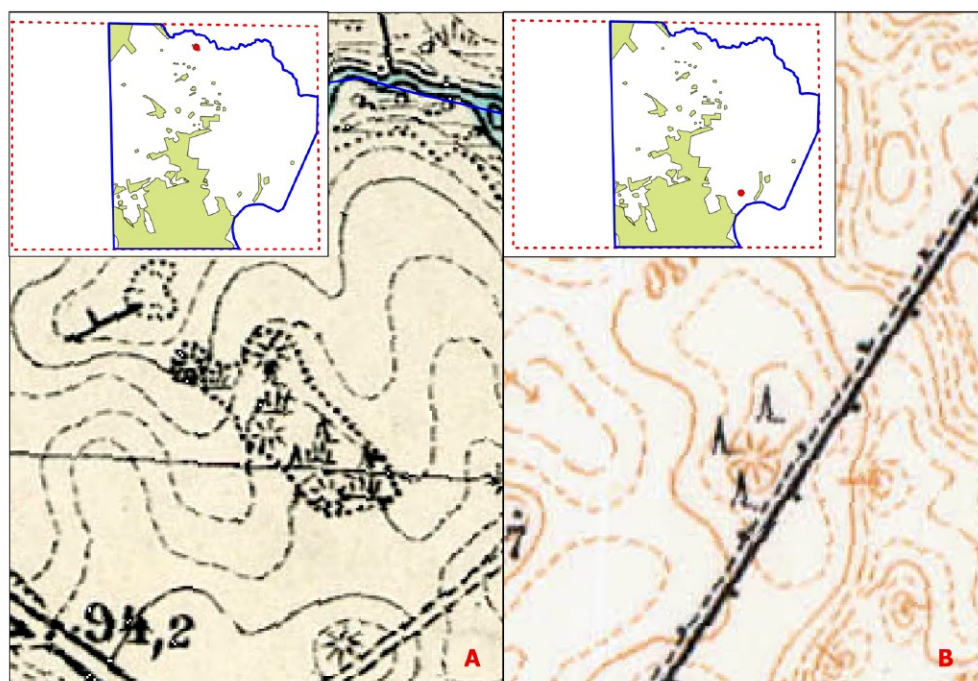
Opisany tu problem niszczenia stanowisk archeologicznych na obszarach rolnych ma charakter ogólnokrajowy. Niezbędne wydaje się wprowadzenie rozwiązań systemowych mających na celu ograniczenie tego zjawiska. Istotne mogłoby być wprowadzenie gratyfikacji finansowych dla właścicieli gospodarstw rolnych za wyłączenie z produkcji obszarów, na których umiejscowione są stanowiska archeologiczne. Poza tym niezbędne jest zintensyfikowanie działań popularyzatorskich, podnoszących świadomość lokalnych społeczności w zakresie ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego. Ziemie Zachodnie, na których zlokalizowany był obszar badań, są rejonem, na którym brakuje ciągłości kulturowej. Budowanie związku tożsamości społeczności lokalnej z dziedzictwem kulturowym nadal wymaga czasu. Należy dążyć do takiej sytuacji, w której występowanie stanowisk archeologicznych na posiadanym terenie będzie powodem do dumy i nobilitacji właściciela.

Ryc. 1. Lokalizacja obszaru badań. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 1. Location of the research area. Prepared by B. Przybyła

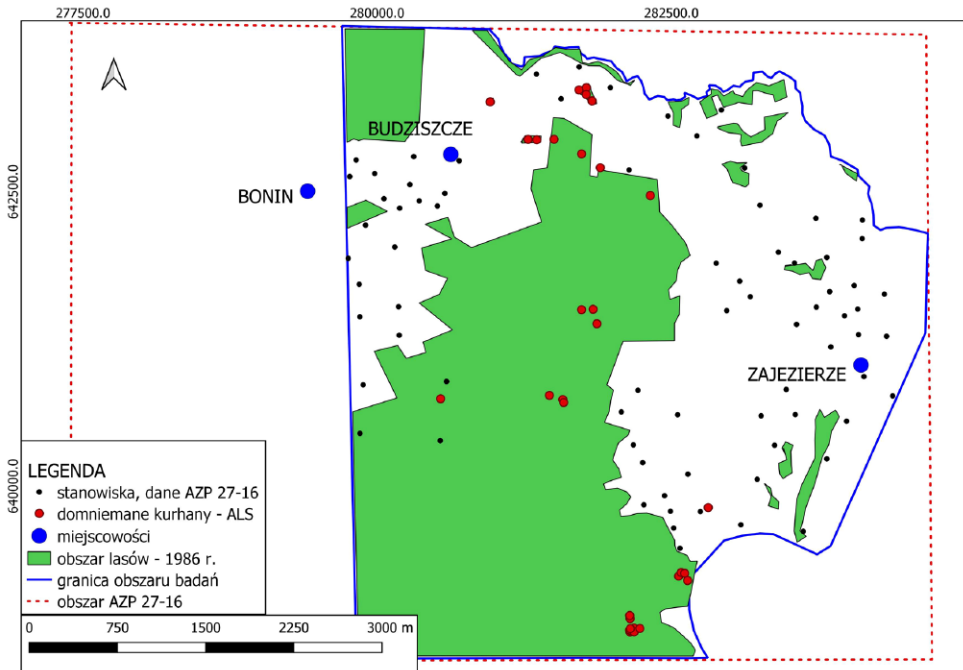

Ryc. 2. Zmiany w powierzchni zalesienia na badanym obszarze w latach 1943–2019. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 2. Changes in the forestation in the analysed area in 1943–2019. Prepared by B. Przybyła

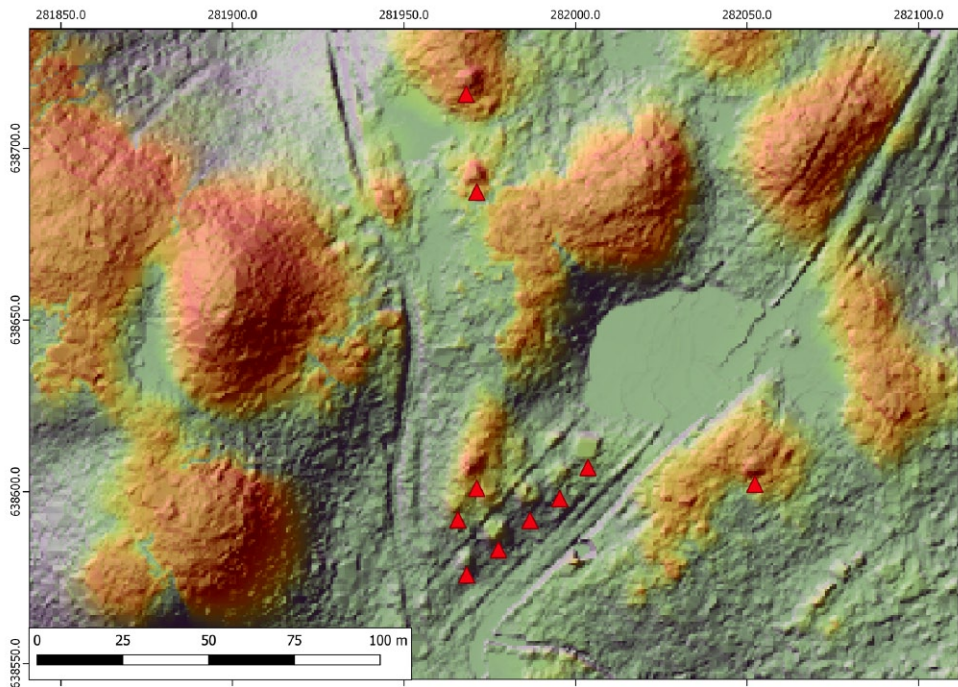
Ryc. 3. Śródpolne zadrzewienia z oznaczeniami *Hünengrab* na tle zalesienia z lat 1936 i 1943: A – *Messtischblatt Labenz 2360* z 1936 roku; B – *Messtischblatt Dramburg* z 1943 roku. Oprac. B. Przybyła

Fig. 3. Mid-field trees with *Hünengrab* markings in comparison with forestation in 1936 and 1943: A – *Messtischblatt Labenz 2360* from 1936; B – *Messtischblatt Dramburg* from 1943. Prepared by B. Przybyła

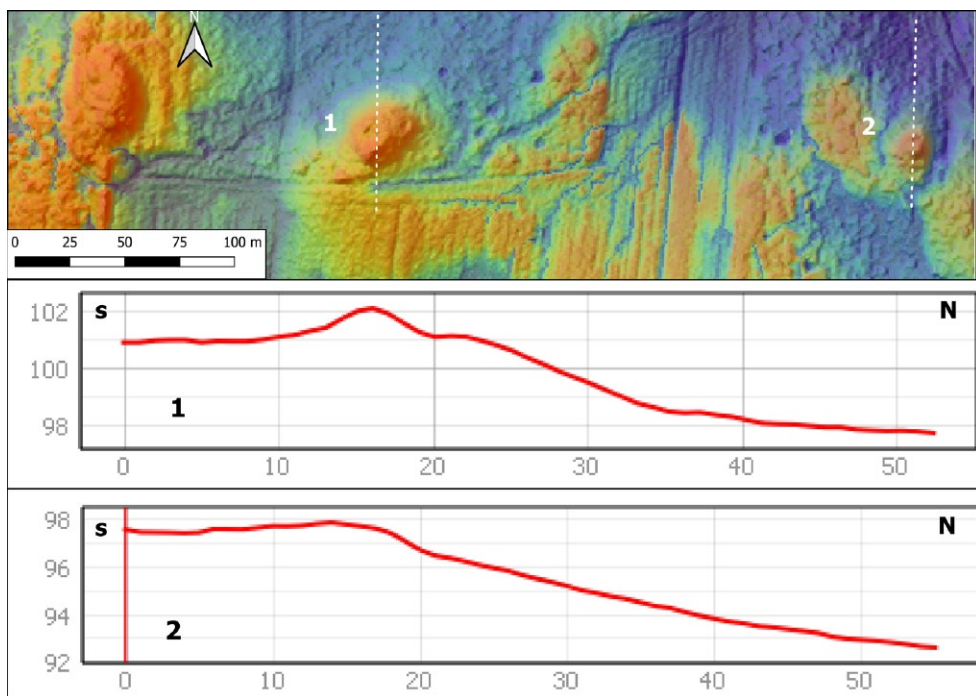

Ryc. 4. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych na obszarze badań na tle zalesienia z 1986 roku: punkty czarne – stanowiska archeologiczne zaewidencjonowane na arkuszu AZP 27-16; punkty czerwone – nieznane wcześniej domniemane kurhany odkryte w 2019 roku dzięki analizom danych lotniczego skanowania laserowego. Oprac. B. Przybyła

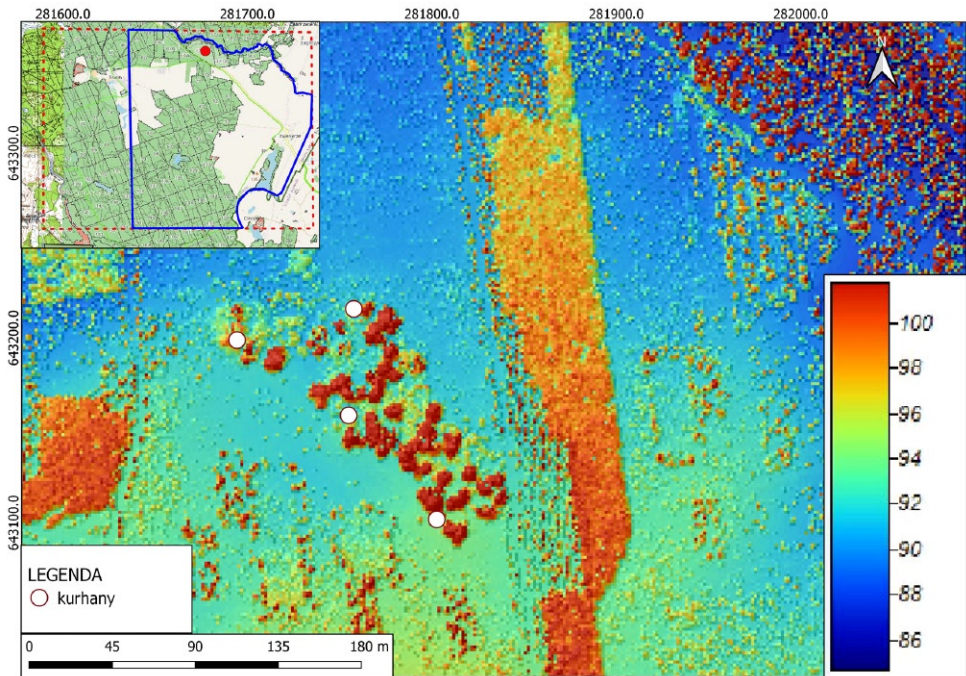
Fig. 4. Distribution of archaeological sites in the research area in comparison with forestation in 1986: black points – archaeological sites recorded on AZP 27-16; red points – previously unknown supposed barrows discovered in 2019 thanks to Airborne Laser Scanning data analysis. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 5. Domniemane cmentarzysko kurhanowe zlokalizowane na obszarze lasów. Oprac. B. Przybyła
Fig. 5. Supposed barrow cemetery located in the forest area. Prepared by B. Przybyła

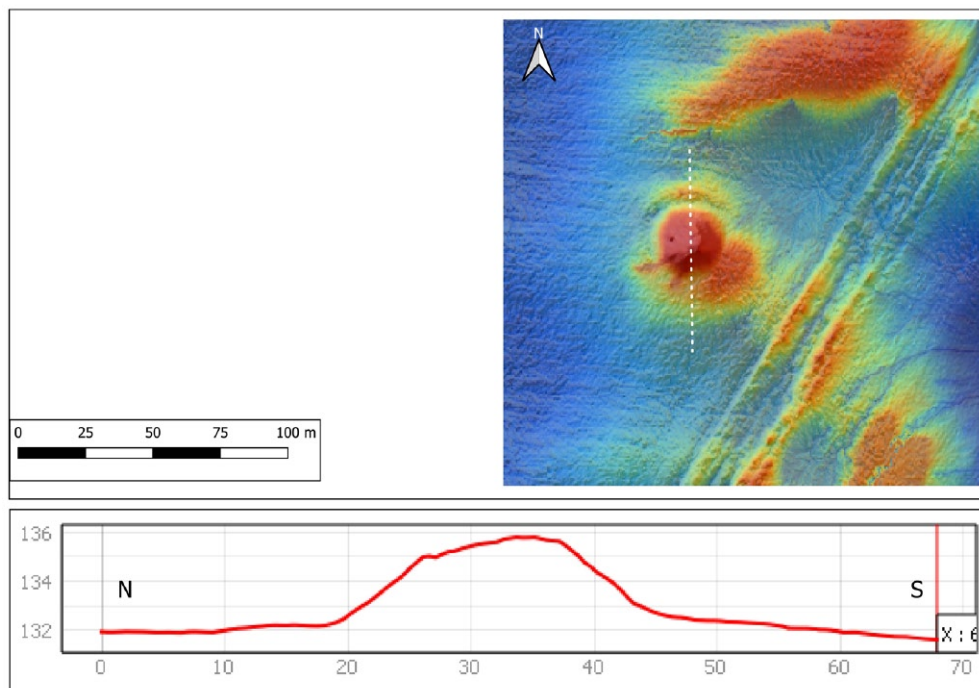
Ryc. 6. Przykłady lokalizacji kurhanów na krawędzi zbocza doliny. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 6. Examples of barrow locations on the edge of the valley slope. Prepared by B. Przybyła

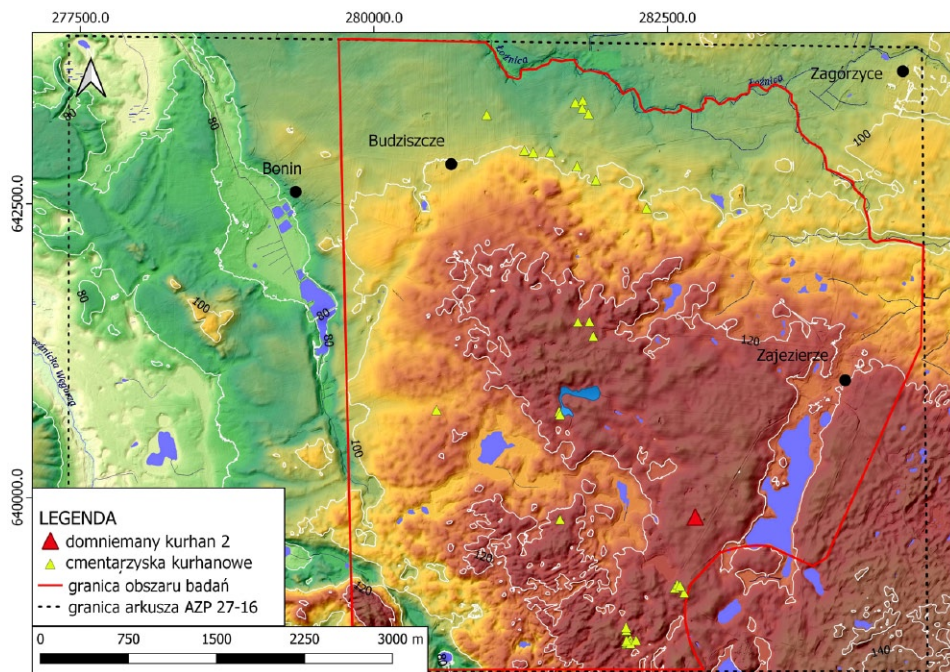
Ryc. 7. Numeryczny model pokrycia terenu wykonany na podstawie danych, na obszarze występowania domniemanych kurhanów widoczny wysoki starodrzew. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 7. Digital elevation model based on Airborne Laser Scanning data; tall old trees are visible in the area of the supposed barrows. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 8. Stanowiska archeologiczne zlokalizowane na obszarach rolnych. Maj 2016 r. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 8. Archaeological sites located in agricultural area. May 2016. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 9. Przykład domniemanego kurhanu o bardzo dużych rozmiarach. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 9. Example of a supposed barrow of very large dimensions. Prepared by B. Przybyła

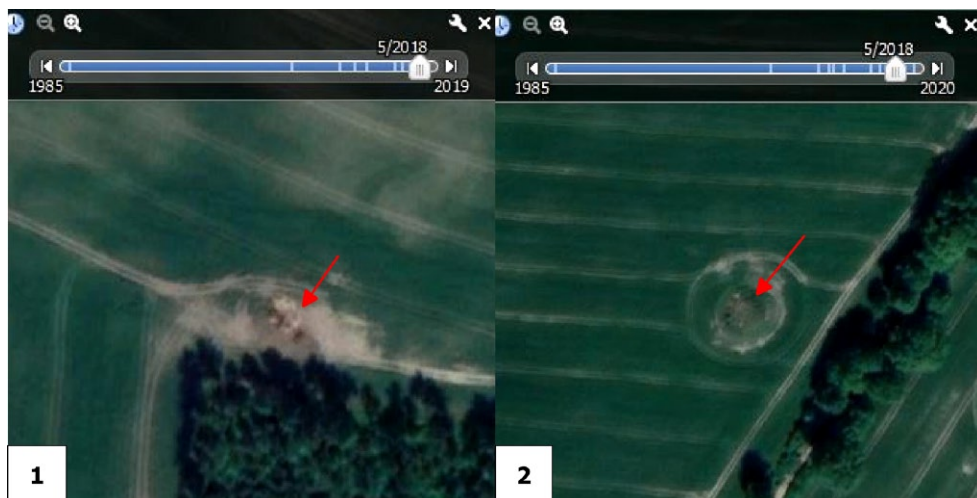

Ryc. 10. Lokalizacja domniemanego kurhanu 2 na tle cmentarzysk kurhanowych. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 10. Location of supposed barrow 2 in comparison with barrow cemeteries. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 11. Stanowiska archeologiczne w marcu 2018 r.: 1 – brak zmiany; 2 – po usunięciu drzewostanu. Oprac. B. Przybyła

Fig. 11. Archaeological sites in March 2018: 1 – no change; 2 – after removing the tree stand. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 12. Zniszczone kopce kurhanów na stanowiskach 1 i 2. Maj 2018 r. Oprac. B. Przybyła

Fig. 12. Destroyed barrow mounds at sites 1 and 2. May 2018. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 13. Widoczne wyróżniki glebowe. Oprac. B. Przybyła
Fig. 13. Visible soil marks. Prepared by B. Przybyła

Literatura

- Barford P.M. 2005. Tworzenie krajobrazu: archeologia osadnicza z lotu ptaka. W: J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski (red.), *Biskupin... i co dalej?* Poznań, 379–388.
- Chmielewski W. 1952. *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*. Łódź.
- Cholewa K. 2018. Zmiany w zakresie powszechnej ochrony drzew i krzewów w Polsce 2017 r. *Prawne Problemy Górnictwa i Ochrony Środowiska* 1–2/2018, 11–22.
- Habuda A., Radecki W. 2015. *Ochrona prawna drzew i krzewów poza lasami*. <http://drzewa.org.pl/wpcontent/uploads/2018/01/OchronaPrawna_DDN_final.pdf> [dostęp: 4 IV 2021].
- Halamska M. 2011. Transformacja polskiej wsi 1989–2009; zmienny tryb modernizacji. *Studia Regionalne i Lokalne* 2/2011, 5–25.
- Jóźwiak W. 2012. *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*. Włocławek.
- Kownas S. 1971. Środowisko geograficzno-przyrodnicze powiatu łobeskiego. W: T. Białecki (red.), *Z dziejów ziemi łobeskiej*. Szczecin, 12–13.
- Kruk J. 2006. Megalithy w neolicie europejskim (krótki przegląd zagadnień). W: J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin–Kraków, 9–19.
- Mazurkiewicz M. 1971. Osadnictwo i struktura demograficzna ludności powiatu łobeskiego w latach 1945–1970. W: T. Białecki (red.), *Z dziejów ziemi łobeskiej*. Szczecin, 200–220.
- Poławski Z.F. 2009. Zmiany użytkowania ziemi w Polsce w ostatnich dwóch stuleciach. *Teledetekcja Środowiska* 42, 69–82.
- Przybyła B. 2021. *Zmiany w krajobrazie kulturowym Ziemi Łobeskiej po 1945 roku i ich wpływ na stan zachowania dziedzictwa archeologicznego. Obszar AZP 27-16 w świetle archiwalnych wyników badań powierzchniowych, historycznej kartografii, rezultatów metod teledetekcyjnych i weryfikacji terenowej*. Niepublikowana praca magisterska. Archiwum Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Tuan Y.F. 1987. *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa.
- Wiktorzak T. 2019. *Grobowce megalityczne kultury pucharów lejkowatych na Pomorzu. Stan badań, nowe odkrycia*. Niepublikowana praca magisterska. Archiwum Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Akty normatywne

- Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valletta w dniu 16 stycznia 1992 r.*, Dziennik Ustaw 1996, Nr 120, poz. 564.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dziennik Ustaw 1997, Nr 78, poz. 483.
- Ustawa z dnia 16 grudnia 2016 r. o zmianie ustawy o ochronie przyrody oraz ustawy o lasach*, Dziennik Ustaw 2016, poz. 2149.
- Ustawa z dnia 11 maja 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie przyrody*, Dziennik Ustaw 2017, poz. 1074.

- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 grudnia 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie przyrody, Dziennik Ustaw 2018, poz. 142.*
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Dziennik Ustaw 2019, poz. 1886.*
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lutego 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dziennik Ustaw 2020, poz. 282.*

Summary

After the end of World War II, the Łobez Land in Western Pomerania was subject to socio-economic changes, which resulted in significant alternations in the cultural landscape. In 2019, Łobeska Fundacja Archaologiczna (Łobez Archaeological Foundation) conducted non-invasive archaeological research in this area which was aimed at analysing changes taking place in the cultural landscape in the context of socio-economic transformations and showing the relationship between the state of preservation of the archaeological heritage and the type of economy. The obtained results show a direct relationship between these processes. A significant increase in the afforestation of this area, which took place in 1943–2019, resulted in better protection of the archaeological heritage. Also even and numerous occurrences of anthropogenic land forms were recorded in areas where afforestation dated back to at least the 19th century, as opposed to the former agricultural areas, where these features are mainly located on their edge. The modernization of agriculture that took place after Poland joined the European Union and the amendments to the Nature Protection Act of 2004 in 2016 have, on the other hand, significant impact on the destruction of archaeological sites having their own landscape form located in agricultural areas. The Nature Protection Act, which as it might seem is not connected with archaeological heritage, is of key importance in this case. This issue is more complex as it concerns not only the research area, requiring system solutions.

Bogdan Przybyła
Łobeska Fundacja Archeologiczna
archeoturystyka@gmail.com

Michał Adamczyk

Sierpak krzemienny z Zaborska w powiecie pyrzyckim**Flint sickle insert from Zaborsko, Pyrzyce district**

Abstract: The article presents a stray find of a flint sickle insert discovered in 2021 in Zaborsko in the Pyrzyce Lowland (Nizina Pyrzycka). The surface of the artefact is covered with a sickle patina (or sickle gloss) and retouches suggesting an intense use and repairs. The object is associated with the Funnel Beaker culture.

Keywords: Western Pomerania, Pyrzyce Lowland, Nizina Pyrzycka, Funnel Beaker culture, lithics, sickles

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, Nizina Pyrzycka, kultura pucharów lejkowatych, wyroby krzemienne, sierpy

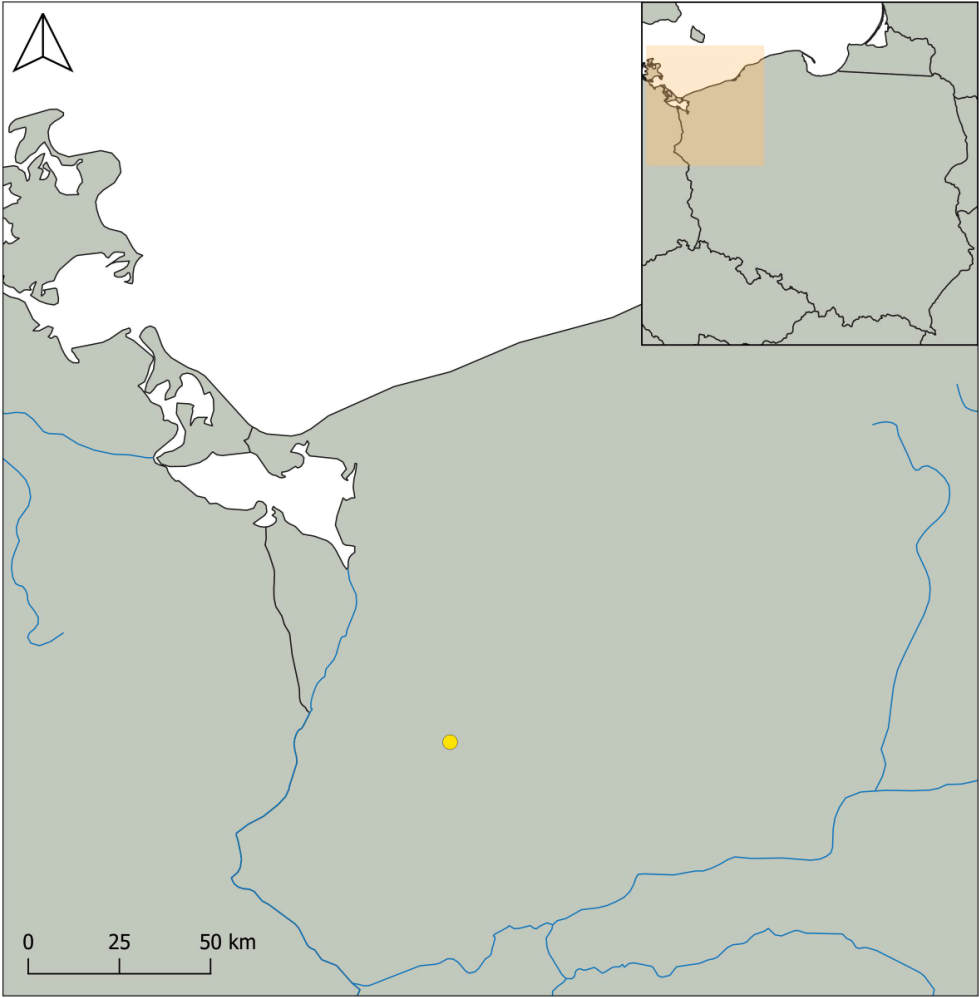
W listopadzie 2021 roku do Muzeum Narodowego w Szczecinie zgłosił się pan Paweł Stańczak, który przekazał do naszych zbiorów krzemienny sierpak, znaleziony na gruntach miejscowości Zaborsko, gm. Warnice, pow. pyrzycki, woj. zachodniopomorskie, ok. 550 m na południe od zabudowań miejscowości (ryc. 1 i 2). Pan Stańczak, funkcjonariusz policji i ornitolog amator, odkrył go na powierzchni pola ornego podczas obserwacji ptaków w pobliżu jeziora Zaborsko. W tym miejscu znajduje się znane z wcześniejszych badań powierzchniowych stanowisko Zaborsko 9 (AZP 35-10/78), datowane na wczesne średniowiecze.

Sierpak krzemienny (ryc. 3) ma 45,04 mm długości, 20,98 mm szerokości i 8,05 mm grubości. Jego cechy technologiczne – płaskie fale odbicia, brak skaz promienistych, lekkie skręcenie lewostronne, układ negatywów na stronie wierzchniej typowy dla formowania zatępiszka – wskazują, że został wykonany z wióra-podstępca odbitego techniką uderzenia pośredniego. Retusze powstały natomiast w związku z naprawą. Wiór złamany został intencjonalnie przy użyciu

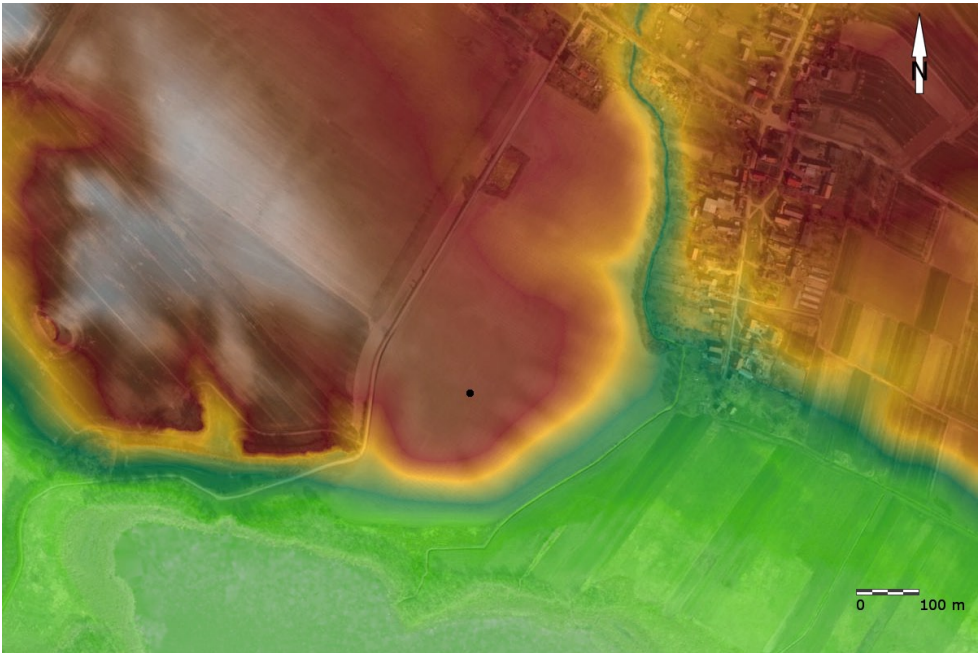
kamiennej podkładki, o czym świadczy forma złamania z charakterystycznym podgięciem, tzw. *bending break*. Jest ono efektem kompresji surowca w części przylegającej do podkładki przy jednoczesnym jego rozciąganiu w części przeciwległej. Cechy metryczne sierpaka – przede wszystkim duża grubość oraz złamanie na kamiennej podkładce – sugerują, że powinien być łączony z kulturą pucharów lejkowatych. Narzędzie pokrywają doskonale widoczne ślady użytkowania (patyna żniwna, wykruszenia krawędzi), które pozwalają na jego jednoznaczną identyfikację jako wkładki do sierpa, czyli właśnie tzw. sierpaka (np. Balcer 1983, 40–43).

Patyna żniwna w mniejszym lub większym stopniu pokrywa wszystkie powierzchnie na stronie wierzchniej i spodniej. Ponadto retusze (w tym retusze użytkowe) znajdują się na obu krawędziach. Sugeruje to, że sierpak był kilkakrotnie wyjmowany, naprawiany i ponownie wkładany do sierpa. Najprawdopodobniej miało to na celu maksymalne wykorzystanie surowca, podobnie jak wykorzystanie odpadu z wczesnej fazy produkcji wiórowej (przedmiot został wykonany poprzez fragmentację podstępca) do wykonania narzędzia. Wskazuje to na bardzo oszczędną gospodarkę surowcową.

Stanowisko w Zaborsku należy do większego skupiska osadnictwa kultury pucharów lejkowatych na Nizinie Pyrzyckiej, znanego od początków poszukiwań archeologicznych na tym obszarze (np. Dorka 1939; Siuchniński 1969). Jest to teren z bogatymi pozostałościami osadnictwa neolitycznego, także związanego z pierwszymi rolnikami reprezentującymi kultury wstęgowe. Nizina Pyrzycka odznacza się obecnością żyznych gleb, na których chętnie osiedlały się społeczności wczesnoneolityczne. Jest to obszar wieloletnich intensywnych badań archeologicznych, w tym także poszukiwań amatorskich i przypadkowych odkryć, do których należy prezentowany sierpak.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska Zaborsko 9. Oprac. M. Witek
Fig. 1. Location of site Zaborsko 9. Prepared by M. Witek

Ryc. 2. Zobrazowanie LIDAR ALS obszaru na północ od jeziora Zaborsko. Miejsce znalezienia sierpaka oznaczono czarnym punktem. Zobrazowanie ALS za: <geoportal.gov.pl> [dostęp: 25 X 2022]

Fig. 2. LIDAR ALS image of the area north of Lake Zaborsko. The discovery site is marked with a black dot. ALS images after: <geoportal.gov.pl> [accessed: 25 X 2022]

Ryc. 3. Zaborsko, stanowisko 9, sierpak krzemienny. Fot. M. Adamczyk
Fig. 3. Zaborsko 9, flint sickle insert. Photo by M. Adamczyk

Literatura

- Balcer B. 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Dorka G. 1939. *Urgeschichte des Weizacker Kreises Pyritz*. Stettin.
- Siuchniński K. 1969. *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim I: Katalog źródeł archeologicznych*. Szczecin.

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Michał Adamczyk

Siekiera czworościenna z Radziszewa w powiecie gryfińskim

Flint square axe from Radziszewo, Gryfino district

Abstract: The article presents a flint square axe found in a secondary context in the woodland area of Bukowe Hills (Wzgórza Bukowe). The tool was made by a skilled craftsman related to the local settlement of the Funnel Beaker culture.

Keywords: Western Pomerania, Bukowe Hills, Wzgórza Bukowe, Funnel Beaker culture, lithics, square axes

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, Wzgórza Bukowe, kultura pucharów lejkowatych, wyroby krzemienne, siekiery czworościenne

W styczniu 2021 roku Zachodniopomorski Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie został poinformowany przez Nadleśnictwo Gryfino o odkryciu przez pracowników Leśnictwa Kłęskowo siekiery krzemiennej. Została ona znaleziona na terenie Puszczy Bukowej, w pobliżu dużego głązu narzutowego obok ścieżki leśnej w oddziale nr 281 (ryc. 1 i 2). Administracyjnie miejsce to należy do miejscowości Radziszewo, gm. Gryfino, pow. gryfiński, woj. zachodniopomorskie. Okoliczności odkrycia (zaleganie na powierzchni, na warstwie liści) wskazują na wtórny kontekst. Z tego względu znalezisko nie zostało ujęte w ewidencji AZP. W czerwcu 2021 roku decyzją WUOZ siekiere przekazano do zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie.

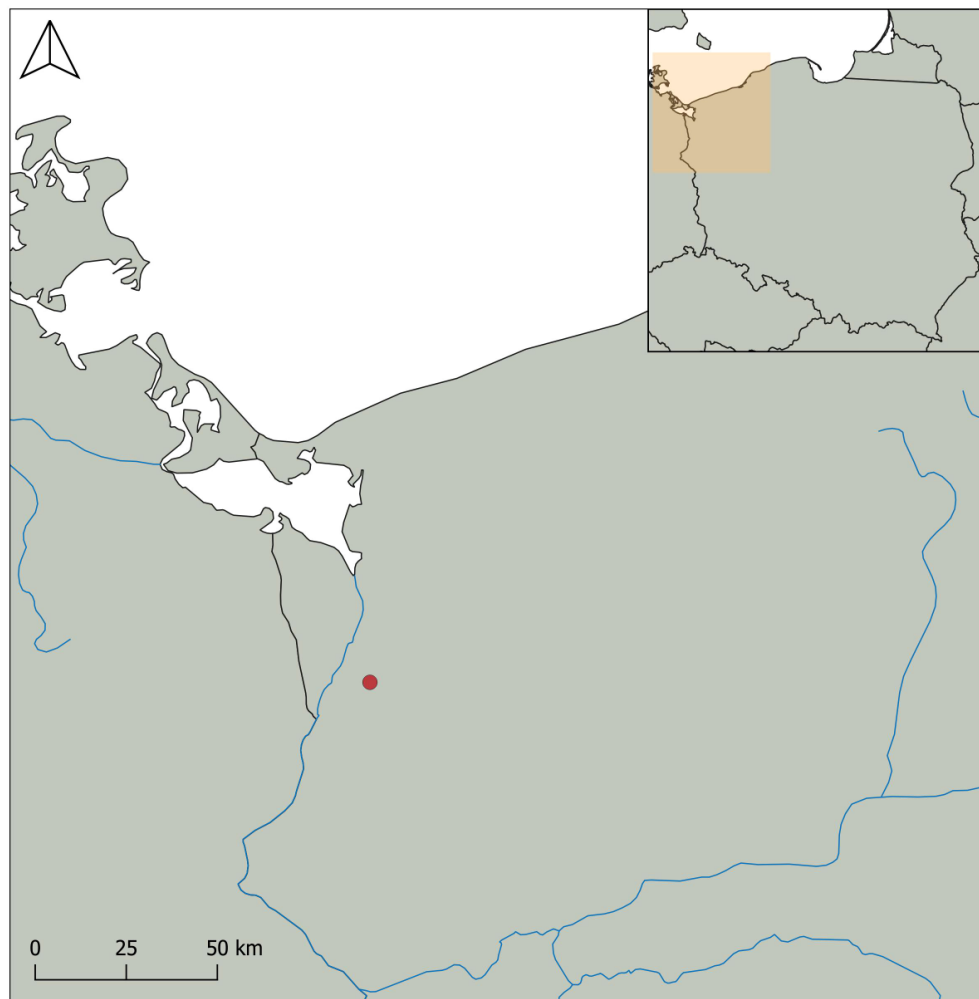
Siekiera z Radziszewa ma 106,84 mm długości, 42,84 mm szerokości przy ostrzu i 19,59 mm szerokości przy obuchu. Grubość maksymalna wynosi 15,93 mm, a grubość przy obuchu 10,27 mm. Charakteryzuje się lekko wachlarzowatym ostrzem, lekko ścienionym obuchem, prostokątnym przekrojem poprzecznym oraz mniej więcej wyrównaną grubością (ryc. 3). Węzse ściany zostały ukształtowane lekkimi, dosyć precyzyjnymi odbiciami prowadzonymi równocześnie od obu boków. Została wykonana z dużą dbałością o symetrię, co wskazuje na wysokie umiejętności wytwórcy. Do produkcji użyto szarego narzutowego krzemienia kredowego, prawdopodobnie górnoturońskiego. Jest to surowiec bardzo dobrej jakości pomimo niejednorodnej struktury w postaci jaśniejszych plam widocznych na powierzchni.

Narzędzie zostało ukształtowane kilkoma technikami, w tym przede wszystkim techniką pośrednika z kości lub poroża, wykorzystaną do nadania podstawowego kształtu. Węższe ściany również wykonano przy zastosowaniu pośrednika, natomiast do ich wykończenia, szczególnie w pobliżu ostrza, użyto naciskacza z surowców organicznych (brak charakterystycznych wyświeceń typowych dla retuszu narzędziem z miedzi). Pierwotnie szersze ściany siekiery były pokryte szlifem, którego pozostałości widoczne są przy ostrzu. Do szlifowania użyto bardzo drobnej podsypki (np. rozdrobnionych muszli lub skorupki jajek, ilu lub pyłu), o czym świadczą błyszczące, wypolerowane miejsca widoczne 4–6 mm od krawędzi ostrza. Można przypuszczać, że celem tego zabiegu było wzmocnienie i zaostrenie części pracującej siekiery. Reszta bocznych powierzchni była prawdopodobnie wykończona przy użyciu nieco grubszej podsypki (np. droбноziarnistego piasku), czego efektem są płytkie, krótkie linie o orientacji zgodnej z kierunkiem szlifowania widoczne na bokach narzędzia w części przedniej (od strony ostrza).

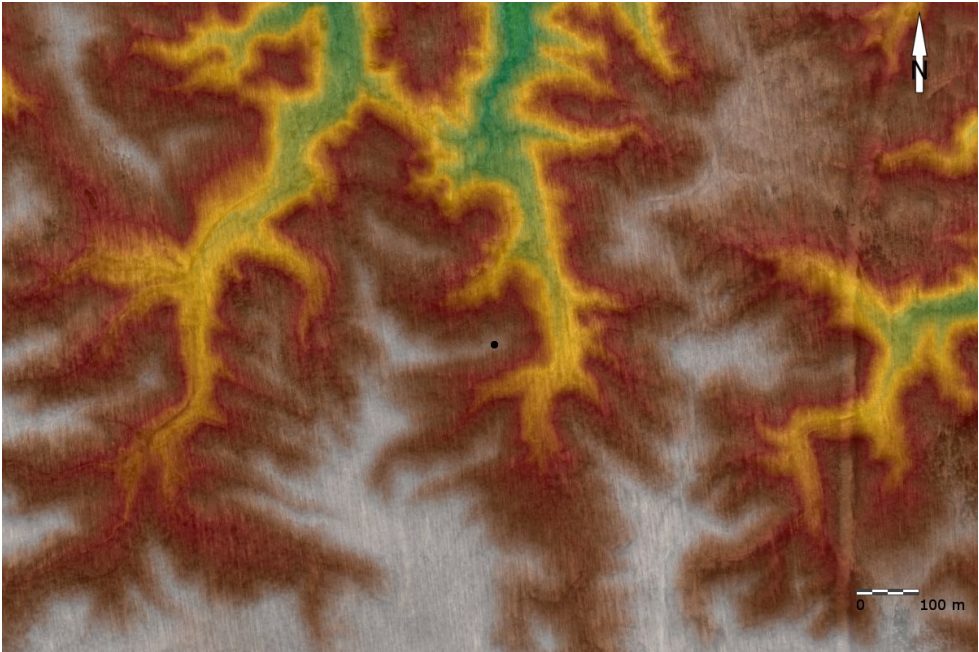
Analizowane narzędzie było co najmniej raz przerobione poprzez ścienienie szerszych ścian przy użyciu techniki pośrednika. Efektem było usunięcie szlifów z większości powierzchni i pokrycie ich płaskimi negatywami. Trudno jednoznacznie stwierdzić, jaki był cel przeróbek. Niewykluczone, że mogło chodzić o naprawy uszkodzeń powstałych podczas użytkowania. Za taką hipotezą przemawiają intensywne wyświecenia widoczne na resztkach pierwotnej powierzchni boków widocznych w środkowej części narzędzia. Ślady użytkowe w postaci zagładzeń i wymiażdżeń pokrywają część przy obuchu. Wyłuskania powstałe na skutek intensywnej pracy widoczne są przy ostrzu, jednak w większości zostały usunięte przy pomocy drobnego, precyzyjnego retuszu naciskowego.

Opisywana siekiera czworościenna nie jest jedynym odkryciem neolitycznym z terenu Wzgórz Bukowych. Kazimierz Siuchniński w swoim opracowaniu wzmiankował grób (prawdopodobnie kultury ceramiki sznurowej) zlokalizowany w pobliżu leśniczówki w Kołowie (Siuchniński 1969, 136), blisko miejsca znalezienia siekiery z Radziszewa. W najbliższej okolicy, pomiędzy leśniczówką a wsią Kołowo, rolnik Jacob odkrył skupisko megalitów (*Hünengräber*), o czym informuje notatka z dnia 23 V 1891 roku przechowywana w Archiwum Działu Archeologii MNS (ADA MNS, teczką 350). Źródła archiwalne donoszą także o fasetowanym toporku kamiennym, zapewne późnoneolitycznym, odkrytym przez Haacka, właściciela farmy, o siekierze krzemiennej, o fragmencie niedokończonego topora kamiennego, o siekierze kamiennej przechowywanej pierwotnie w szkole w Kołowie oraz o toporku kamiennym będącym w posiadaniu prywatnego kolekcjonera (ADA MNS, teczki 350 i 3117).

Znalezisko z Radziszewa najprawdopodobniej należy łączyć z kulturą pu-
charów lejkowatych. Przemawia za tym zarówno symetryczna forma z lekko
ścienionym obuchem, jak i wymiary, typowe szczególnie dla lokalnej produkcji
(np. Balcer 1983, 171; Siuchniński 1972, 86). Siekiera jest bez wątpienia inte-
resującym przykładem krzemieniarstwa pradziejowego, pomimo wtórnego
kontekstu odkrycia może stanowić istotne uzupełnienie bazy źródłowej wy-
korzystywanej do badań porównawczych nad neolitem w strefie Dolnej Odry.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska Radziszewo. Oprac. M. Witek
Fig. 1. Location of the Radziszewo site. Prepared by M. Witek

Ryc. 2. Zobrazowanie LIDAR ALS środkowej części Wzgórz Bukowych. Miejsce znalezienia sikiery oznaczono czarnym punktem. Zobrazowanie ALS za: <geoportal.gov.pl> [dostęp: 25 X 2022]

Fig. 2. LIDAR ALS image of the central part of Bukowe Hills. The discovery site is marked with a black dot. ALS images after: <geoportal.gov.pl> [accessed: 25 X 2022]

Ryc. 3. Radziszewo, siekiera krzemieniana. Fot. M. Adamczyk
Fig. 3. Radziszewo, flint square axe. Photograph by M. Adamczyk

Literatura

- ADA MNS – Archiwum Działu Archeologii, Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- Balcer B. 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Siuchniński K. 1969. *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim I: Katalog źródeł archeologicznych*. Szczecin.
- Siuchniński K. 1972. *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim II: Opracowanie analityczne*. Szczecin

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Michał Adamczyk

Siekiera czworościenna z Godziszewa w powiecie łobeskim

Flint square axe from Godziszewo, Łobez district

Abstract: The article presents a stray find of a Neolithic square axe from Godziszewo, Łobez district. The general shape of the artefact suggests Middle Neolithic origin, possibly related to the Globular Amphora culture.

Keywords: Western Pomerania, Middle Rega, Neolithic, lithics, square axes

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, środkowa Rega, neolit, wyroby krzemienne, siekiery czworościenne

W czerwcu 2021 roku Zachodniopomorski Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie przekazał Muzeum Narodowemu w Szczecinie siekiere krzemienną odkrytą przypadkowo w miejscowości Godziszewo, gm. Resko, pow. łobeski, woj. zachodniopomorskie. Według oficjalnej informacji została ona znaleziona na polu w pobliżu tej miejscowości, ok. 0,5 km na południe od środkowego biegu Regi (ryc. 1 i 2) i przekazana do urzędu konserwatorskiego przez odkrywcę. Stanowisko zostało oznaczone numerem 1 w miejscowości, na arkuszu mapy nadano mu numer AZP 23-12/59.

Siekiera jest relatywnie duża (ryc. 3): jej długość wynosi 141,98 mm, szerokość przy ostrzu 68,61 mm, a szerokość przy obuchu 44,56 mm; grubość przy obuchu wynosi 20,31 mm, a grubość maksymalna 32,33 mm. Wykonano ją z krzemienia kredowego bardzo dobrej jakości. Możliwe, że jest to krzemień wieku senońskiego, choć znaczny stopień spatynowania powierzchni utrudnia identyfikację. Fragment pierwotnej szarej barwy surowca widoczny jest tylko na jednym z najświeższych wyłuskań na ostrzu. Poza tym pokryta jest w całości jasnoszarą patyną z drobnymi czarnymi wżerami, liniowym rdzawym nalotem i niewielkimi wyświeceniami. Wskazuje to na długotrwałe zaleganie w piaszczystej glebie o lekko kwaśnym odczynie (patyna i wżery są skutkiem trawienia kwasami humusowymi), na powierzchni lub płytko pod nią (kolor nalotu i wyświecenia są skutkiem wietrzenia eolicznego). Rdzawe przebarwienia mogą wskazywać na dużą zawartość żelaza w glebie lub mogą być efektem ocierania przez współczesne maszyny rolnicze.

Siekierę czworosieczną wykonano poprzez redukcję dużej bryły krzemienia przy użyciu kilku różnych technik, przede wszystkim obróbki twardym tłukiem, pośrednikiem oraz techniką szlifowania. Głęboki szeroki negatyw w środkowej części jest śladem odbicia wykonanego twardym tłukiem w pierwszych fazach kształtowania bryły. Tego typu poważny błąd, którego nie udało się skorygować w dalszych etapach obróbki, świadczy o raczej niewielkim doświadczeniu wytwórcy.

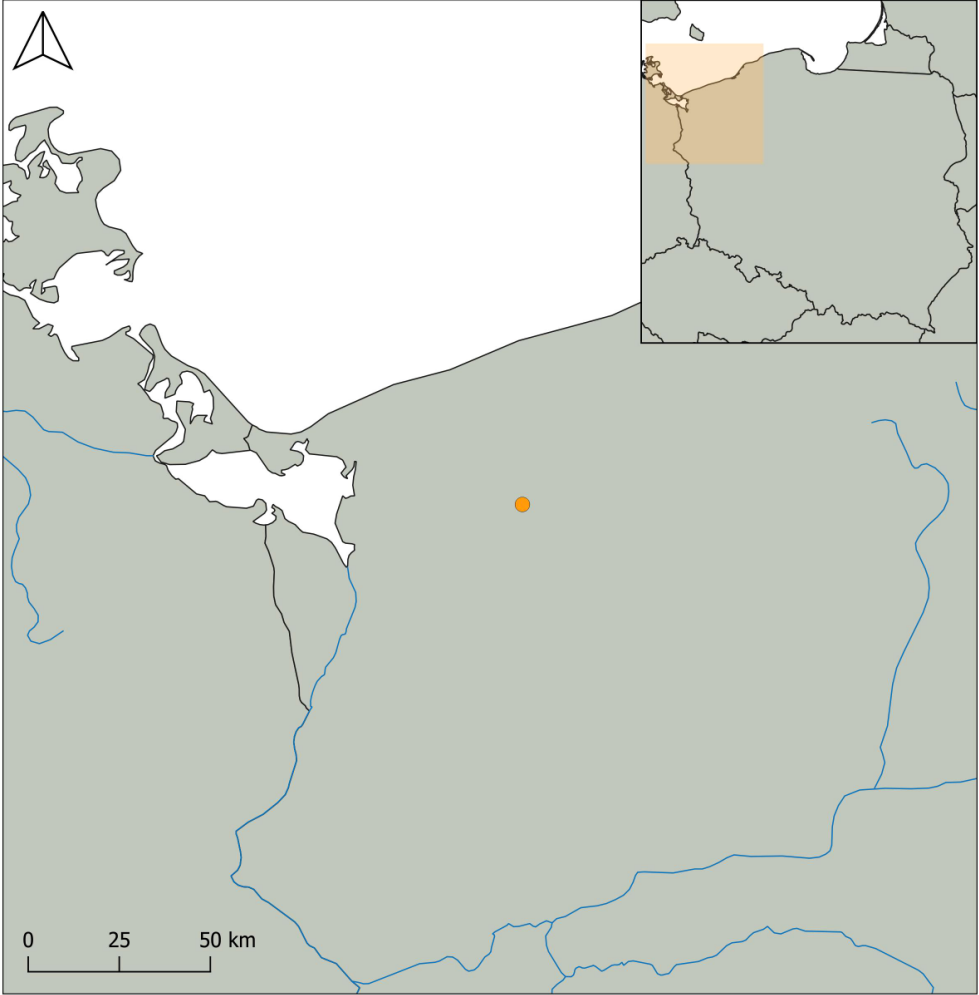
Charakterystyczną cechą tego narzędzia jest lekko trapezowaty i lekko wypukły przekrój poprzeczny będący efektem formowania węższych ścian za pomocą odbić od jednego boku. W typowych siekierach neolitycznych serie odbić kształtujących prowadzono od obu boków równocześnie, by w efekcie uzyskać przekrój prostokątny. Jest to kolejny dowód relatywnie małych umiejętności wytwórcy, co może sugerować, że jest to produkt uczniowski.

Siekiera z Godziszewa prawdopodobnie była naprawiona co najmniej raz i oryginalnie mogła być większa. Na ostrzu widoczne są ślady przerabiania (nieukończona seria odbić) i co najmniej dwa częściowo zeszlifowane starsze negatywy. Sam szlif pokrywa jedynie ostrze i około połowy szerszych ścian wytworu. Przy obuchu zeszlifowano tylko niektóre granie. Także węższe ściany nie były szlifowane, co oznacza, że pierwotną funkcją szlifowania było kształtowanie ostrza. Głębokie rysy na szlifowanych powierzchniach wskazują na używanie grubej podsypki do płyt szlifierskich (np. żwir lub gruboziarnisty piasek), to znaczy, że pominięto ostatni etap obróbki, jakim jest polerowanie wyrobu na drobnej podsypce (np. rozdrobnione muszle lub skorupki jajek, drobnoziarnisty piasek).

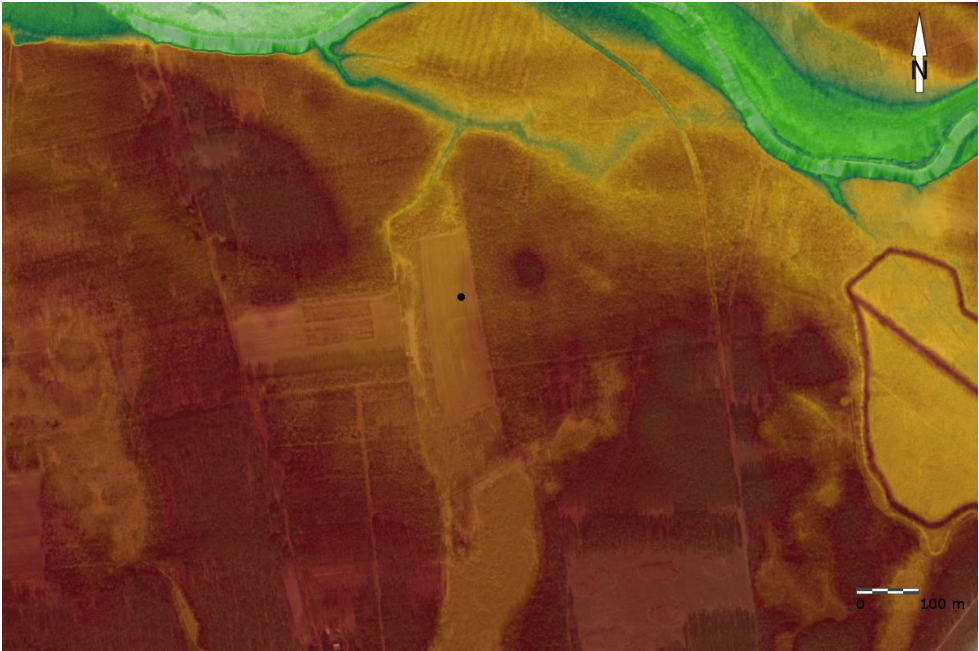
Największa grubość siekiery przesunięta jest w stronę ostrza, w około jednej trzeciej długości; możliwe więc, że pierwotnie była dłuższa, chociaż może to być także jej oryginalna cecha. Obuch siekiery jest silnie zniszczony wymiażdżeniami powstałymi na skutek obijania o oprawę. Niektóre z odbić przy obuchu częściowo zniosły szlifowaną powierzchnię, co sugeruje wykonanie naprawy w tej części, być może mającej na celu dopasowanie do oprawy.

Na podstawie formy nie jest możliwe ustalenie atrybucji kulturowej omawianej siekiery. Jej ogólne proporcje mogą wskazywać na kulturę amfor kulistych (np. Balcer 1983). Należy jednak pamiętać o dużym prawdopodobieństwie przeróbek. Możliwe także, że została wykonana przez osobę niedoświadczoną albo reprezentującą jakiś lokalny wariant większej jednostki kulturowej. Wszystko to sprawia, że siekierę z Godziszewa jedynie ogólnie można datować na środkowy neolit, bez wskazania bardziej precyzyjnej chronologii i przynależności kulturowej.

Prezentowana siekiera pochodzi z terenu, na którym znaleziska związane z młodszą epoką kamienia są nieliczne i w większości również odkrywane przypadkowo jako pojedyncze przedmioty (np. Siuchniński 1969, 73–80). W najbliższej okolicy odnotowano m.in. toporek kamienny znaleziony 10 VI 1904 roku należący do kolekcji żony inżyniera Liga oraz fragment innego toporka kamiennego. Oba zabytki pochodzą z okolicy miejscowości Żerzyno. Ponadto w lokalnym muzeum w Łobzie (*Kreis-Heimatsmuseum Labes*) pod numerami 620–622 przechowywano przed drugą wojną światową kolekcję niecharakterystycznych wiórów i odłupków znalezionych w okolicy (Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie, teczka 912). Wraz z opisywaną tu siekierą wymienione zabytki oraz archiwalna dokumentacja stanowią dobre uzupełnienie bazy źródłowej do dalszych studiów nad młodszą epoką kamienia w rejonie środkowej Regi.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska Godziszewo 1. Oprac. M. Witek
Fig. 1. Location of site Godziszewo 1. Prepared by M. Witek

Ryc. 2. Zobrazowanie LIDAR ALS okolicy stanowiska w Godziszewie. Miejsce znalezienia siekiery oznaczono czarnym punktem. Zobrazowanie ALS za: <geoportal.gov.pl> [dostęp: 25 X 2022]
Fig. 2. LIDAR ALS image of the area of Godziszewo site. The discovery site is marked with a black dot. ALS images after: <geoportal.gov.pl> [accessed: 25 X 2022]

Ryc. 3. Godziszewo, stanowisko 1, siekiera krzemieniana. Fot. M. Adamczyk
Fig. 3. Godziszewo 1, flint square axe. Photograph by M. Adamczyk

Literatura

ADA MNS – Archiwum Działu Archeologii, Muzeum Narodowe w Szczecinie.

Balcer B. 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Siuchniński K. 1969. *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim I: Katalog źródeł archeologicznych*. Szczecin.

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Dorota Kozłowska

Sztylet krzemienny z Bezzecza koło Szczecina Flint dagger from Bezzecze near Szczecin

Abstract: The article examines a flint dagger found in 2015. It is supplemented by a list of flint bifacial blades from Pomerania which have not been included in the monograph by Janusz Czebreszuk and Dorota Kozłowska 2008.

Keywords: flint daggers, flint bifacial blades, Pomerania, Late Neolithic / proto-Bronze, Dolchzeit

Słowa kluczowe: sztylety krzemienne, płoscza krzemienne, Pomorze, późny neolit / proto brąz, Dolchzeit

Zabytek odkryty przypadkowo na jednej z rekreacyjnych działek pracowni-
czych (nr 130) w miejscowości Bezzecze, gm. Dobra (Szczecińska) w powiecie
polickim w 2015 roku został przekazany przez mieszkańca Szczecina do zbiorów
Muzeum Narodowego w Szczecinie (nr KW/703/MNS).

Sztylet wykonany jest z krzemienia o szklistej masie, niejednolicie zabar-
wionej: szarej, ciemnoszarej do czarnej, w której miejscami widoczne są jasne
cętki. Surowiec ten nosi cechy krzemienia kredowego górnego senonu, obecnie
określanego jako mastrycht, licznie zalegającego w pokładach kredy piszącej na
Rugii. Na Pomorzu Zachodnim odnotowany został m.in. w Puszczy Bukowej
(Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 17–19, tabela 1). Powierzchnię ostrza
pokrywa bardzo cienka warstwa miodowej patyny świadcząca o infiltracji zwią-
ków żelaza w masę krzemienną (por. Schulz 2003, 353).

Jest to smukły okaz o maksymalnej szerokości 34 mm i długości 160 mm,
która mieści się w przedziałach średnich długości wyliczonych dla sztyletów
z Pomorza Zachodniego oraz Meklemburgii-Pomorza Przedniego (por. Cze-
breszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 29, tab. 4). Płoscze to stanowi klasyczny
przykład sztyletu typu skandynawskiego. W typologii Ebbe Lomborga (1973)
odpowiada podtypowi IB oraz podtypowi Ib wg klasyfikacji Hansa Joachima
Kühna (1979). Ma lancetowatą formę, a więc bez wyraźnie wyodrębnionego
i znacząco pogrubionego uchwyty-rękojeści. Zakończenie sztyletu stanowi
relatywnie krótka nasada na osadzenie trzonka, przechodząca płynnie w ostrze.

Granice między tymi dwiema częściami można określić dzięki widocznemu lekkiemu przewężeniu i niewielkiemu pogrubieniu nasady (10 mm) w stosunku do ostrza (7,5 mm). Zauważalna jest również wyraźna różnica w retuszu – krawędzie klingi pokrywają regularne, drobne i równoległe załuskania, których nie ma na nasadzie. Maksymalna szerokość sztyletu jest przesunięta w stronę uchwytu; miejsce to wyznacza styk: nasada – ostrze, poniżej którego jest zauważalne delikatne zwężenie ostrza, wynikające zapewne z jego wielokrotnego wtórnego retuszowania. Regularnie soczewkowaty przekrój poprzeczny oraz bardzo wprawnie poprowadzony retusz płaski i przykrawędny wskazują, że przedmiot wykonał kompetentny wytwórca (Apel 2001, 312–313, ryc. 9:18).

Sztylet z Bezzecza należy do grupy typowych ostrzy krzemiennych okresu późnego neolitu, zwanego w strefie południowo-zachodnio-bałtyckiej okresem sztyletowym (niem. Dolchzeit), trwającym od ok. 2350/2300 do 2000 BC. Na Pomorzu Zachodnim zbieżny jest z fazą późny neolit / proto brąz, odpowiadającą skandynawskiej LN I oraz przedklasycznej fazie kultury unietyckiej (Vandkilde 1996, 140–141, ryc. 134; por. Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 36, tab. 6).

Sztylety krzemienne typu skandynawskiego w zachodniej Polsce koncentrują się przede wszystkim w zachodniej części Pomorza, co zostało zauważone dość wcześnie (Wojciechowski 1976; 1992; Libera 2001). Ostatnie zestawienie J. Czebreszuka i D. Kozłowskiej-Skoczki (2008) pokazuje, że wśród odnotowanych tu 239 makrolitycznych ostrzy bifacjalnych 205¹ to sztylety (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 23, tabela 2, pozycje 1–22), których spore zgrupowanie zauważalne jest przy ujściu Odry. Stanowi ono wyraźną kontynuację rozrzutu sztyletów z Meklemburgii-Pomorza Przedniego, których liczebność na tym terenie jest znacząca (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, mapa 1). W ościennej Wielkopolsce i na Kujawach sztylety krzemienne są natomiast nieliczne i występują w dużym rozproszeniu (Teska, Pyzewicz, Majorek 2018, 170, ryc. 1).

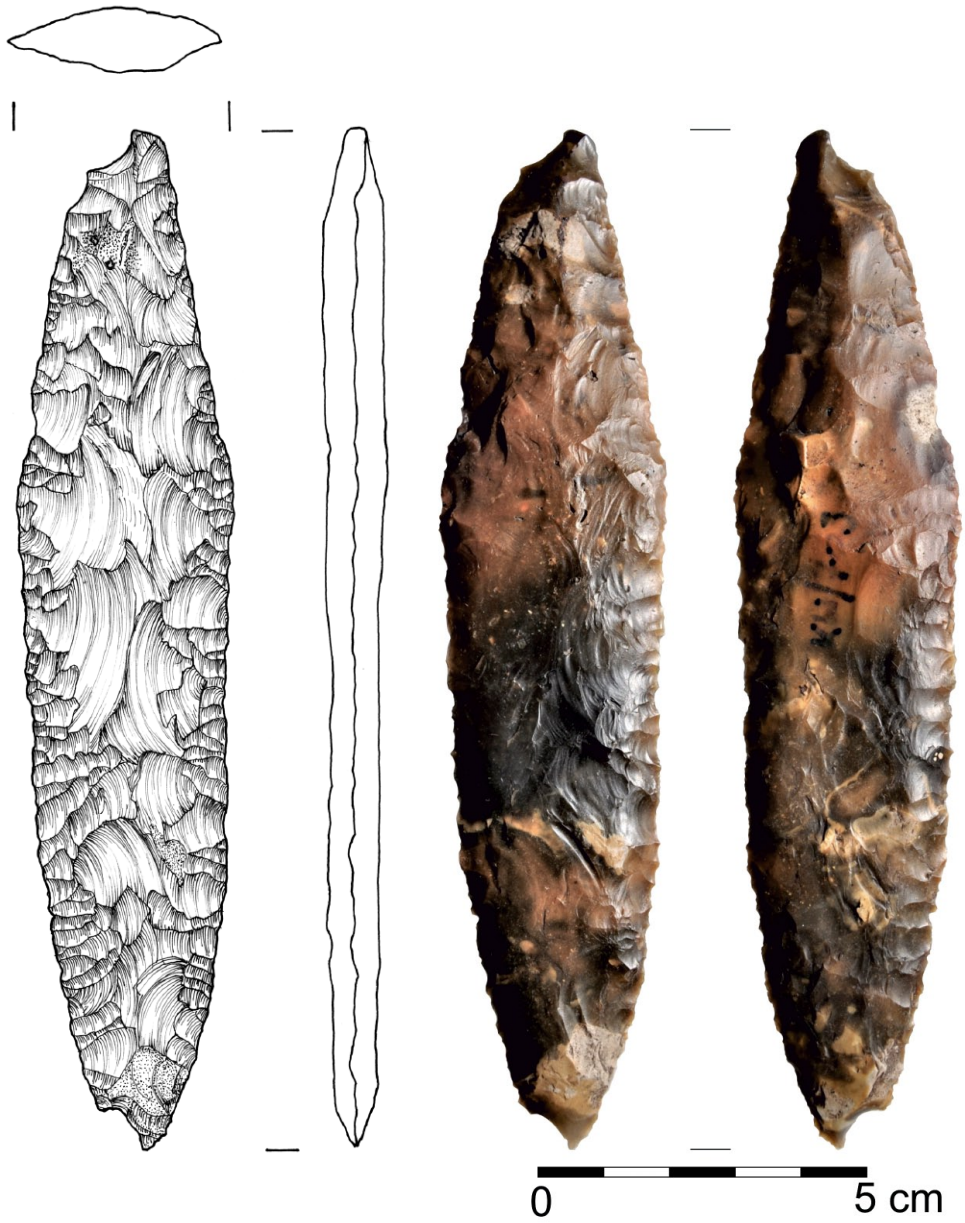
Informacji o kolejnych sztyletach z obszaru całego Pomorza wciąż przybywa. Można przewidywać, że powiększony potencjał źródłowy potwierdzi ważną rolę tej strefy w europejskim kontekście dystrybucji sztyletów (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 42, mapa 1). W załączonej tabeli zostały wymienione źródła nieuwjęte w monografii sztyletów (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008). Są to zarówno znaleziska archiwalne, jak i odkrycia po roku 2008. Poniższe uzupełnienie stanowi w dużej mierze efekt mojej pracy nad katalogiem źródeł do przygotowywanego studium pt. „Początki epoki brązu w strefie dolnej Odry”.

¹ Liczba ta jest nieco zaniziona, ponieważ w tabeli 2 i zestawieniach (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 23, 88–93) nie uwzględniono 6 sztyletów i 1 ostrza bifacjalnego, które zostały zamieszczone w katalogu jako uzupełnienie, są to numery 217–223. Łącznie więc zidentyfikowano wówczas 211 sztyletów krzemiennych.

Tabela 1. Zestawienie znalezisk 36 sztyletów krzemiennych z Pomorza
Table 1. List of 36 flint daggers from Pomerania

Lp. No.	Miejscowość Town	Powiat District	Sztylet Dagger ²	Rok pozyskania Year of discovery	Uwagi Notes
1	Bezrzecze	policki	fr. sztyletu z rękojeścią, typ?	?	zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie (dalej: MNS)/A/5808
2	okolice jeziora Miedwie	stargardzki	typ Ib	2009	Kozłowska-Skoczka 2012, 289–290, ryc. 1
3	Stargard, ul. Kossaka	stargardzki	typ I	2009	Dziewanowski 2012, ryc. 4:2a; Kozłowska 2013, 338–339, ryc. 7:2
4	okolice Stargardu	stargardzki	typ II	2008	Kozłowska 2013, 339, ryc. 8
5	Nosowo	stargardzki	2 – typy Ia (?) i Ie	2016	Szeremeta 2021, 161–165, ryc. 3 i 4
6	Chwarstnica, stan. 3	gryfiński	fragm. 4 sztyletów, typ I	2008/2009	Dziewanowski 2012, ryc. 4:3
7	Nowe Objezierze, stan. 22	gryfiński	typ I	2020	badania cmentarzyska, dr Agnieszka Matuszewska (Uniwersytet Szczeciński), informacja ustna
8	Orzechów, stan. 25	gryfiński	fragm. sztyletu	2018	badania powierzchniowe, dr A. Matuszewska (US)
9	Orzechów, stan. 3	gryfiński	fragm. sztyletu	2018	badania powierzchniowe, dr A. Matuszewska (US)
10	Dalewo	drawski	typ I	1941	Archiwum MNS, teczka 3054
11	Charzykowy	chojnicki	typ Ib	1987	Wojciechowski 1992, ryc. 2
12	Darżowice stan. 2	kamieński	fragm. sztyletu z rękojeścią (?)	1990	Muzeum w Wolinie, nr inw. MW/A/154
13	Dziwnów	kamieński	fragm. sztyletu, typ VI	przed 1945	Archiwum MNS, teczka 436
14	Luskowo	kamieński	fragm. sztyletu, typ VI	?	Muzeum w Wolinie nr inw. MW/A/659
15	Wolin, stan. 8	kamieński	2 – typ Ib i fragm. sztyletu, typ?	lata 50. XX wieku?	Matuszewska 2016, 125–126, ryc. 2 i 3
16	Lulewice	białogardzki	typ?	przed 1945	Archiwum MNS, teczka 3499
17	Świnoujście-Przytór	świnoujski	typ?	przed 1945	Archiwum MNS, teczka 1784
18	Rogalino	świdwiński	sztylet przypuszczalnie z rękojeścią, typ?	przed 1945	Archiwum MNS, teczka 28
19	Tarnówko, stan. 1	goleniowski	fragm. sztyletu lub sierpa	2000	MNS, nr inw. AZP/13026
20	Żdźary, stan. 2A	goleniowski	fragm. 2 sztyletów, typ?	przed 1945	Rehbein 1964, tabl. 67:10,34
21	Żdźary 3D	goleniowski	fragm. sztyletu, typ?	przed 1945	Rehbein 1964, tabl. 68:92
22	Dłusko	łobeski	fragm. ostrza sztyletu, typ I	przed 1945	Archiwum MNS, teczka pow. łobeskiego (bez numeru)
23	Żuławka, stan. 13	pilski	typ VIa	koniec lat 90. XX wieku	Dmochowski 2005, 146, ryc. 17:17; Kaczor 2019, 47, ryc. 12
24	Splawie	ślawieński	typ I (intensywnie wtórnie ostrzony)	1927	Archiwum MNS, teczka 1479
25	Czołpino	ślupski	ostrze sztyletowe, typ Flehmer	przed 1945	Archiwum MNS, teczka 1479, zbiory daw. Muzeum w Słupsku nr inw. 536
26	Kukowo	ślupski	2 – typy I i Ib	1994	Wąs, Klimaszewski 2015, ryc. 1–4
27	Obłęże	ślupski	fr sztyletu z rękojeścią, typ VI (?)	przed 1945	Archiwum MNS, teczka 967, zbiory Muzeum w Berlinie nr inw. II 2122
28	Mokry Dwór	gdański	typ Vb	przed 1945	La Baume 1920, tabl. 1:2; Wąs, Klimaszewski 2015, ryc. 7:1
29	Gniewinko	wejherowski	typ Vb	przed 1945	za: Wąs, Klimaszewski 2015, ryc. 7:3

² W wierszach 5, 6, 15, 20 i 26 wskazano więcej niż jeden obiekt (sztylet lub jego fragment); ich liczbę zapisano pogrubioną czcionką.

Bezrzecze KW / 703

Ryc. 1. Sztylet krzemienny z Bezrzecza, gm. Dobra, pow. policki. Rys. i fot. A. Ryś
 Fig. 1. Flint dagger from Bezrzecze, Dobra commune, Police district. Drawing and photograph by A. Ryś

Literatura

- Apel J. 2001. *Daggers Knowledge & Power*. Uppsala.
- Czebreszuk J., Kozłowska-Skoczka D. 2008. *Sztylety krzemienne na Pomorzu Zachodnim*. Szczecin.
- Dmochowski P. 2005. Dotychczasowe wyniki badań wykopaliskowych wielofazowego obozowiska z epoki kamienia w Żuławce, stan. 13, woj. wielkopolskie. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 7, 127–151.
- Dziewanowski M. 2012. Stan badań nad przemysłami środkowo-późnopaleolitycznymi na Pomorzu Zachodnim. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archaeologica* 28 (2011), 25–56.
- Kaczor M. 2019. Technologia schyłkowopaleolitycznych artefaktów. W: K. Pyżewicz (red.), *Żuławka 13, gm. Wyrzysk – pozostałości wielofazowego osadnictwa z epoki kamienia na terenie Wielkopolski*. Poznań, 49–78.
- Kozłowska D. 2013. Stargard, miasto, ul. W. Kossaka. *Stargardia* 7, 338–339.
- Kozłowska-Skoczka D. 2012. Sztylet krzemienisty z okolic jeziora Miedwie, powiat stargardzki. *Materiały Zachodniopomorskie* 8 (2011), 289–292.
- Kühn H.J. 1979. *Das Spätneolithikum in Schleswig-Holstein*. Neumünster. *Offa-Bücher* 40.
- La Baume W. 1920. *Vorgeschichte des Westpreussen*. Danzig.
- Libera J. 2001. *Krzemienne formy bifacjalne na terenie Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*. Lublin.
- Lomborg E. 1973. *Die Flintdolche Dänmarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südkandinavischen Spätneolithikums*. Kopenhagen.
- Matuszewska A. 2016. Materiały późnoneolityczne ze stanowiska Wolin 8 (twz. Wzgórze Młynówka), gm. loco, woj. zachodniopomorskie. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 12 (2015), 125–131.
- Rehbein H. 1964. Die vorgeschichtlichen Fundstellen von Gollnow-Eichberg, Kreis Naugard. W: H.J. Eggert (red.), *Pommersche Funde und Ausgrabungen aus den 30er und 40er Jahren*. Hamburg, s. 67–80. 10. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte.
- Schulz W. 2003. *Geologischer Führer für den norddeutschen Geschiebesammler*. Schwerin.
- Szeremeta M. 2021. Dwa sztylety krzemienne z miejscowości Nosowo, pow. stargardzki. W: J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokinić, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias (red.), *XXI Sesja Pomoroznawcza. Materiały z konferencji, Toruń, 22–24 listopada 2017 roku I: Od epoki kamienia do okresu wędrówek ludów*. Toruń, 161–165.
- Teska S., Pyżewicz K., Majorek P. 2018. Dystrybucja i rola sztyletów krzemienistych wśród społeczności grupy kościańskiej kultury unietyckiej – analiza typologiczno-chronologiczna materiałów z Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej oraz studium przypadku znaleziska z Bronikowa (gm. Śmigiel). *Folia Praehistorica Posnaniensia* 23, 169–188.
- Vandkilde H. 1996. From Stone to Bronze. *The metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Aarhus. Jutland Archaeological Society Publikations XXXII.
- Wąs M., Klimaszewski P. 2015. Nowe znaleziska sztyletów krzemienistych z Pomorza Wschodniego. *Gdańskie Studia Archeologiczne* 5, 58–72.

- Wojciechowski W. 1976. Sztylety krzemienne typu skandynawskiego w Polsce Zachodniej. Ze studiów nad kontaktami Polski Zachodniej z południową Skandynawią w późnym neolicie i w początkach epoki brązu. *Acta Universitatis Wratislaviensis, Studia Archeologica* 7, 37–94.
- Wojciechowski W. 1992. Sztylet krzemienisty typu skandynawskiego z Charzykowych, gm. Chojnice. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archaeologica* 16, 97–102.

Dorota Kozłowska
Muzeum Narodowe w Szczecinie
d.kozłowska@muzeum.szczecin.pl

Dorota Kozłowska

Obiekty osadnicze cyklu łużycko-pomorskiego na stanowisku nr 1 w Bagiczu i nr 27 w Kołobrzegu, pow. kołobrzeski

Settlement features of the Lusatian and Pomeranian culture cycle
from site 1 in Bagicz and 27 in Kołobrzeg, Kołobrzeg district

Abstract: The article presents materials associated with the Late Bronze Age and the Early Iron Age settlement in the coastal zone of Central Pomerania. The discovery was made in 2018 during the field walking included in the project The Cultural Images of Life and Death – A Non-Invasive Research on the Prehistoric Settlement in Bagicz Forest.

Keywords: Lusatian culture, Pomeranian culture, Bagicz, production features, tar, cliff

Słowa kluczowe: kultura łużycka, kultura pomorska, Bagicz, obiekty produkcyjne, dziegieć, klif

W trakcie prospekcji powierzchniowej prowadzonej wiosną i jesienią 2018 roku pod kierunkiem dr Marty Chmiel-Chrzanowskiej z Katedry Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego¹ zaobserwowano w zasięgu stanowiska nr 1² w Bagiczu (AZP 14-16/12), gm. Ustronie Morskie oraz stanowiska nr 27 w Kołobrzegu (AZP 14-16/9) pozostałości trzech obiektów o charakterze osadniczym (Chmiel-Chrzanowska 2018, 11–13, fig. 1³–4; 2019, 19–22, 74, ryc. 7, 10–12). Wszystkie uwidoczniły się w wysokim nadmorskim klifie. Zarysy dwóch były wyraźne na tle otoczenia, co pozwoliło na sporządzenie podstawowej dokumentacji rysunkowej i fotograficznej. Trzeci obiekt ujawnił się jako skupisko ceramiki. Z powodu zagrożenia osunięcia się piaszczystej ściany nie podjęto eksploracji

¹ Prace terenowe realizowane były w latach 2016–2018 przez zespół badawczy z Katedry Archeologii Uniwersytetu Szczecińskiego w ramach projektu „Kulturowe oblicza życia i śmierci – nieinwazyjne badania nad osadnictwem pradziejowym w lasach Bagicza”, finansowanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (Chmiel-Chrzanowska 2019, 7).

² Stanowisko archiwalne znane jako cmentarzysko płaskie z okresu wpływów rzymskich – faza B2/C1–C1a (Chmiel-Chrzanowska 2019, 73; tu wcześniejsza literatura).

³ Mapa przedstawia lokalizację obydwu stanowisk oddalonych od siebie o 1000 m. Numerem 1 oznaczono stanowisko 1 w Bagiczu, nr 2 – stanowisko 27 w Kołobrzegu (por. Chmiel-Chrzanowska 2019, ryc. 7).

(Chmiel-Chrzanowska 2018, 12), w związku z tym niemożliwe stało się określenie stopnia zachowania odsłoniętych reliktyw, jak również odczytanie szerszego kontekstu, w którym istniały. Analiza funkcjonalna jam została przeprowadzona w oparciu o systematykę Jana Michalskiego (1983), wypracowaną dla obiektów nieruchomych związanych z osadnictwem kultury łużyckiej.

Pozyskane z obydwu stanowisk fragmenty naczyń glinianych nie tworzą zbiorów istotnych statystycznie. Dlatego analiza poszczególnych zespołów oparta została na prostym opisie pozwalającym nakreślić charakterystyczne cechy technologiczne i morfologiczne ceramiki. W trakcie makroskopowego oglądu materiału źródłowego starano się zwrócić uwagę także na stan zachowania glinianych fragmentów wynikający zarówno z procesów podepozycyjnych, jak i realizacji czynności użytkowych. Stosowane w opracowaniu nazewnictwo odnoszące się do typów morfologicznych naczyń nawiązuje do definicji upowszechnionych w literaturze przedmiotu, sformułowanych w oparciu o kryteria szerokościowo-wysokościowe (np. Koško 1979, 41; Minta-Tworzowska 1982; Kaczmarek 2002, 24).

Bagicz, stanowisko 1 (AZP 14-16/12)

Obiekt 3⁴

Uwidocznił się w ścianie klifu na głębokości ok. 40–50 cm od powierzchni terenu jako dość dobrze zarysowana warstwa (I) przepalonego na czerwono drobnoziarnistego piasku, zawierająca liczne fragmenty ceramiki; jej miąższość wynosiła ok. 20 cm (ryc. 1:1,2). Tuż nad nią miejscowo zachowały się nikiłe resztki ciemnoszarego drobnoziarnistego piasku – warstwa II – stanowiącego zapewne pozostałość po spaleniznie. Przy zachodnim krańcu warstwy I wystąpiła niewielka soczewka szaroczerwonego drobnoziarnistego piasku nieprzekraczająca 10 cm grubości (warstwa III), która powstała najpewniej z komponentów warstwy I i II. Zarys jamy-wkopu był trudny do uchwycenia w zastanych warunkach. Nie udało się także ustalić, czy w skarpie znajdowała się większość obiektu, czy już tylko niewielka jego część. Można jedynie stwierdzić, że maksymalna długość obiektu w miejscu niekontrolowanego cięcia (naturalnego odsłonięcia klifu) wynosiła ok. 3 m.

Zgodnie z definicją J. Michalskiego (1983) z uwagi na obecność śladów palenia ognia – ewidentnie wyprażony na czerwono piasek, w którym zalegała wtórnie przepalona ceramika oraz resztki warstwy spalenizny nad nim – obiekt ten

⁴ W opracowaniu pozostawiono pierwotną, połową numerację obiektów odkrytych w trakcie badań.

należy uznać za pozostałość poprodukcyjną (por. Michalski 1983, 151, 156, 168). Wymownie wskazują na to również fragmenty ceramiki oblepione bliżej nieokreśloną substancją smolistą, zalegające w warstwie I.

Z obiektu pozyskano 98 fragmentów ceramiki naczyniowej o łącznej wadze 387 g. Zbiór ten dzieli się na dwie grupy. Pierwszą, złożoną z 79 fragmentów, tworzy silnie rozdrobniony materiał, z którego 77 ułamków ma wielkość nieprzekraczającą 2×2 cm. Są to głównie pozostałości cienkościennych naczyń, do 4 mm grubości, wykonanych z gliny bez domieszki (ryc. 2:1). Ich powierzchnie są starannie zagładzone, jednak pozbawione połysku. Matowość tej delikatnej ceramiki jest przypuszczalnie efektem „wytarcia” głównie w procesie podepozycyjnym, a częściowo także w trakcie użytkowania. Barwa powierzchni zewnętrznej utrzymana jest w tonacji od jasnobieżowej do pomarańczowej, natomiast wewnętrzna wykazuje większe zróżnicowanie: od jasnobieżowej po ciemnoszarą aż do czarnej. Ułamki charakteryzuje bardzo równomierne, ale jednocześnie delikatne nabłyszczanie drobinami miki. Spora część skorup jest w różnym zakresie trwale „oblepiona” rdzawym piaskiem – stanowi to efekt interakcji, w jaką wchodziły gliniane naczynia z piaszczystym podłożem na skutek działania wysokich temperatur. Ten sam czynnik powodował także „sklejanie” – spiekanie razem kilku skorup (ryc. 2:3,4). Na powierzchni trzech ułamków są widoczne ślady (ryc. 2:4–6) ciemnej bliżej nieokreślonej substancji. Pod względem morfologicznym opisywany zbiór jest niecharakterystyczny. Znajduje się w nim zaledwie jeden fragment wylewu, o prostej krawędzi, z zaokrąglonym brzegiem, należący do delikatnego, jednoczłonowego naczynka miseczkowatego (czarki, czerpaka?) (ryc. 2:1, analogiczne fragmenty – por. ceramika z obiektu 4).

Kolejne 19 ułamków to ceramika grubościenna – w przedziale 0,7–0,9 cm – zachowana w większych fragmentach: od $1,5 \times 3,0$ cm do 5×6 cm (ryc. 2:2 i 3). Jest niedystynktywna pod względem morfo- i mikromorfologicznym. Osiem skorup zawiera domieszkę drobno- i średnioziarnistego tłuczni oraz mikę widoczną dobrze po stronie wewnętrznej. Kawalki te mają powierzchnie starannie wygładzone: zewnętrzne są barwy beżowej poprzez ceglastą do ciemnoszarej (ryc. 3:6–8,12,15–16,18), a wewnętrzne – od ciemnoszarej do czarnej. Jedna ze skorup, na której widać ślady gładzika, należy do naczynia z wyodrębnioną szyjką (ryc. 3:6). Kolejne pięć ułamków ma powierzchnie mniej lub bardziej szorstkie, głównie z powodu wychodzącego na powierzchnię tłuczni (ryc. 3:1,10,13,14,17). Wyróżnia się w nich fragment ze śladami obmazywania wiechciem, z niewielką ilością grubego tłuczni (ryc. 3:19) oraz drugi z szerokimi wgłębieniami przypominającymi kanelowanie powierzchni (ryc. 3:17). Pozostała ceramika grubościenna jest chropowata przez obrzucanie ścianek rzadszą gliną z dużą zawartością dużego i średniego tłuczni (ryc. 3:2–5,9,11).

Stanowi najpewniej pozostałości naczyń zasobowych: garnków lub tzw. waz szerokootworowych. Niektóre ułamki w tej grupie są częściowo trwale oblepione rdzawym piaskiem (ryc. 3:2–5,8,10,15,16), a jeden wykazuje wtórne przepalenie (ryc. 2:1).

Silnie rozdrobniona ceramika z obiektu nr 3 stanowi zbiór, w którym brak jest istotnych wyróżników mikromorfologicznych czy zdobniczych dających podstawę do sprecyzowania chronologii. Do cech charakterystycznych należy dobry wypał i staranne gładzenie niektórych ułamków. Fragment z domniemanymi szerokimi kanelami – „żeberkami” – świadczy o tym, że może to być ceramika najwcześniej z końca epoki brązu (Kostrzewski 1958, 125, ryc. 91) lub z wczesnej epoki żelaza (Kostrzewski 1958, 172–175, ryc. 122–125).

Obiekt 4

Ujawnił się w ścianie klifu (ryc. 4:1,2) jako misowata jama, której długość w miejscu niekontrolowanego cięcia wynosiła ok. 130–140 cm. Jej spąg sięgał na głębokość 100–110 cm poniżej powierzchni terenu. Obiekt w miejscu odsłonięcia charakteryzowało trójwarstwowe wypełnisko. W części stropowej znajdowała się około 15-centymetrowa warstwa (I) drobnoziarnistego piasku wyprążonego na kolor czerwony, w którym odnotowano liczne fragmenty ceramiki. Poniżej zalegała gruba na 15–20 cm warstwa (II) jasnożółtego drobnoziarnistego piasku, także z liczną ceramiką. Warstwa ta miała – jak się wydaje – charakter przesypany. Występująca w jej obrębie ceramika może wskazywać, że piasek zebrany został z otoczenia obiektu. Dolną część jamy wypełniał kamienny stos na wysokość nieco ponad 30 cm. Kamienie były spękane – część na skutek przepalenia w ogniu, a część zapewne z powodów naturalnych, np. przemarzania. Otoczaki miały zróżnicowaną wielkość, największy widoczny w profilu mierzył 14 × 28 cm. Przestrzenie między nimi wypełniał ciemnoszary drobnoziarnisty piasek z niewielką ilością węgli drzewnych.

Z uwagi na niepełne przebadanie obiektu trudno jednoznacznie go zinterpretować. Analiza stratygraficzna w obrębie jamy wskazuje na istnienie dwóch faz użytkowych. Pierwszy poziom wyznacza usypisko kamienne stanowiące konstrukcję paleniska, które przysypane zostało warstwą piasku (II) po ustaniu funkcji. Niewykluczone, że pierwotnie mógł to być dół do gotowania, w którym kamienie pełniły rolę rusztu i emitowały niezbędne ciepło. Ponad 50 tego typu reliktyw zinterpretowanych jako jamy do gotowania odkryto w Jürgenshagen w północno-wschodnich Niemczech. Podobnie jak w Bagiczu zawierały one stosy kamienne i niewielką ilość węgli drzewnych, a tylko nieliczne z nich także fragmenty kości (Lütjens 2005, 54, ryc. 4). Kilka podobnych stosów odsłonięto także na osadzie produkcyjnej z fazy wielkowiejskiej w Juszkowie koło Gdańska (Fudziński, Ślusarska 2016, 113, ryc. 85) oraz na osadzie kultury pomorskiej

w Pruszczu Gdańskim (Fudziński 2015, 195, 195, ryc. 5–8), wszystkie zostały uznane za paleniska. Znane są również z osady kultury łużyckiej z terenu Gryfic – obiekt 12, 13 (Dworaczyk 2005, 177, ryc. 3). Drugi poziom użytkowania obiektu nr 4 w Bagiczu wyznacza warstwa czerwonego piasku powstała na skutek długotrwałego działania ognia na podłoże. Odkryta w tej warstwie wtórnie przepalona oraz ze śladami substancji smolistych ceramika wskazuje, że to płytkie zagłębienie mogło służyć na przykład do produkcji lub/i przetwarzania dziegciu. Interpretacja formalno-funkcjonalna obiektu nie musi oczywiście oddawać pradziejowej rzeczywistości. Określenie sposobu użytkowania reliktu w przeszłości jest jedynie hipotezą wynikającą z analizy dostępnych danych.

Z obiektu nr 4 pozyskano 194 ułamki ceramiki o łącznej wadze 1903 g. Wyłączając z tego 49 fragmentów w dużej części grubościennych, o powierzchniach zniszczonych na skutek rozwarstwienia ścianek, wtórnego przepalenia i trwałego oblepienia („zapieczenia” rdzawym piaskiem), w analizie technologicznej uwzględniono 145 skorup. Zespół ten dzieli się wyraźnie, podobnie jak w przypadku ceramiki z obiektu 3, na dwie grupy, mianowicie na ceramikę cienkościenną (do 0,5 cm grubości) i grubościenną (powyżej 0,7 cm do 1 cm grubości). Zbiór cienkościenny tworzą 84 fragmenty, z których 45 nie przekracza wielkości 2×2 cm (ryc. 5:1). Ceramika ta wykonana została z gliny bez domieszki schudzającej tłucznią, ale zawierającej w swoim składzie pojedyncze drobiny miki, która być może stanowi naturalną przymieszkę surowca glinianego. Faktura ścianek zewnętrznych ceramiki jest gładka, matowa, a dominująca barwa jasnobieżowa i ceglasta. Kolor powierzchni wewnętrznych jest natomiast utrzymany przeważnie w tonacji jasnoszarej poprzez beżową do ceglastej. Pod względem morfologicznym w grupie ceramiki cienkościennej można było wyróżnić 12 bardzo drobnych fragmentów wylewów należących do delikatnych naczyń misowatych – jednoczłonowych form o profilach łukowatych, z prostymi lub nieznacznie zagiętymi do środka krawędziami wylewów (ryc. 5:2, por. 8:2–8).

Grupa ceramiki grubościennej, składająca się z 61 fragmentów, wykonana została z masy ceramicznej zawierającej wyraźną domieszkę miki (ryc. 6). Wśród tego zbioru dwa ułamki o barwie beżowej są starannie wygładzone i wypolerowane po obydwu stronach (ryc. 7:1,2), przy czym jeden to wylew o krawędzi prostej górą ściętej, reprezentujący prawdopodobnie naczynie z dość wysoką szyjką (ryc. 7:2 i 8:1), charakterystyczne zarówno dla kultury łużyckiej, jak i pomorskiej. Następne 25 fragmentów ceramiki ma lekko pofałdowane i jednocześnie niezbyt starannie gładzone powierzchnie zewnętrzne, ale niektóre z nich mają dobrze wygładzone i polerowane wnętrza. Jest to ceramika z niewielką ilością domieszki drobnego tłucznią, utrzymana przeważnie w tonacji szarobeżowej. W zbiorze tym wystąpiło 7 fragmentów wylewów o krawędziach

prostych lub nieznacznie zagiętych do środka, z brzegami ściętymi lub zaokrąglonymi, które są pozostałościami jednoczłonowych naczyń o profilu łukowatym (ryc. 7:3–9; por. 8:10,11), takich jak misy, wazy czy jajowate/workowate garnki. W jednym przypadku fragment wylewu był na tyle duży, że podjęto próbę określenia jego średnicy – oscyluje ona w granicach 24 cm (ryc. 8:10). Niestety trudno jest przesądzać, jaki typ naczynia faktycznie reprezentuje ten ułamek ceramiki. Może być pozostałością szerokootworowej wazy, ale równie dobrze dość głębokiej misy. Te pierwsze generalnie definiowane są jako formy jedno- lub dwuczłonowe spełniające warunki: $R3 \geq R1$ oraz $1 > R1:H1 \leq 2$ i $R3 > H1$, natomiast drugie jako naczynia jedno- lub dwuczłonowe, gdy $R3 \leq R1$ oraz $R1:H1 \geq 2$. Wskazane odmiany waz i mis są długotrwałe i występują w rozmaitych wariantach w inwentarzach kultury łuzyckiej⁵. Znane są także w kulturze pomorskiej⁶ oraz młodszych kulturach archeologicznych związanych z końcem okresu lateńskiego (Machajewski 2004, tabl. VII:2) i wpływów rzymskich⁷. Omawiane naczynie z Bagicza jest zbliżone do wazy, a także fragmentu naczynia misowatego z osady w Juszkowie (Fudziński, Ślusarska 2016, ryc. 24:b i 75:a) oraz fragmentu naczynia z osady kultury pomorskiej z Pomianowa (Cnotliwy, Kamiński, Rogosz 1975, ryc. 11:e).

Kolejne 29 ułamków o barwie w tonacji beżowej odznacza się silnym chropowaceniem ścianek zewnętrznych (ryc. 6:2 i 9:1–14). Wśród nich dwa ułamki to wylewy naczyń słabo profilowanych (fot. 9:9,14), zapewne garnków lub szerokootworowych waz, a jeden należy do dna naczynia bliżej nieokreślonego (ryc. 8:12 i 9:13). Strona wewnętrzna skorup ma kolor ciemnoszary i jest dość starannie wygładzona. Ceramika tej grupy wykonana została z masy glinianej zawierającej mikę i dużo grubego tłucznia. Ostatnie 5 skorup grubościennych ma szorstką fakturę powierzchni zewnętrznej uzyskaną poprzez zastosowanie dużej ilości drobnoziarnistego tłucznia wymieszanego z rzadszą gliną (ryc. 9:15–19).

W obiekcie nr 4 wystąpiła również „spieczona” ceramika, czyli sklezione razem ułamki – zarówno cienko-, jak i grubościenne (ryc. 10:1) – oraz przynajmniej kilkanaście skorup wtórnie przepalonych (ryc. 10:2). Odkryto także dwa fragmenty żelaznej blaszki (wymiary: 3,7 × 2,9 cm, grubość 2 mm) stanowiącej destrukcję niezidentyfikowanego przedmiotu. Żelazo jest silnie skorodowane (ryc. 11:7).

⁵ Nawroński 1972, ryc. 5:5, 10:1 i 11:9; Cnotliwy 1976, 46, ryc. 16:1 i 21:5; Wołągiewicz 1989, ryc. 8:2; Griesa 1982, tabl. 8:2, 12:1 i 16:4; Kozłowska 1997, ryc. 16:3.

⁶ Cnotliwy, Kamiński, Rogosz 1975, ryc. 11:c, 12:f, 13:c i 21:d; Skrzypek 1987, ryc. 18:b,e; Kozłowska 1993, ryc. 12:2, 19:3 i 21:3; Pudelko 1995, ryc. 11:f; Fudziński, Ślusarska 2016, ryc. 14:c, 24:b, 53:e, 73:g i 75:a; Rembisz 2009, 45, ryc. 8:2.

⁷ Wołągiewicz 1968, ryc. 3:d; Przewoźna 1971, ryc. 58:13; Leube 1975, tabl. 22:1,3; Sajakowska 1981, ryc. 11:4.

Nieco szerszego omówienia wymagają fragmenty ceramiki z nagarami (ryc. 11). Tego typu ślady definiowane są jako:

- zwęglone organiczne pozostałości pochodzące z pożywienia, przywarłe do ścianek naczyń pod wpływem wysokich temperatur;
- pozostałości materiałów organicznych, które przylgnęły do powierzchni naczyń wykorzystywanych w procesie produkcji lub przerobu dziegciu (Pietrzak 2010, 57).

Spośród 194 skorup odnotowanych w obiekcie ok. 100 na ściankach i w przełamach nosi ślady nagarów, sięgających głębszej warstwy ceramiki. W wielu przypadkach substancja ta wysyciła także piasek trwale przyklejony do fragmentów naczyń. Jej smolisty (dziegciowy?) charakter wyraźnie obrazują zdjęcia makroskopowe (ryc. 11:1–3) i wykonane pod mikroskopem⁸ (ryc. 11:4–6). Nie ulega wątpliwości, że faktyczny charakter tych nagarów można określić tylko poprzez analizy specjalistyczne.

Obiekty 3 i 4 z Bagicza pełniły funkcje gospodarcze. Wstępnie możemy przyjąć ich prawdopodobny związek z wytwarzaniem lub/i przetwórstwem dziegciu. O takim samym wykorzystaniu jam można wnosić na podstawie wypełnisk. W obydwu przypadkach wystąpiła bowiem warstwa piasku wyprążonego na kolor czerwony, zawierająca ułamki ceramiki oblepione smolistą substancją. Co do obiektu nr 4 można mieć także przypuszczenie, że zalegający w jego dolnej partii stos kamienny miał inne przeznaczenie, np. związane z gotowaniem żywności.

W pozyskanym materiale ruchomym brakuje przesłanek do uściślenia czasu użytkowania obydwu obiektów. Można jedynie wskazać, że mamy do czynienia z pozostałościami osadnictwa szeroko pojętego cyklu łużycko-pomorskiego. Bagicz – położony po wschodniej stronie dolnej Parsęty – mieści się w obszarze zachodniej peryferii kultury pomorskiej⁹, nakładającej się na wcześniejsze osadnictwo łużyckie. Trudności z jednoznacznym określeniem przynależności kulturowej odkrytych reliktywów nastęrcza zarówno silne rozdrobnienie ceramiki, jak i brak cech charakterystycznych. Fakt ten sprzęga się ze spostrzeżeniem niejednokrotnie podkreślanym w literaturze, że ceramika naczyniowa kultury łużyckiej i pomorskiej z osad wykazuje niewielkie zróżnicowanie (Fudziński M. *et al.* 2007, 49; Fudziński M. 2015, 198; Fudziński P., Fudziński M. 2011, 208).

⁸ Mikroskop cyfrowy Dino-Lite z oprogramowaniem DinoCapture 2.0, Version 1.5.35, rozdzielczość 1,3 megapikseli (1280 × 1024).

⁹ Skrzypek 1979, ryc. 1; Lewczuk 2005, 149, ryc. 3; Kaczmarek 2005, 171, ryc. 1; Fudziński M. *et al.* 2007, 47; Dziegielewski 2015, ryc. 5.

Bagicz, stanowisko 27 (AZP 14-16/9)

Obiekt 1

Znalezisko wyznaczone zostało na podstawie występowania ułamków ceramiki w ścianie klifu i jego osuwisku. Z uwagi na brak śladów wkopu oraz możliwości pełnego zbadania miejsca koncentracji materiału źródłowego trudno przesądzać, czy mamy tu do czynienia z resztkami z obiektu stałego, którego zarys się nie zachował, czy też z luźno zalegającymi w podłożu szczątkami naczyń glinianych, które mogły być przez ich użytkowników usunięte (porzucone w różnych rejonach obszaru aktywności). Nie możemy wykluczyć i tego, że odkryte fragmenty ceramiki swoją pierwotną lokalizację zmieniły np. na skutek różnorodnych procesów naturalnych zachodzących w ziemi i na jej powierzchni lub na skutek współczesnej działalności człowieka, związanej chociażby z ochroną klifów. Innymi słowy, z uwagi na brak cech dystyngtywnych zachowanego świadectwa nie można w sposób jednoznaczny uznać, że mamy tu do czynienia ze śladami obiektu zagłębionego w ziemię, czyli z tzw. obiektem jamowym (por. Michalski 1983, 149–150).

Wyznaczające obiekt nr 1 źródła ruchome składają się z 25 ułamków glinianych naczyń (ryc. 12) o łącznej wadze 435 g, z których 14 pozyskano w trakcie wiosennych obserwacji, a kolejne 11 – jesienią. Poza jednym niewielkim fragmentem, na którym widnieją dwie nieprzecinające się linie ryte (ryc. 12:2,5), zbiór ten tworzy ceramika niezdobiona oraz niecharakterystyczna pod względem makro- i mikromorfologicznym. Z uwagi na to, że 6 ułamków uległo uszkodzeniom podepozycyjnym polegającym na rozwarstwieniu ścianek lub silnym złuszczeniu powierzchni, w szerszej analizie technologicznej uwzględniono tylko 19 skorup. Stanowią one pozostałości naczyń grubościennych (0,7–1,3 cm) wykonanych z masy glinianej z domieszką tłuczni, w przeważającej mierze gruboziarnistego. Kolorystyka tych ułamków od strony zewnętrznej utrzymana jest zasadniczo w tonacji beżowej, natomiast od wewnętrznej barwa jest beżowa i czarna oraz mieszana – beżowoczarna, co wskazuje na nierównomierne natlenienie podczas wypału. Analizowane fragmenty są od zewnątrz przeważnie chropowate, ale też szorstkie z powodu domieszki „wychodzącej” na powierzchnię (ryc. 12:1,3), co po części może stanowić efekt podepozycyjnego wytarcia ścianek. Wśród omawianej grupy skorup wyróżnia się 12 fragmentów o starannie gładzonych i polerowanych ściankach od strony wewnętrznej (ryc. 12:2,4), na niektórych dobrze widać także ślady gładzika. Tak staranne opracowanie powierzchni wewnętrznych wskazuje, że możemy mieć do czynienia z pozostałościami szerokootworowych płytkich naczyń, np. mis (por. Kozłowska 1993, 42). Potwierdza to również wspomniany fragment ceramiki z ornamentem rytym znajdującym się po wewnętrznej,

dobrze wypolerowanej stronie naczynia (ryc. 12:2). Wyraźne wygięcie dwóch sklejących się ułamków z części przywylewowej (ryc. 11:1) świadczy natomiast o tym, że należą one do naczynia silnie profilowanego. Jego powierzchnia zewnętrzna była w większości chropowata, a przy wylewie gładzona i polerowana podobnie jak po stronie wewnętrznej.

Z uwagi na brak dystynktywnych cech makro- i mikromorfologicznych oraz zdobniczych ceramiki naczyniowej z obiektu nr 1 chronologię tego materiału możemy starać się przybliżyć jedynie w oparciu o cechy technologiczne. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na fakturę powierzchni i bardzo dobry wypał. Specyficzne chropowacenie oraz bardzo staranne gładzenie i polerowanie świadczą o tym, że mamy do czynienia z ceramiką, którą można by łączyć z wczesną epoką żelaza, przypuszczalnie z etapem osadnictwa kultury pomorskiej. Wskazuje na to chociażby brak charakterystycznego dla kultury łużyckiej chropowacenia polegającego na intensywnym obrzucaniu ścianek gliną i przeciąganiu po niej palcami pionowo lub na ukos, czyli na tzw. obmazywaniu. W przypadku ceramiki z Bagicza chropowacenie jest ograniczone tylko do umiarkowanego obrzucenia ścianek rzadszą gliną i współwystępuje ze starannym wygładzaniem i polerowaniem powierzchni w górnej części naczynia. Mniej lub bardziej intensywne chropowacenie brzuśca połączone z wygładzaniem szyjki występuje powszechnie na naczyniach ostro profilowanych o baniastych brzuścach w kulturze pomorskiej w ciągu całego okresu jej trwania¹⁰. Bliższa chronologia tego typu naczyń możliwa jest do ustalenia, gdy znajdują się na nich dodatkowe elementy, takie jak karbowane listwy, nacięcia czy guzki, stanowiące wyznacznik wczesnego i środkowego okresu lateńskiego (Skrzypek 1982, 24, tu wcześniejsza literatura; Kozłowska 1993, 55). Należy dodać, że chropowacenie powierzchni brzuśca połączone z mniej starannym gładzeniem szyjki czy części przydennej ma miejsce także na naczyniach kultur młodszego okresu lateńskiego (Machajewski, 2004, 102, tabl. IV–V) i okresu wpływów rzymskich (Leube 1975, tabl. 3:4, 11:5, 22:4; Kozłowska 1990, 113, tabl. II:12 i IX:12).

¹⁰ Cnotliwy, Kamiński, Rogosz 1975, 82, ryc. 11:b i 15:f; Cnotliwy 1982, ryc. 2:b,d; Dermoga, Fredrych 1985, 70, tabl. 2:a,f; Kozłowska 1993, 42, ryc. 8:3, 10:1 i 17:2,5,6; Szamałek 2006, ryc. 15:4.

Tabela 1. Bagicz, stanowisko 1. Zestawienie liczbowe elementów mikromorfologicznych oraz zdobnictwa ceramiki naczyniowej z obiektu 3

Table 1. Bagicz 1. List of micromorphological elements and ornaments of pottery from feature 3

Ceramika Pottery	Brzuśce Bodies	Wylewy Rims	Dna Bases	Fragmenty zdobione Decorated fragments	Fragmenty zniszczone Destroyed fragments
Cienkościenna (do 0,5 cm grubości)	78	1	–	–	4
Grubościenna (powyżej 0,7 cm)	19	–	–	1	2

Tabela 2. Bagicz, stanowisko 1. Zestawienie liczbowe elementów mikromorfologicznych oraz zdobnictwa ceramiki z obiektu 4

Table 2. Bagicz 1. List of micromorphological elements and ornaments of pottery from feature 4

Ceramika Pottery	Brzuśce Bodies	Wylewy Rims	Dna Bases	Fragmenty zdobione Decorated fragments	Fragmenty zniszczone Destroyed fragments
Cienkościenna (do 0,5 cm grubości)	71	12	–	1	1
Grubościenna (powyżej 0,7 cm)	50	10	1	–	48

Tabela 3. Bagicz, stanowisko 27. Zestawienie liczbowe elementów mikromorfologicznych oraz zdobnictwa ceramiki z obiektu 1

Table 3. Bagicz 27. List of micromorphological elements and ornaments of pottery from feature 1

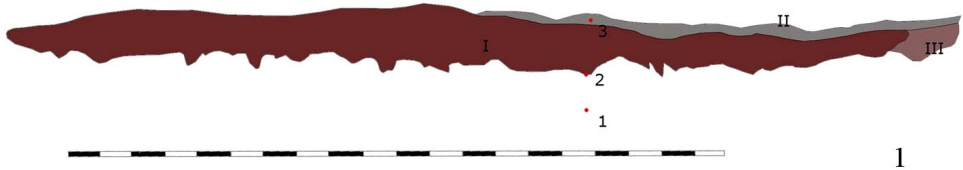
Ceramika Pottery	Brzuśce Bodies	Wylewy Rims	Dna Bases	Fragmenty zdobione Decorated fragments	Fragmenty zniszczone Destroyed fragments
Cienkościenna (do 0,5 cm grubości)	–	–	–	–	2
Grubościenna (powyżej 0,7 cm)	25	–	–	1	4

31.05.2018 r.
nr. inw. R_2018_03

Rp. s. 0 m n.p.m.
Rp. dz. 3,53 m n.p.m.

Niwelacje:
1. 4,03 m n.p.m.
2. 4,43 m n.p.m.
3. 5,23 m n.p.m.

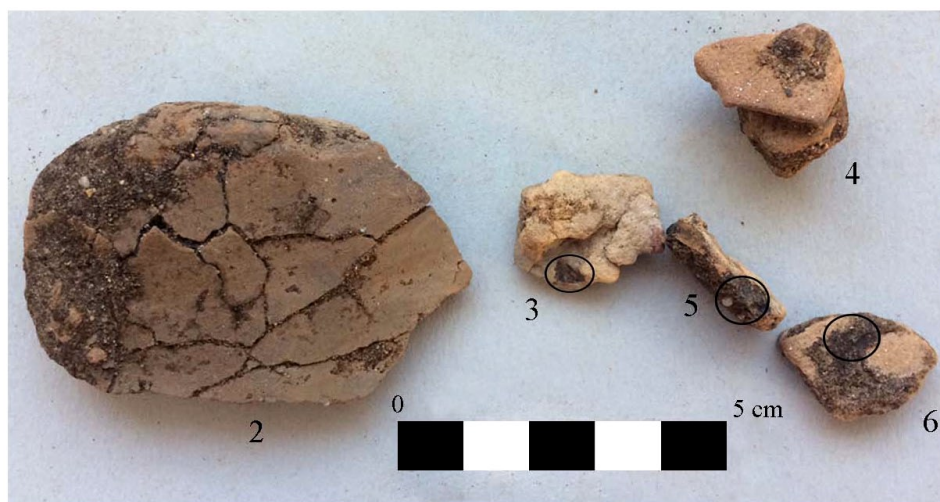
Warstwy:
I. Przepalony, czerwony drobnoziarnisty piasek, liczne fragmenty ceramiki,
II. Ciemnoszary, drobnoziarnisty piasek,
III. Szaro czerwony, drobnoziarnisty piasek.

Ryc. 1. Bagicz, stanowisko 1: 1 i 2 – profil obiektu nr 3. Rys. i fot. M. Chmiel-Chrzanowska
Fig. 1. Bagicz 1: 1 and 2 – section of feature 3. Drawing and photograph by M. Chmiel-Chrzanowska

1

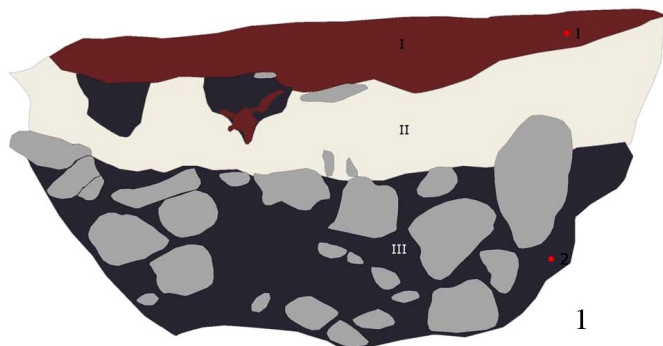
Ryc. 2. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 3): 1 – zbiór ceramiki cienkościennej; 2 – ułamek ceramiki grubościennej wtórnie przepalonej; 3–6 – ceramika cienkościenne, „posklejana” i ze śladami ciemnej bliżej nieokreślonej substancji (miejsca zaznaczone okręgiem). Fot. D. Kozłowska
 Fig. 2. Bagicz 1 (feature 3): 1 – assemblage of thin-walled pottery; 2 – fragment of thick-walled pottery secondarily burnt; 3–6 – thin-walled pottery “stuck together” and with traces of a dark, undefined substance (places marked with a circle). Photograph by D. Kozłowska

Ryc. 3. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 3): 1–18 – niewielkie fragmenty ceramiki grubościennej; 19 – zbliżenie na ułamek ceramiki ze śladami obmazywania wiechciem. Fot. D. Kozłowska
 Fig. 3. Bagicz 1 (feature 3): 1–18 – small fragments of thick-walled pottery, 19 – close-up of a pottery fragment with traces of smearing with the use of straw. Photograph by D. Kozłowska

Rp.dz. 3,2 m n.p.m.
Rp.s. 0

Niwelacje:
1. 4,08 m n.p.m.
2. 3,08 m n.p.m.

Warstwy:
I. Przepalony, czerwony drobnoziarnisty piasek, liczne fragmenty ceramiki,
II. Jasnozółty, drobnoziarnisty piasek, liczne fragmenty ceramiki,
III. Ciemnoszary, drobnoziarnisty piasek, z dużą ilością przepalonych kamieni,
niewielką ilością węgla drzewnych.

Ryc. 4. Bagicz, stanowisko 1: 1 i 2 – profil obiektu nr 4. Rys. i fot. M. Chmiel-Chrzanowska
Fig. 4. Bagicz 1: 1 and 2 – section of feature 4. Drawing and photograph by M. Chmiel-Chrzanowska

1

Ryc. 5. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4): 1 – zbiór ceramiki cienkościennej; 2 – 12 fragmentów wylewów cienkościennej naczyń misowatych. Fot. D. Kozłowska

Fig. 5. Bagicz 1 (feature 4): 1 – assemblage of thin-walled pottery; 2 – 12 fragments of rims of thin-walled bowl-like vessels. Photograph by D. Kozłowska

1

2

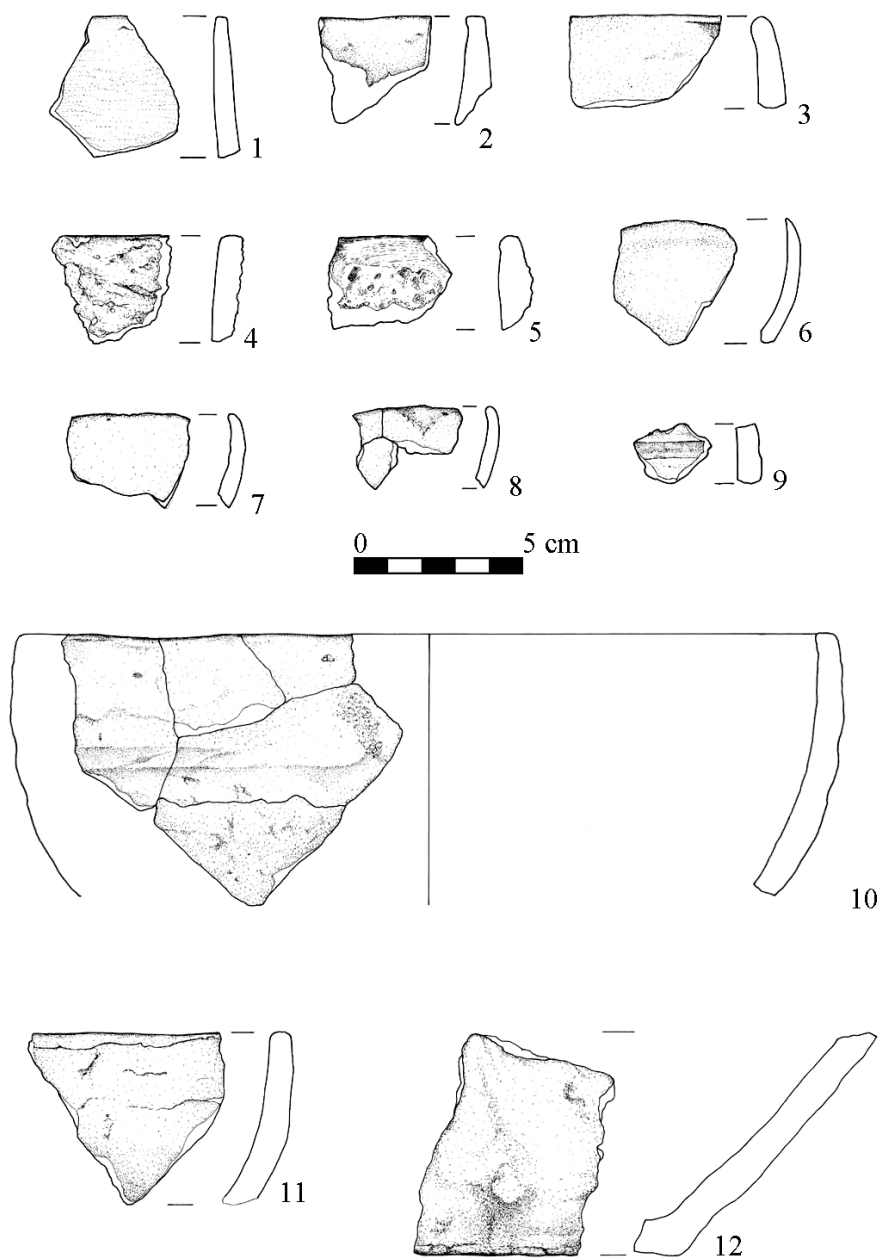
Ryc. 6. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4): 1 – ceramika grubościenna gładzona; 2 – ceramika grubościenna chropowacona. Fot. D. Kozłowska

Fig. 6. Bagicz 1 (feature 4). 1 – smooth thin-walled pottery; 2 – roughened thick-walled pottery. Photograph by D. Kozłowska

Ryc. 7. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4): 1 i 2 – ceramika grubościenna gładzona i polerowana; 3–9 – fragmenty wylewów naczyń misowatych. Fot. D. Kozłowska

Fig. 7. Bagicz 1 (feature 4): 1 and 2 – smooth and burnished thick-walled pottery; 3–9 – fragments of rims of bowl-like vessels. Photograph by D. Kozłowska

Ryc. 8. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4): 1–8 – fragmenty wylewów cienkościennych naczyń misowatych; 9 – niewielki ułamek ceramiki zdobionej szerokim rowkiem; 10–12 – ceramika grubościenna. Rys. A. Ryś, I. Sukiennicka

Fig. 8. Bagicz 1 (feature 4): 1–8 – fragments of rims of thin-walled bowl-like vessels; 9 – small fragment of pottery decorated with a wide groove; 10–12 – thick-walled pottery. Drawing by A. Ryś, I. Sukiennicka

Ryc. 9. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4): 1–14 – ceramika grubościenna chropowata; 15–19 – ceramika grubościenna szorstka. Fot. D. Kozłowska

Fig. 9. Bagicz 1 (feature 4): 1–14 – roughened thick-walled pottery; 15–19 – coarse thick-walled pottery. Photograph by D. Kozłowska

1

2

Ryc. 10. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4): 1 i 2 – ułamki ceramiki „spieczonej” i wtórnie przepalonej

Fig. 10. Bagicz 1 (feature 4): 1 and 2 – shards “stuck together” as a result of high temperature and secondarily burnt

1

2

3

4

6

5

7

Ryc. 11. Bagicz, stanowisko 1 (obiekt 4). Ślady niezidentyfikowanej substancji organicznej: 1–3 – obraz makroskopowy, 4–6 – obraz mikroskopowy; 7 – dwa ułamki destruktu żelaznego przedmiotu. Fot. D. Kozłowska

Fig. 11. Bagicz 1 (feature 4). Traces of undefined organic matter: 1–3 – macroscopic image; 4–6 – microscopic image; 7 – two fragments of a partially damaged iron object. Photograph by D. Kozłowska

1

2

3

4

5

Ryc. 12. Kołobrzeg, stanowisko 27. Skupisko ceramiki występującej w klifie (obiekt 1): 1–4 – obraz ceramiki od strony zewnętrznej i wewnętrznej; 5 – zbliżenie na ułamek zdobiony. Fot. D. Kozłowska

Fig. 12. Kołobrzeg 27. Cluster of pottery recorded in a cliff (feature 1): 1–4 – pottery on the inside and the outside; 5 – close-up of a decorated fragment. Photograph by D. Kozłowska

Literatura

- Chmiel-Chrzanowska M. 2018. Uneasy Archaeology of the Cliffs – Bagicz Sites Examples. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 23, 2–22.
- Chmiel-Chrzanowska M. 2019. *Archeologia Bagicza. Kulturowe oblicze życia i śmierci*. Szczecin.
- Cnotliwy E. 1976. Osadnictwo ludności kultury łużyckiej na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie w świetle badań w latach 1967–1974. *Materiały Zachodniopomorskie* 22, 7–70.
- Cnotliwy E. 1982. Osada ludności kultury wejherowsko-krotoszyńskiej w Pomianowie koło Białogardu na stanowisku 15. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 12, 3–11.
- Cnotliwy E., Kamiński R., Rogosz R. 1975. Osada z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Pomianowie, b. pow. Białogard, stanowisko 16. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 5, 37–85.
- Griša S. 1982. *Die Göritzer Gruppe*. Berlin. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 16.
- Dernoga M., Fredrych A. 1985. Osada ze schyłku środkowego okresu lateńskiego w Białowieslu, woj. Piła. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 34, 66–76.
- Dworaczyk M. 2005. Osadnictwo ludności kultury łużyckiej na terenie Gryfic. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIV Sesja Pomorzoznawcza 1: Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*. Gdańsk, 175–182.
- Dzięgielewski K. 2015. „Bernsteinherren” or humble amber gatherers? Notes on social organisation in Eastern Pomerania during the Early Iron Age. W: J. Baron, M. Chytráček, M. Schönfelder, S. Stegmann-Rajtár (red.), *The Early Iron Age in Central Europe, Proceedings of the conference held on the 2nd–4th of July 2015 in Hradec Králové, Czech Republic*. Hradec Králové, 78–91.
- Fudziński M. 2015. Osada z wczesnej epoki żelaza w Pruszczu Gdańskim, stanowisko 12. *Pomorania Antiqua* 24, 191–200.
- Fudziński M., Fudziński P., Krzysiak A., Cymek L., Rożnowski F. 2007. Faza wielkowiejska a kultura łużycka i kultura pomorska – nowa próba ustalenia wzajemnych relacji. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *Aktualne problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*. Gdańsk, 47–59.
- Fudziński P., Fudziński M. 2011. Osada z okresu halsztackiego w Cieplewie, gm. Pruszcz Gdański, stan. 14. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza 1: Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*. Gdańsk, 203–210.
- Fudziński P., Ślusarska K. 2016. *Ośrodek starożytnego brązownictwa pomorskiego we wczesnej epoce żelaza w Juszkowie, gmina Pruszcz Gdański*. Gdańsk.
- Kaczmarek M. 2002. *Zachodniowielkopolskie społeczności kultury łużyckiej w epoce brązu*. Poznań.
- Kaczmarek M. 2005. Uwagi o wczesnej fazie kultury pomorskiej w Wielkopolsce. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *Aktualne problemy kultury pomorskiej*. Gdańsk, 159–181.
- Kostrzewski J. 1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań. Prace Komisji Archeologicznej 3.
- Kośko A. 1979. *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Inowrocław. Seria Archeologiczna 12.

- Kozłowska D. 1990. Osada z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Białogardzie, województwo koszalińskie. *Materiały Zachodniopomorskie* 35–36, 101–157.
- Kozłowska D. 1993. Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Dobrowie. *Materiały Zachodniopomorskie* 39, 7–83.
- Kozłowska D. 1997. Osada ludności kultury łużyckiej ze Szczecina-Niemierzyna. *Materiały Zachodniopomorskie* 43, 113–158.
- Leube A. 1975. *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*. Berlin. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9.
- Lewczuk J. 2005. Kultura pomorska na środkowym Nadodrzu. W: M. Fudziński, H. Paner (red.), *Aktualne problemy kultury pomorskiej*. Gdańsk, 145–158.
- Lütjens I. 2005. Kochstellen und Getreidebrei – Die Feinschmecker von Jürgenshagen, Lkr. Güstrow. W: U.M. Meier (red.). *Die Authobahn A20 – Norddeutschlands langste Ausgrabung, Archäologische Forschungen auf der Trasse zwischen Lübeck und Stettin*. Schwerin, 53–54. Archäologie in Mecklenburg-Vorpommern 4.
- Machajewski H. 2004. Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce. W: H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*. Poznań, 81–121.
- Michalski J. 1983. Zagadnienia systematyzacji i interpretacji obiektów nieruchomych (Ze studiów nad osadami otwartymi kultury łużyckiej). *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 5, 135–195.
- Minta-Tworzowska D. 1982. O metodzie systematyki wytworów kulturowych (na podstawie ceramiki naczyniowej z Kruszy Zamkowej, stanowisko 3). *Fontes Archaeologici Posnanienses* 31, 145–184.
- Nawroński T. 1972. Relikty osady kultury łużyckiej na wzgórzu klasztornym w Cedyni, pow. Chojna. *Materiały Zachodniopomorskie* 18, 27–49.
- Pietrzak S. 2010. *Zastosowanie i technologie wytwarzania dziegiu przez społeczeństwa międzyrzecza Dniepru i Łaby od VI do II tysiąclecia BC*. Poznań.
- Przewoźna K. 1971. Osiedla z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich na Pomorzu Wschodnim. *Pomorania Antiqua* 3, 162–177.
- Pudełko E. 1995. Materiały kultury pomorskiej z badań ratowniczych lewobrzeża dolnej Proсны. W: T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993*. Warszawa, 281–298.
- Rembisz A. 2009. Groby skrzynkowe ludności kultury pomorskiej w Grzybnie, gm. Unisław i Dębowej Łące, gm. loco. W: M. Fudziński, H. Paner, S. Czopek (red.), *Nowe materiały kultury łużyckiej i pomorskiej z Pomorza*. Gdańsk, 37–52.
- Sajkowska M. 1981. Wyniki badań na osadzie z okresu wpływów rzymskich w Żukowie, gm. Suchań, stanowisko 2. *Materiały Zachodniopomorskie* 27, 7–46.
- Skrzypek I. 1979. Stan badań nad kulturą pomorską na Pomorzu Zachodnim. W: T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*. Koszalin, 193–207.
- Skrzypek I. 1982. Archeologiczne badania ratownicze w Koszalinie na stanowisku 12. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 12, 13–28.

- Skrzypek I. 1987. Zespół osadniczy ludności kultury pomorskiej w Klukowie, stanowisko 2, gm. Złotów, woj. Piła. Część II: Osada. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 17, 3–46.
- Szamałek K. 2006. Zagadnienie ciągłości zasiedlenia w cyklu łużyckim i okresie łużycko-pomorskiej transformacji kulturowej w świetle badań na wschodniowielkopolsko-kujawskim odcinku gazociągu tranzytowego. W: W. Blajer (red.), *Z badań nad osadnictwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Kraków, 35–62.
- Wołagiewicz R. 1968. Wstępne wyniki badań w Lubieszewie, pow. Gryfice w latach 1964–1968. *Materiały Zachodniopomorskie* 14, 141–150.
- Wołagiewicz R. 1989. Cmentarzysko w Marianowie i problem schyłkowej fazy kultury łużyckiej na Pomorzu. W: T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*. Słupsk, 307–321.

Dorota Kozłowska
Muzeum Narodowe w Szczecinie
d.kozłowska@muzeum.szczecin.pl

Bartłomiej Rogalski

**Dwie klamry pasów holsztyńskich
z wczesnośredniowiecznego grodziska
w Długiem, pow. stargardzki, stanowisko 1**

**Two Holstein belt hooks from early-medieval stronghold
in Długie, Stargard district, site 1**

Abstract: In 1990, two Holstein belt hooks were found in the stronghold rampart in Długie, Stargard district, site 1. They are of Type B by H. Hingst which is dated to Jastorf IIa and IIb. The connection of the object with known in the literature cemetery in Długie, site 3, is unclear.

Keywords: Holstein belt, belt hook, Jastorf culture, Western Pomerania, pre-Roman period
Słowa kluczowe: pas holsztyński, klamra do pasa, kultura jastorfska, Pomorze Zachodnie, okres przedchrześcijański

Miejscowość Długie, pow. stargardzki (niem. *Langenhagen, Kreis Saatzig*) znana jest dzięki badaniom cmentarzyska ludności kultury jastorfskiej (stan. 3), prowadzonym tam w latach 1934–1939 przez Hansa Jürgena Eggersa¹. Jest to jedna z najważniejszych nekropoli dla studiów nad kulturą jastorfską na Pomorzu Zachodnim (Rogalski 2018a). Materiały z tego cmentarzyska były przez szereg lat wręcz podstawowym źródłem refleksji nad tym zagadnieniem (np. Hachmann 1961, 72–75). Po drugiej wojnie światowej wykopalisk na omawianym cmentarzysku nie kontynuowano.

W 1990 roku zespół Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków (PP PKZ) w Szczecinie pod kierownictwem dr. Eugeniusza Cnotliwego przeprowadził badania sondażowe bardzo dobrze zachowanego wczesnośredniowiecznego grodziska w Długiem, stan. 1 (ryc. 1:1) (Cnotliwy 1990)². Łącznie wykonano 75 odwiertów w dwóch pokrywających całość obiektu krzyżujących się rzędach. Pozyskane materiały źródłowe

¹ Dokumentacja i zabytki ruchome pochodzące z tych badań znajdują się w Dziale Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie (dane archiwalne – teczka nr 1536).

² Serdecznie dziękuję Panu Sławomirowi Słowińskiemu za wszelkie dodatkowe informacje dotyczące tych badań.

przekazano do Muzeum Narodowego w Szczecinie. Chronologię grodziska określono na VII–VIII wiek. Przez ten sam zespół grodzisko było badane weryfikacyjnie także trzy lata wcześniej. Ze względu na wyraźnie wyróżniającą się w terenie formę miejsce to znane było w archiwaliach pod lokalną nazwą *Alte Schanze* (ryc. 1:2).

Wśród zabytków wydzielonych pozyskanych w 1990 roku znalazły się dwa bliźniacze przedmioty z blachy brązowej, które stylistyką nie odpowiadały materiałom wczesnośredniowiecznym (ryc. 2 i 3). Przedmioty te znaleziono w nasypie wału grodziska, oba okazały się klamrami do pasa holsztyńskiego. Odkrycia zabytków z okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich na stanowisku wczesnośredniowiecznym nie stanowią ewenementu (m.in. Brzostowicz 1994). Klamry, choć znalezione poza ich pierwotnym kontekstem, pochodzą zapewne z jednego zespołu, na co wskazuje specyficzna forma obu okazów oraz fakt wspólnego zalegania, gdyż w inwentarzu znalezisk wymienione są jako jeden zabytek. Depozyty podwójnych garniturów pasów znane są z obszaru kultury jastorfskiej. Z nowszych badań wskazać należy zespół grobowy z Hohen Veicheln, Lkr. Nordwestmecklenburg, stan. 35 (Nikulka 2018). Był to zniszczony grób ciałopalny odkryty w 2009 roku, zawierający obok dobrze zachowanego pasa holsztyńskiego typu A według typologii Hansa Hingsta (1962) również pas łańcuchowy, stanowiący ścisłą analogię dla pasa z Wąwelnicy, pow. policki (Nikulka 2018, 21–32; Bursche, Machajewski, Rogalski 2012, 244).

Obie klamry z brązu odkryte na grodzisku w Długiem mają analogiczną trapezowatą formę z łukowato schodzącymi się zakończeniami. Taśmowate haczyki są u obu egzemplarzy odłamane. Pierwszy okaz ma długość 6,3 cm i maksymalną szerokość 2,4 cm (ryc. 2:1 i 3:1). Nasada klamry jest rozszerzona, a jej krawędź wygięta na zewnątrz, z czterema otworami. W jednym z nich znajduje się niewielki pierścień z drutu brązowego, do którego zamocowano łańcuszek o 5 taśmowatych ogniwach. Wykonano je z pasków blachy brązowej o szerokości 0,3 cm. Drugi egzemplarz ma analogiczny kształt i konstrukcję (ryc. 2:2 i 3:2). Jego długość wynosi 6,4 cm, a maksymalna szerokość 2,6 cm. W odróżnieniu od wcześniej opisanej klamry ma on jednak dwa łańcuszki na pierścieniu liczące po 4 taśmowate ogniwa. Oba okazy są podobnie zdobione liniami równoległych kresek. Tworzą one motyw dwóch skośnych krzyży oraz linii wzdłuż krawędzi klamer (ryc. 2). Ornament ten jest bardzo płytki i przez to słabo czytelny (ryc. 3).

Zgodnie ze wspomnianą typologią H. Hingsta oba egzemplarze z Długiego w największym stopniu odpowiadają typowi B, którego wyróżnikiem – poza kształtem samej klamry – są właśnie łańcuszki umocowane u jej nasady (Hingst 1962, 70–71, ryc. 1:2–4). Należy zaznaczyć, że okazy z Długiego są mniejsze niż

klamry pasów holsztyńskich, jakie znamy z ich macierzystego obszaru, mające długość 8–15 cm i szerokość 5–8 cm (Hingst 1962, 69). Również opisana wyżej ornamentyka odbiega od typowego zdobnictwa tych klamer, na które składają się przeważnie wzdlużne żeberka, motywy okręgów, półksiężyców i zygzaka (Keiling 1978, 88).

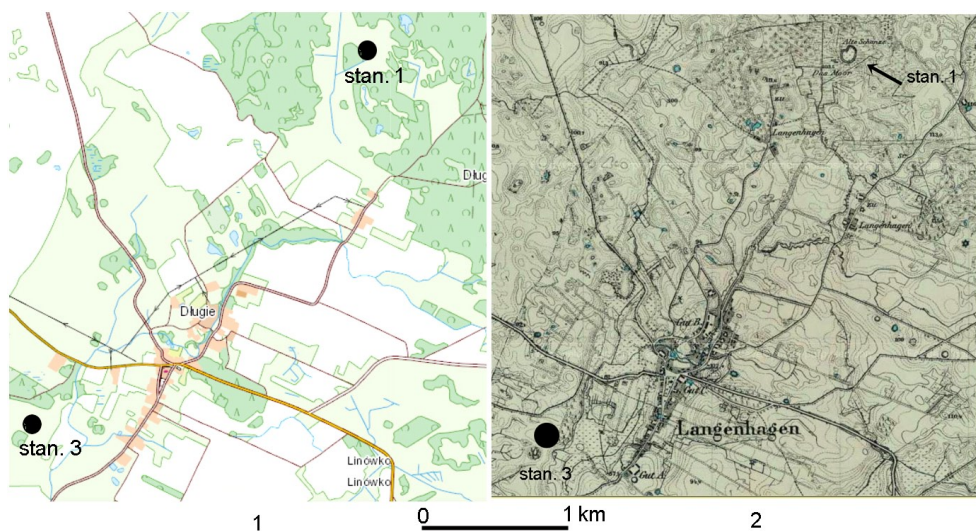
Klamry pasów holsztyńskich są znaleziskiem unikatowym na Pomorzu Zachodnim. Pierwszy okaz – typ A według H. Hingsta (ryc. 4) – znaleziony został w 1915 roku na odkrytym nieco wcześniej cmentarzysku w Barniślawiu, pow. policki (*Barniślow, Kr. Randow*), gdzie wyeksplorowano wówczas pięć grobów popielnicowych (Walter 1917, 4; Eggers, Stary 2001, 33, tabl. 120:2). Zabytek przekazano do zbiorów muzeum szczecińskiego, lecz do dziś się nie zachował.

Z cmentarzyska w Marianowie, pow. stargardzki, stan. 1 pochodzą ponadto fragmenty prostokątnych ogniwi z blachy brązowej, zdobionych analogiczną techniką, które interpretowane są jako ogniwa pasów holsztyńskich (Rogalski 2018b, 26, 72, ryc. 11:5,6, tam dalsza literatura). W skład garnituru pasa z tego zespołu (grób VIII) wchodzi jednak żelazna klamra trójramienna o zdecydowanie odmiennej konstrukcji, datowana na fazy Jastorf Ic–IIa (Rogalski 2018b, 25–26, 72, ryc. 11:4, tam dalsza literatura).

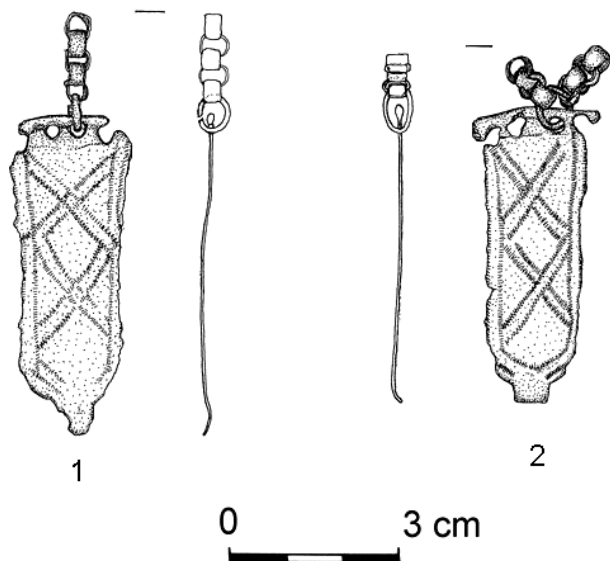
Klamry pasów holsztyńskich typu B według typologii Hingsta datowane są generalnie na fazę Jastorf IIa i IIb (Hingst 1962, 83). Funkcja ich jest różnie interpretowana i do dziś nie została jednoznacznie wyjaśniona (Nikulka 2018, 34–35, tam dalsza literatura). Na przykład wspomnianą wyżej ornamentykę wiąże się niekiedy z symboliką kultu solarnego (Keiling 1978, 77–78, ryc. 10–11, 90–92, tam dalsza literatura).

Odkrycie, nawet na wtórnym złożu, dwóch klamer pasów holsztyńskich stanowi bardzo ważny progres w zakresie uzupełnienia stanu badań nad kulturą jastorfską na Pomorzu Zachodnim. Obok wspomnianej wcześniej klamry trójczłonowej z Marianowa odkrycia z grodziska w Długiem są dowodem na kontakty ze społecznościami odległych prowincji kultury jastorfskiej w Brandenburgii i zachodniej Meklemburgii.

Cmentarzysko kultury jastorfskiej w Długiem, stan. 3 oddalone jest od grodziska, stan. 1 o około 2,8 km w linii prostej (ryc. 1). Nie wydaje się, by materiał do budowy nasypu wałów transportowano na taką odległość. Obie klamry pochodzą prawdopodobnie z innego stanowiska kultury jastorfskiej w okolicach Długiego.

Ryc. 1. Długie, gm. Chociwel, pow. stargardzki. Lokalizacja stan. 1 (grodzisko wczesnośredniowieczne) i stan. 3 (cmentarzysko kultury jastorfskiej): 1 – podkład <www.geoportal.pl>; 2 – podkład *Messischblatt* 1929, arkusz nr 2558 (*Freienwalde in Pomm.*). Rys. B. Rogalski
 Fig. 1. Długie, Chociwel commune, Stargard district. Location of site 1 (early-medieval stronghold) and site 3 (Jastorf culture cemetery): 1 – basemap <www.geoportal.pl>; 2 – basemap *Messischblatt* 1929, sheet No. 2558 (*Freienwalde in Pomm.*). Drawing by B. Rogalski

Ryc. 2. Długie, pow. stargardzki, stan. 1: 1 i 2 – klamry do pasa z brązu. Rys. A. Ryś
 Fig. 2. Długie, Stargard district, site 1: 1 and 2 – bronze belt buckle. Drawing by A. Ryś

Ryc. 3. Długie, pow. stargardzki, stan. 1: 1 i 2 – kłamry do pasa z brązu. Fot. B. Rogalski
Fig. 3. Długie, Stargard district, site 1: 1 and 2 – bronze belt buckle. Photograph by B. Rogalski

Ryc. 4. Archiwalna (z 1942 r.) fotografia klamry do pasa z Barnisławia, pow. Policki; Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie, negatyw nr F.130/39

Fig. 4. Archival (from 1942) photograph of the belt buckle from Barnisław, Police district; the Szczecin National Museum Department of Archaeology Archives, negative No. F.130/39

Literatura

- Bursche A., Machajewski H., Rogalski B. 2012. Okres przedrzymski – okres wędrówek ludów. Katalog zabytków. W: K. Kowalski, D. Kozłowska-Skoczka (red.), *Zaginione – Ocalone. Szczecińska kolekcja starożytności pomorskich*. Szczecin, 237–312.
- Brzostowicz M. 1994. Elementy kultur okresu rzymskiego w zespołach wczesnośredniowiecznych północno-zachodniej Polski. *Slavia Antiqua* 34, 43–76.
- Cnotliwy E. 1990. *Długie (Langenhagen), gm. Chociwel, woj. Szczecin. Opracowanie wyników badań weryfikacyjnych przeprowadzonych na grodzisku (stanowisko 1)*. PP PKZ Szczecin. Praca w maszynopisie dostępna w Dziale Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie.
- Eggers H.J., Stary P.F. 2001. *Funde der Vorrömischen Eisenzeit, der Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*. Lübsdorf.
- Hingst H. 1962. Zur Typologie und Verbreitung der Holsteiner Gürtel. *Offa* 19, 69–90.
- Hachmann R. 1961. *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und Skandinavien*. Berlin. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 41.
- Keiling H. 1978. Neue Holsteiner Gürtel aus Mecklenburg und die Verbreitung der rechteckigen Plattengürtelhaken. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg* 25 (1977), 63–105.
- Nikulka F. 2018. Prestigegut der vorrömischen Eisenzeit zwischen Skandinavien und Karpatenraum: Die exclusive Gürtelgarnitur von Hohen Viecheln, Lkr. Nordwestmecklenburg. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 65 (2017), 7–38.
- Rogalski B. 2018a. Cmentarzysko w Długiem, pow. Stargard, stan. 3 w świetle problemów datowania i identyfikacji kulturowej materiałów kultury jastorfskiej na Pomorzu Zachodnim W: A. Puławski (red.), *Z dziejów Chociwla i okolic. Materiały wydane z okazji 680. rocznicy nadania praw miejskich Chociwlowi*. Chociwel–Stargard, 7–26.
- Rogalski B. 2018b. Cmentarzysko ludności kultury jastorfskiej w Marianowie, pow. stargardzki, stan. 1. *Materiały Zachodniopomorskie NS*, 13–95.
- Walter E. 1917. Über Altertümer und Ausgrabungen in Pommern im Jahre 1915. *Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde* 31, 1–6.

dr Bartłomiej Rogalski
Muzeum Narodowe w Szczecinie
b.rogalski@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0003-4710-9882

Jakub Łukaszewski

Stare druki ze zbiorów *Pommersches Museum* w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Komunikat¹

Old prints from *Pommersches Museum* in the collection stored in the University Library in Poznań. Report

Abstract: The report presents old prints from the Szczecin *Pommersches Museum* collection that have been discovered in the University Library in Poznań. These are 17 old prints in 21 volumes. The report is followed by an annex with a list of finds including bibliographic descriptions of the old prints as well as features of each specimen (provenance, marginalia, binding).

Keywords: old prints, 16th–18th century, *Pommersches Museum* (Stettin) book collection, Poznań University Library collection

Słowa kluczowe: stare druki, XVI–XVIII wiek, księgozbiór *Pommersches Museum* (Stettin), kolekcja Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu

W zbiorach starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (dalej: BUP) istotną część stanowią książki z historycznych księgozbiorów szczecińskich. Znajdują się wśród nich książki oznaczone owalną pieczętką *Pommersches Museum* (ryc. 1). Jest to 17 starych druków w 21 woluminach. W niniejszym komunikacie krótko charakteryzuję ów zbiór, a w aneksie zamieszczam jego katalog, który obejmuje uproszczone opisy bibliograficzne starych druków, uzupełnione informacją o cechach indywidualnych każdego z egzemplarzy (proweniencje, marginalia, oprawy).

Muzeum Pomorskie (*Pommersches Museum*), powstałe z inicjatywy Heinricha Dohrna (1838–1913), działało w latach 1863–1912 „jako towarzystwo muzealne, którego celem było tworzenie i eksponowanie kolekcji przyrodniczo-artystycznej” (Kurzyńska 2015a, 42, przypis 31). Ukierunkowane było na zbieranie okazów przyrodniczych, zabytków archeologicznych, dzieł sztuki, numizmatów itp. (Kozłowska 2013, 102; Kacprzak 2021, 36). Od 1866 funkcjonowała przy nim biblioteka,

¹ Za konsultacje przeprowadzone w trakcie przygotowywania tego tekstu oraz podesłane materiały serdecznie dziękuję Marcie Kurzyńskiej (kierownik Biblioteki Muzeum Narodowego w Szczecinie).

której księgozbiór odpowiadał tematycznie profilowi tworzonych przez muzeum kolekcji (Kurzyńska 2011; 2012, 22–25; 2015a, 42–43; 2015b, 99–100; 2015c; Borysowska 2017, 148; Kosman 2013, 88). W 1902 roku ponad 7 tys. woluminów z *Pommersches Museum* przekazano do nowo powstałej szczecińskiej Biblioteki Miejskiej (*Stadt Bibliothek*), a w 1913 reszta tego księgozbioru trafiła do *Museum der Stadt Stettin* (Kurzyńska 2011, 84; 2015a, 43). Od 1945 roku przez kolejnych kilkanaście lat zbiory bibliotek szczecińskich (w tym także muzealnych) ulegały rozproszeniu (Borysowska 2017, 150–151; Kurzyńska 2011, 87; 2015c). Dostały się m.in. do placówek wielkopolskich, przede wszystkim do BUP (Nowicki 2006, 185)², gdzie obecnie znajduje się nieco ponad 2270 starych druków (w ponad 1550 woluminach) ze zbiorów szczecińskich³. Najprawdopodobniej większość z nich trafiła do Poznania już na początku lipca 1945 roku⁴.

Wszystkie zidentyfikowane w BUP stare druki oprócz pieczętki *Pommersches Museum* mają także proveniencję *Stadt Bibliothek Stettin*. Oznaczać to może, że pochodzą z części księgozbioru Muzeum Pomorskiego przekazanej w 1902 roku szczecińskiej Bibliotece Miejskiej. Wśród nich trzy dzieła to edycje jeszcze XVI-wieczne. Szczególnie cenne jest kompletne genewskie wydanie *Biblii* z lat 1556–1557, zachowane w trzech woluminach (zob. Aneks, nr 2). Jak wskazuje notka proveniencyjna (ryc. 2), Biblia ta stanowiła podarunek ślubny gdańskiego luterańskiego kaznodziei Franza Burcharda (ok. 1512–1590) dla zięcia Michaela Coletusa (1545–1616), profesora Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, protestanckiego teologa i pastora (Scholz 1936, 94–95; Szafran 1992, 230–231). W każdym z trzech woluminów znajdują się bardzo liczne marginalne zapiski Coletusa. Ponadto w tomie zawierającym *Nowy Testament* (BUP SD 37 IV = Aneks, nr 2), na wewnętrznej stronie przedniej okładki wklejono bardzo rzadki miedzioryt (ryc. 3) z portretem genewskiego reformatora Theodora Bèzy (1519–1605), zaś tylną wyklejkę stanowi przypuszczalnie unikatowy egzemplarz plakatowego wydania schematu podziału tekstu

² Autor ten podaje liczbę 1210 tomów „literatury niemieckiej od XVI do XVIII wieku”.

³ Aktualne dane oparte o spisy proveniencji starych druków prowadzone w BUP.

⁴ 1211 tytułów, głównie starych druków, przekazanych ze Szczecina do Poznania zostało spisanych przez Marcina Kukułę (zob. Archiwum BUP,teczka sygn. 559, k. 26–75, tam wykaz druków w maszynopisie). Dyrekcja BUP potwierdziła ich odbiór 6 VII 1945 r. (Archiwum BUP,teczka sygn. 540, k. 72). Niestety, ze względu na liczbę błędów (przeinaczenia nazwisk autorów, błędy w odpisie tytułów dzieł, dat wydania itp.) lista Kukuły nie jest najlepszym źródłem do rekonstrukcji szczecińskich księgozbiorów, które trafiły do BUP. Z pewną ostrożnością można jednak identyfikować kilka spisanych tam tytułów z opisanymi w niniejszym tekście drukami (Aneks, nr 1, 9, 10 i 16). Książki ze Szczecina zwożono do BUP także później, np. w maju 1948 r., kiedy to dyrekcja BUP oddelegowała do Szczecina Ferdynanda Antkowskiego, by odebrał „księgozbiór z zakresu językoznawstwa” (zob. Archiwum BUP,teczka sygn. 547, k. 407, list z 21 V 1948 r.).

Ewangelii wg św. Mateusza (ryc. 4) autorstwa Matthiasa Flaciusa Illyricusa (właśc. Matjia Vlačić, 1520–1575)⁵. Druk ukazał się w rostockiej oficynie Stephana Möllemanna (Myliandera) w 1582 roku⁶ (Aneks, nr 7). Pozostałe druki to edycje XVII- i XVIII-wieczne. Wśród nich wyróżnić można jedenastojęzyczny słownik Ambrosiusa Calepina z 1615 roku (Aneks, nr 4), bogato ilustrowaną edycję *Histoire Generale Des Turcs* Laonika Chalcocondylasa (Aneks, nr 5; ryc. 5) czy trzecie wydanie orzeczeń Trybunału Wismarskiego (Aneks, nr 13), jedyne pomeranicum w tym zbiorze.

Zidentyfikowane i opisane woluminy niewątpliwie świadczą o bibliofilskich zainteresowaniach środowiska skupionego wokół *Pommersches Museum*. Niestety, na kartach tych ksiąg nie znajdziemy zbyt wielu bezpośrednich informacji o osobach, które podarowały je temu muzealnemu towarzystwu. Jedynek przykładem może być *Biblia* z 1708 roku (Aneks, nr 3), w której odnajdziemy podpis szczecińskiego wydawcy Roberta Graßmanna (1815–1901)⁷; mógł on więc przekazać ją do kolekcji towarzystwa. Ze Szczecinem niewątpliwie powiązanie wiąże się także berlińska edycja dzieła Samuela von Pufendorfa *De Rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni* (Aneks, nr 16). W 1770 roku Johann Friedrich Warnshagen (zm. 1773) podarował ją do Łoży pod Trzema Cyrklami. Trudno jednak powiedzieć, w jakich okolicznościach znalazła się później w zbiorach muzeum.

Niniejszy komunikat miał na celu prezentację i omówienie wyłącznie starych druków z *Pommersches Museum* znajdujących się w BUP. Stanowi tym samym drobny przyczynek do rekonstrukcji tego rozproszonego historycznego księgozbioru. Nie ulega jednak wątpliwości, że dalsze badania powiązane prowadzone w BUP przyniosą więcej informacji, przede wszystkim o drukach XIX-wiecznych z kolekcji *Pommersches Museum*.

⁵ Po raz pierwszy schemat ten został opisany i graficznie przedstawiony w wydaniu Nowego Testamentu, opracowanym wraz z komentarzem przez Flaciusa, zob. *Novum Testamentum ... ex versione Erasmi, innumeris in locis ad Graecam veritatem, genuinumque sensum emendata. Glossa Compendiaria M. Matthiae Flacii ... in nouum testamentum*, Basel: P. Perna, D. Theobald, 1570, k. sygnowane †2–3 oraz s. 3.

⁶ Zauważmy, że w tym czasie na uniwersytecie w Rostocku wykładowcą był Matthias Flacius Junior (1547–1593), syn Flaciusa Illyricusa (Mohorović 2012).

⁷ Wcześniej jej właścicielem był Franz August Riquet (1778–1839), kalwiński kaznodzieja w Szczecinie (Schleiermacher *et al.* 2011, 437).

Aneks

Stare druki ze zbiorów Pommersches Museum w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Katalog⁸

Arnold, Gottfried

[1] *Die Erste Liebe das ist Wahre Abbildung der Ersten Christen Nach Ihren Lebendigen Glauben und Heiligen Leben [...] Die dritte Ausfertigung vermehret.* Franckfurt am Mayen und Leipzig: Verlegt in Christian Genschen Buchhandlung, 1712. 2°.

(VD18 nie notuje; HPB: cid DE-603.432796975).

Frontyśpis sztychowany z datą 1711.

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygnatury: 2.11. 22; *Fol.* 675;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięcia bloku nakrapiane na czerwono, XVIII w.

Współoprawny z BUP SD 1694 III (nr 17).

Sygn. BUP SD 1693 III.

Biblia (Testamentum Vetus et Novum Latine)

[2] *Biblia Utriusque Testamenti De Quorum Nova Interpretatione Et Copiosissimis in eam annotationibus lege quam in limine operis habes epistolam*, [T.1–2]. [Genevae]: Oliva Roberti Stephani, 1557. 2°.

[T. 1, P. 1, 2] – [*Testamentum Vetus, cum comment Sanctis Pagnini et Vrancisci Vatabli, Trad. S. Pagninus. Apocrypha trad. Claudius Baduellus*].

[T. 2.] – [*Novum Testamentum Latine iam olim a veteri interprete nunc denuo a Theodoro Beza versum cum eiusdem annotationibus*, 1556 [w kolofonie 1 III 1557].

(Adams 1967, 128 nr B 1055; Komender, Mieczkowska 1998, 271 nr 1011).

Proweniencja:

1. [Burchard Franz, ok. 1512–1590];
2. [Coletus Michael, 1545–1614] *Michaelis Coleti. Dono mihi dedit Tria S. Bibliorum volumina Reverendus Dominus socer meus Franciscus Burchardus Anno 1576 quo filiam eius uxorem duxi [...] Florenis* (wpis na tylnej wyklejce SD 1003 IV);
3. *De La Meintoye* (wpis na k. tytułowych każdego z woluminów, XVII w.);
4. *Pommersches Museum* (pieczętka);
5. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygnatury: 6.4. 72a; *Fol.* 460;
6. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

⁸ Internetowe bazy danych wykorzystane przy tworzeniu opisów katalogowych cytowane są za pomocą następujących skrótów: HPB (CERL *Heritage of the Printed Books Database*, <<https://www.cerl.org/resources/hpb/main>>), VD16 (*Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, <<http://www.vd16.de>>), VD17 (*Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*, <<http://www.vd17.de>>), VD18 (*Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts*, <<https://kxp.k10plus.de/DB=1.65/>>).

Oprawa: tektura, skóra biała, ślepe tłoczenia, radelka, Saksonia, ok. 1560.

Uwaga:

- na przedniej wyklejce SD 37 IV znajduje się miedziorytniczy portret Theodora Bèzy, w którego otoku jest napis: THEODORVS BEZA VEZELIVS, MINISTER VERBI DIVINI IN ECCLESIA GENEVENSIS ANNO MDXCV AET. 77. Poniżej dwa wiersze: „In Effigiem THEODŌRE BEZAE VEZELII” i „Bezam im hohen alter sein...”. Miedzioryt wykonany przez Johanna Hogenberga. Identyczny miedzioryt zob. British Museum, sygn. Bp,7.321⁹.
- w każdym z trzech woluminów znajdują się liczne zapiski marginalne w jęz. łac. naniesione ręką M. Coletusa.

3 woluminy:

Sygn. BUP SD 1003 IV (T. 1, P. 1);

Sygn. BUP SD 1562 IV (T. 1, P. 2);

Sygn. BUP SD 37 IV (T. 2; współprawny z nr 7).

Biblia (Testamentum Vetus Latine)

[3] *Veteris Testamenti Libri Historici, Josua, Judices, Rutha, Samuel, Reges, Paralipomena, Esdras, Nehemias et Esthera; Ex Translatione Joannis Clerici; Cum Ejusdem Commentario Philologico, Dissertationibus Criticis, Et Tabulis Chronologicis.* Amstelodami: Apud Henricum Schelte, 1708. 2°.

(HPB: cid IT-ICCU.TO0E011638).

Proweniencja:

1. [Riquet Franz August 1778–1839] F. Riquet, (wpis na przedniej wyklejce.);
2. [Graßmann Robert 1815–1901] R. Grassmann (wpis na 1. k. ochronnej recto);
2. *Pommersches Museum* (pieczętka);
3. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawna sygn. *Fol. 799*;
4. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

Defekt: karta tytułowa uszkodzona.

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięta nakrapiane na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 1751 III.

Calepino, Ambrogio

[4] *Dictionarium Undecim Linguarum Iam Postremo Accurata Emendatione, Atque Infinitorum Locorum Augmentatione, Collectis Ex Bonorum Autorum monumentis ... ita exornatum, ut hactenus studiosorum usibus accommodatius non prodierit; Respondent autem Latinis vocabulis, Hebraica, Graeca, Gallica, Italica, Germanica, Belgica, Hispanica, Polonica, Ungarica, Anglica Onomasticum vero, hoc est Proprium nominum, regionum, gentium, urbium... maxima etiam accessione locupletatum & praecipuarum rerum Germanica explanatione illustratum, seorsim adjunximus.*

Basileae: per Sebastianum Henricpetrum, 1605. 2°.

(VD17: 3:309594U; Estreicher 1896, 17)

⁹ <https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_Bb-7-321> [dostęp: 17 VIII 2022].

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn.: 6.4. 65; Ca 605; Cb37; Fol. 29;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, pergamin, XVII w.

Sygn. BUP SD 415 IV.

Chalcocondylas, Laonicus

[5] *Histoire Generale des Turcs, Contentant L'Histoire De Chalcondyle, traduite par Blaise de Vigenaire, Avec les Illustrations du mesme Autheur... Tome Second.* A Paris: Chez Denis Bechet, 1662. 2°.

(HPB: cid FR-341725201.SUDOC.15885473X).

Proweniencja:

1. *P. Burette* (wpis na k. tyt., XVIII w.);
2. *Pommersches Museum* (pieczętka);
3. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. Pp 2.1.1.12b; Fol. 98;
4. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięta nakrapiane na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 487 IV.

Fabri, Antonio

[6] *Codex Fabrianus Definitionum Forensium Et Rerum In Sacro Sabaudiae Senatu Tractatum... In Novem Libros Distributus.* Lugduni: Sumptibus Horatii Cardon, 1615. 2°.

(HPB: cid IT-ICCU.TO0E087672).

Proweniencja:

1. [wpis na k. tytułowej wycięty, ubytek uzupełniony papierem];
2. *1699 Ex Bibliotheca R. Váhlij* (wpis na k. tytułowej);
3. *Pommersches Museum* (pieczętka);
4. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. Rs 7656; Fol. 123;
5. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, papier, XVIII w.

Sygn. BUP SD 1636 III.

Flacius, Matthias

[7] [*Divisio et enumeratio partium Evangelii secundum Matthaem*], Rostochii: Stephanus Myliander excudebat, 1582. 2o.

Unikat?

1 karta, zadrukowana jednostronnie, zawiera schemat podziału tekstu Ewangelii św. Mateusza, incipit: *Evangelium Matthaei diuiditur in tres partes, quae sunt rerum actarum, aut [...]*. Tekst w ramce z drzeworytniczych i metalorytniczych ozdorników.

Proweniencja i oprawa zob. nr 2.

Sygn. BUP SD 37 IV (tylna wyklejka).

Iselin, Jacob Christoff

[8] *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon in welchen das Leben, die Thaten, und andere Merckwürdikeiten deren Patriarchen, Propheten...* Zweyte Auflage, Erster Theil A-C. Basel: Bey Johann Brandmüller, 1729. 2°.

(HPB: cid DE-601.GVK.13829920X).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. *Eb 106; Fol. 81*;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięcia barwione na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 403 IV.

[9] *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon in welchen das Leben, die Thaten, und andere Merckwürdikeiten deren Patriarchen, Propheten...*, *Zweyter Theil [D-I]*, Basel: Gedruckt und verlegt bey Johan Brandmüller, 1726. 2°.

(HPB: cid DE-604.VK.BV004865400).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. *Eb 105; Fol. 80*;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, pergamin, obcięcia barwione na zielono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 443 IV.

[10] *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon in welchen das Leben, die Thaten, und andere Merckwürdikeiten deren Patriarchen, Propheten...* *Zweyte Auflage, Dritter Theil. K-Q*, Basel: Bey Johann Brandmüller, 1729. 2°.

(HPB: cid DE-601.GVK.17702657X).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. *Eb 106; Fol. 81*;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięcia barwione na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 358 IV.

[11] *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon in welchen das Leben, die Thaten, und andere Merckwürdikeiten deren Patriarchen, Propheten...* *Zweyte Auflage, Vierdter Theil. R-Z.*, Basel: Bey Johann Brandmüller, 1728. 2°.

(HPB: cid DE-601.GVK.138299218).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. *Eb 106; Fol. 81*;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (eksklibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięcia barwione na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 940 IV.

Josephus Flavius

[12] *Josephus Teütsch. Mit nutzlichen Scholien und ausslegungen der schweren sententzen Chal-deisch, Hebreisch, und Greichscen etc. wörter...*, durch D. Caspar Hedion. (Gedruckt ... zu Straßburg; durch Michael Meyer vnd Balthassar Beck, 23 II) 1531. 2°.

(VD16: J 969).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. 2.11. 19; Fol. 778;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: deska fazowana, skóra jasna, ślepe tłoczenia (radelka, 3 typy – z motywami floralnymi, zatarte); zachowane klamry, 2 ćwierć XVI w.

Sygn. BUP SD 1672 III.

Mevius, David

[13] *Iurisdictionis Summi Tribunalis Regii, Quod est Vismariae, In Forma atque potestate ex Pacis instrumento ... Editio Tertia : Nec Non Administrata iustitia per Decisiones, & quidem Novem Voluminibus, super causis praecipuis de Anno MDCLIII. ad Annum MDCLXX. ad istud delatis... Ex Mss. Autoris Nona Parte aucta, & ab Haeredibus a sphalmatibus Typographicis correcta, ac cum Indicibus copiosissimis tam Decisionum, quam Rerum & Verborum locupletata.* Francofurti & Stralesundi: Impensis Ottonis Reumanni; Typis Balthas. Christophori Wustii, 1681. 2°.

(VD17: 7:697756W).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. Rs 7523; Fol. 124;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Defekt: brak karty tytułowej i ostatniej karty indeksu.

Oprawa: tektura, papier, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 1351 IV.

Montesquieu, Charles Louis de Secondat

[14] *De L'Esprit Des Loix, Nouvelle Edition. Revue, corrigée, & considérablement augmentée par l'auteur*, [T. 2–4]. A Copenhague & A Geneve, Chez Claude Philibert, 1764. 8°.

(HPB: cid IT-ICCU.LIAE015946).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. Q.Q.1280d; Rs 1028; 8399-8400;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, papier, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 17767 I (3 wol., t. 2–4).

Moreri, Louis

[15] *Le Grand Dictionnaire Historique, Ou Le Mélange Curieux De L'Histoire Sacrée Et Profane...*, Dix-Huitième Et Dernière Edition..., [T. 1–3]. Amsterdam-Leyden-La Haye-Utrecht: Libraires, 1740. 2°.

(HPB: cid IT-ICCU.RAVE005429).

Proweniencja:

1. *Pommersches Museum* (pieczętka);
2. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. 6.3. 61a; Ga 2812; Fol. 87;
3. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, papier, obcięcia nakrapiane na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 938 IV (3 wol., t. 1–3).

Pufendorf, Samuel von

[16] *De Rebus Gestis Friderici Wilhelmi Magni, Electoris Brandenburgici Commentariorum Libri Novendecim*. Berolini; [Frankfurt, Oder]: Impensis Jeremiae Schrey & Hered. Henrici Johannis Meyeri, 1695. 2°.

(VD17: 547:648294T; Estreicher 1913, 402–403).

Proweniencja:

1. [Warnshagen Johann Friedrich –1773] *Zur Ehrwürdigen Loge zu den 3 Zirkeln widmet dieses Buch d. 15 Martii 1770. J. F. Warnshagen* (wpis na 1 nienumerowanej sztychowanej karcie recto);
2. [Stettin, Loge zu den Drei Zirkeln] (zob. wpis powyżej);
3. *Pommersches Museum* (pieczętka);
4. *Stadt Bibliothek Stettin* (pieczętka); dawne sygn. 3.1.1 40; Gg 2015; Fol. 121;
5. *Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu* (ekslibris po 1945; pieczętka).

Oprawa: tektura, skóra brązowa, obcięcia nakrapiane na czerwono, XVIII/XIX w.

Sygn. BUP SD 416 IV.

Vermehren, Paul

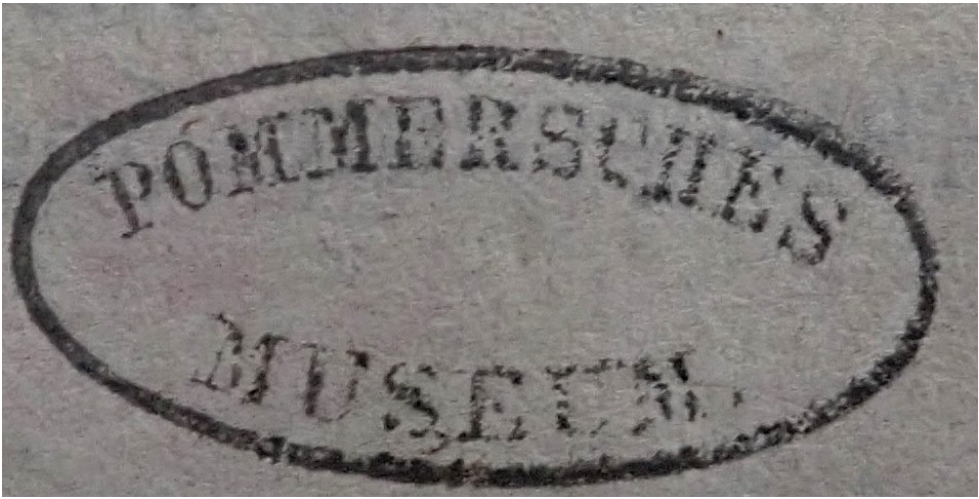
[17] *Hundert Sinn- und Lehr-Reiche Vergleichungs-Sonnette Über die Sonn- und Fest-Tags-Evangelien Ingleichen die Apostel-Geschichte über welchen zugleich Zwey Hundert aus dem Alten und Neuen Testament in Kupfer-Stich erbaulich vorgestellte Biblische Historie...* Zweyte Auflage. Leipzig: bey Johann Theodoro Boetio, 1721. 2°.

(VD18: 10178627).

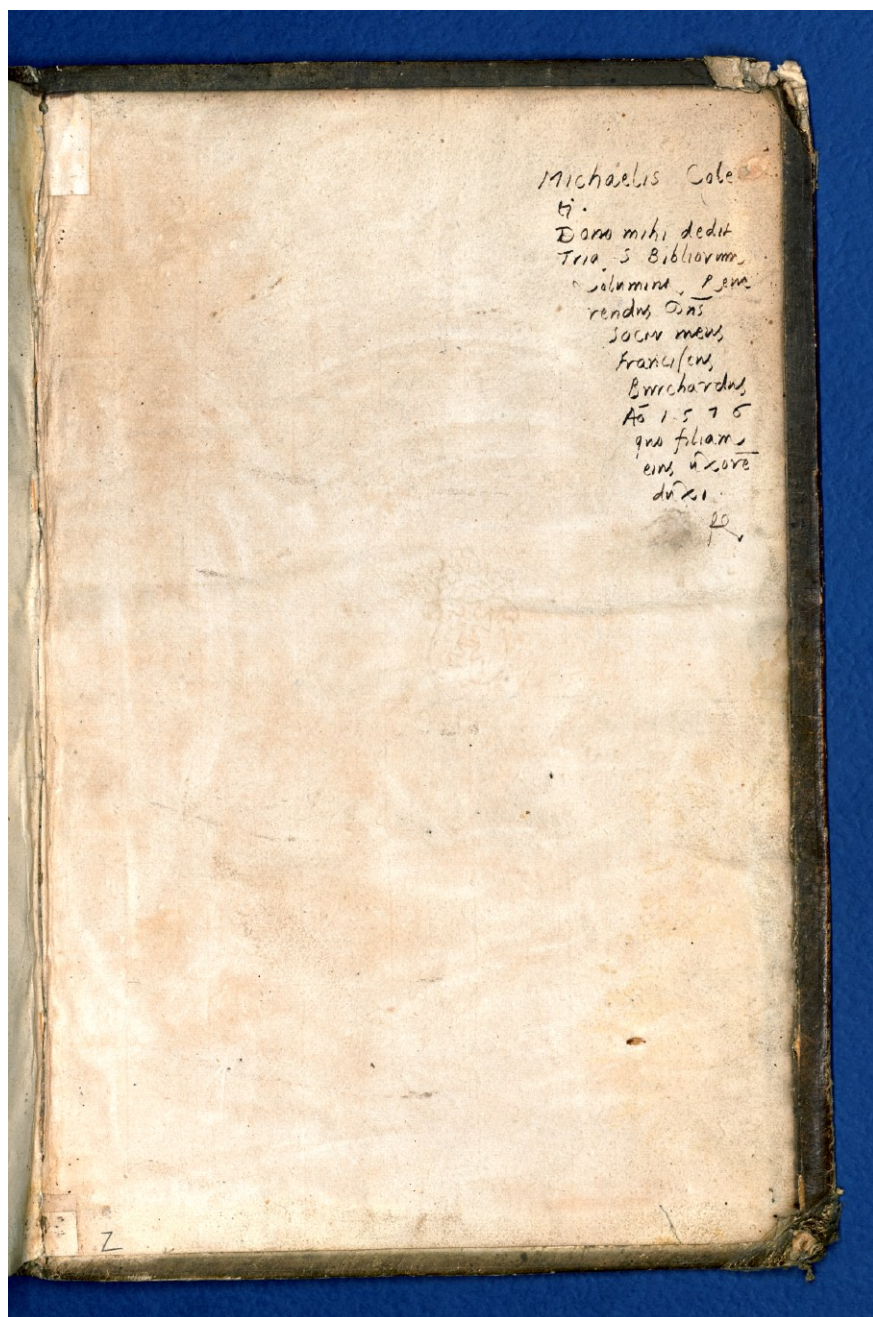
Proweniencja i oprawa zob. wyżej nr 1.

Druk współoprawny z SD 1693 III.

Sygn. BUP SD 1694 III.

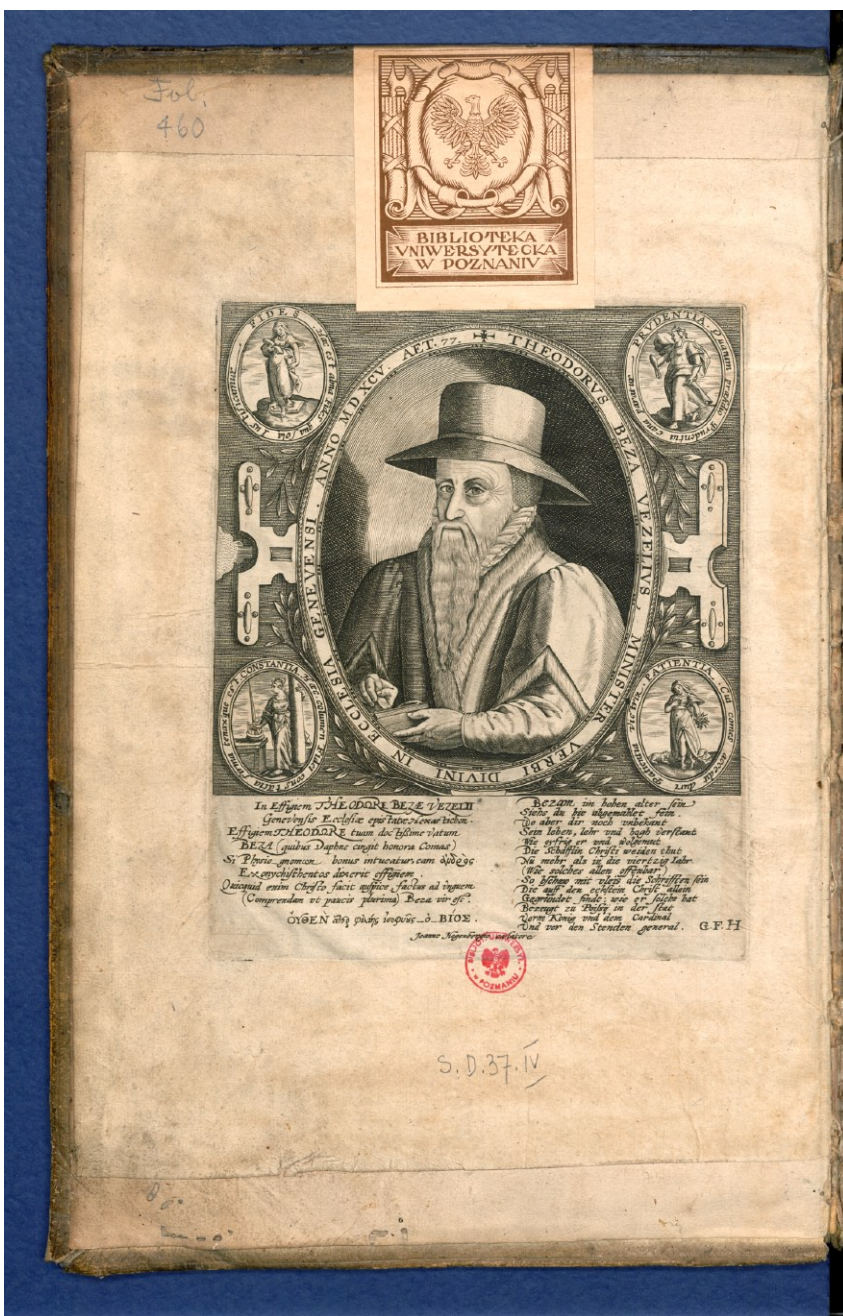

Ryc. 1. Pieczęćka własnościowa *Pommersches Museum*. Fot. i oprac. J. Łukaszewski
Fig. 1. *Pommersches Museum* stamp. Photographed and prepared by J. Łukaszewski

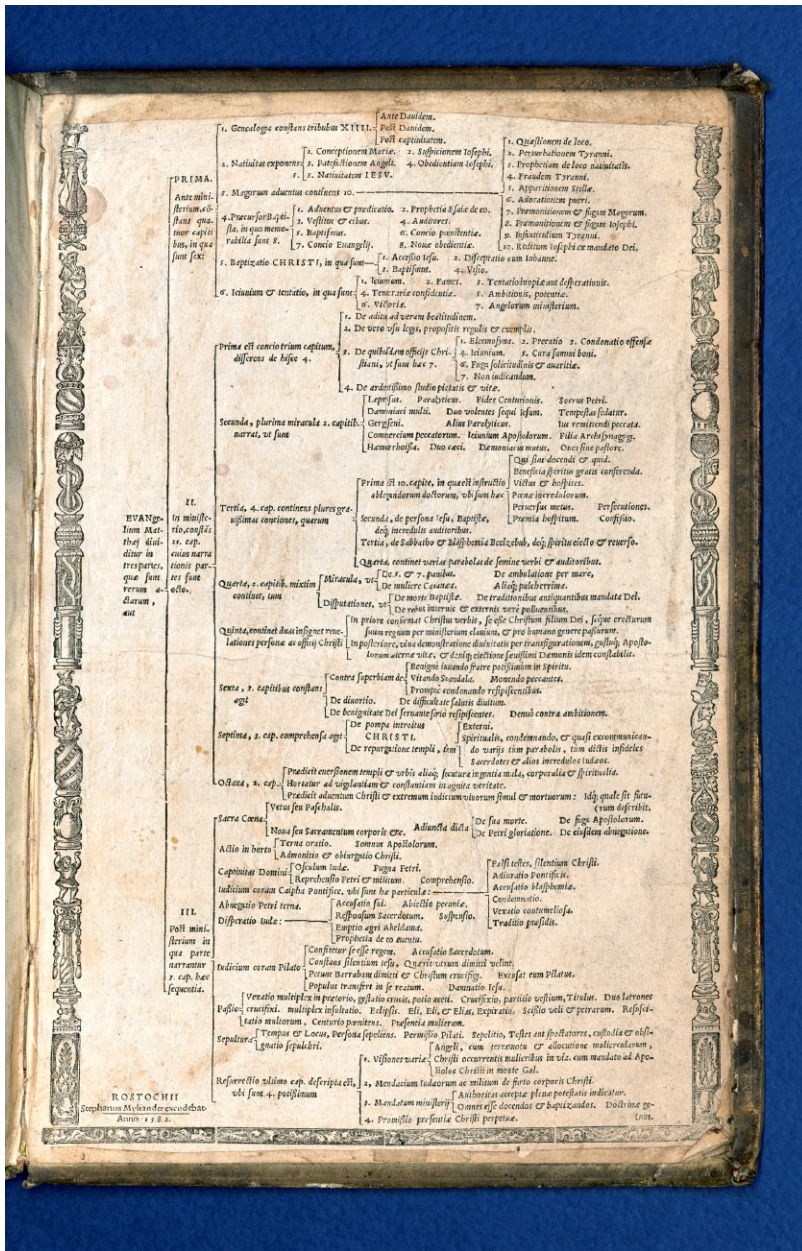
Ryc. 2. Zapiska własnościowa Michaela Coletusa (BUP, sygn. SD 1003 IV). Fot. K. Skibniewski, oprac. J. Łukaszewski

Fig. 2. Michaela Coletus' note (BUP, signature SD 1003 IV). Photograph by K. Skibniewski, prepared by J. Łukaszewski

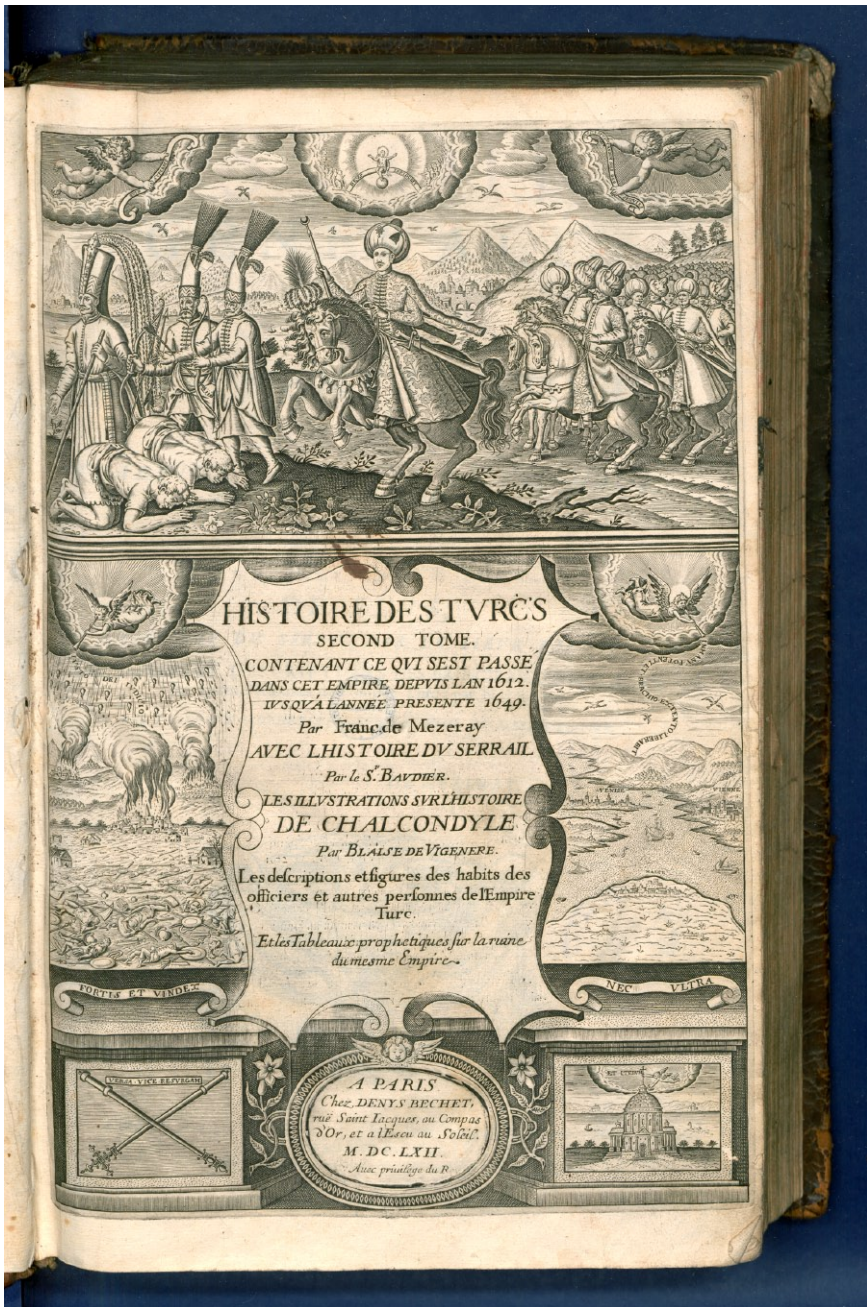
Ryc. 3. Miedziorytniczny portret Theodora Bèzy (BUP, sygn. SD 37 IV). Fot. K. Skibniewski, oprac. J. Łukaszewski

Fig. 3. Copperplate portrait of Theodore Bèza (BUP, signature SD 37 IV). Photograph by K. Skibniewski, prepared by J. Łukaszewski

Ryc. 4. Flaccius Matthias, [Divisio et enumeratio partium Evangelij secundum Mattheum], Rostochii: Stephanus Myliander excudebat, 1582 (BUP, sign. SD 37 IV). Fot. K. Skibniewski, oprac. J. Łukaszewski

Fig. 4. Flaccius Matthias, [Divisio et enumeratio partium Evangelij secundum Mattheum], Rostochii: Stephanus Myliander excudebat, 1582 (BUP, signature SD 37 IV). Photograph by K. Skibniewski, prepared by J. Łukaszewski

Ryc. 5. Chalcocondylas, Laonicus, *Histoire Generale Des Turcs...* Tome Second. A Paris: Chez Denis Bechet, 1662 (BUP, sygn. 487 IV). Fot. K. Skibniewski, oprac. J. Łukaszewski
 Fig. 5. Chalcocondylas, Laonicus, *Histoire Generale Des Turcs...* Tome Second. A Paris: Chez Denis Bechet, 1662 (BUP, signature 487 IV). Photograph by K. Skibniewski, prepared by J. Łukaszewski

Bibliografia

Źródła

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, Archiwum. Teczki sygn. 540, 547, 559.

Literatura

- Adams H.M. 1967. *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge Libraries* 1–2. Cambridge.
- Borysowska A. 2017. Główne zespoły proveniencyjne w zabytkowych zbiorach Książnicy Pomorskiej im. Stanisława Staszica w Szczecinie. W: D. Sidorowicz-Mulak i A. Franczyk-Cegła (red.), *Książka dawna i jej właściciele* 1. Wrocław, 133–155.
- CERL *Heritage of the Printed Books Database*. <<https://www.cerl.org/resources/hpb/main>> [dostęp: 12 VIII 2022].
- Estreicher K. 1896. *Bibliografia polska* III/14. Kraków.
- Estreicher S. 1913. *Bibliografia polska Karola Estreichera* III/25 25. Kraków.
- Kacprzak D. 2021. Z dziejów szczecińskiego muzealnictwa – Museum der Stadt Stettin / Zur Geschichte der Stettiner Museen – das Museum der Stadt Stettin. W: D. Kacprzak, S.P. Kubiak, L. Kærulf-Møller, B.M. Wolska (red.), *Stettin/Szczecin – jedna historia. Sztuka XIX i XX wieku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie / Stettin/Szczecin – eine Geschichte. Kunst des. 19 und 20. Jahrhunderts aus dem Bestand des Nationalmuseums Stettin*. Gudhjem–Szczecin, 19–48.
- Komender T., Mieczkowska H. 1998. *Katalog druków XV i XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie* 2: B. Część I: Babrius-Biblia. Warszawa.
- Kosman J. 2013. *Z dziejów bibliotek w pruskiej prowincji Pomorze w XIX i początkach XX wieku*. Szczecin.
- Kozińska B. 2013. Muzeum Pomorskie – kolekcje przyrodniczo-naukowe i sztuki antycznej Heinricha Dohrna / Das Pommersche Museum – Heinrich Dohrns Naturkunde- und Antikensammlungen. W: S.P. Kubiak, D. Kacprzak (red.), *100 lat muzeum w Szczecinie / 100 Jahre des Museums in Stettin*. Szczecin, 87–105.
- Kurzyńska M. 2011. Biblioteka Muzeum Narodowego w Szczecinie – burzliwe dzieje budowania księgozbioru. *Bibliotekarz Zachodniopomorski* 3, 83–97.
- Kurzyńska M. 2012. Kolekcja starych druków Muzeum Narodowego w Szczecinie. *Cenne, Bezcenne, Utracone* 4 (73), 22–25.
- Kurzyńska M. 2015a. Druki pomorskie w kolekcji starych druków Muzeum Narodowego w Szczecinie na tle zasobów muzeów Pomorza Szczecińskiego. W: J. Kosman (red.), *Piśmiennictwo na Pomorzu Zachodnim do końca XVIII wieku*. Szczecin, 33–54.
- Kurzyńska M. 2015b. Kolekcje starych druków w bibliotekach muzealnych obszaru województwa zachodniopomorskiego – historia i współczesność. Zarys problematyki. W: A. Borysowska (red.), *Zbiory specjalne w bibliotekach polskich: problematyka badawcza i organizacyjna*. Szczecin, 92–112.

- Kurzyńska M. 2015c. Powojenne losy Biblioteki Muzeum Narodowego w Szczecinie jako jedno ze świadectw perturbacji poniemieckich księgozbiorów na Ziemiach Odzyskanych. W: A. Siuciak (red.), *Księgozbiory rozporoszone. Losy księgozbiorów historycznych po II wojnie światowej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku, 19.10.2012*. Malbork, 65–81.
- Mohorović L. 2012. Matija Vlačić Ilirik Mlađi, profesor filozofije i aristotelovske logike i profesor praktične medicine. *Iz hrvatske medicinske prošlosti* 134, 242–245.
- Nowicki R. 2006. *Działalność Aleksandra Birkenmajera na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych. Ziemia zachodniej i północnej Polski w latach 1945–1947*. Poznań.
- Schleiermacher – H. Fischer, A. Arndt, U. Barth, K. Cramer, G. Meckenstock. (red.), 2011. *Friedrich Schleiermacher. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel und biographische Dokumente 9: Briefwechsel 1806–1807*. Berlin.
- Scholz H. 1936. Burckhardi Franziskus. W: Ch. Krollmann (red.), *Altpreußische Biographie* 1, 94–95.
- Szafran P. 1992. Coletus Michał (1545–1616). W: S. Gierszewski (red.), *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* 1. Gdańsk, 230–231.
- Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*. <<http://www.vd16.de>> [dostęp: 17 VIII 2022].
- Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*. <<http://www.vd17.de>> [dostęp: 17 VIII 2022].
- Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts*. <<https://kxp.k10plus.de/DB=1.65/>> [dostęp: 17 VIII 2022].

Jakub Łukaszewski
Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu
jl21380@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1246-5281

Marta Kurzyńska

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego. Wstęp

„Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego” stanowią kontynuację serii publikowanej na łamach „Materiałów Zachodniopomorskich” w latach 1956–1997 („Materiały do bibliografii archeologii polskiej Pomorza Zachodniego”, tomy 2–43), opracowywanej najpierw przez prof. Władysława Filipowiaka (za lata 1945–1956), a następnie przez Marię Danutę Wołągiewicz (za lata 1957–1996).

Bibliografia gromadzi publikacje naukowe i popularnonaukowe z danego roku, dotyczące zagadnień archeologicznych i dziedzin pokrewnych, w tym historii, sztuki, architektury czy numizmatyki. Rejestruje również odpowiednie (dotyczące archeologii) doniesienia z regionalnej prasy i wybranych portali internetowych dotyczących archeologii, które składają się na kalendarium bieżących badań i zainteresowań. Zakres terytorialny bibliografii to obszar Pomorza Zachodniego rozumianego jako kraina historyczno-geograficzna obejmująca tereny obecnego województwa zachodniopomorskiego i dawnego Księstwa Pomorskiego, w tym północno-zachodnie części województw pomorskiego i wielkopolskiego, północną część Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz północno-zachodnią część dawnej Nowej Marchii.

Podstawą opracowania są elektroniczne bazy bibliograficzne:

- *Academia.edu*,
- *Baza Publikacji Pracowników US* (Biblioteka Uniwersytetu Szczecińskiego),
- *Bibliografia Koszalina* oraz *Regionalia* (Biblioteka Publiczna w Koszalinie),
- *Bibliografia Pomorza Gdańskiego i Środkowego* (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gdańsku oraz Miejska Biblioteka Publiczna w Słupsku),

- *Bibliografie Pomorza Zachodniego* (Książnica Pomorska w Szczecinie i Biblioteka Muzeum Narodowego w Szczecinie),
 - *Bibliografia Zawartości Czasopism* (Biblioteka Narodowa w Warszawie),
 - *Bibliotheks- und Bibliografieportal Herder-Institut* (Instytut Herdera do Badań Historycznych nad Europą Środkowo-Wschodnią w Marburgu),
 - *Landesbibliographie Mecklenburg-Vorpommern* (Uniwersytet w Greifswaldzie),
 - *CEON Biblioteka Nauki*,
 - *Lubuska Bibliografia Regionalna* (Wojewódzka i Miejska Biblioteka w Gorzowie Wlkp.),
 - *Regesta Imperii. Literaturdatenbank zum Mittelalter* (Akademia Nauk i Literatury w Moguncji),
- oraz katalogi bibliotek i wydawnictw wybranych instytucji.

Marta Kurzyńska

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego za rok 2021

Adamczak Kamil (red.)

Zob. XXI Sesja... T. 1–2.

Adamczuk Jan

Zob. Na straży... .

1. Adamczyk Michał

On the edge of the Lowland – the Ahrensburgian of Rügen, Usedom, Wolin and Bornholm Islands = Na krańdźi Niżu – kultura ahrensburgska na Rugii, Uznamie, Wólinie i Bornholmie, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 37–68.

Adler Jacek

Zob. Słupsk... .

Alvermann Dirk (red.)

Zob. Biermann Felix... .

Andrzejowski Jacek (red.)

Zob. Z głębin... .

2. Angermann Norbert, Brüggemann Karsten

Geschichte der baltischen Länder. [Wyd. uzupełnione]. Ditzingen-Reclam, 2021, 467.

Aniszewska Jolanta

Zob. Chociwel... ; Odbudowa... .

3. Ansorge Jörg

Zwei Knopfzeichen aus Mecklenburg-Vorpommern und die französischen „boutons enseignes de pelerin”, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 67, 2021 (2019), 195–226. [M.in.: Stralsund]

Ansorge Jörg

Zob. DP: Prahle Tim, Sommer Ralph.

4. Auge Oliver

Nachahmung in der spätmittelalterlichen Konkurrenzgemeinschaft der Reichsfürsten. Die Herzöge von Mecklenburg und Pommern als Beispiele. W: Imitationen. Systematische Zugänge zu einem kulturellen Prinzip des Mittelalters, Hg. M. Grünbart, G. Schwedler, J. Sonntag. Paderborn 2021, 329–346.

(Münstersche Mittelalter-Schriften 83)

5. Auge Oliver

Um den Sieg betrogene Verbündete? Der Stralsunder Frieden von 1370 und die norddeutschen Fürsten, „Hansische Geschichtsblätter“ 139, 2021, 1–37.

[Traktat stralsundzki, 24.05.1370]

6. Auge Oliver, Hillebrand Katja

Die Klöster, Stifte, Konvente und Kommenden in der historischen Landschaft Pommern. Perspektiven und Herausforderungen eines neuen interdisziplinären Projekts von europäischer Relevanz, „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands“ 66, 2021, 283–305.

Auge Oliver

Zob. Friedeborn... .

7. Auge Oliver (rec.)

[*Mit letzter Pracht. Grabdenkmale in Mecklenburg und Pommern*, Hg. K. Heck, A. Kempe. Berlin 2020, 199], „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung“ 2 (70), 2021, 271–273.

8. Babij Paweł

Wojskowość Słowian Połabskich. T. 2. Wrocław 2021, 630.

(Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości 8)

[M.in.: Arkona, Bałtyk (region), Demmin, Odra (rzeka), Rügen (wyspa), Stolpe, Szczecin, Wolin]

Babij Paweł

Zob. Piętkowski Piotr (rec.); *Słowianie*... .

9. Balcerzak Tatiana, Peterlejtner Marcin

Badania krypty kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Lipianach, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10 (2020), 2021, 49–60.

10. Baltikum

Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. Bd. 2, Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten, Hg. K. Brüggemann, D. Henning, R. Tuchtenhagen, A. Hiersemann. Stuttgart 2021, 776.

[M.in.: **Piirimäe Pärtel**, **Tuchtenhagen Ralph**, *Das Baltikum unter der Herrschaft Dänemarks und Schwedens (1558–1721). Die schwedische Machtpolitik im Ostseeraum und die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland (1561–1721)*, 281–314; **Bömelburg Hans J.**, *Das Baltikum als Brückenregion Nordosteuropas. Polnisch-baltische Beziehungen*, 643–663]

11. Banaszkiewicz Ryszard (oprac.)

Mapa Lubinusa i jej znaczenie dla pamięci o Księżtwie. Wolin [2021], 46.

12. Barkowski Robert

Rugia 1168. Warszawa 2021, 205.
(Historyczne Bitwy)

Barylewska-Szymánska Ewa (red.)

Zob. *Teraźniejszość...*

13. Bastowska Krystyna

Prace konserwatorskie i restauratorskie przy wystroju malarskim wnętrza kościoła w Parsowie, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 95–107.

14. Baur Kilian

Alles andere als modern. Der Frieden von Stralsund als mittelalterliches Ereignis, „Hansische Geschichtsblätter” 139, 2021, 73–103.
[Traktat stralsundzki, 24.05.1370]

Becker Julia (red.)

Zob. Rüter Andreas.

15. Behn Hans

Arbeitsbericht der Archäologischen Gesellschaft für Mecklenburg und Vorpommern e. V. für das Jahr 2020, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 28, 2021, 178–181.

16. Behrens Anja, Darvill Timothy

Barrow cemeteries in the Neolithic of north-west Europe. The case of Western Mecklenburg (Germany) = Cmentarzyska kurhanów w neolicie Europy Północno-Zachodniej. Przykład zachodniej Meklemburgii (Niemcy), „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 125–162.
[Lkr. Mecklenburg-Vorpommern]

Bernhardt Katja

Zob. *Odbudowa...*

17. Bětáková Marta E., Blažek Václav

Lexicon of Baltic Mythology. Heidelberg 2021, 290.
(Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft 7)

18. Biborski Marcin

Aneks. Chemiczno-technologiczne analizy zabytków brązowych ze skarbu z epoki brązu z Wąwelnicy, gm. Dobra (Szczecińska), pow. policki = Appendix. Chemical and technological analyses of the bronze objects from the Bronze Age hoard from Wąwelnica, Dobra (Szczecińska) commune, Police district, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 263–275.

19. Bieger Annette

Poblotz – ein kleines Dorf im äußersten Osten des Kreises Stolp, „Sedina-Archiv” 4, 2021, 238–246.
[Pobłocie]

Bienias Dorota (red.)

Zob. *XXI Sesja...* T. 1–2.

20. Biermann Felix

Dr. Markus Leukhardt (1965–2020), „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 7–11.
[Zawiera: *Auswahl numismatischer Schriften von Markus Leukhardt 2002–2020*, 9–11]

21. Biermann Felix, Möller Gunnar

Stralsund, Kolberg, Stettin. Pommerns Festungen zur Zeit der Napoleonischen Kriege. W: *Ernst Moritz Arndt in seiner Zeit. Pommern vor, während und nach der napoleonischen Besetzung*, Hg. D. Alvermann, I. Garbe. Wien–Köln–Weimar 2021, 89–123.

Biermann Felix

Zob. *Słowianie...*

22. Biskup Christian

Schlösser und Güter der Halbinsel Jasmund. Eine fotografische Reise durch eine vergangene Kulturlandschaft. [Wyd. 2 poszerzone]. Wolfsburg 2021, 80.

23. Blajer Wojciech, Kozłowska Dorota

Skarb z miejscowości Wąwelnica koło Szczecina = Hoard from Wąwelnica near Szczecin, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 219–261.

Blažek Václav

Zob. Bětáková Marta E.

Blažková Gabriela (red.)

Zob. Majewski Marcin.

Bloom Karolina

Zob. *Puszcza...*

Bogacki Michał

Zob. Kokora Karolina...

Bogusław X (książę szczeciński i słupski, 1454–1523)

Zob. *Karty...*; Pogendorf Gabriele.

Bokiniec Ewa (red.)

Zob. *XXI Sesja...* T. 1–2.

Bömelburg Hans

Zob. *Baltikum...*

Borysowska Agnieszka

Zob. *Friedeborn...*

Brunszwicka Katarzyna (1518–1574)

Zob. Piątkowski Józef.

Brüggemann Karsten

Zob. Angermann Norbert...

Brüggemann Karsten (red.)

Zob. *Baltikum...* ; Bömelburg Hans J.

Brzostowicz Michał (red.)

Zob. *Ze świata...* .

Bubnowicz Błażej

Zob. *Odbudowa...* .

Bukowski Zbigniew

Zob. Purowski Tomasz (oprac.).

Burkhardt Julia (red.)

Zob. Rüter Andreas.

24. Bursche Aleksander, Zapolska Anna

Barbaric solidi and connections over the Baltic Sea in the Migration Period = Barbarzyńskie solidy i kontakty nad Morzem Bałtyckim w okresie wędrówek ludów, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 349–375.

[Zawiera m.in.: Mapa 1. *Znaleziska solidów, naśladownictw (nr 1 i 2) oraz brakteatów na Pomorzu na tle cmentarzysk grupy dębczyńskiej z elementami skandynawskimi*, 361. M.in.: Karsibór, Smołdzino]

Ceynowa Tadeusz

Zob. *Święty...* .

25. Chłudziński Andrzej, Kowalski Krzysztof

Digitalizacja pomorskiego zasobu toponimicznego Roberta Holstena z lat 30. XX wieku. W: *Nazwy własne w przestrzeni wielokulturowej, XXII Międzynarodowa i Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, Uniwersytet Rzeszowski, 14–16 października 2021 r. Zeszyt streszczeń*. Rzeszów 2021, 22–23.

Chłudziński Andrzej

Zob. *Wielkie...* .

26. Chociwel

Chociwel i okolice. Z dziejów dawnych i nowych, red. A. Puławski. Chociwel 2021, 130.

[M.in.: **Rogalski Bartłomiej**, *Stan badań nad okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w okolicach Chociwła*, 9–38 [Bobrowniki, Długie, Ińsko, Marianowo, Nowa Dąbrowa]; **Rymar Edward**, *Chociwel i okolice oraz Wędlowie krzywnicy i chociwelscy przed połową XIV wieku*, 39–65; **Kalita-Skwirzyńska Kazimiera**, *Chociwel – fara pw. MB Bolesnej*, 67–102; **Puławski Andrzej**, *Dawny pomnik upamiętniający poległych w I wojnie światowej mieszkańców Długiego*, 103–110; **Aniszewska Jolanta**, *Nowy dom. Pierwsze lata powojnia w Chociwlu i okolicach*, 111–128]

Chowaniec Rokšana (red.)

Zob. Machajewski Henryk... .

27. Chudziak Wojciech

Early medieval island-type lake dwellings in north-western Poland. Western Slavonic crannogs?, „Archaeologia Historica Polona” 28, 2020, 11–37.

[Jeziora: Myśluborskie (m. Myślubórz), Nowogardzkie (m. Dobra Nowogardzka), Parsęcko (m. Parsęcko), Zarańskie (m. Żółte)]

28. Ciechanowicz Jarosław

Migracje ludności Pomorza Zachodniego (w tym także z Ziemi Wałeckiej) w XIX i na początku XX wieku, „Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Wałeckiej” 12, 2021, 32–42.

29. Ciechanowski Jakub

Przyszliśny do ciebie morze... . Działania 1. i 2. Armii Wojska Polskiego na Pomorzu Zachodnim styczeń-kwiecień 1945 roku. Chrzan 2021, 224.

Ciesielski Miłosz P.

Zob. *Województwo...* .

Cieśliński Adam

Zob. *Ze świata...* .

Ciołek Renata (red.)

Zob. Machajewski Henryk... .

30. Cnotliwy Eugeniusz (rec.)

Uwagi do pracy Beaty Wýwrot-Wýszkowskiej: Antler, Bone, and Horn Artefacts. (W: Marian Rębkowski (red.), Wolin – the Old Town, Vol. II: Studies on Finds. Szczecin 2019, 137–190, figs. 52–66). [Recenzje i omówienia], „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 87–95.

31. Cykalewicz Tomasz

Stan badań zespołu pocysterskiego w Pelczycach, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 31–47.

Cywińska Dorota (red.)

Zob. *Nieznane...* .

Czajka Ireneusz

Zob. Gruszczyńska-Ziółkowska Anna... .

Czarnecka Patrycja (red.)

Zob. Romankiewicz-Częścik Małgorzata.

Czech-Błońska Renata

Zob. Kowalska Anna B... .

Czerwiakowska Jolanta

Zob. *Slupsk...* .

32. Częścik Tomasz

Obszar sławieńsko-słupski w okresie wczesnego średniowiecza – twór samodzielny czy część większego obszaru administracyjnego? = The Sławno-Słups area in the early middle ages was an independent creature or part of a larger administrative organism? W: Wyzwania współczesnego świata. T. 13, red. J. Kawa. Łódź 2021, 43–57.

Częścik Tomasz

Zob. *Polska i... ; Słupsk...*

33. Danker-Carstense Peter

Die Kolberger Museen 1925–1945. Versuch einer Rekonstruktion (Teil 1), „Pommern” 4, 2021, 43–48.

[Zasób Archiv des Deutschen Meeresmuseums – Museum für Meereskunde und Fischerei Stralsund]

Darvill Timothy

Zob. Behrens Anja...

Dąbal Joanna

Zob. *XXI Sesja...* T. 2.

Drossbach Gisela (red.)

Zob. Kubon Sebastian.

Duczko Władysław

Zob. Kowalska Anna B... ; Rębkowski Marian... , *Skandynawowie...*

34. Duda Małgorzata

Odkrywamy nieznaną na Pomorzu Zachodnim. Szczecin 2021, 72.

35. Duma Jerzy

*Afryketyzacja palatalnego *r w nazwach miejscowych i terenowych Pomorza Zachodniego*, „Onomastica” 1 (65), 2021, 123–135.

36. Duma Jerzy

*Nazwa terenowa *Desęta(ja) Blota koło Darłowa na Pomorzu Zachodnim = Field name *Desęta(ja) Blota near Darłowo in Western Pomerania*, „Prace Językoznawcze” 2 (23), 2021, 73–78.

37. Durdyń Grzegorz, Machajewski Henryk, Rogalski Bartłomiej

Cmentarzysko ludności kultury oksywiejskiej (stan. 29) oraz osada wielokulturowa (stan. 42) w Czarnowęszach, pow. białogardzki = Oksywie culture cemetery (site 29) and multicultural settlement (site 42) at Czarnowęsz, Białogard district, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 11–53.

38. Dworaczyk Marek

Wstępne wyniki interwencyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych w 2020 roku w okolicach Dolic, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 73–92.

39. Dworaczyk Marek

Wyniki interwencyjnych badań archeologicznych przeprowadzonych w 2020 roku w Kamieńcu, gm. Kolbaskowo = Results of the rescue excavations in 2020 at Kamieniec, Kolbaskowo commune, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 55–65.

40. Dworczyk Michał, Maliński Piotr

1961–2021 Muzeum Pamiątek 1. Armii Wojska Polskiego w jubileuszowej retrospekcji, „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 173–198.

Dworczyk Michał

Zob. Na straży...

41. [Dwudziesta pierwsza] Sesja... T. 1

XXI Sesja Pomorzoznawcza, Toruń, 22–24 listopada 2017 roku. T. 1, *Od epoki kamienia do okresu wędrówek ludów*, red. J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokiniec, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias. Toruń 2021, 386.

[M.in.: **Kabaciński Jacek**, *Stanowiska torfowe i ich potencjał poznawczy w kontekście społeczności niżowych późnego glaciału oraz wczesnego i środkowego holocenu*, 77–91 (m.in. Dąbki); **Jankowska Dobrochna**, *Kierunki i perspektywy badań nad neolitem na Pomorzu*, 117–122 (m.in. Pomorze Zachodnie); **Przybyła Bogdan**, *Grobowce megalityczne na ziemi łobeskiej w świetle ostatnich odkryć*, 123–130 (Starogard, Przemysław, Łabuń Mały); **Szeremeta Mateusz**, *Sztylety krzemienne z miejscowości Nosowo, gm. Suchań, pow. stargardzki*, s. 161–165 (Ryc. 5 *Dystrybucja sztyletów krzemienianych typu I na Pomorzu Zachodnim, Meklemburgii-Pomorzu Przednim i w Brandenburgii wg Czereberek, Kozłowska-Skoczka 2008*, 164); **Kaczmarek Maciej**, *Uwagi o kurhanowym obrządku pogrzebowym w późnej epoce brązu na Pomorzu Zachodnim*, 169–177 (Ryc. 1 *Występowanie ważniejszych cmentarzysk kurhanowych z późnej epoki brązu na Pomorzu Zachodnim*, 170. Dolice); **Szczepanik Paweł, Skrzatek Mateusz, Wojtecki Jakub**, *Wyniki badań na nowo odkrytym cmentarzysku kurhanowym w Golczewie (stan 57), pow. bytowski*, 197–208; **Rogalski Bartłomiej**, *Badania wykopaliskowe na osadzie kultury lużyckiej i kultury jastorfskiej w Trzcińsku-Zdroju, (stan.75), pow. gryfiński w 2016 roku*, 207–225; **Rembisz-Lubiejewska Anna, Szczepanik Paweł**, *Pozostałości osadnictwa z młodszych okresów epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Bytowa w świetle najnowszych badań*, 213–225; **Kowalski Krzysztof, Kozłowska Dorota, Rogalski Bartłomiej**, *Mołtowo – odkrycie zabytków archeologicznych ewakuowanych ze Szczecina w latach 1942–1944*, 287–300; **Krzysiak Agnieszka, Marczewski Maciej, Szuster (wł. Schuster) Jan, Skóra Kalina**, *Czarnówko (stan. 5), powiat łęborski. Badania w sezonie 2016–2017*, 301–318; **Machajewski Henryk**, *Skandynawskie skupisko osadnicze na Pomorzu z 2. połowy V wieku i początku VI wieku*, 329–346 (Ryc. 6 *Najstarsze ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Pomorzu Zachodnim wg Machajewski 2018*. M.in.: *Pobrzeże Koszalińskie, Czarnówko*); **Rogalski Bartłomiej**, *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich w Czelinie (stan. 23), pow. gryfiński w latach 2016–2017*, 347–352]

42. [Dwudziesta pierwsza] Sesja... T. 2

XXI Sesja Pomorzoznawcza, Toruń, 22–24 listopada 2017 roku. T. 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów współczesnych*, red. J. Gackowski, K. Adamczak, E. Bokiniec, M. Weinkauff, M. Markiewicz, D. Bienias. Toruń 2021, 305.

[M.in.: **Janowski Andrzej, Janowski Paweł**, *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Zdrojach (stan 1.), pow. Łobeski – wyniki badań w 2017 roku*, 19–29; **Kowalska Anna B., Messal Sebastian**, *Nowe badania interdyscyplinarne w Świelubiu nad Parsętą. Sezon 2016*, 31–35; **Szczepanik Paweł**, *Wyniki badań weryfikacyjno-sondazowych na nowo odkrytych stanowiskach w Gorzynie (stan. 20 i 21), pow. słupski*, 37–46; **Weinkauff Marcin**, *Badania weryfikacyjno-sondazowe wczesnośredniowiecznych grodzisk Pojezierza Drawskiego realizowane w ramach programu NPRH „Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych” w latach 2016–2017*, 47–55; **Dąbal Joanna, Szczepanowska Karolina**, *Kościół św. Mikołaja w Łebie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych (badania 2016)*, 89–98; **Wojciechowska Iwona**, *Wstępne wyniki i znaleziska z badań archeologicznych w kaplicach kościoła Mariackiego w Stargardzie*, 233–240]

43. Dziemba Robert

Bazylika Mariacka w Kołobrzegu – świadek ośmiu wieków historii miasta. Kołobrzeg 2021, 294.

44. Dziemba Robert

Zaraza w dziejach Kołobrzegu / Kamień pokutny z drogi pomiędzy Rusowem a Strachominem, „Rocznik Kołobrzeski” 2021, 69–81 / 162–175.

Dziewanowski Marcin

Zob. Czerniak Lech...

45. Chojecki Dariusz K.

Działalność naukowa profesora Edwarda Włodarczyka w świetle publikacji autorskich (1973–2020). Kontekst ilościowy, „Zapiski Historyczne” 1 (86), 2021, 107–132.

46. Chodyński Antoni R, Żabiński Grzegorz

Zespół średniowiecznych mieczy z kolekcji Muzeum Zamkowego w Malborku i Muzeum Narodowego w Szczecinie = Selected medieval swords from the collections amassed by the Malbork Castle Museum and the National Museum in Szczecin, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 479–539.

[Zawiera: Katalog rycerskich mieczy średniowiecznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, 510–514]

47. Czerniak Lech, Matuszewska Agnieszka, Dziewanowski Marcin, Jakubczak Michał, Marciniak Arkadiusz, Michalak Katarzyna I., Połczyński Łukasz, Pospieszny Łukasz, Pyzewicz Robert, Ryndziewicz Katarzyna

Neolityczny rondel w Nowym Objezierzu i jego kontekst osadniczy. Wstępne wyniki badań w latach 2017–2020 = Neolithic circular enclosure in Nowe Objezierze and its settlement context. Preliminary research results from the years 2017–2020, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 69–124.

48. Feldbusch Karen

Das Bauerngeschlecht Wellnitz in Frauendorf bei Stettin „Sedina-Archiv” 3, 2021, 219–226. [Szczecin-Golecino]

49. Feldbusch Karen

Die Chronik der Pfarchie Cunow an der Straße, „Sedina-Archiv” 1, 2021, 132–133. [Kunowo]

50. Fijałkowski Władysław

Poczty państwowe w Szczecinku. Szczecinek 2021, 72.

(Zeszyty Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Szczecinku 1)

Filip I (książę wołoski, 1515-1560)

Zob. Schleinert Dirk.

Filipowiak Wojciech

Zob. Kokora Karolina... ; Szczepanik Paweł, *Miniaturfiguren...* ; DI: Nauka w Polsce 29.09.2021.

Foltyn Rafał

Zob. Święty... ; Wielkie...

51. Fried Torsten

Lindwurm, Stier und Greif. Herrscherliche Münzbilder im südlichen Ostseeraum um 1200 Fried, Torsten. *W: Macht und Herrschaft im Siegel- und Münzbild*, Hg. A. Stieldorf. Göttingen 2021, 39–66.

(Studien zu Macht und Herrschaft 14)

52. Friedeborn

Friedeborn i jego dzieło = Friedeborn und sein Werk. Praca zbiorowa, red. P. Gut. Szczecin 2021, 190.

[Konferencja naukowa: *Friedeborn...*, Szczecin 10.07.2021. **Schleinert Dirk**, *Paul Friedeborn i jego rodzina = Paul Friedeborn und seine Familie*, 9–36; **Gaziński Radosław**, *Administracja Szczecina w czasach Paula Friedeborna = Die Verwaltung von Stettin in der Zeit von Paul Friedeborn*, 37–63; **Auge Oliver**, *Opisy miast i krajów z XVI i XVII wieku jako źródła historyczne. Heinricha Rantzausa „Nowy opis Półwyspu Cymbryjskiego” (1597) oraz Caspara Danckwerthsa „Nowy opis krajoznawczy” (1652) jako przykłady = Beschreibungen von Städten und Landern aus dem 16. und 17. Jahrhundert als historische Quellen. Heinrich Rantzaus „Neue Beschreibung der Kimbrischen Halbinsel” (1597) und Caspar Danckwerths „Neue Landesbeschreibung” (1652) als Beispiele*, 65–87; **Schmid Florian**, *Opisywać historie. Strategie narracyjne w przedmowach i opisach tego, co cudowne, dziwne i diabelskie w „Historycznym opisie miasta Alten Stettin na Pomorzu” (1613) Paula Friedeborna = Geschichte(n) (er)schreiben. Narrative Strategien in Vorreden und Beschreibungen von Wunderbarem, Sonderbarem und Teuflischem in der „Historischen Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern” (1613) von Paul Friedeborn*, 89–147; **Borysowska Agnieszka**, *Descriptio urbis Stetinensis Paula Friedeborna a tradycja retoryczna = Paul Friedeborns Descriptio urbis Stetinensis und die rethorische Tradition*, 149–177]

Gackowski Jacek (red.)

Zob. XXI Sesja... T. 1–2.

53. Galiński Tadeusz

Grób kultury maglemoskiej w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim, „Archeologia Polski” 66, 2021, 71–91.

[Odkrycie z 2013 r.]

54. Galiński Tadeusz

Sanktuarium szamańskie sprzed 9 tys. lat w Bolkowie na Pomorzu Zachodnim. Szczecin 2021, 185.

55. Galiński Tadeusz (rec.)

[*Katja Winkler, Ahrensburgien und Swiderien im mittleren Oderraum. Technologische und typologische Untersuchungen an Silexartefakten der Jüngerer Dryaszeit*], „Archeologia Polski” 66, 309–315.

[Dot. publ.: **Winkler Katja**, *Ahrensburgien und Swiderien im mittleren Oderraum Technologische und typologische Untersuchungen an Silexartefakten der Jüngerer Dryaszeit*. Kiel-Hamburg 2019, 495. Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum 11. Praca doktorska: Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 2018]

Garbe Irmfried (red.)

Zob. Biermann Felix... .

Gardela Leszek

Zob. *Słowianie...* .

Garecki Damian

Zob. *Karty...* .

Gawrońska-Pettersson Barbara

Zob. *Wielkie...*

56. Gaziński Radosław

Najstarsza księga metrykalna Chojny (1581–1600), „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 93–101.

57. Gaziński Radosław

Urzednicy centralni księząt szczecińskich w XVI i na początku XVII wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2 (69), 2021, 161–178.

Gaziński Radosław

Zob. *Friedeborn...*

Gąsior Agnieszka (red.)

Zob. *Makała Rafał*.

58. Gibczyński Maciej, Gnat Krzysztof

Badania architektoniczne piwnicy północnego skrzydła pałacu w Trzebiatowie jako podstawa dla wykonania projektu ich adaptacji, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 61–171.

Gierke Michał

Zob. *Odbudowa...*

Głodek Marzena

Zob. *Wielkie...*

Gnat Krzysztof

Zob. *Gibczyński Maciej*.

Grabarczyk Tadeusz (red.)

Zob. *Skrycki Radosław, Powstanie...*

59. Großnick Heide

Ein frühneolithischer Fundplatz mit Lager- und Werkplatzfunktion im Waldgebiet Schaabe der Gemarkung Wittower Heide, Landkreis Vorpommern-Rügen, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 28, 2021, 7–21.
[Glowe]

60. Gruszka Bartłomiej

Struktury osadnicze we wczesnym średniowieczu na Środkowym Nadodrzu. Szczecin–Warszawa 2021, 315.

61. Gruszczyńska-Ziółkowska Anna, Tatoń Katarzyna, Czajka Ireneusz

Wydobyte z ciszy. Warszawa 2021, 352.

[Projekt badawczy 2014–2021: *Archeologiczne instrumenty muzyczne w polskich zbiorach muzealnych*. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. M.in.: Kiełpino (Gryfice), Cedynia, Budzistowo, Myślibórz (okolice)]

Grünbart Michael (red.)

Zob. *Auge Oliver, Nachahmung...*

Grzelak Jerzy

Zob. *Karty...* .

62. Gut Agnieszka

Sredniowieczny dokument książęcy jako medium społecznej komunikacji na peryferiach łacińskiej Europy, „Zapiski Historyczne” 2 (86), 2021, 125–136.

Gut Paweł

Zob. *Karty...* ; *Puszcza...* ; *Słupsk...* .

Gut Paweł (red.)

Zob. *Friedeborn...* .

Gwiazdowska Ewa

Zob. *Historia...* .

Gwiazdowska Małgorzata

Zob. *Odbudowa...* .

63. Hackmann Jörg

Der Ostseeraum als Geschichtsregion. Klaus Zernacks Konzeption von Nordosteuropa, „Zapiski Historyczne” 3 (86), 2021, 117–138.

Hackmann Jörg

Zob. *Odbudowa...* .

64. Hamberg-Federowicz Aleksandra

Dotacje z budżetu państwa na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach województwa zachodniopomorskiego w 2020 roku, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 155–165.

Hamberg-Federowicz Aleksandra

Zob. *Odbudowa...* ; *Województwo...* .

65. Hamel Jürgen

Martin Marstaller – Prinzenenerzieher und Gelehrter am Hof der pommerschen Herzöge, und seine Familie, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 87–114.
[M.in.: Barth]

Hamel Jürgen

Zob. [*Sechshundertfünfundzwanzig*]... .

Hamel Jürgen (red.)

Zob. [*Sechshundertfünfundzwanzig*]... .

66. Hardt Matthias

The significance of the Premonstratensians for the Polabian and Baltic Slavs = Znaczenie norbertan dla Słowian Polabskich i Bałtyckich, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 457–478.
[Białoboki (Trzebiatów), Broda (Neubrandenburg), Grobe (Usedom)]

67. Hardt Matthias (rec.)

[*Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. Bd. 1, Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*, Hg. K. Brüggemann et al. Stuttgart 2018, 651], „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2 (70), 2021, 467–469.

68. Harding Anthony

Bronze Age lives. Berlin-Boston, 2021, 168.
(Münchener Vorlesungen zu Antiken Welten 6)
[M.in.: Tollensetal, Weltzin]

Heebøll-Holm Tomas (red.)

Zob. Höhn Philipp.

Hengerer Mark (red.)

Zob. Kubon Sebastian.

Hillebrand Katja

Zob. Auge Oliver... .

69. Historia

Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej. T. 14, Darłowo. *Migawki z historii miasta i okolic*, red. W. Rączkowski, J. Sroka. Sławno–Darłowo 2021, 245.

[M.in.: **Sroka Jan**, **Rączkowski Włodzimierz**, *Migawki z przeszłości Darłowa i okolic – wprowadzenie*, 7–13; **Witkowski Rafał**, *Johann Christian Schöttgen i jego artykuł o dziejach kartuzji darłowskiej z 1721 roku*, 15–38; **Kowalczyk-Kontowska Jadwiga**, *Darłowska rodzina Hemptenmacherów i jej wpływ na życie miasta XIX wieku*, 39–58; **Świątkowska Małgorzata**, *Port darłowski w latach 1840–1883*, 59–74; **Lindmajer Józef**, *Sytuacja społeczna i polityczna na terenie ziemi sławieńskiej w latach 1845–1850 ...*, 75–109; **Pencarski Kacper**, *Port w Darłowie w okresie międzywojennym*, 125–151; **Gwiazdowska Ewa**, *Dawne pocztówki źródłem wiedzy o Darłówwku*, 153–206]

70. Höckmann Olaf

Bronze Age Belt-Bowls in Poland and Latvia = Misy do pasa z epoki brązu w Polsce i na Łotwie, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 277–347.
[Cieszycze, Dzwonowo, Górzycze (Silnowo), Krzywina, Szczecin-Kłęskowo, Witkowo]

71. Höhn Philipp

„Krieg und Frieden” in den Praktiken der Konfliktführung um 1370 und der „Friede von Stralsund”, „Hansische Geschichtsblätter” 139, 2021, 105–141.
[Traktat stralsundzki, 24.05.1370]

72. Höhn Philipp

Pirate Places, Merchant Spaces? Distribution and Criminalization in the Late Medieval Baltic Sea. W: Merchants, Pirates, and Smugglers. Criminalization, Economics, and the Transformation of the Maritime World (1200–1600), Hg. T. Heebøll-Holm, P. Höhn, G. Rohmann. Frankfurt a. M.-New York 2019, 127–144.
(Discourses of Weakness and Resource Regimes 6)

Höhn Philipp (red.)

Zob. Höhn Philipp.

73. Horoszko Genowefa

Problem chronologii zachodniosłowiańskich naśladownictw monetarnych w świetle skarbu z Łupawy = Problem of the chronology of the West Slavic imitations of coins from the perspective of the Łupawa hoard, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 435–456.
[Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie. M.in.: Kołobrzeg-Budzistowo, Szczecin, Wolin]

Huber Florian (red.)

Zob. Krüger Joachim... .

Igielska Barbara (red.)

Zob. Karty... .

Iwanowski Kamil

Zob. *Na straży*... .

74. Jahnke Carsten

Die Ratgeber unseres gnädigen Herren, des hochgeborenen Fürsten König Valdemars des Reiches von Dänemark. Der Stralsunder Frieden und die dänische Verhandlungsdelegation, „Hansische Geschichtsblätter” 139, 2021, 39–71.
[Traktat stralsundzki, 24.05.1370]

Jakubczak Michał

Zob. Czerniak Lech... .

Jakubczyk Ireneusz

Zob. Mączyńska Magdalena... .

Jankowska Dobrochna

Zob. XXI Sesja... T. 1.

75. Janowski Andrzej

High medieval fish-shaped needle case from Wolin. From the Studies on the Culture of the Elite, „Sprawozdania Archeologiczne” 2 (72), 2021, 327–337.

76. Janowski Andrzej

Miecz późnośredniowieczny z Wolina = Late medieval sword from Wolin, „Acta Universitatis Lodziensis” 36, 2021, 113–122.

Janowski Andrzej

Zob. XXI Sesja... T. 2; Szczepanik Paweł, *Miniaturfiguren*... ; *Ze świata*... .

Janowski Andrzej (red.)

Zob. Sikora Jerzy.

Janowski Paweł

Zob. XXI Sesja... T. 2.

Jäger Eckhard

Zob. Skrycki Radosław (rec.).

Jurkiewicz Henryk

Zob. *Polska i...* .

Kabaciński Jacek

Zob. *XXI Sesja...* T. 1; Terberger Thomas...

Kacprzak Dariusz

Zob. *Teraźniejszość...* .

Kaczmarek Łukasz

Zob. *Słowianie...*

Kaczmarek Łukasz (red.)

Zob. *Słowianie...*

Kaczmarek Maciej

Zob. *XXI Sesja...* T. 1.

Kaczmarek Maciej (red.)

Zob. *Ze świata...* .

77. Kajkowski Kamil, Kuczkowski Andrzej

Wyniki badań archeologicznych na Starym Mieście w Bytowie, „Nasze Pomorze” 22, 2021, 251–330.

Kajkowski Kamil

Zob. Paweł Szczepanik (polemika); *Słowianie...* .

Kal Elżbieta

Zob. *Święty...* .

Kalinowski Daniel

Zob. *Święty...* .

Kalinowski Daniel (red.)

Zob. *Wielkie...* .

Kalita-Skwirzyńska Kazimiera

Zob. *Chociwel...* ; *Województwo...* .

Kara Michał

Zob. Rębkowski Marian... , *Skandynawowie...* .

78. Karty

Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie. T. 2, red. K. Pencarski, B. Igielska, J. Rybkiewicz, R. Zdero. Szczecin 2021, 335.

[*Simiński Rafał*, *Inwentarz pośmiertny dóbr księcia Bogusława X (1474/78-1523) z 1523 roku – okoliczności spisania i charakterystyka zawartości*, 9–33; **Kościelna Joanna**, *Wesela Gryfitów na zamku w Szczecinie w epoce wczesnonowożytnej*, 35–79; **Garecki Damian**, *Wnętrze szczecińskiego zamku książęcego i ich przeznaczenie na przełomie XVI i XVII wieku w świetle*

dokumentów historycznych, 81–103; **Gut Paweł**, *Zamek szczeciński jako centrum władzy książęcej i państwowej w czasach dawnych i współczesnie*, 105–133; **Grzelak Jerzy**, *Zamek szczeciński jako rezydencja królewska od XVIII wieku do 1918 roku*, 135–163; **Ochendowska-Grzelak Barbara**, *Zamek książęcy w Szczecinie w relacjach podróżniczych od końca XVI do początku XX wieku*, 165–201; **Łopuch Maria**, *Zamek Księżąt Pomorskich jako ośrodek kultury Szczecina po drugiej wojnie światowej – rekonians*, 203–259; **Kochanowska Janina**, *Konserwacja, rewaloryzacja i modernizacja zamku książęcego w Szczecinie w XXI wieku*, 261–293]

Kasprzak Andrzej

Zob. *Ze świata...* .

79. Kästner Toni

Die Slawen Norddeutschlands. Ein geschichtlicher Überblick. [Wyd. 2]. Rochlitz–Neustrelitz 2021, 116.
[M.in. Arkona]

Kaszewski Marek

Zob. *Wielkie...* .

Kawa Janusz (red.)

Zob. Częścik Tomasz, *Obszar...* .

80. Kaźmierski Edmund, Kuczkowski Andrzej

Zabytki archeologiczne w zbiorach Izby Muzealnej w Rymaniu, „Nasze Pomorze” 22, 2021, 47–53.
[Stowarzyszenie Historyczne „Dębosz”]

81. Kiarszys Grzegorz, rozm. Flasiński Krzysztof

Obok oficjalnej historii żyje fascynująca historia ludowa, „Przegląd Uniwersytecki” 7–8, 2021, 7–11.

Kiarszys Grzegorz

Zob. *Puszcza...* .

Kleist (ród)

Zob. Kratz Gustav.

Kochanowska Janina

Zob. *Karty...* ; *Województwo...* .

82. Kokora Karolina, Bogacki Michał, Filipowiak Wojciech

The Center of Slavs and Vikings in Wolin, Poland. History, scenography, story and effect. „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 1, 2021, 89–113.

Kokowski Andrzej

Zob. *Ze świata...* .

83. Konkel Henryk A.

Z dziejów kościoła i parafii w Golenicach. Cz. 1, Od średniowiecza do 1945 roku, „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 43–92.

84. Kontny Bartosz

Logboat Discovered in Lake Lubanowo, Western Pomerania, „Sprawozdania Archeologiczne” 2 (72), 2021, 203–220.

[Badania Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Odkrycie z 2020 r.]

Kontny Bartosz

Zob. *Wojna...*

Kontny Bartosz (red.)

Zob. *Wojna...*

85. Koprowska-Głowacka Anna

Czarownice z Pomorza i Prus. Gdynia 2021, 356.

86. Koremba Łukasz (rec.)

[Agnieszka Pawłowska, *Ikonografia godet cechowych na Pomorzu brandenbursko-pruskim (Uniwersytet Szczeciński. Rozprawy i Studia, t. 1098)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2019, ss. 382 [1], ISBN 978-83-7972-324-9], „Zapiski Historyczne” 2 (86), 2021, 177–181.

87. Kostkiewicz-Górska Grażyna (oprac.)

Bibliografia historii regionu 2020–2021, „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 253–274.

[Nowa Marchia, w tym fragm. części środkowej i dolnej Doliny Odry]

88. Kostkiewicz-Górska Grażyna (oprac.)

Materiały do bibliografii historii regionu za rok 2020. (Uzupełnienia za rok 2019), „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 28, 2021, 571–616.

[Nowa Marchia. M.in. Myślibórz, Recz, Sarbinowo]

Kościelna Joanna

Zob. *Karty...*

Kotowicz Piotr N.

Zob. *Wojna...*

Kotula Andreas

Zob. Terberger Thomas...

Kowalczyk-Kontowska Jadwiga

Zob. *Historia...*

89. Kowalska Anna B.

Мода или комфорт. Средневековая кожаная обувь в балтийском регионе. W: Культура русских в археологических исследованиях. Археология севера России = Moda ili komfort. Srednevekovaya kozhanaya obuv' v baltiyskom regione. W: Kul'tura russkikh v rkheologicheskikh issledovaniyakh. Arkheologiya severa Rossii. Omsk–Surgut 2021, 159–164.
[M.in.: Kołobrzeg, Szczecin, Wolin]

90. Kowalska Anna B.

Step by Step. How to Investigate Medieval Footwear, „Archaeologies” 17, 2021, 217–284.
[M.in.: Kołobrzeg, Szczecin, Wolin]

**91. Kowalska Anna B., Miśta-Jakubowska Ewelina, Duczko Władysław, Czech-
-Błońska Renata**

*Early medieval silver hoards from Pomerania – a perspective of interdisciplinary research = Wczesno-
średniowieczne skarby srebrne z Pomorza – perspektywa badań interdyscyplinarnych*, „Materiały
Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 403–414.

[Zawiera m.in.: Tabela 1. *Skarby srebrne z Muzeum Narodowego w Szczecinie*, 408. Dobro-
ciechy, Kurowo (Koszalin), Kania, Łupawa, Mosina, Noskowo, Dramino (Piaski Wiel-
kie), Połczyn-Zdrój, Stary Chwalim, Sławno (okręg), Sulino, Wicimice, Widuchowa]

Kowalska Anna B.

Zob. XXI Sesja... T. 2; Szczepanik Paweł, *Miniaturfiguren...* .

Kowalska Ewa

Zob. *Województwo...* .

92. Kowalski Krzysztof

*Losy zabytków archeologicznych ewakuowanych w latach 1942–1944 ze zbiorów Pomorskiego Mu-
zeum Krajowego w Szczecinie = Lot of the archaeological objects evacuated in 1942–1944 from the
Pommersches Landesmuseum in Szczecin*, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 13–35.

Kowalski Krzysztof

Zob. Chłudziński Andrzej... ; XXI Sesja... T. 1; Szczepanik Paweł, *Miniaturfiguren...* . DI:
Pomeranica.pl.

93. Kozłowska Dorota

*Skarb wyrobów brązowych z Babina – w sprawie pewnej starej zagadki = Hoard of bronze objects
from Babin – an old puzzle solved*, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 5–10.

Kozłowska Dorota

Zob. Blajer Wojciech... ; XXI Sesja... T. 1.

Kozłowski Kazimierz

Zob. *Odbudowa...* ; *Wielkie...* .

94. Krajewski Przemysław

*Uwagi o procesach podepozycyjnych w nawarstwieniach miejskich na przykładzie stratygrafii szcze-
cińskiego Podzamcza*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 57, 2021, 161–184.

95. Kraszczuk Robert

Znaleziska i informacje o zapinkach na Ziemi Wałeckiej i w jej okolicach. Wałcz 2021, 130.
[Zbiory muzealne: Muzeum Okręgowe w Pile, Muzeum Ziemi Wałeckiej. Zbiory archi-
walne: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Muzeum w Koszalinie, Muzeum Narodo-
we w Szczecinie. Miejscowości Pomorza Zachodniego z obszaru powiatów Drawsko Pom.
i Wałcz: Chwiram, Czepiec, Kłębowiec, Lubienko (jezioro), Łowicz Wałecki, Mirosławiec,
Pławie (jezioro), Prusinowo, Szwecja, Świerczyna, Wałcz, Witankowo, Wołowe Lasy]

96. Kratz Gustav (1829–1864)

Geschichte des Geschlechts v. Kleist. T. 1, Urkundenbuch 2. Auflage mit Ergänzungen herausgegeben von Sigurd v. Kleist. Hamm 2021, 828.

97. Kreplin Klaus D.

Kaiserliche Adelsverleihungen und Standeserhebungen für Pommern bis 1806 (Teil 1) / (Teil 2), „Sedina-Archiv” 1, 2021, 144–154 / 2, 2021, 180–188.

98. Król Dariusz

Monumentalne cmentarzyska eneolitycznej kultury pucharów lejkowatych między dolną Odrą a środkowym Sanem. Morfologia, chronologia i organizacja przestrzenna. Rzeszów 2021, 211.

Krukowska Olga

Zob. *Slupsk...*

99. Krüger Joachim, Terberger Thomas

Tauchen im Tal des Todes. Unterwasserarchäologie am bronzezeitlichen Schlachtfeld im Tollensetal. W: Zeitreisen unter Wasser. Spektakuläre Entdeckungen zwischen Ostsee und Bodensee, Hg. F. Huber. Darmstadt 2021, 270–279.

100. Krüger Steffen

Die Burg Osten und seine hinterhältigen Brüder, „Sedina-Archiv” 4, 2021, 177–178. [Tollensetal]

Krzysiak Agnieszka

Zob. *XXI Sesja...* T. 1.

101. Kubon Sebastian

Adelsnetzwerke und das Deutschordensland Preußen. Die älteren hochmeisterlichen Briefregister – ein lohnender Quellenbestand auch für die Netzwerktheorie? W: Adel im östlichen Europa. Zwischen lokaler Identität, Region und europäischer Integration, Hg. G. Drossbach, M. Hengerer. Berlin 2021, 25–54. (DigiOst 10)

102. Kuczkowski Andrzej

Średniowieczne zamki na terenie obecnego powiatu kołobrzeskiego, „Rocznik Kołobrzeski” 2021, 12–38.

Kuczkowski Andrzej

Zob. *Kajkowski Kamil...*; *Kaźmierski Edmund...*; *Odbudowa...*

Kuik-Kalinowska Adela (red.)

Zob. *Święty...*

Kujawski Cezary

Zob. *Puszcza...*

Kulesza-Szerniewicz Ewa

Zob. *Województwo...*

103. Kurylczyk Bogumił, Mączkowska Joanna

Kalisz Pomorski. Reiseführer zu den Geheimnissen der Stadt. Wejherowo–Kalisz Pomorski 2021, 127.

104. Kurze

Kurze Fundberichte 2019 [aus Mecklenburg-Vorpommern], „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 67, 2021 (2019), 227–536.

105. Kurzyńska Marta (oprac.)

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego 2020. Indeks nazw geograficznych za rok 2020, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 105–171.

Küssow Christian (XVI w.)

Zob. Schleinert Dirk.

106. Kwaśkiewicz Maciej

Ludowe skrzynie i kufry w zbiorach Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie, „Nasze Pomorze” 22, 2021, 55–70.

107. Lehmann Oliver, Schmidt Jörn-Oliver, Voss Rüdiger

„De vorbisteringhe deß heringheß uthe deme Sunde”. Indizien für eine vorindustrielle Überfischung des Ostseeherings, „Hansische Geschichtsblätter” 139, 2021, 239–286.
[M.in. Rugia]

108. Leszczeński Jarosław

Wierzchowskie wędrówki w pięciu wymiarach. T. 2, Będolino, Danowice, Dębiewice, Garbowo, Nowe Laski, Sośnica, Świerczyna, Wielboki, Wierzchówko. Stawno 2021, 288.

Leukhardt Markus

Zob. Biermann Felix, *Dr. Markus...*

Lewaszkiwicz Tadeusz

Zob. *Słowianie...*

Lindmajer Józef

Zob. *Historia...*

109. Litwin Jerzy

Łodzie słowiańskie z czasów wikingów. Problematyka badań, konserwacji i ekspozycji, „Wiadomości Konserwatorskie” 67, 2021, 143–158.
[M.in. zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie]

110. Loeck Gottfried

Stadttore und Wehrtürme in Pommern. Meisterliche Bauwerke aus gebrannter Erde, „Pommern” 3 (2021), 2021 13–18.
[Anklam, Garz, Goleniów, Kamień Pom., Pyrzyce, Szczecin-Dąbie]

Lück Heiner (red.)

Zob. Reichel Johann W.

Lusek Joanna (red.)

Zob. Migdalski Paweł... .

Łopuch Maria

Zob. Karty... .

111. Łuczak Marek

Szczecin – Niebuszewo, Niemierzyn = Grünhof, Zabelsdorf, Nemitz. Wyd. 2 poszerzone. Szczecin 2021, 512.

112. Łuczak Marek

Szczecin-Pomorzany = Pommerensdorf. Wyd. 2 poszerzone. Szczecin 2021, 416.

Łuczak Marek

Zob. DP.

113. Machajewski Henryk

Osada w Dębczynie. Ze studiów nad przemianami osadniczymi i kulturowymi na Pomorzu Zachodnim i Przednim u schyłku starożytności. Gdańsk–Sopot 2021, 258.

114. Machajewski Henryk, Rogalski Bartłomiej

The Dębczyno Group Settlement in Lubieszewo, Gryfice County, Site 2. W: Aleksandria. Studies on Items, Ideas and History. Dedicated to Professor Aleksander Bursche on the Occasion of his 65th Birthday, ed. R. Ciołek, R. Chowaniec. Wiesbaden 2021, 251–262.

Machajewski Henryk

Zob. Durdyń Grzegorz... ; XXI Sesja... T. 1.

Machura Zdzisław

Zob. Święty... .

115. Majewski Marcin

Decorated flowerpots with mascarons and other motifs from archaeological excavations in Stargard/Pomerania. W: *Europa Postmediaevalis 2020. Post-medieval pottery in the spare time*, ed. G. Blažková, K. Matějková. Oxford 2021, 187–200.

116. Majewski Marcin

Wyniki prac porządkowych i inwentaryzacyjnych krypty rodu von Glasenapp w Białowąsie, powiat szczeciński, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 109–123.

117. Majewski Marcin (rec.)

Dwie nowe publikacje o pielgrzymowaniu w średniowieczu: Pilgerspuren. Wege in den Himmel/ Von Lüneburg an das Ende der Welt, Petersberg 2020; Tragezeichen. Social Media des Mittelalters/ Badges. Social Media of the Middle Ages, Lübeck 2020, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2 (69), 2021, 259–264.

[M.in.: Kamień Pom. (okręg), Koszalin-Góra Chełmska]

Majkowski Dariusz

Zob. Święty... .

118. Makala Rafał

Der Stettiner Herzogshof um 1600 als Ziel und Station künstlerischer Wanderungen. W: Erfolgreiche Einwanderer. Künstlernmigration im Ostseeraum in der Frühen Neuzeit, Hg. A. Gašior, J. Trinkert. Dresden 2021, 194–211.
(Studia Jagellonica Lipsiensia 22)

Makowska Beata

Zob. *Odbudowa...* .

Maliński Piotr

Zob. Dworczyk Michał... ; *Na straży...* .

Małecki Arkadiusz

Zob. *Odbudowa...* .

Marciniak Arkadiusz

Zob. Czerniak Lech... .

Marciniak Jagoda

Zob. *Slupsk...* .

Marczewski Maciej

Zob. *XXI Sesja...* T. 1; *Slupsk...* .

Markiewicz Małgorzata (red.)

Zob. *XXI Sesja...* T. 1–2.

Marstaller Martin (1561–1615)

Zob. Hamel Jürgen.

Mastalerz-Krystjańczuk Małgorzata

Zob. *Slupsk...* .

Matějková Kristýna (red.)

Zob. Majewski Marcin.

Matuszewska Agnieszka

Zob. Czerniak Lech... ; *Puszcza...* .

119. Max Brigitte

Der Swinemünder Hafen, „Sedina-Archiv” 2, 2021, 171–177.

Mączkowska Joanna

Zob. Kurylczyk Bogumił.

120. Mączyńska Magdalena, Jakubczyk Ireneusz, Urbaniak Agnieszka

Babi Dół-Borczy – cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi i kurhanami na Pomorzu. Gdańsk 2021, 254.

(Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina 9)

[M.in.: Gronowo, Lubieszewo, Postomino, Grzybnica, Nowy Łowicz]

121. Messal Sebastian

Bird-shaped hanging bowl escutcheon from the Slavic fortress-settlement complex at Friedrichsruhe = Okucie misy do zawieszania z uszkiem w kształcie ptaka ze słowiańskiego zespołu osadniczo-grodowego z Friedrichsruhe, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 415–434. [Lkr. Mecklenburg-Vorpommern]

Messal Sebastian

Zob. XXI Sesja... T. 2.

Michalak Katarzyna I.

Zob. Czerniak Lech... .

122. Michalska Agata

Wpływ zarządzeń władców pruskich na codzienność mieszkańców Szczecina w XVIII wieku, „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 129–147.

Michałowski Andrzej (red.)

Zob. *Ze świata...* .

123. Migdalski Paweł

Józef Sporz (1941–1992). W: *Mediewiści VIII 2020*, red. J. Strzelczyk. Poznań 2021, 215–230. [M.in.: Białogard (okręg), Sławno (okręg), Słupsk (okręg)]

124. Migdalski Paweł

Kazimierz Ślaski jako pionier badań historycznych nad Pomorzem Zachodnim. Przyczynek do życiorysu polskiego historyka oraz badań zachodnich w latach 1945–1956, „Roczniki Historyczne” 87, 2021, 148–170.

125. Migdalski Paweł

Słowiańszczyzna północno-zachodnia między Polską, Rzeszą i Danią, „Acta Cassubiana” 23 2021, 121–130.

126. Migdalski Paweł, Ryss Robert

Śladami nieobecnych. Dziedzictwo żydowskie ziemi chojeńskiej w działalności Stowarzyszenia Historyczno-Kulturalnego „Terra Incognita” w Chojnie oraz „Gazety Chojeńskiej”. W: *Ślad pokoleń. Żydowskie dziedzictwo kulturowe w Polsce*, red. J. Lusek. Bytom 2021, 377–399. [Chojna, Nowa Marchia]

Migdalski Paweł

Zob. *Na straży...* ; *Odbudowa...* ; *Puszcza...* ; *Słowianie...* .

Migdalski Paweł (red.)

Zob. *Odbudowa...* ; *Puszcza...* .

Milej Wojciech (red.)

Zob. Romankiewicz-Częścik Małgorzata.

127. Miłosz Bogdan

Początek mennictwa zachodniopomorskiego. Jaromir I ale Bogusław II i Kazimierz II, „Nasze Pomorze” 22, 2021, 331–366. [M.in. Kamień Pom., Kołobrzeg]

Miśta-Jakubowska Ewelina

Zob. Kowalska Anna B... .

128. Möller Gunnar

Archäologie im Welterbe. W: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum XI. Archäologie im Hier und Jetzt, Hg. M. Schneider. Lübeck 2021, 227–238.
[Stralsund]

129. Möller Gunnar

Weihnachten und Neujahr im alten Vorpommern. Wien-Köln 2021, 250.
(Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern 5; Forschungen zur pommerschen Geschichte 57)
[Stralsund]

Möller Gunnar

Zob. Biermann Felix... .

Musekamp Jan

Zob. Odbudowa... .

Musiał-Gąsiorowska Anna

Zob. *Województwo*... .

130. Na straży

Na straży pamięci. 60 lat Muzeum Pamiątek 1. Armii Wojska Polskiego, red. R. Skrycki. Mieszkowice 2021, 159.
[M.in.: **Migdalski Paweł**, *Rejon Pamięci Narodowej Cedynia–Gozdowice–Siekierki*, 25–42; **Dworczyk Michał**, **Maliński Piotr**, *Historia oddziału muzealnego w Starych Łysogórkach*, 69–86; **Simiński Hubert**, *Budowa muzeum w Gozdowicach i pozyskiwanie eksponatów*, 87–113; **Dworczyk Michał**, *Muzeum Pamiątek 1. Armii Wojska Polskiego oraz Dziejów Ziemi Mieszkowickiej – współcześnie*, 115–126; **Dworczyk Michał**, **Iwanowski Kamil**, *Najważniejsze eksponaty w zbiorach Muzeum Pamiątek 1. Armii Wojska Polskiego oraz Dziejów Ziemi Mieszkowickiej*, 127–137]

Niedzielska Agata (red.)

Zob. Romankiewicz-Częścik Małgorzata.

131. Nieznane

Nieznane twarze Koszalina. Miejsca, których już nie ma, red. D. Cywińska, K. Urbanowicz, Z. Wojtkiewicz. Koszalin 2021, 263.

132. Nils Jörn

Transkribus – neue Möglichkeiten für Forschungen zur Geschichte Rügens, „Rugia” 29, 2020, 48–54.

133. Noack Bodo

Bodden und Ostsee unter Eis. Über die Vereisung der Seegewässer um Rügen, „Rugia” 29, 2020, 65–72.

134. Ochendowska-Grzelak Barbara M.

Relacje podróżnicze z końca XVI i XVII wieku jako pierwsze opisy architektury i sztuki Szczecina, „Przegląd Zachodniopomorski” 36 (65) 2021, 95–130.

Ochendowska-Grzelak Barbara

Zob. Karty... .

135. Odbudowa

Odbudowa miast Pomorza Zachodniego po drugiej wojnie światowej. Wybrane problemy, red. P. Migdalski. Poznań-Stargard 2021, 312.

[M.in.: **Migdalski Paweł**, Między możliwościami, potrzebami, polityką, mitologią i wykorzystanymi szansami. Kilka refleksji wokół zniszczeń i odbudowy miast pomorskich po II wojnie światowej, 7–17; **Hackmann Jörg**, Dziedzictwo współdzielone. Rola historii w odbudowanie miast bałtyckich po II wojny światowej, 19–26; **Kozłowski Kazimierz**, Uwarunkowania społeczno-polityczne i kadrowe odbudowy Pomorza Zachodniego w pierwszych powojennych latach, 27–37; **Aniszewska Jolanta**, Ankietyzacja zniszczeń wojennych zabudowy miast i wsi w 1945 r. na przykładzie powiatu stargardzkiego, 39–49; **Płotkowiak Maciej**, Refleksje na temat procesu przekształceń miast na terenie Pomorza Zachodniego po II wojnie światowej, 51–61; **Stanecka Ewa**, Działalność służb konserwatorskich w procesie odbudowy miast historycznych po 1945 r., na przykładzie Szczecina, Stargardu i Kołobrzegu w świetle dokumentów archiwalnych wojewódzkiego konserwatora zabytków w Szczecinie i Koszalinie, 63–92; **Makowska Beata**, Forma ochrony konserwatorskiej miast – rejestr zabytków woj. zachodniopomorskiego, 93–115; **Małecki Arkadiusz**, Obiekty sakralne, zabytki, świątynie. Sytuacja poewangelickich obiektów sakralnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956, 117–135; **Gierke Michał**, Losy kościoła Mariackiego w Chojnie po 1945 roku. Dziedzictwo zapomniane, dziedzictwo zadbane, 137–155; **Bubnowicz Błażej**, „Kłęsa urbanistyki”. O powojennej odbudowie Kamienia Pomorskiego, 157–177; **Bernhardt Katja**, **Musekamp Jan**, Przełom roku 1945? Urbanisci w Stettinie i Szczecinie, 179–194; **Zaremba Paweł**, **Zaremba Konrad**, Rola inż. Piotra Zaremby, pierwszego polskiego prezydenta Szczecina, w koncepcji odbudowy miasta, 195–204; **Gwiazdowska Małgorzata**, Zmiany koncepcji odbudowy i ochrony dziedzictwa kulturowego Szczecina po 1945 r., 205–226; **Rębkowski Marian**, O uwarunkowaniach i znaczeniu badań archeologicznych prowadzonych przy odbudowie kołobrzeszkiej Starówki, 253–270; **Kuczkowski Andrzej**, Małe miasta Pomorza Środkowego oczami archeologa. Odbudowa, modernizacja, rewitalizacja, 271–281; **Hamberg-Federowicz Aleksandra**, Problemy opieki i ochrony zabytków zachodniopomorskich miast. Wybrane zagadnienia finansowania prac konserwatorskich na przykładzie ostatnich lat, 283–189]

Oestmann Günther (red.)

Zob. [Sechshundertfünfundzwanzig]... .

Ogiewa-Sejnota Monika

Zob. Teraźniejszość... .

136. Ohm Matthias

Vom Nordosten in den Südwesten – Münzen und Medaillen der Herzöge von Pommern in der württembergischen Kunstkammer, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 115–126.

[Zbiory Landesmuseum Württemberg Stuttgart]

137. Olszewski Jakub

Największa plajta w historii Podjuch, „Szczeciner” 14, 2021, 4–20.

[Dot. fabryki mączki ziemniaczanej koncernu firmy Schloten przy Landbruchweg, obecnie ul. Szklana, Szczecin-Podjuchy]

138. Opęchowski Mirosław

Zestawienie publikacji konserwatorskich i pokrewnych [2019–2021] (wybór), „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 169–177.

139. Orgas Steffen

Leben in Gefahr. Anklamer Epidemien vor Corona, „Pommern” 4 (59), 2021, 4–13.
[Dot. epidemii cholery i tyfusa w Anklam, XIX/XX w.]

140. Orgas Steffen

Einem Quell zur Zierde. Der „Brunnen in Anklam” und dessen Schöpfer Moritz Gottgetreu „Pommern” 2 (59), 2021, 4–12.

141. Pałubicki Roch

Burmistrz Słupska Fryderyk Pałubicki i jego wkład w sporządzenie przeróbki atlasowej wersji mapy Pomorza Eilharda Lubinusa, „Studia Geohistorica” 9, 2021, 21–41.

Paszkowski Zbigniew

Zob. Płotkowiak Maciej... .

Pawłowska Agnieszka

Zob. Koremba Łukasz (rec.).

142. Pawłowski Mieszko

Nowe monety ze skarbu z Marwic = New coins from the Marvice hoard, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 79–86.

143. Pencarski Kacper

Rozpoznanie zawartości materiałów archiwalnych magistratu w Polanowie (Pollnow) i ich przejęcie przez pruskie Archiwum Państwowe (Staatsarchiv) w Szczecinie w latach 1831–1945. Przyczynek do dziejów zespołów archiwalnych miast prowincji pomorskiej, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 5, 2021, 31–48.

Pencarski Kacper

Zob. *Historia*... .

Pencarski Kacper (red.)

Zob. *Karty*... .

Peter Claus

Zob. [*Sechshundertfünfundzwanzig*]... .

144. Peterlejtner Marcin

Płyty epitafijne z kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Pырzyczach – niezbrane elementy wyposażenia kościoła, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 11–29.

Peterlejtner Marcin

Zob. Balcerzak Tatiana... .

145. Piątkowski Józef

Katarzyna Brunszwicka „Mutter Käthe” 1516–1574. Dębno 2021, 123.
[Chwarszczany, Dębno]

146. Piechota Grzegorz

„Tajemnica kojarzenia”, czyli o udanym remoncie dachów i elewacji skrzydeł dawnego klasztoru cystersów w Bierzwniku, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 135–141.

147. Piętkowski Piotr (rec.)

Paweł Babij, *Wojskowość Słowian Połabskich, t. II, Wrocław 2021 (Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości 8)*, ss. 630, ISBN 978-83-955519-6-3. [Recenzje i omówienia], „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 97–104.

[M.in.: Arkona, Bałtyk (region), Demmin, Odra (rzeka), Rügen (wyspa), Stolpe, Szczecin, Wolin]

Piirimäe Pärtel

Zob. *Baltikum...*

Piotrowski Andrzej

Zob. *Puszcza...*

148. Piskorski Jan

Pomeranika. Warszawa 2021, 360.

Piskorski Jan

Zob. DP.

149. Płotkowiak Maciej, Słowiński Sławomir, Paszkowski Zbigniew

Średniowieczny Targ Rybny na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań (na tle wybranych miast portowych południowego półwyspu Bałtyku) = Medieval Fish Market in Podzamcze, Szczecin, in the Light of Current Studies (Compared to Selected Port Cities of the Southern Baltic Coast), „Wiadomości Konserwatorskie” 67, 2021, 71–85.

Płotkowiak Maciej

Zob. *Odbudowa...*

Poeck Dietrich W. (red.)

Zob. *Das zweite...*

Pogońska-Pol Magdalena (red.)

Zob. Skrycki Radosław, *Powstanie...*

150. Poggendorf Gabriele

Herzog Bogislaw X. von Pommern, die Türken und der Ruhm, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 13–44.

151. Polska

Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. T. 5, *Morze, Pomorze, kraje sąsiednie*, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio. Słupsk 2021, 252.

[Zbiór tekstów doktorantów historii Akademii Pomorskiej w Słupsku. M.in.: **Częścik Tomasz**, *Wczesnośredniowieczna żegluga Słowian w świetle źródeł narracyjnych*, 11–24; **Romankiewicz-Częścik Małgorzata**, *Wykorzystanie konsumpcyjne i gospodarcze zwierząt hodowlanych we wczesnym średniowieczu na Pomorzu Zachodnim*, 39–55; **Jurkiewicz Henryk**, *Dominikanie w Greifswaldzie w okresie od XIII do XVI wieku*, 77–88]

Połczyński Łukasz

Zob. Czerniak Lech...

152. Popp Andrea

Pecunia non olet! Der Geldscheisser von Anklam, „Heimatkalender Anklam und Umgebung” 2022, 2021, 67–69.

Pospieszny Łukasz

Zob. Czerniak Lech...

Pruska Mariola (red.)

Zob. *Z głębin...*

Prycznowski Eugeniusz

Zob. *Święty...*

153. Przybyła Bogdan

Grobowce megalityczne w dorzeczu środkowej Regi. Gdynia-Łobez 2021, 79.
[Katalog stanowisk: Przemysław, Brzeźniak, Brzeźnica, Karnice, Łabuń Mały, Przemysław, Satrogard]

Przybyła Bogdan

Zob. *XXI Sesja...* T. 1.

154. Przybyła Marzena J.

Lords of the rings. Some considerations about the classification of gold Scandinavian snake rings from the Late Roman period and its Interpretational implications = Władcy pierścieni. Uwagi o klasyfikacji skandynawskich złotych ozdób obręczowych z późnego okresu rzymskiego i ich implikacje interpretacyjne, „Wiadomości Archeologiczne” 72, 2021 3–91.
[Bałtyk (region)]

155. Puławski Andrzej

Zbroje płytowe Zyberty (Siwerta) Grantzina i Paulusa von Damitz z przekazów ikonograficznych zlokalizowanych w Bazylice Konkatedralnej Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Kołobrzegu, „Rocznik Kołobrzegi” 2021, 176–182.

156. Puławski Andrzej

Znaczenie rzeźby w badaniu uzbrojenia ochronnego na terenie księstwa pomorskiego czasów nowożytnych w świetle wybranych przykładów = The role of the sculpture in the study of armour in the early modern Duchy of Pomerania in the light of selected examples, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 541–568.
[Dobra, Kuleszewo, Mechowo, Płoty, Pudągła, Szczecin, Ueckermünde, Waase (Umanz), Wolgast]

Puławski Andrzej

Zob. *Chociwel...*

Puławski Andrzej (red.)

Zob. *Chociwel...*

157. **Purowski Tomasz (oprac.)**

Bibliografia prac prof. dr. hab. Zbigniewa Bukowskiego za lata 2002–2020, „Archeologia Polski” 66, 2021, 13–14.

[Kontynuacja: **Purowski Tomasz (oprac.)**, *Bibliografia prac prof. dr. hab. Zbigniewa Bukowskiego 1953–2001*, „Archeologia Polski”, 1–2 (47), 2002, 20–38. M.in. Odra (dorzecze, dolina), Pomorze Zachodnie]

158. **Puszcza**

Puszcza Bukowa. Między kulturą a naturą. Cz. 1, red. P. Migdalski. Wrocław 2021, 316.

[M.in.: **Migdalski Paweł**, *Puszcza Bukowa jako przestrzeń kultury*, 9–26; **Piotrowski Andrzej**, *Geneza Wzgórz Bukowych*, 27–48; **Kiarszys Grzegorz**, *Teledetekcja krajobrazów archeologicznych Puszczy Bukowej*, 49–65; **Szydlowski Marcin**, *Wzgórza Bukowe w kontekście wyników badań paleośrodowiskowych i klimatycznych dla północnozachodniej Polski i ich znaczenie dla przemian osadniczych w pradziejach*, 67–101; **Matuszewska Agnieszka**, *Osadnictwo pradziejowe na terenie Puszczy Bukowej*, 103–129; **Janowski Andrzej**, *Osadnictwo wczesno- i późnośredniowieczne na terenie Puszczy Bukowej*, 131–162; **Simiński Rafał**, *Działalność osadnicza klasztoru w Kołbaczu na terenie Puszczy Bukowej i w jej bezpośrednim sąsiedztwie do około poł. XIV w. Szkic do problemu*, 163–181; **Bloom Karolina**, *Rekonstrukcja paleośrodowiska z uwzględnieniem działalności Opactwa Cystersów na podstawie analizy pyłkowej*, 183–194; **Gut Paweł**, *Z dziejów zarządu i gospodarki lasami Gór Bukowych od XVI do XVIII w.*, 195–218; **Skrycki Radosław**, *Puszcza Bukowa na dawnych mapach (do początku XIX w.)*, 219–231; **Kujawski Cezary**, *Gospodarka leśna przelomu XIX i XX w. w Puszczy Bukowej w świetle wybranych materiałów*, 233–243]

Pyżewicz Robert

Zob. Czerniak Lech...

Rączkowski Włodzimierz

Zob. *Historia*...

Rączkowski Włodzimierz (red.)

Zob. *Historia*...

159. **Reichel Johann W.**

Kirchenordnungen. Rechtsgrundlagen für die werdenden Landeskirchen (Kursachsen, Pommern und Anhalt im Vergleich). W: Recht und Rechtswissenschaft zur Zeit der Reformationen und der Renaissance, Hg. H. Lück et al. Leipzig 2021, 161–188.

Rembisz-Lubiejewska Anna

Zob. XXI Sesja... T. 1.

160. **Rezensionen**

Rezensionen [2018–2020], „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 297–357.

[Pełne teksty recenzji dostępne online: <https://www.recensio-regio.net>]

Řezník Miloš

Zob. *Wielkie*...

161. **Rębkowski Marian**

On the origins and chronology of the Wólin emporium, „Archaeologia Historica Polona” 28 2020, 39–59.

162. Rębkowski Marian, Kara Michał

Skandynawowie nad Parsętą, czyli przyczynek do dziejów polskiej archeologii w 2 połowie XX w. Głosa polemiczna do artykułu Władysława Duczko, „Archeologia Polski” 66, 2021, 285–300. [Polemika z: Duczko Władysław, Skandynawowie nad rzeką Parsętą. Problem wikingów na cmentarzysku w Świelubiu na Pomorzu Zachodnim, „Archeologia Polski” 65 (2020), 131–187]

Rębkowski Marian

Zob. *Odbudowa...*

Rębkowski Marian (red.)

Zob. Cnotliwy Eugeniusz (rec.).

Rogalski Bartłomiej

Zob. *Chociwel...* ; Durdyń Grzegorz... ; XXI Sesja... T. 1; Machajewski Henryk... ; *Wójna...*

Rohmann Gregor (red.)

Zob. Höhn Philipp.

163. Romankiewicz-Częścik Małgorzata

Pożywanie w praktykach religijnych Pomorzan zachodnich w dobie chrystianizacji. W: Obyczaje i życie codzienne na przestrzeni dziejów. Studia przypadków, red. P. Czarnecka, W. Milej, A. Niedzielska. Warszawa 2021, 68–81.

Romankiewicz-Częścik Małgorzata

Zob. *Polska i...*

164. Rosenthal Erwin

Der Cordula-Schrein von Cammin, der verlorene Pommernschatz, „Pommern” 3 (59), 2021, 21–22.

165. Rosenthal Erwin

Sobre las olas – auf den Seebrücken von Usedom-Wollin und Rügen, „Pommern” 1 (59), 2021, 34–42.

Rosik Stanisław

Zob. *Słowianie...*

166. Ruchhöft Fred

Wälle wider den Feind. Stadtwälle und Landwehren in Mecklenburg und Vorpommern. Schwerin 2021, 96.

(Archäologie in Mecklenburg-Vorpommern 8)

[M.in.: Lkr. Vorpommern-Greifswald, Vorpommern-Rügen]

167. Rüter Andreas

Segmentiert und zugehörig. Zur gesellschaftlichen Relevanz religiöser Gemeinschaften in den spätmittelalterlichen Herzogtümern Mecklenburg und Pommern. W: Kreative Impulse. Innovations- und Transferleistungen religiöser Gemeinschaften im mittelalterlichen Europa, Hg. J. Becker, J. Burkhardt. Regensburg 2021, 315–340.

(Klöster als Innovationslabore. Studien und Texte 9)

Rybkiewicz Jolanta (red.)

Zob. *Karty...* .

Rychlicka Agnieszka

Zob. *Województwo...* .

168. Rymar Edward

Kilka dalszych rodów rycerskich w średniowieczu z uwzględnieniem ziemi chojeńskiej, „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 5–42.

169. Rymar Edward

Wielki dzień Skalina (7 IV 1269), początki Choszczna i pomorskich v. Kleistów. W tle konflikt księcia Barnima I, jego rycerstwa z ziemi stargardzkiej i cystersów kolbackich z joannitami oraz interwencja margrabiów brandenburskich w zlewni lewobrzeżnej Iny, „Przegląd Zachodniopomorski” 36 (65) 2021, 31–67.

Rymar Edward

Zob. *Chociwel...* ; *Studia...* .

Ryndziewicz Katarzyna

Zob. Czerniak Lech... .

Ryss Robert

Zob. Migdalski Paweł... .

170. Sarnowsky Jürgen

Kriegsberichte, politische Wetten und wirtschaftlicher Alltag im Dreizehnjährigen Krieg. Zum aktuellen Stand des Preußischen Urkundenbuchs, „Preußenland” 12, 2021, 114–121.

[Zakres chronologiczny archiwaliów: 1382–1525]

171. Schäfer Heiko

Ausgewählte Münzen vom Priesterkamp in der Gemarkung Wilhelmshof, Lkr. Vorpommern-Greifswald, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 28, 2021, 100–113.

172. Schäfer Heiko

Hansestadt Greifswald. Archäologische Untersuchungen in den Hofbereichen der Grundstücke Steinbeckerstraße 26 und 27, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 67, 2021 (2019), 69–155.

173. Schiller Marek

Mostno w gminie Dębno. Przeszość, terażniejszość, a może i przyszłość, „Rocznik Chojeński” 13, 2021, 149–172.

174. Schleinert Dirk

Christian Küssow – pommerscher Adliger und herzoglicher Amtsträger des 16. Jahrhunderts, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 45–86.

[M.in.: Grimmen, Jasmund, Tribsees, Wolgast]

Schleinert Dirk

Zob. *Friedeborn...* .

175. Schmidt Jens P.

Gebündelte Ringe an der Uecker. Der frühbronzezeitliche Hortfund bei Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern“ 28, 2021, 22–32.

176. Schmidt Jens P.

Ein Hort mit Halsringkragen der Periode IV aus Brüz, Lkr. Ludwigslust-Parchim = Hoard with a neck-ring collar from Bronze Age Period IV from Brüz, Ludwigslust-Parchim district = Skarb z naszyjnikami kołnierzowatym z IV okresu epoki brązu z Brüz, Lkr. Ludwigslust-Parchim, „Materiały Zachodniopomorskie“ 17/1, 2021, 195–218.
[Lkr. Mecklenburg-Vorpommern]

Schmid Florian

Zob. Friedeborn... .

Schmidt Jörn-Oliver

Zob. Lehmann Oliver... .

Schneider Manfred (red.)

Zob. Möller Gunnar.

177. Schoknecht Ulrich

Neue Literatur, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern“ 28, 2021, 173–177.

Schuster Jan (red.)

Zob. XXI Sesja... T. 1; Z głębin... .

Schwedler Gerald (red.)

Zob. Auge Oliver, *Nachahmung*... .

178. [Sechshundertfünfundzwanzig]

625 Jahre astronomische Uhr in St. Nikolai zu Stralsund. Himmelskunde und Weltbild im Mittelalter. Wissenschaftliches Symposium in Stralsund am 6. und 7. Dezember 2019, Hg. G. Oestmann. Leipzig 2021, 188.
(Acta historica astronomiae 67)
[M.in.: **Peter Claus**, *Mecklenburg und Pommern – eine noch unbekannte Glockenlandschaft* 133–162; **Hamel Jürgen**, *Eine Notizzur astronomischen Uhr der Marienkirche Stargard*, 181–184]

179. Schwenkler Detlef

Gewerbe – Landwirtschaft – Industrie. Köslin 1764–1945, „Köslin Kurier“ 62, 2021, 118.

180. Selent Andreas

Bemerkenswerte Webgewichte der späten Bronzezeit von der EUGAL-Trasse bei Anklam, Lkr. Vorpommern-Greifswald, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern“ 28, 2021, 40–48.

181. Selent Andreas

Öfen oder Feuerstellen? – „Heiße Befunde“ der späten Bronze- und frühen Eisenzeit auf der EUGAL-Trasse im Landkreis Vorpommern-Greifswald, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern“ 28, 2021, 62–73.

182. Siemiński Tomasz

Sprawozdanie z działalności Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie za rok 2020, „Nasze Pomorze” 22, 2021, 379–400.

183. Sikora Jerzy

Groby przodków, olbrzymów, pogan. Wczesnośredniowieczni mieszkańcy Polski i Pomorza a dawne monumenty grobowe. W: Archeologia średniowiecza ziem polskich na początku XXI wieku. Grodziska, cmentarzyska i monety w perspektywie nowych metod badawczych, red. A. Janowski. Wrocław 2021, 87–128.

(VI Kongres Mediewistów Polskich 1)

[Konferencja: *Media aetas – historia viva! = Średniowiecze – historia żywa!*, Wrocław 20–22.09.2018. M.in.: Bardy-Świelubie, Dolice, Strzykocin]

Simiński Hubert

Zob. *Na straży...* .

Simiński Rafał

Zob. *Karty...* ; *Puszcza...* .

184. Sitarz Bartosz

Od silników lotniczych do kabli, czyli przemysł w Załomiu, „Szczeciner” 14, 2021, 8–20.
[Szczecin-Załom]

Skóra Kalina

Zob. *XXI Sesja...* T. 1.

Skóra Wojciech (red.)

Zob. *Polska i...* ; *Słupsk...* .

185. Skrycki Radosław

Powstanie i funkcjonowanie garnizonu w niewielkim mieście pruskim w XVIII wieku. Studium Königsbergu/Chojny we wschodniej Brandenburgii. W: Oblicza wojny. T. 4, Miasto i wojna, red. T. Grabarczyk, M. Pogońska-Pol. Łódź 2021, 73–95.

Skrycki Radosław

Zob. *Na straży...* ; *Puszcza...* ; *Studia...* .

186. Skrycki Radosław (rec.)

Eckhard Jäger, Robert Geißler (1819–1893). Ein Zeichner von 2000 Veduten. Biographie und Ouwrekatalog, Verlag Rockstuhl, Bad Lagensalza 2021, s. 192, 74 ilustr., „Przegląd Zachodniopomorski” 36 (65) 2021, 463–467.
[M.in. Szczecin]

Skrycki Radosław (red.)

Zob. *Na straży...* ; *Studia...* .

Skrzatek Mateusz

Zob. *XXI Sesja...* T. 1.

Słomiński Maciej

Zob. *Województwo...* .

187. Słowianie

Słowianie połabscy. Studia z zakresu archeologii, historii i językoznawstwa, red. Ł. Kaczmarek, P. Szczepanik. Toruń 2021, 250.

[Konferencja: *Słowianie połabscy* . . . Gniezno 25–26.10.2019. **Kaczmarek Łukasz, Szczepanik Paweł**, *Wstęp. Kilka słów o konferencji „Słowianie połabscy”*, 7–13; **Migdalski Paweł**, *Polskie zapomniane syntezy dziejów Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej schyłku XIX w.*, 15–40; **Babij Paweł**, *Wojskowość Słowian połabskich na tle tradycji polskiej historiografii militarnej. Zarys problematyki*, 41–68; **Lewaszkiwicz Tadeusz**, *Stan badań nad językiem połabskim i perspektywy badawcze*, 69–85; **Biermann Felix**, *Polabian Wood Tar Production in the Early Middle Ages*, 87–107; **Tietz Bartosz**, *Użytkowanie wysp jeziornych przez Słowian północno-zachodnich. Wybrane problemy*, 109–134; **Kaczmarek Łukasz**, *Ziemia gnieźnieńska a Słowianie połabscy. Związki i relacje na przykładzie gnieźnieńskich zabytków ceramicznych*, 135–156; **Gardeła Leszek, Kajkowski Kamil**, *Bóg na ostrodze? Zachodniosłowiańskie uporządkowanie jezdzieckie z wyobrażeniami antropomorficznymi*, 157–197; **Rosik Stanisław**, *Na tropie pogańskiego braterstwa. W sprawie wspólnoty wierzeń i kultów Słowiańszczyzny Połabsko-Pomorskiej w optyce przekazów z XII w. (na przykładzie kroniki Helmolda z Bozowa i hagiografii św. Ottona z Bambergu)*, 199–221; **Szczepanik Paweł**, *Budynek reprezentacyjny (?) oraz kompleks osadniczy w Groß Raden. Próba reinterpretacji*, 223–250]

Słowiński Sławomir

Zob. Płotkowiak Maciej... ; *Ze świata* . . .

188. Słupsk

Słupsk i ziemia słupska – od średniowiecza do współczesności. Monografia wieloautorska, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio. Słupsk 2021, 476.

[M.in.: **Marczewski Maciej**, *Badania archeologiczne Starego Rynku w Słupsku*, 13–26; **Krukowska Olga**, *Zabytki szklane pochodzące z badań ratusza starego miasta w Słupsku*, 27–51; **Częściak Tomasz**, *Osadnictwo grodowe na ziemi słupskiej w okresie wczesnego średniowiecza*, 55–72; **Smoliński Marek**, *Termin zjednoczenia ziemi słupskiej z Pomorzem Gdańskim w świetle nowych badań nad historią Pomorza w XII i XIII w.*, 73–91; **Adler Jacek**, *Białe płaszcze na Pomorzu. Metody ekspansji Zakonu Krzyżackiego – studium na przykładzie Słupska (1329–1343)*, 93–104; **Marciniak Jagoda**, *Ernest Bogusław von Croy – ostatni z rodu Gryfitów – i fundacja obrazu „Ecce Homo” w Kamieńskiej Katedrze*, 107–120; **Gut Paweł**, *Organizacja władz miejskich Słupska według regulaminu ratuszowego z 1720 r. Przyczynek do dziejów miasta*, 121–130; **Mastalerz-Krystjańczuk Małgorzata**, *Stan badań nad dziejami ludności rodzimej znad jezior Gardno i Łebsko. Przegląd i najważniejsze postulaty badawcze*, 305–323; **Czerwiakowska Jolanta**, *Dzieje kompleksu budynków Leśny Kot (Waldkater) w słupskim lesku północnym (ze szczególnym uwzględnieniem okresu prewentorium przeciwgruźliczego)*, 341–368; **Kamiński Rafał**, *Z dziejów słupskiego kolekcjonerstwa. Historia Polskiego Towarzystwa Numizmatycznego Oddział Słupsk w latach 1972–2017*, 403–414]

189. Smoliński Marek

West Pomerania's part in the war for the throne of the Archbishop of Magdeburg in 1277–1283, „*Studia Maritima*” 34, 2021, 5–32.

[Streszcz. pol.: *Pomorze Zachodnie wobec wojny o tron arcybiskupa magdeburskiego w latach 1277–1283*, 31–32]

Smoliński Marek

Zob. *Słupsk* . . .

190. Sokołowska Magdalena

Remont wieży widokowej w Cedyni, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 143–148.

Sonntag Jörg (red.)

Zob. Auge Oliver, *Nachahmung...* .

Spors Józef (1941–1992)

Zob. Migdalski Paweł, *Józef...* .

191. Spring Felicitas

Juden in Garz an der Oder, einige Quellen und Zufallsfunde im Landesarchiv Greifswald, „Sedina-Archiv” 1, 2021, 162–170.

Sroka Jan

Zob. *Historia...* .

Sroka Jan (red.)

Zob. *Historia...* .

192. Stachowiak Andrzej

Miejsca święte na Pomorzu. Pruszcz Gdański–Słupsk 2021, 280.

(Etnografia dla Każdego 4)

[Białogard, Biały Bór, Binowo, Brzesko, Człopa, Darłowo, Domacyno, Grzybica, Kamień Pom., Kołobrzeg, Lębork, Łubowo, Mielęcín, Myślíbórz, Nowogard, Nożyno, Osieki, Parsęko, Polanów, Police, Pustkowo, Pyrzyce, Resko, Siekierki, Słupsk, Smlódzino, Staragd, Szczecin, Szczecinek, Świdwin, Śwonujście, Trzebawie, Trzebiatów, Trzyglów, Tucze, Tychowo, Wolin, Żabowo, Żółte, Żydowo]

Stanecka Ewa

Zob. *Odbudowa...* ; *Województwo...* .

Sternkiker Edwin

Und plötzlich stiess der Spaten ins Leere. 1958 entdeckten Arbeiter beim Bau des Kinos einen uralten Tunnel, „Passgänge” 5, 2021, 68–69.

[Ribnitz-Damgarten]

Stieldorf Andrea (red.)

Zob. Fried Torsten.

194. Stockmann Hilde

Ortschroniken, insbesondere von der Insel Usedom, „Sedina-Archiv” 1, 2021, 130–131.

Strobin Anna (red.)

Zob. *Ze świata...* .

Strzelczyk Jerzy (red.)

Zob. Migdalski Paweł, *Józef...* .

195. *Studia*

Studia i szkice z dziejów Dębna, red. R. Skrycki. Dębno-Szczecin-Chojna 2021, 284.
[M.in.: **Skrycki Radosław**, *O publikacji Studia i szkice z dziejów Dębna*, 7–11; **Rymar Edward**, „*Stare Dębno*” – przedmiejska poprzedniczka Dębna (XIII–XVI wiek), 13–26; **Gaziński Radosław**, *Herb miasta Dębna*, 27–43; **Gierke Michał**, *Drukarnia Christoph Rungego w Dębnie – najstarsza oficyna Nowej Marchii*, 44–77]

196. Szalewska Elżbieta

Miasto Bytów z lat 1946–1950, „*Nasze Pomorze*” 22, 2021, 199–214.

197. Szczepanik Paweł

Miniaturfiguren von Pferden aus den Gebieten der frühmittelalterlichen Nordwestslawen, „*Acta Praehistorica et Archaeologica*” 53, 2021, 159–181.

[Projekt: *Religie i ich rzeczy. Analiza porównawcza wczesnośredniowiecznych przedmiotów związanych z religijnością odkrytych na terenie Polski*, kierownik dr Paweł Szczepanik, Narodowe Centrum Nauki 2017–2021. Współpraca m.in. z: **Andrzej Janowski**, **Wojciech Filipowiak** IAE PAN – Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich, **Anna B. Kowalska** i **Krzysztof Kowalski** Muzeum Narodowe w Szczecinie. Zawiera: Abb. 1, *Funde frühmittelalterlichen Miniaturfiguren von Pferden aus Nordwestslawen*, 160. M.in.: Cedynia, Kołobrzeg-Budzistowo, Krien, Parsęcko, Szczecin-Podzamcze, Wolin, Żółte]

198. Szczepanik Paweł (polemika)

Odpowiedź na recenzję Kamila Kajkowskiego „*Jak historia badań nad religią Słowian może stać się historią rozczarowań – o poszukiwaniu rzeczywistości mitycznej i... etyce badacza. Uwagi na temat książki Pawła Szczepanika Rzeczywistość mityczna Słowian północno-zachodnich i jej materialne wyobrażenia*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2020, „*Slavia Antiqua*”, t. 61, s. 183–211”. Albo o tym, jak napisać nieetyczną recenzję, „*Slavia Antiqua*” 62, 2021, 413–434.

Szczepanik Paweł

Zob. XXI Sesja... T. 1-2; *Słowianie...*

Szczepanik Paweł (red.)

Zob. *Słowianie...*

Szczepanowska Karolina

Zob. XXI Sesja... T. 2.

199. Szelągowska Krystyna

Casting a glance across Balticum – Poland and her past in Arild Huitfeldt's Chronicle, „*Studia Maritima*” 34, 2021, 61–86.

[Streszcz. pol.: *Spojrzenie przez Bałtyk – Polska i jej dzieje w Kronice Królestwa Duńskiego Arilda Huitfeldta*, 86]

Szeremeta Mateusz

Zob. XXI Sesja... T. 1.

Szydłowski Marcin

Zob. *Puszcza...*

200. Szymański Marcin J.

Starania instytucji państwowych, samorządowych i spółdzielczych o przejęcie browarów na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1949 na przykładzie Szczecina, Słupska i Szczecinka, „Zapiski Historyczne” 4 (86), 2021, 99–122.

Ślaski Kazimierz

Zob. Migdalski Paweł, Kazimierz... .

Świątkowska Małgorzata

Zob. *Historia*... .

201. Święty

Święty Otton – Apostoł Pomorza. Chrześcijaństwo na Pomorzu. Kultura duchowa i materialna. Monograficzna praca wieloautorska, red. A. Kuik-Kalinowska. Słupsk 2021, 218. [Symposium: *Święty Otton*... , Słupsk 4.12.2017. M.in.: **Foltyn Rafał**, *Pogańskie przestrzenie kulturowe Pomorza na drodze misyjnej biskupa Ottona*, 19–35; **Teterycz-Puzio Agnieszka**, *Działalność Ottona z Bambergu na ziemiach polskich w świetle średniowiecznych źródeł narracyjnych*, 37–52; **Kalinowski Daniel**, *Żywoty świętego Ottona z Bambergu jako teksty hagiograficzne*, 53–76; **Wejman Grzegorz**, *Metoda misyjna św. Ottona z Bambergu – Apostoła Pomorza*, 77–95; **Kal Elżbieta**, *Mniej i bardziej święty. Uwagi o ikonografii św. Ottona z Bambergu*, 115–143; **Pryczkowski Eugeniusz**, *Przejawy kultu św. Ottona – Apostoła Pomorza – na terytorium obecnych Kaszub*, 145–162; **Majkowski Dariusz**, *Śladami św. Ottona – powrót chrześcijańskiego kultu na Świętą Górę Polanowską*, 163–174; **Machura Zdzisław**, *Dzieje parafii pw. św. Ottona w Słupsku*, 175–188; **Ceynowa Tadeusz**, *Archiwalia dotyczące parafii pw. św. Ottona w Słupsku przechowywane w Archiwum Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej*, 189–205]

Tatoń Katarzyna

Zob. Gruszczyńska-Ziółkowska Anna... .

202. Teraźniejszość

Teraźniejszość przeszłości. Muzealnictwo i historiografia w Gdańsku i na Pomorzu do roku 1945, red. E. Barylewska-Szymańska. Gdańsk–[Warszawa] 2021, 423.

[Konferencja: *Teraźniejszość*... , Gdańsk 15–16.11.2018. M.in.: **Kacprzak Dariusz**, *Muzeum Miejskie w Szczecinie (Museum der Stadt Stettin). Historia lokalna – historia uniwersalna*, 244–269; **Ogiewa-Sejnota Monika**, *Powrót do przeszłości, czyli krótka historia początków stargardzkiego muzealnictwa*, 270–290]

203. Terberger Thomas, Kabaciński Jacek, Kotula Andreas

First meetings? The Late Mesolithic and the Linear Pottery culture in Northeast Germany = Pierwsze spotkania? Późny mezolit i kultura ceramiki wstęgowej rytej w Niemczech Północno-Wschodnich, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/1, 2021, 163–193.

[M.in.: Dąbki, Dolna Odra, Rugia]

Terberger Thomas

Zob. Krüger Joachim... .

Teterycz-Puzio Agnieszka

Zob. *Święty*... ; *Wielkie*... .

Teterycz-Puzio Agnieszka (red.)

Zob. *Polska i...* ; *Słupsk*... .

Tietz Bartosz

Zob. *Słowianie...* .

204. Tietz Volkmar

Das pommersche Klosterleben, »vom dummen Volk erzählt« oder wie die Sage ihre »eigene« Kultur- und Sozialgeschichte schafft, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 259–296.

Trinkert Julia (red.)

Zob. Makąła Rafał.

Tuchtenhagen Ralph

Zob. *Baltikum...* .

Urbaniak Agnieszka

Zob. Mączyńska Magdalena... .

Urbanowicz Krzysztof (red.)

Zob. *Nieznane...* .

205. Vollmer Matthias

Flurnamenforschung in Pommern – Geschichte und Perspektiven, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 245–257.

Voss Rüdiger

Zob. Lehmann Oliver... .

206. Wallschläger Hans D.

Über Hausnummern, Straßennamen und Einwohner der Stadt Cammin, „Sedina-Archiv” 1, 2021, 134–143.

207. Wałdoch Natalia

Historia przekształceń zabudowy i własności działek przy obecnej ulicy Wojska Polskiego w Bytowie usytuowanych na prawobrzeżu rzeki Bytowy, „Nasze Pomorze” 22, 2021, 97–120.

Weinkauf Marcin

Zob. XXI Sesja... T. 2.

Weinkauf Marcin (red.)

Zob. XXI Sesja... T. 1–2.

208. Weisser Bernhard

In a Networked World. The Berlin Münzkabinett and Poland. W: Aleksandria. *Studies on Items, Ideas and History. Dedicated to Professor Aleksander Bursche on the Occasion of his 65th Birthday*, ed. R. Ciołek, R. Chowanic. Wiesbaden 2021, 393–407.

[Monety z Pomorza w katalogu online *Münzkabinett Staatliche Museen zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz* ikmk.smb.museum: Anklam, Barth, Barwice, Choszczno, Darłowo, Demmin, Dobra (Nowogard), Drawsko Pom., Gryfice, Kołobrzeg, Koszalin, Moskorze, Pyrzyce, Rybice, Słupsk, Stargard, Stralsund, Szczecin, Świerczyna, Świnoujście, Thurow, Usedom]

209. Wejman Grzegorz

Biskup Otton z Bambergu w przestrzeni pomorskiego Kościoła. Szczecin 2021, 260.
(Rozprawy i Studia. Uniwersytet Szczeciński 1267, 1193)

Wejman Grzegorz

Zob. *Święty...*

210. Wendt Eckhard

(Un-)endlich. Die Friedhöfe in Stettin. [Wyd. 2]. Remagen 2021, XXIII, 256.

211. Wielkie

Wielkie Pomorze. Gryfici oraz ich dziedzictwo. Wieloautorska praca monograficzna, red. D. Kalinowski. Słupsk–Gdańsk 2021, 383.

[M.in.: **Foltyn Rafał**, *Na styku politeizmu i chrześcijaństwa za pierwszych Gryfitów*, 13–34; **Teterycz-Puzio Agnieszka**, *Wzorzec ustrojowy na ziemiach Gryfitów (koniec XII – początek XIII w.) i jego oddziaływanie na organizację księstw piastowskich*, 35–50; **Řezník Miloš**, *Elżbieta Pomorska. Cesarzowa z dynastii Gryfitów w czeskiej kulturze i pamięci*, 51–76; **Głodek Marzena**, *Sztuka i nauka na dworze Gryfitów wołogoskich (1532–1625)*, 77–96; **Kozłowski Kazimierz**, *Znaczenie tradycji państwa Gryfitów w budowaniu niemieckiego i polskiego regionu*, 97–114; **Gawrońska-Pettersson Barbara**, *Eryk Pomorski w oczach Szwedów – współczesnych jemu i współczesnych nam*, 153–172; **Kaszewski Marek**, *Uwagi o charakterystyce językowej „Perykop smoldzińskich” w świetle ich domniemanego autorstwa*, 253–269; **Chłudziński Andrzej**, *Mitonim „gryf” w polskich nazwach osobowych*, 271–280]

Winkler Katja

Zob. Galiński Tadeusz (rec.).

Witek Maria, Witek Waldemar

Zob. *Województwo...*

Witkowski Rafał

Zob. *Historia...*

Włodarczyk Edward

Zob. Chojecki Dariusz K.

212. Wochnik Fritz

Die Stadt Stargard und ihre Pfarrkirche St. Marien während des Dreißigjährigen Krieges. Ein Unglücksfall und die Folgen, „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 127–146.

213. Wojciechowska Iwona

Przedmioty związane z oświetleniem wnętrz odkryte podczas badań archeologicznych w Stargardzie, „Pomorania Antiqua” 30, 2021, 161–202.

[Zbiory Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie]

214. Wojciechowska Iwona

Termiczne naczynie ceramiczne z badań na kwartale XXVI w Stargardzie = Clay chafing dish from the excavations in quarter XXVI in Stargard, „Materiały Zachodniopomorskie” 17/2, 2021, 67–77.

215. Województwo

Województwo zachodniopomorskie – architektura sakralna, urbanistyka i zabudowa uzdrowiskowa, dziedzictwo industrialne, „Renowacje i Zabytki” 3 (79), 2021, 216.

[M.in.: **Wolender Tomasz**, *Słowo wstępne Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Tomasza Wolendera = Introduction by West Pomeranian Provincial Conservator of Monuments*, 20–21; **Kalita-Skwirzyńska Kazimiera**, *Kościół granitowy wokół Morynia = Granite churches around Moryń Different faces of Warsaw's reconstruction*, 22–27; **Kalita-Skwirzyńska Kazimiera**, *Katedra w Kamieniu Pomorskim oraz ceglane fary z XIII i XIV wieku = The cathedral in Kamień Pomorski and brick parish churches from the 13th and 14th centuries*, 28–35 (Drawsko Pomorskie, Gryfice, Kołobrzeg, Koszalin, Trzebiatów); **Kochanowska Janina**, *Późnośredniowieczne i nowożytne wyposażenia kościołów w województwie zachodniopomorskim – wybrane przykłady = Late medieval and early modern church furnishings in the West Pomeranian Province – selected examples*, 36–49 (Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Brzesko, Sowno, Krag, Wysiedle, Tuczno, Kalisz Pomorski); **Słomiński Maciej**, *Średniowieczne założenia klasztorne na Pomorzu Zachodnim = Medieval monasteries in West Pomerania*, 50–65 (Kołbacz, Bierzwnik, Marianowo, Pyrzyce, Myślibórz, Szczecin, Chojna); **Musiąg-Gąsiorowska Anna**, *Układy urbanistyczne zachowanych miast średniowiecznych z obwarowaniami = Urban layouts of preserved medieval cities with fortification buildings*, 66–81 (Trzebiatów, Mieszkowo, Moryń, Trzcinaśko-Zdrój, Nowe Warpno, Maszewo, Czaplinek, Darłowo); **Musiąg-Gąsiorowska Anna**, *Obwarowania średniowiecznych miast i miasteczek, w tym zniszczonych w czasie działań wojennych = Fortifications of medieval cities and towns, including those destroyed during warfares*, 82–93 (Stargard, Pyrzyce, Goleniów, Chojna, Świdwin); **Rychlicka Agnieszka**, *Średniowieczne i nowożytne ratusze miejskie na przykładzie ratuszy w Kamieniu Pomorskim, Chojnie, Stargardzie, Trzcinaśku-Zdroju, Nowym Warpnie, Darłowie = Medieval and modern town halls on the example of town halls in Kamień Pomorski, Chojna, Stargard, Trzcinaśko-Zdrój, Nowe Warpno, Darłowo*, 94–107; **Rychlicka Agnieszka**, *Zabudowa kamienicowa zachodniopomorskich miasteczek na przykładzie zabudowy Trzebiatowa, Stargardu, Darłowa, Nowego Warpna, Białogardu, Dębna = Tenement houses in West Pomeranian towns on the example of Trzebiatów, Stargard, Darłowo, Nowe Warpno, Białogard, Dębno*, 108–119; **Kowalska Ewa, Stanecka Ewa**, *Zamki i rezydencje Pomorza Zachodniego = Castles and residences of Western Pomerania*, 120–133 (Szczecin, Darłowo, Krag, Świdwin, Dobra (Nowogard), Swobnica, Pęczino, Płoty, Tuczno); **Hamberger-Federowicz Aleksandra**, *Dziedzictwo kulturowe miejscowości nadmorskich Pomorza Zachodniego. Świnoujście i Międzyzdroje = Cultural heritage of seaside locations of Western Pomerania. Świnoujście and Międzyzdroje*, 134–141; **Woźniakowski Arkadiusz**, *Fortyfikacje twierdz Kołobrzeg i Świnoujście – rys historyczny i stan zachowania = Fortifications of Kołobrzeg and Świnoujście fortresses – historical outline and state of preservation*, 142–153; **Kulesza-Szerniewicz Ewa, Kowalska Ewa**, *Zachodniopomorskie dziedzictwo industrialne = West Pomeranian industrial heritage*, 154–161 (latarnie morskie, koleje wąskotorowe, elektrownie wodne); **Witek Maria, Witek Waldemar**, *Wiejska zabudowa ryglowa na Pomorzu Zachodnim = Rural half-timbered buildings in Western Pomerania*, 162–173 (pow. Sławno, pow. Gryfice, pow. Kamień Pomorski, pow. Koszalin, Skansen Kultury Jamneńskiej przy Muzeum w Koszalinie); **Ciesielski Miłosz P.**, *Rekonstrukcja fasady kamienicy Moninów. Sentymalna podróż mineralnych farb KEIM w przeszłość szczecińskiej starówki*, 180–183 (Szczecin-Stare Miasto); **Ciesielski Miłosz**, *Kościół w Podańsku – krzemianowy kostium ryglowej struktury*, 184–187]

216. *Wojna*

Wojna w pradziejach i średniowieczu, red. B. Kontny. Warszawa 2021, 245.

(Światowit. Supplement Series B, Barbaricum 1231–1499 13)

[M.in.: **Kontny Bartosz**, *Historia, stan i potrzeby badań nad uzbrojeniem z ziem polskich okresów rzymskiego i wędrówek ludów. Spojrzenie subiektywne (pomimo dobrych chęci)*, 55–84 (m.in.: Bałtyk region; zbiory: Muzeum Narodowego w Szczecinie); **Janowski Andrzej**, **Kotowicz Piotr N.**, *Stan badań nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym w Polsce – w 65 lat po studiach Andrzeja Nadolskiego*, 85–121; **Rogalski Bartłomiej**, *Uzbrojenie z nad dolnej Odry w okresie rzymskim na przykładach cmentarzysk w Czelinie (dawn. Zellin), Starych Łysogórkach (dawn. Alt Lietzegoricke) i Żeliszawcu (dawn. Sinzlow), pow. gryfiński*, 219–245]

Wojtecki Jakub

Zob. XXI Sesja... T. 1.

Wojtkiewicz Zbigniew (red.)

Zob. Nieznane... .

217. **Wolender Tomasz**

Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie w 2020 roku, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 10, 2021 (2020), 151–154.

Wolender Tomasz

Zob. *Województwo*... .

218. **Wołyńska Marta**

W poszukiwaniu straconego czasu... Kilka słów o kluczykach do zegarków kieszonkowych z wykopalisk na placu Stary Rynek w Słupsku, „Pomorania Antiqua” 30, 2021, 87–102.

[AZP 9-29. Badania archeologiczne: 2017]

219. **Woś Przemysław**

Sekrety Słupska i okolic. Łódź 2021, 130.

(Sekrety...)

Woźniakowski Arkadiusz

Zob. *Województwo*... .

220. **Wójcik Bartosz**

Erzählpalimpseste. Sagen aus Pommern. Fallstudien zu Faktizitäten, Fiktionalitäten und Fiktionen in einem Grenzraum. Hamburg 2021, 347.

(Schriftenreihe Schriften zur Kulturgeschichte 60)

[Zakres chronologiczny: XIV–XX w.]

Wywrot-Wyszkowska Beata

Zob. *Cnotliwy Eugeniusz (rec.)*.

Zdero Renata (red.)

Zob. *Karty*... .

221. Zeitschriftenrundschau

Zeitschriftenrundschau [2019–2021], „Baltische Studien” 106, 2021 (2020), 358–365. [„Pommern” 4 (57) 2019, 1–3 (58) 2020; „Sedina-Archiv” 16 (66) 2020; „Zeitgeschichte regional. Mitteilungen aus Mecklenburg-Vorpommern” 1–2 (23) 2019, 1 (24) 2020; „Rugia. Rügen-Jahrbuch” 28 2020, 29 2021; „Stralsunder Hefte für Geschichte, Kultur und Alltag” 1–2 2020; „Heimatkalender Anklam und Umgebung” 29 2020 (2019), 30 2021 (2020); „LandeBarth Barther Geschichte(n)” 12 2020; „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 3 2019; „Przegląd Zachodniopomorski” 1–4 2019; „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 66 2018; „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 26 2019; „Materiały Zachodniopomorskie” 15 2019; „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 29 2019]

222. Zeitschriftenschau

Zeitschriftenschau [2019–2020], „Sedina-Archiv” 2, 2021, 194–196.

Zapolska Anna

Zob. Bursche Aleksander...

Zaremba Konrad, Zaremba Paweł

Zob. Odbudowa...

223. Z głębin

Z głębin czasu. Opowieść o pewnej rybie, red. J. Andrzejowski, M. Pruska, J. Schuster. Łębork–Warszawa–Łódź–Schleswig–Warszawa 2021, 107.

(Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Popularis 2)

[Zbiory: Muzeum w Koszalinie, Muzeum Narodowego w Szczecinie, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin. M.in.: Lubieszewo (Drawsko Pom.), Nowy Łowicz (Drawsko Pom.), Żalęcino (Stargard)]

224. Ze świata

Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Księga dedykowana Profesorowi Henrykowi Machajewskiemu z okazji 70. urodzin i 50. lat pracy archeologicznej, red. M. Brzostowicz, M. Kaczmarek, A. Michałowski, A. Strobin. Poznań 2021, 766.

[M.in.: **Rogalski Bartłomiej**, *Materiały z archiwalnego cmentarzyska w Zagórzycach, pow. łobeski, stan. 1 (Saagen, Kr. Regenwalde)*, 145–162; **Cieśliński Adam, Kasprzak Andrzej**, *Wyimaginowani przodkowie? Relacje pomiędzy cmentarzyskami kurhanowymi kultur lużyckiej i wielbarskiej na stanowisku w Nowym Łowiczu, pow. drawski*, 313–332; **Kokowski Andrzej**, *Grób „księżniczki” z okresu rzymskiego z miejscowości Różańsko (Rosenthal) w pow. myśliborskim*, 333–348; **Janowski Andrzej, Słowiński Sławomir**, *Militaria średniowieczne z zamku w Wieleniu*, 691–699]

225. Zweite

Das zweite Kolberger Stadtbuch 1373–1436, Hg. D. W. Poeck. Wien–Köln–Weimar 2021, 892. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern 4. Quellen zur pommerschen Geschichte 17)

[Zasób Landesarchiv Greifswald]

Żabiński Grzegorz

Zob. Chodyński Antoni R. ...

Doniesienia prasowe (DP)

Wybór

226. Bakaj Artur

Archeologia lotnicza. Powstaje Muzeum Lotnictwa i Techniki Wojskowej, „Kurier Szczeciński” 150, 2021, 6.
[Rogowo]

227. Chanczewska Emilia

Niezwykła historia kamienia granicznego [...], „Głos Szczeciński” 31, 2021, 5.
[Morowiec – głaz z wrytym krzyżem lotaryńskim i datą 1773, skradziony z terenu Puszczy Bukowej w 2012. Zasób Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie]

228. Frelichowski Wojciech

Gród sprzed tysiąca lat w zakolu rzeki Wieprzy, „Głos Szczeciński” 205, 2021, 18.
[Oblężce]

229. Gasiul Jerzy

„Fürstin Hedwig” do „Księżnej Jadwigi”, czyli historia szczecineckiej białej floty (część I) / ... (część II), „Temat Szczecinecki” 986/987, 2021, 10–12 / 10–12.

230. Gładysiak Łukasz

Ciekawa historia pałacu w Rymaniu, czyli gminne dziedzictwo Steobanusa, „Głos Koszaliński” 269, 2021, dod. „Głos Kołobrzegu”, 6–7.

231. Gładysiak Łukasz

Historia o tym jak biskup Reinbern przeganiał z Bałtyku złe duchy, „Głos Koszaliński” 133, 2021, dod. „Głos Kołobrzegu”, 9.
[Reinbern – biskup ca 960 – ca 1015]

232. Gładysiak Łukasz

Najstarszy dom w Kołobrzegu. Historia kamienicy kupieckiej, „Głos Koszaliński” 122, 2021, dod. „Głos Kołobrzegu”, 10–11.

233. Gładysiak Łukasz

Na pokładzie medykamenty i... skarb. Junkersy lądują pod Kołobrzegiem, „Głos Szczeciński” 35, 2021, dod. „Szczecin +”, II.
[Dot. wraków. Resko Przymorskie (jezioro)]

234. Jaszczyński Marek

Historyczne odkrycie. Dzięki tej blaszce poznaliśmy życie jeńca, „Głos Szczeciński” 283, 2021, 6.
[Niemieckie obozy jenieckie 1933–1945. Stowarzyszenie „Denkmal Pomorze”. Szczecin–Syrenie Stawy]

235. Jaszczyński Marek

Pod jezdnią natrafili na zgliszcza miasta z XVII wieku. Odkrycie w Kamieniu Pomorskim zaskoczyło badaczy, „Głos Szczeciński” 245, 2021, 1.
[Wojna 30-letnia (1618–1648). Kamień Pom. ul. Basztowa]

236. JB

Archeologia lotnicza, „Panorama 7” 12, 2021, 7.
[Wraki 1939–1945. Zbiór Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu. Stolsko (jezioro)]

237. JB

Zabytki toru wodnego, „Panorama” 24, 2021, 12.
[Mobilna wystawa: *Zabytki toru wodnego Szczecin-Świnoujście*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, 18–21.11.2021. Współpraca: Urzędu Morskiego w Szczecinie, Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Zachodniopomorskiego Stowarzyszenia Dziedzictwo Morza, Muzeum Narodowego w Szczecinie, Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu]

238. Kalemba Marian, Ciepliński Roman (rozm.)

Jak Don Kichot zniszczył szczecińskie wiatraki. Rozmowa z Marianem Kalmbą, lekarzem, wiceprezesem Alliance Française, pasjonatem historii Szczecina, rozmawia Roman Ciepliński, „Kurier Szczeciński” 73, 2021, dod. „Magazyn Kuriera” 15, 3.

239. Kubiak Marcin

Tajemnicze obiekty w Przybiernowie – kiedyś to były... całoroczne lodówki, „Głos Szczeciński” 41, 2021, dod. „Głos Szczecina”, 2.

240. Łuczak Marek, Jaszczyński Marek (rozm.)

Historia daje możliwość lepszego rozumienia świata, „Głos Szczeciński” 157, 2021, dod. „Głos Szczecina”, 4.

241. Mordasiewicz Wioletta

Odkryli zbiorowe wielowarstwowe mogiły jeńców. Trwają badania na terenie dawnego Stalagu II D w Stargardzie, „Kurier Szczeciński” 203, 2021, 2.
[Niemieckie obozy jenieckie 1933–1945. Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie – Zakład Genetyki Sądowej. Stargard]

242. Nowak Bogdan

Dawne dzieje Dąbia, „Panorama 7” 12, 2021, 15.

243. Nowak Bogdan

Śmierdnica – osada z XII wieku, „Panorama 7” 12, 2021, 15.

244. Piskorski Jan

Kamienie, o które mamy się potknąć. Jan Maria Piskorski o dziejach Pomorza, „Kurier Szczeciński” 52, 2021, dod. „Magazynek. Zawsze w Środę”, 7.

245. Prahle Tim

Ton, Steine, Scherben am Bürgerhaus. Bei den Arbeiten am Bürgerhaus in Burg Stargard haben Archäologen handfeste Stadtgeschichte gefunden, „Nordkurier” 24.11.2021, 15.
[Deutsches Meeresmuseum Museum für Meereskunde und Fischerei mit Meeressaquarium, Stralsund. Kierownik badań: Jörg Ansoerge]

246. Sommer Ralph

Spektakulärer Fund im Meeresmuseum, „Nordkurier” 04.11.2021.
[Deutsches Meeresmuseum Museum für Meereskunde und Fischerei mit Meeressaquarium, Stralsund. Kierownik badań: Jörg Ansoerge]

247. Tannenberg Martin

Kultige Stätten des alten Teufels. Der Herr der Hölle trieb angeblich bereits bei den Slawen sein Umwesen, „Nordkurier” 01.03.2021, 20.
[Galenbecker See]

248. (w)

Badania potrują dłużej. Szczątków na terenie byłego Stalagu II D w Stargardzie jest coraz więcej, „Kurier Szczeciński” 208, 2021, 9.
[Niemieckie obozy jenieckie 1933–1945. Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie – Zakład Genetyki Sądowej. Stargard]

249. Welnic Rajmund

Szczecineckie Bractwo Kurkowe. Jego historia zaczęła się w 1614 roku, „Głos Koszaliński” 133, 2021, dod. „Głos Szczecinka”, 10.

Portale internetowe (PI)

wybór

Archeologia Żywa [on-line]. Dostęp [30.11.2022]: <https://archeologia.com.pl/>

250. Biel Radosław

10 najważniejszych odkryć polskiej archeologii 2021. Archeologiczne Sensacje 2021
[Konkurs organizowany przez redakcję miesięcznika „Odkrywca” i portal „Zwiadowca”. W kategorii *Najważniejsza impreza 2021* wśród nominowanych: *Tropem Wojsk Szwedzkich – Tempelburg* Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne. W kategorii *Najważniejsze odkrycie archeologiczne w Polsce 2021 (wybór czytelników)* wśród nominowanych: *Kamień Pomorski – więźba dachowa katedry z XIII wieku jest najstarszą z terenów Polski*]

GS24.pl. Serwis Głosu Szczecińskiego [on-line]. Dostęp [30.12.2022]: <https://gs24.pl>

251. 02.07.2021, Jaszczyński Marek

Kamień Trzech Cesarzy z Pomorzan wrócił na swoje miejsce.
[Szczecin, ul. Włociańska. Pomnik upamiętniający trzech cesarzy: Wilhelma I, Fryderyka III i Wilhelma II, odsłonięty 22.03.1889 z okazji 10-lecia Pommerensdorfer Kriegerverein 22.03.1889]

Nauka w Polsce. Serwis PAP poświęcony polskiej nauce [on-line]. Dostęp [30.12.2022]: <http://naukawpolsce.pap.pl>

252. 29.09.2021, Bielecka Elżbieta

Na wzgórzu wisielców w Wolinie badacze odkryli kurhany i pochówek szkieletowy
[Rozmowa PAP z dr. Wojciechem Filipowiakiem z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Szczecinie]

Pomeranica.pl – Encyklopedia Pomorza Zachodniego [on-line]. Dostęp [30.12.2022]: <http://www.pomeranica.pl>

Kowalski Krzysztof

- 253. *Kreisheimatmuseum Pyritz*
- 254. *Kreis-Heimatmuseum Treptow am Rega*
- 255. *Pommersches Landesmuseum Stettin*

Projekt *www.muzeach* [on-line]. Dostęp [30.12.2022]: <https://wmuzeach.pl>

Kolekcje Muzeum Narodowego w Szczecinie [wybór kategorii z podaną liczbą dodanych obiektów z opisami]

- 256. *Biała ceramika szczecińska* – 10
- 257. *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza na Pomorzu* – 100
- 258. *Epoka kamienia na Pomorzu* – 100
- 259. *Ikonoграфия Szczecina XVII–XIX w.* – 28
- 260. *Ikonoграфия Szczecina 1900–1945* – 15
- 261. *Klejnoty i stroje książąt pomorskich* – 40
- 262. *Kultura materialna Pomorza Zachodniego* – 32
- 263. *Mapy archiwalne* – 296 obiektów
- 264. *Matryce do drukowania tkanin* – 20
- 265. *Medale i ordery historyczne* – 21
- 266. *Monety europejskie i pozaeuropejskie* – 10
- 267. *Monety polskie* – 10
- 268. *Monety niemieckie* – 20
- 269. *Monety pomorskie* – 40
- 270. *Okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów* – 100
- 271. *Pieczone cechów pomorskich* – 10
- 272. *Pieczone miast pomorskich* – 10
- 273. *Pieniądz papierowy* – 10
- 274. *Pyrzycka kultura ludowa* – 30
- 275. *Romańskie i wczesnogotyckie kapitele kamienne* – 6
- 276. *Rzeźba średniowieczna Pomorza Zachodniego* – 21
- 277. *Skarby monet z Pomorza Zachodniego* – 5
- 278. *Szczeciński skarb z Podzamcza* – 30
- 279. *Szczecińskie suweniry* – 11
- 280. *Tradycyjne rybolówstwo [Pomorza]* – 20
- 281. *Wczesne średniowiecze na Pomorzu* – 100
- 282. *Wykazy toponimów [Prowincji Pomorze z lat 20. i 30. XX w.]* – 21
- 283. *Wyroby rzemiosła i przemysłu szczecińskiego* – 33

Lista czasopism:

- „Acta Cassubiana” (Instytut Kaszubski, Gdańsk).
- „Acta Praehistorica et Archaeologica” (Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin; Preußischer Kulturbesitz, Berlin).
- „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica” (Uniwersytet Łódzki).
- „Archaeologia Historica Polona” (Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń).

- „Archeologia Polski” (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa).
- „Archaeologies. Journal of the World Archaeological Congress”.
- „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” (Archäologische Gesellschaft für Mecklenburg-Vorpommern, Waren).
- „Baltische Studien. Pommersche Jahrbücher für Landesgeschichte” (Gesellschaft für pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst e.V., Greifswald).
- „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” (Dezernat Archäologie im Landesamt Mecklenburg-Vorpommern für Kultur und Denkmalpflege, Schwerin).
- „Fontes Archaeologici Posnanienses. Annales Musei Archaeologici Posnaniensis” (Muzeum Archeologiczne, Poznań).
- „Hansische Geschichtsblätter” = “Hanseatic History Review” (Hansischer Geschichtsverein, Wismar).
- „Heimatkalender Anklam und Umgebung” (Historischer Verein Anklam und Umgebung, Strasburg Uckermark).
- „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Zeitschrift für vergleichende und preußische Landesgeschichte” (Die Historische Kommission zu Berlin e.V., Berlin–Boston).
- „Köslin-Kurier” (Köslin e.V., Minden).
- „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Warszawa).
- „Materiały Zachodniopomorskie. Rocznik Muzeum Narodowego w Szczecinie”
- „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (Archiwum Państwowe, Gorzów Wielkopolski).
- „Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie”.
- „Onomastica. Pismo poświęcone nazewnictwu geograficznemu i osobowemu oraz innym nazwom własnym” (Komitet Językoznawstwa, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków).
- „Passgänge. Diesseits und jenseits der Recknitz” (Freundeskreis Kloster- und Stadtgeschichte Ribnitz-Damgarten e.V.).
- „Pomerania Antiqua” (Muzeum Archeologiczne, Gdańsk).
- „Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte” (Pommerscher Greif e.V.; Verein für pommersche Familien- und Ortsgeschichte, Greifswald).
- „Prace Językoznawcze” (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn).
- „Preußenland. Jahrbuch der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung und der Copernicus-Vereinigung für Geschichte und Landeskunde Westpreußens; Mitteilungen aus dem Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz” (Osnabrück).
- „Przegląd Uniwersytecki. Pismo Uniwersytetu Szczecińskiego”.
- „Przegląd Zachodniopomorski” (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego).
- „Renowacje i Zabytki” (Agencja Informacyjno-Promocyjna „Raport”, Kraków).
- „Rocznik Chojeński. Pismo Historyczno-Społeczne” (Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita”, Chojna).
- „Rocznik Kołobrzeski” (Fundacja Historia Kołobrzegu).
- „Roczniki Historyczne” (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk; Wydział Historii i Nauk Społecznych-Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Poznań–Warszawa).

- „Rugia. Rügen-Jahrbuch” (Insula Rugia e.V., Putbus).
- „Sedina-Archiv. Familiengeschichtliche Mitteilungen Pommerns. Mitteilungsblatt des Pommerschen Greif e.V.” (Pommerscher Greif e.V., Verein für Pommersche Familien- und Ortsgeschichte, Falkenberg).
- „Slavia Antiqua. Czasopismo Poświęcone Starożytnościom Słowiańskim” (Wydział Archeologii – Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań).
- „Sprawozdania Archeologiczne” (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk).
- „Studia Geohistorica” Rocznik Historyczno-Geograficzny” (Fundacja Centrum GeoHistorii, Warszawa).
- „Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Wałęckiej”. Rocznik Popularno-Naukowy (Regionalne Towarzystwo Historyczne Ziemi Wałęckiej, Wałcz).
- „Studia Maritima” (Komisja Nauk Historycznych – Polska Akademia Nauk. Uniwersytet Szczeciński).
- „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” (State University, Saint Petersburg).
- „Szczeciner” Magazyn Miłośników Szczecina”
- „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” (Archiwum Państwowe, Szczecin).
- „Wiadomości Archeologiczne” (Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa).
- „Wiadomości Konserwatorskie” = „Journal of Heritage Conservation” (Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Warszawa).
- „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” (Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Szczecin).
- „Zapiski Historyczne”. Kwartalnik Poświęcony Historii Pomorza” (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych, Prawniczych i Społecznych, Toruń).
- „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” (ZfO) = „Journal of East Central European Studies” (Herder-Institut für Historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, Marburg).

Indeks nazw geograficznych za rok 2021

- Anklam, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 110, 139, 140, 152, 180, 181, 208
Arkona (hist.), Lkr. Vorpommern-Rügen – 8, 79, 147
- Babin, pow. Pyrzyce, gm. Bielice – 93
Bałtyk – 29, 63, 72, 133, 231
Bałtyk (region) – 2, 8, 10, 17, 24, 29, 51, 63, 67, 72, 133, 135, 147, 149, 157, 199, 215, 216
Banie (okręg), pow. Gryfino – 215
Bardy, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo. Zob. Świelubie
Barth, Lkr. Vorpommern-Rügen – 65, 208
Barwice (okręg) – 91, 116
Barwice, pow. Szczecinek, gm. *loco* – 208
Będlino, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108
Białogard – 192, 215
Białogard (okręg) – 37, 113, 123, 192
Białowąs, pow. Szczecinek, gm. Barwice – 116
Biały Bór, pow. Szczecinek, gm. *loco* – 192
Bielice (okręg), pow. Pyrzyce – 93
Bierzwnik, pow. Choszczno, gm. *loco* – 146, 215
Biesiekierz (okręg), pow. Koszalin – 13
Binowo, pow. Gryfino, gm. Stare Czarnowo – 192
Bobolice (okręg), pow. Koszalin – 91
Bobrowniki, pow. Stargard, gm. Chociwel – 26
Boleszkowice, pow. Myślibórz – 145
Bolków, pow. Police, gm. Dobra – 53, 54
Borne Sulinowo (okręg), pow. Szczecinek – 70, 192
Brojce (okręg), pow. Gryfice – 61, 70, 183, 239
Brüz, Lkr. Ludwigslust-Parchim – 176
Brzesko, pow./gm. Pyrzyce – 192, 215
Brzeźniak, pow. Łobez, gm. Węgorzyno – 153
Brzeźnica, pow. Łobez, gm. Węgorzyno – 153
Budzistowo, pow./gm. Kołobrzeg – 61, 73, 197
Bytów – 41, 192
Bytów, woj. pomorskie – 41, 77, 106, 182, 196, 207
- Cedynia (okręg) – 130, 192
Cedynia, pow. Gryfino, gm. *loco* – 61, 130, 190, 197
Chociwel (okręg) – 26, 91, 224
Chociwel, pow. Stargard, gm. *loco* – 26
Chojna (okręg) – 168
Chojna, pow. Gryfino, gm. *loco* – 56, 126, 135, 185, 215
Choszczno – 169, 208
Choszczno (okręg) – 31, 88, 95, 146, 215
Chwarszczany, pow. Myślibórz, gm. Boleszkowice – 145
- Chwiram, pow./gm. Wałcz – 95
Cieszyce, pow. Gryfice, gm. Brojce – 70
Czaplinek, pow. Drawsko Pomorskie, gm. *loco* – 215
Czarna Dąbrówka (okręg), pow. Bytów – 192
Czarnowęsy, pow./gm. Białogard – 37
Czarnówko, woj. pomorskie, pow. Lębork, gm. Nowa Wieś Lęborska – 41
Czelin, pow. Gryfino, gm. Mieszkowice – 41, 216
Czepiec, pow./gm. Wałcz – 95
Człopa (okręg) – 95
Człopa, pow. Wałcz, gm. *loco* – 192
- Danowice, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108
Darłowo (okręg) – 36, 41, 69, 203
Darłowo, pow. Sławno, gm. *loco* – 69, 192, 208, 211, 215
Dąbki, pow. Sławno, gm. Darłowo – 41, 203
Demmin, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte – 8, 147, 208
Dębczyno, pow./gm. Białogard – 113
Dębniewice, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108
Dębno (okręg) – 88, 173, 195, 224
Dębno, pow. Myślibórz, gm. *loco* – 145, 195, 215
Długie, pow. Stargard, gm. Chociwel – 26
Dobra (okręg) – 192
Dobra (okręg), pow. Police – 18, 23, 53, 54
Dobra, pow. Łobez, gm. *loco* – 27, 156, 208, 215
Dobrociechy, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 91
Dolice (okręg) – 38, 223
Dolice, pow. Stargard, gm. *loco* – 41, 183
Domacyno, pow. Białogard, gm. Karlino – 192
Dramino, pow. Kamień Pomorski, gm. Wolin – 91
Drawskie, Pojezierze – 42
Drawsko (jezioro) – 42
Drawsko Pomorskie – 215
Drawsko Pomorskie (okręg) – 27, 42, 95, 103, 108, 120, 192, 197, 208, 215, 223, 224
Dygowo (okręg), pow. Kołobrzeg – 42, 183
Dzwonowo, pow. Stargard, gm. Marianowo – 70
- Friedrichsruhe, Lkr. Ludwigslust-Parchim – 121
- Golczewo, woj. pomorskie, pow. Bytów, gm. Parchowo – 41
Garbowo, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108

- Galenbecker See, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte – 247
- Garbowo, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzcho-
wo – 108
- Gardno (jezioro) – 188
- Garz, Lkr. Vorpommern-Rügen – 110, 191
- Głowe, Lkr. Vorpommern-Rügen – 59
- Główny (okręg), pow. Słupsk – 19, 42
- Golczewo (okręg), pow. Kamień Pomorski – 156
- Golenice, pow./gm. Myślibórz – 83
- Goleniów – 110, 215
- Goleniów (okręg) – 192, 215
- Golczewo, woj. pomorskie, pow. Bytów, gm. Par-
chowo – 41
- Gorzyno, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Główny
czone – 42
- Gościno (okręg), pow. Kołobrzeg – 41
- Gozdowice, pow. Gryfino, gm. Mieszkowice – 40, 130
- Górzyno, woj. pomorski, pow. Słupski, gm. Główny
czone. Zob. Gorzyno
- Greifswald, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 151, 172
- Grimmen, Lkr. Vorpommern-Rügen – 174
- Gronowo, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Ostrowice
– 120
- Groß Raden (hist.) – 187
- Gryfice – 208, 215
- Gryfice (okręg) – 61, 70, 91, 114, 120, 142, 156, 183,
192, 215, 226, 239
- Gryfino (okręg) – 40, 41, 47, 56, 61, 70, 126, 130,
135, 169, 185, 190, 192, 197, 215, 216
- Grzybnica, pow. Koszalin, gm. Manowo – 120, 192
- Hanza (hist.) – 5, 14, 71, 74, 107. Zob. Stralsund
- Ina (rzeka) – 169
- Ińsko, pow. Stargard, gm. *loco* – 26
- Kalisz Pomorski (kręg) – 120, 223, 224
- Kalisz Pomorski, pow. Drawsko Pomorskie – 103, 215
- Kamieniec, pow. Police, gm. Kołbaskowo – 39
- Kamień Pomorski – 110, 117, 127, 135, 164, 192,
206, 215, 235, 250
- Kamień Pomorski (okręg) – 8, 30, 73, 75, 76, 82,
89–91, 147, 156, 161, 165, 192, 197, 208, 215, 252
- Kania, pow. Stargard, gm. Chociwel – 91
- Karnice, pow. Łobez, gm. Radowo Małe – 153
- Karsibór (wyspa). Zob. Świnoujście-Karsibór
- Kępcice (okręg), pow. Słupsk – 228
- Kiełpino, pow. Gryfice, gm. Brojce – 61
- Kłębowiec, pow./gm. Wałcz – 95
- Kobyłanka (okręg), pow. Stargard – 49
- Kobylnica (okręg), pow. Słupsk – 157
- Kołbacz, pow. Gryfino, gm. Stare Czarnowo – 169, 215
- Kołobrzeg – 21, 29, 33, 43, 44, 89, 90, 127, 135, 155,
192, 208, 215, 225, 232, 233, 236, 237
- Kołobrzeg (okręg) – 29, 41, 42, 44, 61, 73, 80, 102,
183, 197, 230
- Kopanik (jezioro) – 95
- Koszalin – 95, 117, 131, 135, 179, 208, 215, 223
- Koszalin (okręg) – 13, 41, 91, 120, 143, 192, 201, 215
- Koszalińskie, Pobrzeże – 41
- Krąg, pow. Koszalin, gm. Polanów – 215
- Krien, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 197
- Krzywin, pow. Gryfino, gm. Widuchowa – 70
- Kuleszewo, pow. Słupsk, gm. Kobylnica – 157
- Kunowo, pow. Stargard, gm. Kobyłanka – 49
- Kurowo, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 91
- Lębork, woj. pomorskie – 192
- Lębork (okręg) – 41, 42
- Lipiany, pow. Pyrzyce, gm. *loco* – 9
- Lubanowo (jezioro) – 84
- Lubieszewo, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Złocień-
niec – 223
- Lubieszewo, pow./gm. Gryfice – 114, 120
- Ludwigslust-Parchim, Landkreis – 121, 176
- Łabuń Mały, pow. Łobez, gm. Resko – 41, 153
- Łeba, woj. pomorskie, pow. Lębork, gm. *loco* – 42
- Łebsko (jezioro) – 188
- Łobez (okręg) – 27, 41, 42, 95, 153, 156, 192, 208, 215
- Łowicz Wałecki, pow. Wałcz, gm. Mirosławiec – 95
- Łubowo, pow. Szczecinek, gm. Borne Sulinowo – 192
- Łupawa, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Potęgo-
wo – 91
- Moskorze, pow. Stargard, gm. Stara Dąbrowa – 208
- Manowo (okręg), pow. Koszalin – 120, 192
- Marianowo (okręg) – 70, 91
- Marianowo, pow. Stargard, gm. *loco* – 26, 215
- Marwice, pow. Gryfice, gm. Widuchowa – 142
- Maszewo, pow. Goleniów, gm. *loco* – 215
- Mechowo, pow. Kamień Pomorski, gm. Golczewo
– 156
- Mecklenburgische-Seenplatte, Landkreis – 8, 66, 68,
147, 208, 247
- Mecklenburg-Vorpommern, Land – 121, 167
- Mielęcín, pow./gm. Pyrzyce – 192
- Mieszkowice (okręg) – 40, 41, 130, 216
- Mieszkowice, pow. Gryfino, gm. *loco* – 215
- Międzyzdroje, pow. Kamień Pomorski, gm. *loco* – 215

- Mirosławiec, pow. Wałcz, gm. *loco* – 95
 Mołtowo, pow. Kołobrzeg, gm. Gościno – 41
 Moryń (okręg) – 47
 Moryń, pow. Gryfino, gm. *loco* – 215
 Mosina, pow./gm. Szczecinek – 91
 Moskorze, pow. Stargard, gm. Stara Dąbrowa – 208
 Mostno, pow. Myślibórz, gm. Dębno – 173
 Myśliborskie (jezioro) – 27
 Myślibórz – 27, 88, 192, 215
 Myślibórz (okręg) – 61, 83, 88, 145, 173, 195, 215, 224
- Neubrandenburg-Broda, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte – 66
 Noskowo, pow./gm. Sławno – 91
 Nosowo, pow. Stargard, gm. Suchań – 41
 Nowa Dąbrowa, pow. Stargard, gm. Stara Dąbrowa – 26
 Nowa Marchia (hist.) – 87, 88, 126, 128, 129. Zob. Chojna (okręg), Choszczno (okręg), Dębno (okręg), Drawsko Pomorskie (okręg), Myślibórz (okręg)
 Nowa Wieś Lęborska (okręg), pow. Lębork – 41
 Nowe Laski, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzychowo – 108
 Nowe Objezierze, pow. Gryfino, gm. Moryń – 47
 Nowe Warpno, pow. Police, gm. *loco* – 215
 Nowogard, pow. Goleniów, gm. *loco* – 192
 Nowogardzkie (jezioro) – 27
 Nowy Łowicz, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Kalisz Pomorski – 120, 223, 224
 Nożyno, woj. pomorskie, pow. Bytów, gm. Czarna Dąbrówka – 192
- Obłęże, pow. Słupsk, gm. Kępice – 228
 Odra (rzeka) – 8, 60, 147, 157
 Odra, Dolina – 55, 60, 87, 95, 157, 203
 Osieki, pow. Koszalin, gm. Sianów – 192
 Ostrowice (okręg), pow. Drawsko Pomorskie – 120
- Parchowo (okręg), pow. Bytów – 41, 192
 Parsęcko (jezioro) – 27
 Parsęcko, pow./gm. Szczecinek – 27, 192, 197
 Parsęta (rzeka) – 162
 Parsowo, pow. Koszalin, gm. Biesiekierz – 13
 Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 175
 Pelczyce, pow. Choszczno, gm. *loco* – 31
 Pężino, pow. Stargard, gm. *loco* – 215
 Pławie (jezioro), pow. Choszczno – 95
 Płoty (okręg) – 91
 Płoty, pow. Gryfice, gm. *loco* – 156, 215
 Poblocie, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Główczyce – 19
- Pobrzeże Koszalińskie. Zob. Koszalińskie, Pobrzeże Podańsko, pow./ gm. Goleniów – 215
 Pojezierze Drawskie. Zob. Drawskie, Pojezierze Polanów – 192, 215
 Polanów, pow./ gm. Koszalin – 143, 192, 201
 Police – 192
 Police (okręg) – 18, 23, 39, 53, 54, 215
 Połczyn-Zdrój – 91
 Pomorskie (województwo) – 19, 24, 41, 70, 77, 106, 141, 151, 182, 188, 192, 196, 200, 201, 207, 208, 211, 218, 219
 Pomorze Środkowe – 135. Zob. Koszalin (okręg), Słupsk (okręg)
 Postomino, pow. Sławno, gm. *loco* – 120
 Potęgowo (okręg), pow. Słupsk – 91
 Prusinowo, pow./gm. Łobez – 95
 Przemysław, pow. Łobez, gm. Resko – 41, 153
 Przybiernowo, pow. Gryfice, gm. Brojce – 239
 Pudągla, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 156
 Pustkowo, pow. Gryfice, gm. Rewal – 192
 Puszcza Bukowa – 157, 227
 Pyrzyce – 110, 144, 192, 208, 215, 253
 Pyrzyce (okręg) – 9, 93, 192, 215
- Radogoszcz (hist.). Zob. Groß Raden (hist.)
 Radowo Małe (okręg), pow. Łobez – 153
 Recz, pow. Choszczno, gm. *loco* – 88
 Rega (rzeka) – 153
 Resko (okręg) – 41, 153
 Resko Przymorskie (jezioro) – 233
 Resko, pow. Łobez, gm. *loco* – 192
 Rewal (okręg), pow. Gryfice – 192
 Ribnitz-Damgarten, Lkr. Vorpommern-Rügen – 193
 Rogowo, pow. Gryfice, gm. Trzebiatów – 226
 Różańsko, pow. Myślibórz, gm. Dębno – 224
 Rügen (wyspa) – 1, 8, 12, 22, 107, 132, 133, 147, 156, 165, 174, 203. Zob. Vorpommern-Rügen, Landkreis
 Rusowo, pow. Kołobrzeg, gm. Ustronie Morskie – 44
 Rybice, pow. Kamień Pomorski, gm. Świerżno – 208
 Rymań, pow. Kołobrzeg, gm. *loco* – 80, 230
- Sarbinowo, pow. Myślibórz, gm. Dębno – 88
 Sianów (okręg), pow. Koszalin – 192
 Siekierki, pow. Gryfino, gm. Cedynia – 130, 192
 Silnowo, pow. Szczecinek, gm. Borne Sulinowo – 70
 Skalin, pow./gm. Stargard – 169
 Sławno (okręg) – 32, 36, 41, 69, 91, 120, 123, 192, 203, 208, 211, 215
 Słupsk (okręg) – 19, 24, 32, 42, 70, 91, 123, 157, 192, 211, 219, 228

- Słupsk, woj. pomorskie – 141, 151, 188, 192, 200, 201, 208, 218, 219
- Smółdzino (okręg) – 70
- Smółdzino, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. *loco* – 24, 192, 211
- Sońnica, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108
- Sowno, pow./gm. Stargard – 215
- Stara Dąbrowa (okręg), pow. Stargard – 26, 208
- Stare Czarnowo (okręg), pow. Gryfino – 169, 192, 215, 216
- Stare Lysogórki, pow. Gryfino, gm. Mieszkowice – 40, 130, 216
- Stargard – 42, 115, 153, 178, 192, 202, 208, 212–215, 227, 241, 248
- Stargard (okręg) – 26, 41, 49, 70, 91, 135, 169, 183, 208, 215, 223
- Starogard, pow. Łobez, gm. Resko – 41
- Stary Chwalim, pow. Szczecinek, gm. Barwice – 91
- Stolpe (Usedom), Lkr. Vorpommern-Greifswald – 8, 147
- Stolsko (jezioro) – 236
- Stralsund, Lkr. Vorpommern-Rügen – 3, 5, 14, 21, 33, 71, 74, 178, 208, 245, 246
- Strzykocin, pow. Gryfice, gm. Brojce – 183
- Suchań, pow. Stargard (okręg) – 41
- Sulino, pow. Stargard, gm. Marianowo – 91
- Swobnica, pow. Gryfino, gm. Banie – 215
- Szczecin – 8, 21, 46, 52, 57, 61, 73, 78, 89–91, 94, 95, 109, 118, 122, 134, 135, 143, 147, 149, 156, 186, 192, 197, 200, 202, 208, 210, 211, 215, 216, 223, 234, 237, 238, 251, 255, 256–283
- Szczecin-Dąbie – 110, 242
- Szczecinek – 50, 192, 200, 228, 249
- Szczecinek (okręg) – 27, 70, 91, 192, 197, 208
- Szczecin-Goleścino – 48
- Szczecin-Niebuszewo – 111
- Szczecin-Niemierzyn – 111
- Szczecin-Podjuchy – 137
- Szczecin-Pomorzany – 112
- Szczecin-Śmierdnica – 243
- Szczecin-Załom – 184
- Szwecja, pow./gm. Wałcz – 95
- Świdwie (jezioro) – 192, 215
- Świelubie, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 42, 183
- Świerczyna, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 95, 108, 208
- Świerżno (okręg), pow. Kamień Pomorski – 208
- Świnoujście – 119, 192, 208, 215
- Świnoujście-Karsibór – 24
- Thurów, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 208
- Tollensetal (Tollense, Dolina) – 68, 99, 100
- Tribsees, Lkr. Vorpommern-Rügen – 174
- Trzebińsko-Zdrój, pow. Gryfino, gm. *loco* – 41, 215
- Trzebawie, pow. Łobez, gm. Węgorzyno – 192
- Trzebiatów – 58, 192, 215, 254
- Trzebiatów (okręg) – 226
- Trzebiatów-Białoboki – 66
- Trzyglów, pow./gm. Gryfice – 192
- Tucze, pow. Łobez, gm. Dobra – 192
- Tuczno, pow. Wałcz, gm. *loco* – 215
- Tychowo, pow. Białogard, gm. *loco* – 192
- Ucker (rzeka) – 175
- Ueckermünde, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 156
- Usedom (wyspa) – 1, 165, 194
- Usedom, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 66, 208
- Ustronie Morskie (okręg), pow. Kołobrzeg – 44
- Uznam (wyspa). Zob. Usedom
- Vorpommern-Greifswald, Landkreis – 8, 16, 66, 110, 139, 140, 147, 151, 152, 156, 166, 171, 172, 174, 175, 180, 181, 197, 208, 211
- Vorpommern-Rügen, Landkreis – 3, 5, 8, 14, 21, 33, 59, 65, 71, 74, 79, 110, 147, 174, 178, 191, 193, 208, 245, 246. Zob. Rügen (wyspa)
- Wałcz – 95
- Wałcz (okręg) – 28, 95, 192, 215
- Wąwelnica, pow. Police, gm. Dobra – 18, 23
- Węgorzyno (okręg), pow. Łobez – 42, 153, 192
- Weltzin, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte – 68
- Wicimice, pow. Gryfice, gm. Płoty – 91
- Widuchowa (okręg) – 70, 142, 145
- Widuchowa, pow. Gryfino, gm. *loco* – 91
- Wielboki, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108
- Wieleń Pomorski, pow. Stargard, gm. Chociwel – 224
- Wieprza (rzeka) – 228
- Wierzchówko, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Wierzchowo – 108
- Wierzchowo (okręg) – 95, 108, 208
- Wilhelmshof, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 171
- Witankowo, pow./gm. Wałcz – 95
- Witkowo, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Smółdzino – 70
- Wkra (rzeka). Zob. Ucker
- Wolgast, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 156, 174, 211

Wolin (okręg) – 1, 91

Wolin, pow. Kamień Pomorski, gm. *loco* – 8, 30, 73,
75, 76, 82, 89, 90, 147, 161, 165, 192, 197, 252

Wołowe Lasy, pow. Wałcz, gm. Człopa – 95

Wysiedle, pow./ gm. Łobez – 215

Zagórzyce, pow./ gm. Łobez – 224

Zarańskie (jezioro) – 27

Zdroje, pow. Łobez, gm. Węgorzyno – 42

Złocieniec (okręg), pow. Drawsko Pomorskie – 223

Żabowo, pow. Goleniów, gm. Nowogard – 192

Żalęciono, pow. Stargard, gm. Dolice – 223

Żeliszewice, pow. Gryfino, gm. Stare Czarnowo – 216

Żółte, pow./gm. Drawsko Pomorskie – 27, 192, 197

Żydowo, pow. Koszalin, gm. Polanów – 192

Przemysław Manna

Muzealnictwo oraz ochrona zabytków w Kenii

W listopadzie 2021 roku w ramach finansowanego z funduszy Unii Europejskiej programu *Transcultural Perspectives in Art. And Art. Education* (TPAAE)¹ grupa pracowników Muzeum Narodowego w Szczecinie reprezentujących Dział Kultur Pozaeuropejskich, Konserwacji oraz Sztuki Współczesnej była z wizytą w Kenii. Wywiady, które przeprowadzono z pracownikami tamtejszych służb ochrony zabytków, stały się podstawą niniejszego opracowania.

Struktura muzealnictwa kenijskiego

Muzealnictwo w Kenii ma charakter bardzo scentralizowany. Jednostką naczelną jest Muzeum Narodowe w Nairobi. Instytucje regionalne, takie jak Muzeum Fort Jesus w Mombasie, Muzeum w Malindo, czy ruiny miasta Gede stanowią filie instytucji centralnej. Muzeum Narodowe sprawuje również opiekę konserwatorską nad całymi założeniami urbanistycznymi o charakterze zabytkowym, czego przykładem jest miasto Lamu. Do obowiązków jednostki centralnej należy zapewnienie wsparcia merytorycznego przy pracach konserwatorskich prowadzonych na terenie całej Kenii. Odzwierciedleniem opisanej struktury jest przepływ finansów. Pieniądze pozyskiwane ze sprzedaży biletów trafiają do instytucji centralnych, które następnie wydzielają odpowiednie kwoty muzeom regionalnym. Taki system niestety skutkuje niedofinansowaniem jednostek lokalnych.

¹ Projekt ten otrzymał finansowanie ze środków Unii Europejskiej w ramach programu badawczo-innowacyjnego Horizon 2020, program Maria Skłodowska-Curie, umowa grantowa nr 872718.

Muzeum w Nairobi – muzeum wielodziałowe²

Zadania Muzeum Narodowego w Nairobi – dbałość o przyrodę, integrację społeczną ludów tworzących naród kenijski, edukację, propagowanie sztuki i kultury – znalazły swoje symboliczne odzwierciedlenie w architekturze budynków tej instytucji. Widoczne jest to szczególnie w budowie bramy wejściowej do muzeum. Portyk opiera się na czterech kolumnach symbolizujących naturę, historię, kulturę oraz sztukę współczesną. Kontynuacja tych treści widoczna jest również na wystawach realizowanych przez różne działy muzealne.

1. Część etnograficzno-kulturowa prezentuje wytwory rzemieślnicze plemion zamieszkujących Kenię. Są tu zarówno obiekty oryginalne, jak i kopie. W centralnym miejscu ustawiono symboliczną konstrukcję złożoną z tykw. Trzeba wiedzieć, że w całej Kenii rośliny te używane są jako pojemniki do przechowywania płynów. Tykwy-naczynia znajdujące się na szczycie konstrukcji symbolizują liderów narodowych, a te, które pokrywają jej dół (o wiele liczniejsze), odpowiadają poszczególnym plemionom. Połączone ze sobą pojemniki, różniące się wielkością i zdobnictwem, pochodzą ze wszystkich plemion kenijskich. Prezentowana konstrukcja jest więc przede wszystkim symbolem ich jedności, a zarazem wielości i różnorodności.

2. Cechą charakterystyczną muzealnictwa kenijskiego jest powiązanie zagadnień ochrony dziedzictwa narodowego z ochroną przyrody. Przejawem takiej strategii jest lokowanie muzeów w pobliżu parków albo chociaż zakładanie hodowli węży lub motyli przy muzeach. W przypadku Muzeum Narodowego w Nairobi jest i jedno, i drugie – tzn. i duży park z wyznaczonymi ogrodami botanicznymi, i duża hodowla gadów. Ponadto w salach muzealnych zaprojektowano dużą wystawę przyrodniczą o walorach edukacyjnych. Ekspozycja składa się w większości z wypreparowanych zwierząt. Kenijczycy traktują świat przyrody jako swoje dobro narodowe – są z niego dumni i mają świadomość jego wartości. O szacunku do przyrody niech świadczy językowy fakt, że wielowymiarowe określenie *conservator* przez większość Kenijczyków kojarzone jest bardziej z konserwatorem przyrody niż dzieł sztuki.

3. „Historia waluty kenijskiej” to wystawa, która przedstawia monety oraz banknoty należące do Narodowego Banku Centralnego. Należy podkreślić, że wobec różnych społeczności zamieszkujących Kenię wspólny pieniądz odgrywa ważną rolę integracyjną.

4. „Historia początków ludzkości” pokazuje szczątki hominidów odkryte podczas wykopalisk. Kuratorzy wystawy mają świadomość dużej wartości tych

² Na podstawie wywiadu z Joyce Kinyanjui, dyrektorką Departamentu Wystaw Muzeum Narodowego w Nairobi.

znalezisk, dlatego najcenniejsze obiekty przechowywane są w magazynach. Widzom udostępniono bardzo dobrze wykonane kopie.

5. „Historia człowieka od narodzin do śmierci” ilustruje poszczególne etapy życia: narodziny, dzieciństwo, inicjację, dorosłość, małżeństwo i śmierć. Ekspozycja zestawia obiekty historyczne z ich odpowiednikami współczesnymi. W grę wchodzi przedmioty rytualne, szamańskie i utylitarne. Kuratorzy wystawy postarali się, aby dobór eksponatów uwzględniał różne społeczności tworzące naród kenijski.

6. Z zakresu sztuki współczesnej organizowane są wystawy tymczasowe. Obecna dotyczy głównie malarstwa uznanych artystów kenijskich. Obok prezentowana jest także sztuka dzieci z programu *Alfajiri Streetkids Art.*, którego celem jest wyszukiwanie wśród ubogiej części społeczeństwa dzieci z uzdolnieniami artystycznymi (malarstwo, taniec, śpiew) i udzielanie pomocy w rozwijaniu ich talentów. Projekt powiązany jest z dożywianiem dzieci. Obecnie planuje się utworzenie Galerii Sztuki Współczesnej, która ma być częścią Muzeum Narodowego. Kenijczycy wiążą duże nadzieje z rozwojem sztuki jako jednej ze ścieżek umożliwiających awans społeczny.

7. „Historia Kenii” to wystawa, na którą składają się głównie fotografie, kopie dokumentów, wycinki oryginalnych gazet opisujące dawne wydarzenia. Wystawa ta w założeniu ma być elementem integrującym społeczności zamieszkujące Kenię.

Konserwacja w Muzeum Narodowym w Nairobi³

Muzeum w Nairobi posiada kolekcję składającą się z 60 tys. artefaktów. Miejscowe działania konserwatorskie obejmują dwa obszary: konserwację prewencyjną, czyli mającą zapobiegać niszczeniu obiektów, oraz konserwację obiektów, które już uległy uszkodzeniu.

Konserwacja prewencyjna

Część problemów związanych z ochroną zabytków w Kenii pokrywa się z tymi, które dotyczą muzeów w Polsce, inne zaś różnią się od naszych z uwagi na uwarunkowania klimatyczne. Elementem wspólnym jest ochrona zbiorów przed takimi zagrożeniami jak kradzieże, pożary, dobór światła, a także uszkodzenia mechaniczne w trakcie przemieszczania obiektów. Różnice dotyczą zapewnienia odpowiedniego mikroklimatu oraz zagrożeń o charakterze biologicznym czy też nadmiaru kurzu.

³ Na podstawie wywiadu z Philem Nyamangą, dyrektorem Działu Konserwacji Muzeum Narodowego w Nairobi.

Konserwacja prewencyjna stosowana przez kenijskich muzealników nie odbiega od stosowanej w polskich muzeach. Zabezpieczenie przed kradzieżami zapewnia straż muzealna, system monitoringu sal ekspozycyjnych oraz przechowywanie obiektów w gablotach. Pewną różnicą w stosunku do polskich rozwiązań jest jednak obowiązek asysty strażnika w trakcie każdorazowego otwierania gabloty. Zabezpieczanie przeciwpożarowe składa się z systemu czujników przeciwpożarowych. Obowiązek monitorowania tego systemu spoczywa na straży muzealnej. W Muzeum Narodowym w Nairobi problem uszkodzeń mechanicznych został wyeliminowany ze względu na restrykcyjne przestrzeganie zasad związanych z przemieszczaniem obiektów. Zasady te polegają na maksymalnym ograniczeniu ruchu obiektów. Są one przenoszone jedynie w sytuacjach koniecznych, np. w celu wyczyszczenia. Obiekty muzealne mogą przenosić wyłącznie osoby odpowiednio przeszkolone.

Negatywny wpływ na obiekty ma źle dobrane światło. Rozwiązania chroniące zabytki stosowane w muzeach polskich i kenijskich są podobne: na szybach stosuje się filtry ograniczające penetrowanie światła słonecznego, obowiązuje zakaz używania lamp błyskowych w trakcie fotografowania obiektów, gabloty oświetlane są ograniczoną ilością światła z użyciem żarówek LED.

W muzeach kenijskich i polskich obowiązuje ta sama ogólna zasada co do zapewniania warunków klimatycznych, tzn. należy w miarę możliwości utrzymać je na stabilnym poziomie. W muzeach polskich wilgotność względna (tzw. dopuszczalna względna wilgotność otoczenia – *Relative Humidity*, RH) powinna być stabilizowana w zakresie 40–60% w okresie letnim oraz 35–55% w okresie zimowym, przy dobowym wahanii nieprzekraczającym 10% oraz temperaturze w zakresie 18–22 °C. Konserwatorzy w Kenii starają się natomiast, aby wilgotność ta nie przekraczała 65%, zaś temperatura oscylowała w zakresie 19–25 °C. Głównym problemem konserwatorów w Polsce są wahania wilgotności spowodowane zmianą pór roku, zwłaszcza przesuszanie powietrza w sezonie zimowym spowodowane ogrzewaniem. W Kenii natomiast głównym problemem jest wysoka wilgotność, zwłaszcza w porze deszczowej. W związku z tym ważną rolę odgrywają osuszacze powietrza.

Muzeum wyposażone jest w system czujników wilgotności rozmieszczonych w gablotach. Obowiązek monitorowania wilgotności spoczywa na pracownikach Działu Wystaw. W przypadku przekroczenia założonych parametrów kierownik Działu Wystaw przekazuje informacje do Działu Konserwacji, który podejmuje odpowiednie działania. Muzeum dysponuje nawilżaczami oraz osuszaczami powietrza rozmieszczonymi na wystawach. Decyzje o ich rozmieszczeniu oraz nastawieniach parametrów podejmuje Dział Konserwacji. Elementem zapobiegającym wahanom wilgotności jest przechowywanie obiektów w gablotach. Temperatura na salach wystawowych stabilizowana jest przez klimatyzację.

Wysoka wilgotność i temperatura powoduje, że w Kenii istnieje znaczne większe zagrożenie biologiczne dla obiektów niż w Polsce. W związku z tym opracowano znacznie surowsze procedury prewencji konserwatorskiej w tym zakresie. Zwalczanie grzybów i pleśni polega na przeprowadzaniu raz w roku profilaktycznej fumigacji. Muzeum zamyka się wówczas na dwa tygodnie, a fumigację wykonują firmy zewnętrzne.

W celu ograniczenia migracji owadów do wnętrz muzealnych stosuje się siatki na okna. Profilaktycznie na wystawach porozkładane są pułapki na owady oraz pułapki na gryzonie. Wszystkie obiekty, które trafiają do Muzeum Narodowego w Nairobi – zarówno te, które są pozyskiwane do kolekcji, jak i te powracające z wypożyczeń – poddawane są kwarantannie, która trwa dwa tygodnie. Ponadto w celu usunięcia mikroorganizmów wszystkie obiekty są zamrażane w temperaturze minus 5–10 °C. Okres zamrożenia obiektów powracających z wypożyczeń wynosi 24 godziny, dla obiektów nowych do 7 dni.

Znacznym problemem w Muzeum Narodowym w Nairobi jest zakurzenie. Ograniczenie ekspansji brudu i kurzu polega na zamykaniu okien, przechowywaniu obiektów w zamkniętych gablotach oraz rutynowym czyszczeniu przez profesjonalny zespół konserwatorski.

Konserwacja obiektów sztuki oraz rzemiosła afrykańskiego

Muzeum Narodowe w Nairobi dysponuje własnymi laboratoriami konserwatorskimi i współpracuje z licznymi profesjonalnymi rzemieślnikami i artystami, którzy zajmują się wytwarzaniem obiektów rzemiosła artystycznego. W razie konieczności bardziej skomplikowane naprawy zleca się tym właśnie osobom.

Przypomnijmy, że w muzeach europejskich konserwacja polega najpierw na zatrzymaniu procesów destrukcyjnych, a następnie, w miarę możliwości, na przywracaniu pierwotnego wyglądu obiektu poprzez rekonstrukcje i retusz zmierzający do ukrycia uszkodzeń. Konserwacja uszkodzonych obiektów w Kenii tylko na wstępnym etapie przypomina tę, którą stosuje się w Polsce (czyszczenie, dezynfekcja, dezynsekcja, ewentualnie wzmacnianie strukturalne obiektu), choć część zabiegów, np. dezynfekcję, wykonuje się jeszcze w ramach konserwacji prewencyjnej. Filozofia dalszych prac konserwatorskich (napraw) jest już inna – nadrzędnym celem wcale nie jest tuszowanie uszkodzeń i przywracanie pierwotnego wyglądu przedmiotów. Naprawy przeprowadza się za pomocą tradycyjnych metod, czyli w taki sposób, jakby były wykonane przez plemię, które używało danego przedmiotu. Przykładem może być metoda naprawy tykw. Uszkodzona tykwa nie jest klejona, lecz na granicy pęknięcia wykonywane są otwory, które wykorzystuje się do związania rafią pękniętych części naczynia. W ten sposób uszkodzenie staje się częścią historii obiektu. Konserwacja zaś zyskuje dodatkowy walor edukacyjny – pokazuje, w jaki sposób

plemiona radziły sobie z naprawami. Konserwacja w Kenii łączy więc szeroką wiedzę na temat prewencji konserwatorskiej z tradycyjnym podejściem w zakresie napraw obiektów artystycznych.

Muzeum w Gede – założenie przyrodniczo-kulturowe⁴

Muzeum w Gede jest najbardziej wyrazistym przykładem powiązania muzealnictwa kenijskiego z ochroną przyrody. Najcenniejszym elementem muzeum są ruiny średniowiecznego miasta położonego na obrzeżach Parku Narodowego Arabuko-Sokoke. Miasto powstało w XI wieku, jako osada handlowa założona przez przedstawicieli kultury suahili. W kolejnych wiekach stała się jedną z najważniejszych miejscowości handlowych. W XVII wieku z nieznanых powodów miasto zostało opuszczone. Wielkość ówczesnej populacji została określona na ok. 2500 osób. Miasto otoczone murami obronnymi składało się z meczetów, pałacu i domów mieszkalnych. Jego architektura świadczy o znacznym zaawansowaniu cywilizacyjnym zamieszkującej tu społeczności. Większość budynków została wzniesiona z cegieł wykonanych z koralowców połączonych zaprawą wapienną, do której dodawano miód oraz włókna w celu wzmocnienia spoiwa wiążącego cegły. Budynki były kryte drewnianymi stropami złożonymi z belek mangrowych. Materiał użyty do krycia budynków w sposób naturalny ograniczał wielkość pomieszczeń, ponieważ belki uzyskiwane z mangrowców miały ograniczoną długość. Miasto zostało odkryte w 1920 roku przez angielskiego badacza Jamsa Kirkmana. Gede jest jednym z najlepiej rozpoznanych archeologicznie miejsc kultury suahili. Obecnie jest częścią Muzeum Narodowego w Nairobi. Park Leśny Arabuko Sokoke jest chroniony od lat 80. XX wieku. Zamieszkuje w nim wiele gatunków zwierząt endemicznych i dlatego należy do najcenniejszych zasobów przyrodniczych Kenii.

Zamierzeniem założycieli muzeum w Gede było ukazanie, w jaki sposób okoliczna dżungla pochłonęła miasto opuszczone przez ludzi. Z tego powodu prace konserwatorskie mają charakter zachowawczy. Zmierzają do ograniczenia wpływu przyrody na ruiny, jednak bez przeprowadzania daleko idących rekonstrukcji. Postawa taka ma znaczące konsekwencje w zakresie rozwiązań konserwatorskich. Oznacza bowiem, że na terenie ruin podcinane są korzenie tych roślin, które mogłyby doprowadzić do zniszczenia murów, zaś prace rekonstrukcyjne są ograniczone do bieżących napraw murów. Konserwacje prowadzone są przy użyciu tych samych materiałów, jakie zostały użyte do wybudowania miasta. Cegły pozyskuje się ze skał koralowców znajdujących się

⁴ Na podstawie wywiadu z Mbarakiem Abdulqadirem Abdallahem, kuratorem generalnym (*Principal Curator*) w Gede.

kilka metrów pod powierzchnią. Do łączenia cegieł używa się wapna wymieszanego z piaskiem. Nie stosuje się cementu.

Uzupełnienie muzeum stanowi hodowla motyli będąca dodatkową atrakcją dla turystów. Umożliwia także pozyskanie ponadplanowych środków finansowych poprzez sprzedaż larw motyli hodowcom z Europy i Ameryki. Idea ta dobrze współgra z założeniem kulturowo-przyrodniczym, jakie stanowi kompleks ruin w Gede. Środki pozyskane tą drogą w 80% są przeznaczane na prace konserwatorskie.

Lamu – zabytkowe założenie architektoniczno-urbanistyczne⁵

Lamu należy do najstarszych miast w Kenii związanych z kulturą suahili. Ślady handlu pomiędzy wschodnią Afryką a Chinami sięgają okresu sprzed 2 tys. lat. Arabscy oraz perscy handlarze zaczęli osiedlać się w rejonie Afryki wschodniej od IX wieku. Słowo *suahili* pochodzi od arabskiego określenia *sahil* oznaczającego „wybrzeże”. W XIV wieku Lamu było bogatym miastem handlowym specjalizującym się w obrocie kością słoniową, drewnem, bursztynem oraz dobrami luksusowymi – porcelaną i wyrobami snycerskimi. W XV–XVIII wieku znajdowało się pod panowaniem portugalskim, jednak okres ten nie wpłynął zasadniczo na lokalną kulturę. W XVIII–XIX stuleciu władzę nad miastem sprawowali sułtanowie Omanu. Miasto bogaciło się w tym czasie na handlu niewolnikami. To wówczas powstało najwięcej kamienic oraz meczetów, które zapoczątkowały tradycje budownictwa kultury suahili określające wygląd miasta do dzisiaj. Pod koniec XIX wieku wraz z zakazem handlu niewolnikami miasto zaczęło tracić na znaczeniu na rzecz Mombasy.

Architektura oraz urbanistyka miasta Lamu jest wynikiem mieszania się tradycji arabskiej oraz indyjskiej. Duże znaczenie miały również lokalne warunki klimatyczne. Domy, budowane z koralowca, charakteryzowały się grubymi ścianami oraz małymi oknami, co znakomicie chroniło przed upałem. Surowe fasady budynków kontrastowały z bogatym zdobnictwem oraz ornamentyką wewnątrz domów. Życie codzienne mieszkańców koncentrowało się na wewnętrznym dziedzińcu domu (*kiwanada*), który nie był przykryty dachem, dzięki czemu zapewniał oświetlenie oraz dobrą wentylację pomieszczeń. Przed wejściem do domu umieszczano obszerną wnękę-ganek z kamiennymi ławkami po obu stronach drzwi frontowych, miejsce to służyło do przyjmowania gości. Wnętrze przeznaczone było dla rodziny. Wąskie ulice miasta oraz duża bezwładność termiczna ścian budynków gwarantowały mieszkańcom przemierzającym się w upalne dni przyjazny mikroklimat. Czasem nad głowami przechodniów

⁵ Na podstawie wywiadu z Mohamedem Mwenje, kuratorem generalnym (*Principal Curator*) w Lamu.

zaobserwować można tzw. mosty małżeńskie (*wikio*), które łączą znajdujące się naprzeciwko siebie kamienice. Takie połączenia komunikacyjne, umożliwiające przejście z kamienicy do kamienicy bez konieczności wychodzenia na ulicę, budowano wówczas, gdy oba budynki stały się własnością jednej rodziny, np. w wyniku małżeństwa.

Elementem charakterystycznym dla budownictwa wschodniego wybrzeża Afryki są rzeźbione, bogato zdobione drzwi wejściowe, które świadczą o zamożności właściciela kamienicy. W zależności od rodzaju zdobienia można wyróżnić pięć rodzajów drzwi powiązanych z wpływem różnych tradycji na lokalną kulturę. Warsztaty wykonujące tego rodzaju drzwi znajdują się w Lamu do dzisiaj i są uważane za ważny element lokalnej tradycji i rzemiosła.

Nieco inny typ budownictwa reprezentują kamienice znajdujące się przy frontowej ulicy miasta od strony morza. Są to tzw. domy werandowe, budowane przez kupców w XIX wieku. Charakteryzują się reprezentacyjnym balkonem ciągnącym się wzdłuż całej fasady budynku. Balkon jest wsparty na czterech lub ośmiu kolumnach (w zależności od wielkości domu). Uzupełnieniem tkanki miejskiej są liczne meczety pełniące funkcje religijne i społeczne.

Rząd kenijski za pośrednictwem Muzeum Narodowego w Nairobi jako instytucji odpowiedzialnej za ochronę zabytków roztoczył opiekę konserwatorską nad miastem w 1976 roku. W 1986 roku Lamu zostało wpisane na listę obiektów chronionych ustawą o zabytkach i pomnikach. Program ochrony, opracowany przy współudziale Muzeum, zakładał:

- zachowanie i ochronę kultury suahili dla przyszłych pokoleń poprzez działania edukacyjne, promocyjne, pomoc prawną oraz finansową;
- wzrost zatrudnienia oraz poprawę warunków ekonomicznych poprzez rozwój rzemiosła artystycznego, turystyki oraz eksportu;
- poprawę zasobów budowlanych oraz warunków mieszkaniowych poprzez system linii kredytowych przeznaczonych na konserwację budynków;
- poprawę jakości przestrzeni publicznych, takich jak skwery, place i ulice;
- stworzenia centrum aktywności kulturalnej w mieście.

Do realizacji postawionych celów przez Muzeum Narodowe w Nairobi powołane zostało Biuro Planowania i Konserwacji Miasta Lamu. Lokalne służby konserwatorskie dość dobrze identyfikują zagrożenia dla miasta.

1. Jednym z głównych problemów jest znaczny przyrost liczby ludności połączonej z brakiem funduszy do dyspozycji lokalnej społeczności. Mieszkańców nie stać na prowadzenie remontów kamienic według zasad konserwatorskich. Jednocześnie brakuje wystarczających zasobów mieszkaniowych, aby zapewnić mieszkańcom godne warunki bytowe. Prowadzi to do sytuacji, w której w mieście pojawia się wiele pustostanów w kamienicach znajdujących się w centrum miasta, a jednocześnie rozrasta się trudne do kontrolowania tanie budownictwo.

Na to zjawisko nakładają się zmiany w strukturze własnościowej nieruchomości. Kamienice w centrum miasta są bowiem wykupowane przez kapitał zagraniczny, głównie przez osoby prywatne ze Szwecji oraz Hiszpanii. Służby konserwatorskie reagują ambiwalentnie na to zjawisko. Z jednej strony zdają sobie sprawę, że przy braku środków finansowych jest to jedyna szansa na uratowanie niektórych budynków, z drugiej zjawisko to niesie zagrożenia związane ze zmianą struktury społecznej miasta – rozmycie się niematerialnych wartości, takich jak tradycje, zwyczaje i wierzenia. W chwili obecnej ocenia się, że 20–30% nieruchomości w centrum Lamu należy do osób spoza Kenii.

2. W mieście jest niewystarczająca – zwłaszcza w obliczu rozrastającej się populacji – liczba źródeł słodkiej wody.

3. Nie ma odpowiednio wydolnego systemu oczyszczania miasta, zwłaszcza w zakresie odprowadzania ścieków oraz wody deszczowej. Transport miejski oparty na osłach powoduje znaczne zanieczyszczenie miasta zwierzęcymi ekskrementami. Odchody zakwaszają wodę deszczową, która wsiąkając w fundamenty budynków oraz chodniki, powoduje ich degradację, wzrasta także znacząco zagrożenie epidemiologiczne. Podejmowane próby wprowadzenia worków na odchody dla osłów nie powiodły się ze względu na opór społeczny.

W celu poprawy jakości funkcjonowania miasta przed Biurem Planowania i Konserwacji Miasta Lamu postawiono następujące cele:

- koordynowanie współpracy władz lokalnych z urzędami centralnymi w celu poprawy ochrony zabytków;
- kontrolę rozwoju miasta poprzez wydawanie pozwoleń na prace związane z wyburzeniem lub wznoszeniem nowych budynków;
- zachęcanie społeczności do naprawy oraz budowy nowych budynków w tradycyjnym stylu i z wykorzystaniem lokalnego rzemiosła.

Fort Jesus w Mombasie⁶

Fort Jesus w Mombasie wybudowany został w latach 1593–1596 przez Portugalczyków w celu ochrony portu w mieście. Projektantem fortu był Giovanni Battista Cairati. Fortyfikacje budowane na wschodnim wybrzeżu Afryki oraz na Sri Lance miały za zadanie utrzymanie kontroli nad handlem na Oceanie Indyjskim. W XVI–XVII wieku fort wielokrotnie przechodził z rąk do rąk podczas walk toczonych pomiędzy Portugalczkami a sułtanami arabskimi. Ostatecznie został zdobyty przez sułtana Omanu Saifa.

Głównym problemem konserwatorskim dotyczącym architektury fortu jest erozja kamienia spowodowana położeniem nad oceanem. Silne wiatry oraz

⁶ Na podstawie wywiadu z panią Aishą Fadhil, senior curator w Fortcie Jesus.

słona woda powodują osłabianie bloków koralowca, z którego wzniesione zostały umocnienia obronne.

Zbiory eksponowane na wystawie w Muzeum Fort Jesus w większości składają się z obiektów wydobytych podczas eksploracji wraków statków, głównie ceramiki. Prezentowane zbiory ukazują rozległe szlaki handlowe, jakie łączyły wschodnie wybrzeże Afryki z krajami arabskimi, Indiami i Chinami. Osobny projekt stanowi wystawa prezentowana w Oman House. Konserwacja tej części fortu oraz umieszczona tam ekspozycja została sfinansowana przez sułtana Omanu. Fakt ten znalazł swoje odbicie w jej treści będącej apologią sułtanatu. Wystawa z jednej strony przybliża dzieje Sułtanatu Omanu i jego historyczne związki ze wschodnią Afryką, z drugiej strony prezentuje współczesny Oman.

Edukacja konserwatorska w Kenii

Obecnie w Kenii nie ma studiów kształcących konserwatorów zabytków. Istniejące kadry konserwatorskie zdobywały wiedzę na kursach organizowanych przez różne instytucje, takie jak ICOM, który otworzył Center for Heritage Development in Afrika, czy w ramach stypendiów GETTY'S GRANT. Część kadry kształciła się na uczelniach włoskich. Wiedza na temat konserwacji obiektów zabytkowych przekazywana jest też w pracowniach branżowych. W chwili obecnej we współpracy z Ministerstwem Sportu, Kultury i Sztuki realizowany jest program National Museum in Kenya – Heritage Training Institut. Kursy organizowane w ramach tego programu wspierają młodych ludzi w zdobywaniu takich zawodów, jak konserwator, rzemieślnik, archeolog, muzealnik, i w ten sposób tworzą kadrowe zaplecze dla rozwoju dziedzictwa kulturowego Kenii.

Podsumowanie

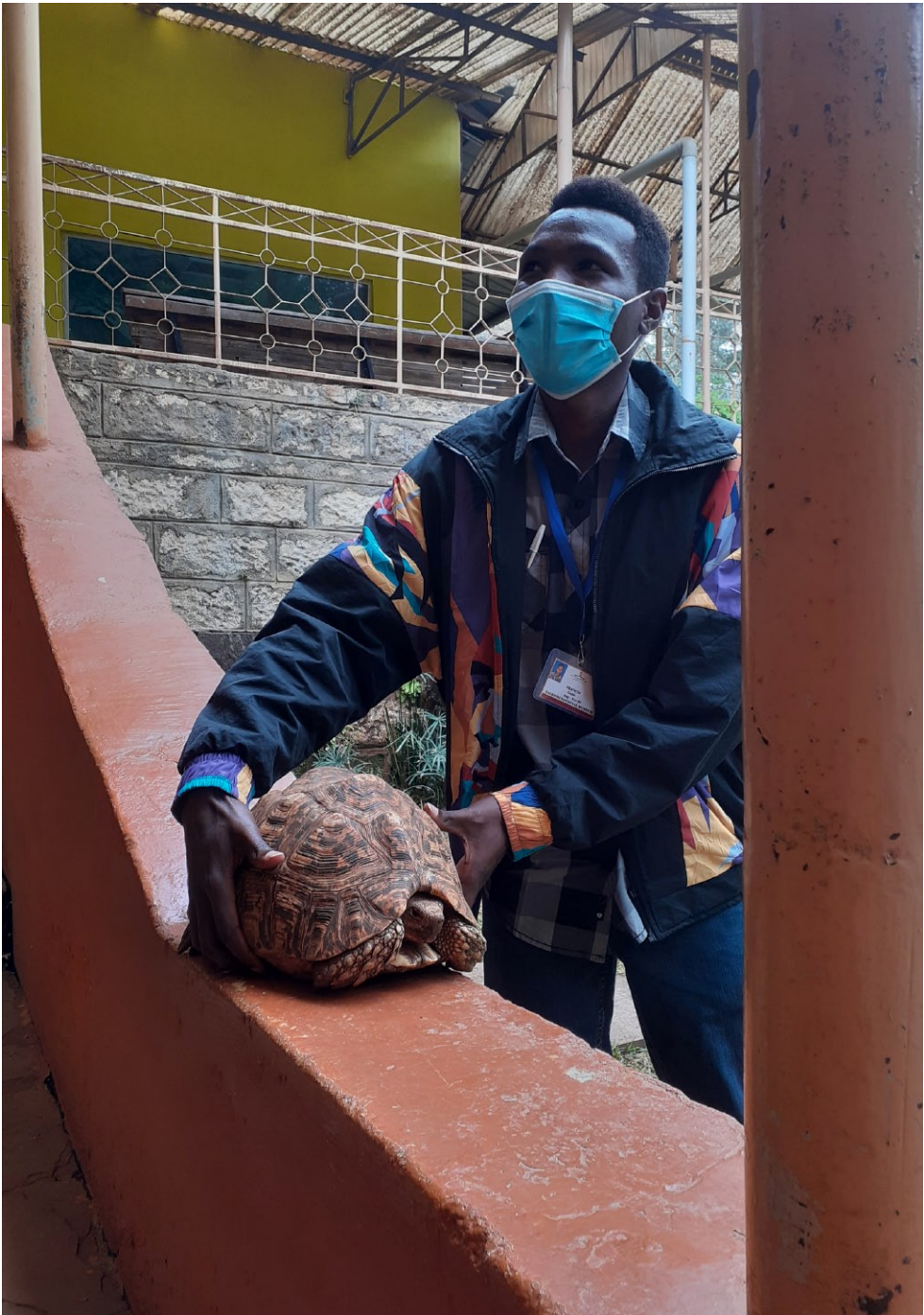
Muzeum w Kenii jako instytucja centralna prowadzi działalność, która daleko wykracza poza prezentację rodzimej kultury i sztuki. Pełni bowiem funkcję generalnego konserwatora, otaczającego opieką obiekty zabytkowe z całego kraju. Integruje społeczeństwo złożone z 42 plemion o bardzo różnych zwyczajach i kulturze, formuje jego świadomość narodową. Podejmuje też działania edukacyjne w zakresie historii, antropologii, kultury, ochrony przyrody oraz propaguje współczesną sztukę kenijską.

Ryc. 1. Muzeum Narodowe w Nairobi. Brama wejściowa opiera się na czterech kolumnach symbolizujących naturę, historię, kulturę oraz sztukę współczesną. Fot. P. Manna

Ryc. 2. Muzeum Narodowe w Nairobi. Ulokowana w centrum ekspozycji symboliczna konstrukcja z tykw używanych w Kenii jako naczynia (są w niej reprezentowane wszystkie kenijskie plemiona). Fot. P. Manna

Ryc. 3. Muzeum Narodowe w Nairobi. Terrarium przy muzeum. Fot. P. Manna

Ryc. 4. Ruiny miasta Gede. Fot. P. Manna

Ryc. 5. Lamu. Ulice miasta. Fot. P. Manna

Ryc. 6. Lamu. Drzwi suahili reprezentujące lokalne rzemiosło snycerskie. Fot. P. Manna

Ryc. 7. Muzeum w Lamu. Odtworzenie wnętrza domu mieszkalnego. Fot. P. Manna

Ryc. 8. Fort Jesus w Mombasie. Wnętrze fortu. Fot. P. Manna

Ryc. 9. Fort Jesus w Mombasie. Pracownia konserwatorska i starszy kurator (*Senior Curator*) w Fort Jesus, pani Aisha Fadhil z autorem relacji. Fot. E. Linkiewicz-Manna

Ewa Kmiecińska, Aleksandra Wilgocka

Cyfrowe zbiory muzeów dostępne w jednym miejscu – projekt www.muzeach (2019–2022)

Przestrzeń internetowa z olbrzymią liczbą jej użytkowników stwarza nowe możliwości prezentowania zbiorów muzealnych dostępnych na wystawach, a nawet tych części kolekcji, które znajdują się w magazynach. Publikowanie zasobów cyfrowych jest dziś nie tylko popularną ideą wynikającą z możliwości technologicznych, ale też formą upowszechniania dziedzictwa kulturowego wielu instytucji na świecie. Współczesny internauta może w każdej chwili bez wychodzenia z domu obejrzeć Monę Lizę w Luwrze czy *Żniwa* Pietera Bruegla w *The Metropolitan Museum of Art*.

Pięć polskich muzeów uczestniczących w projekcie www.muzeach poszło o krok dalej. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Muzeum Narodowe w Lublinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie i Muzeum – Zamek w Łańcucie opracowały narzędzie do przeszukiwania udostępnianych zasobów cyfrowych z możliwością tworzenia przez internautów własnych galerii wirtualnych. Projekt zakładał zdigitalizowanie i udostępnianie części zasobów muzeów oraz regularne zasilanie bazy internetowej przez kolejne lata. Wybrane zabytki poddane miały zostać digitalizacji z zastosowaniem zaawansowanych technik dokumentacji wizualnej, a otrzymane zobrazowania zintegrowane z pozostałymi danymi w postaci multiwyszukiwarki – tak by internauta miał całość cyfrowych zasobów wszystkich partnerów w zasięgu ręki na jednej dedykowanej platformie.

Zanim jednak powstała multiwyszukiwarka przez trzy lata zespoły pięciu muzeów pracowały nad ujednoczeniem poziomu digitalizacji. Doposażono lub utworzono pracownie, zestandaryzowano zasady wykonywania dokumentacji fotograficznej, w tym zarządzania kolorem. W wybranych przypadkach zastosowano zaawansowane techniki digitalizacji dwuwymiarowej – gigapixel i RTI – oraz pomiarowej dokumentacji trójwymiarowej – fotogrametrii i skanowania światłem strukturalnym. Dzięki tym narzędziom można spojrzeć na udostępnione zabytki zupełnie innym okiem.

Technika uzyskiwania obrazów gigapixel umożliwia stworzenie bardzo precyzyjnego odwzorowania powierzchni całego dokumentowanego obiektu w formie makrofotografii. Polega na wykonaniu setek lub tysięcy zdjęć tego samego obiektu aparatem cyfrowym, a następnie połączeniu ich w jeden plik. W muzealnictwie ta technika znajduje zastosowanie głównie do płaskich obiektów, takich jak obrazy czy malowidła ściennie, ponieważ otrzymane zobrazowanie jest z zasady dwuwymiarowe. Wielokrotne powiększanie daje jednak możliwość rejestracji najdrobniejszych pociągnięć pędzla, siatki spękań kilku-setletnich farb czy analizy szczegółów obrazu lub sygnatur artystów.

Zastosowanie techniki RTI (ang. *Reflectance Transformation Imaging*) umożliwia końcowemu użytkownikowi swobodne operowanie oświetleniem oglądanego obrazu. Technika ta polega na wykonaniu serii kilkudziesięciu zdjęć tego samego fragmentu zabytku bez zmiany położenia aparatu fotograficznego, ale przy zmianie warunków oświetlenia fotografowanej sceny. Metoda ta ma ogromne znaczenie przy dokumentowaniu zabytków trójwymiarowych, szczególnie o jednolitej powierzchni. Rzeźby, obiekty reliefowe i grawerowane dokumentowane techniką RTI mogą być dokładniej analizowane przy zmiennych warunkach oświetlenia, uwypuklających kształty, najmniejsze wgłębienia lub wypukłości, a nawet teksturę powierzchni. Kontrast między obszarem oświetlonym i zacienionym obiektu tworzy wówczas złudzenie trójwymiarowości.

Dokumentacja fotogrametryczna pozwala na utworzenie cyfrowej kopii zabytku, która zawiera informacje o jego geometrii, teksturze, kolorze, co jest niezwykle pomocne przy określaniu stanu zachowania. Polega na wykonaniu serii kilkudziesięciu lub kilkuset zdjęć aparatem fotograficznym dobrej jakości. Następnie fotografie referencjonuje się względem tzw. punktów kontrolnych, dzięki czemu możliwe jest nie tylko dokonywanie pomiarów na podstawie obrazu, lecz także utworzenie trójwymiarowego zobrazowania sfotografowanego przedmiotu. Obecnie aplikacje komputerowe pozwalają względnie szybko opracować serię zdjęć fotogrametrycznych i stworzyć odpowiedni model. Ten rodzaj dokumentacji może mieć zastosowanie do wszelkiego rodzaju przedmiotów trójwymiarowych – w tym obiektów wielkogabarytowych, przy dokumentacji wnętrza, elewacji lub detali architektonicznych a nawet malarstwa.

Czwartą z zastosowanych w projekcie metod było skanowanie trójwymiarowe z oświetleniem strukturalnym (ang. *Structured Light Scanning*). W czasie pomiaru na powierzchni skanowanego obiektu wyświetlane są zdefiniowane sekwencje rastrów lub wąskich pasów światła, dzięki czemu możliwe jest równomierne próbkowanie całej badanej powierzchni. W wyniku analizy zniekształceń światła na powierzchni mierzonego przedmiotu otrzymuje się tzw. chmurę punktów zawierających współrzędne, które pozwalają umieścić ją w trójwymiarowej wirtualnej przestrzeni. Model 3D tworzy się najczęściej

poprzez triangulację tych punktów, a następnie mapuje się nań zdjęcia zawierające dane o fakturze i kolorze powierzchni. W technice SLS niezbędne jest wykonanie od kilkudziesięciu do kilku tysięcy sekwencji pomiarowych. Ma ona jednak pewne ograniczenia. Nie jest bowiem możliwe uzyskanie wiarygodnych danych przy skanowaniu obiektów szklanych lub połyskliwych. Dlatego – jeżeli wybór innej metody dokumentacji trójwymiarowej nie jest możliwy i nie ma przeciwwskazań konserwatorskich – na obiekt poddawany skanowaniu nakłada się specjalne filmy matujące.

Oprócz wyżej wymienionych technik trzy muzea zdecydowały się wzbogacić projekt o rozwiązania oparte na systemie informacji przestrzennej Geographic Information System (GIS), służącym do wprowadzania, gromadzenia, przetwarzania oraz wizualizacji danych geograficznych. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie oraz Muzeum – Zamek w Łańcucie utworzyły aplikacje mapowe GIS do zaprezentowania dekoracji w zabytkowych – odpowiednio: 17 i 26 – wnętrzach obu pałaców. Muzeum Narodowe w Szczecinie wykorzystało natomiast system GIS do zobrazowania miejsc odkrycia 400 zabytków archeologicznych oraz do zaprezentowania fragmentu zbioru wykazów i map z ludowymi nazwami obiektów fizjograficznych, naturalnych i antropogenicznych oraz miejsc zamieszkałych i niezamieszkałych z części obszaru przedwojennej prowincji Pomorze (niem. *Provinz Pommern*). Jest to zespół archiwaliów o nazwie *Flurnamen Sammlung* z lat 30. XX wieku, dokumentujący niematerialne dziedzictwo kulturowe regionu w zakresie onomastyki. Z efektami pracy można zaznajomić się zarówno z poziomu geoportali wymienionych muzeów, jak i bezpośrednio w multiwyszukiwarce.

Część muzealiów została poddana koniecznym pracom konserwatorskim poprzedzającym proces dokumentacji wizualnej. Każdy natomiast zabytek starannie przygotowano do publikacji pod względem merytorycznym – opracowano komplet metadanych opisowych i dodatkową notę popularyzatorską.

Projekt powstał z myślą o różnych grupach odbiorców – o naukowcach i muzealnikach, o nauczycielach, uczniach i studentach, o szukających inspiracji artystach, o hobbistach, kolekcjonerach i turystach, wreszcie także o osobach z niepełnosprawnościami.

Dostępna w języku polskim lub angielskim multiwyszukiwarka umożliwia przeglądanie kolekcji poszczególnych muzeów na podstawie zaproponowanych tematów. Możliwe jest również przeszukiwanie zaawansowane, według dostępnych filtrów: kolekcja, tworzywo, technika, autor lub wytwórca, miejsce powstania lub znalezienia, czas powstania zabytku, rodzaj obiektu czy informacja o dostępności na wystawach w muzeum. Wyszukane obiekty można wyeksportować na własny komputer w postaci pliku PDF (wraz z miniaturką zabytku) czy CSV (bez miniaturki). Użytkownicy, którzy założą konta na platformie,

mają możliwość zapisywania kryteriów wyszukiwania, aby je w dowolnym czasie ponownie zastosować, np. po otrzymaniu informacji o nowych obiektach. Zalogowany użytkownik może również tworzyć z dostępnych obiektów własne kolekcje, może robić notatki odnośnie do znalezionych zabytków, a także dzielić się swoimi kolekcjami na portalach społecznościowych.

Zadbano ponadto o najmłodszych użytkowników Internetu, ich rodziców i nauczycieli, oferując 16 ścieżek edukacyjnych zawierających krótkie teksty zilustrowane najciekawszymi zabytkami z różnych kolekcji. Ścieżki zaopatrzone są też w słowniczek pojęć oraz ćwiczenia. W projekcie pomyślano o ułatwieniach dla osób z niepełnosprawnościami, przede wszystkim wzrokowymi i słuchowymi. Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 12 kwietnia 2012 roku w sprawie Krajowych Ram Interoperacyjności, minimalnych wymagań dla rejestrów publicznych i wymiany informacji w postaci elektronicznej oraz minimalnych wymagań dla systemów teleinformatycznych stronę wmuzeach.pl dostosowano do standardu WCAG 2.0, zapewniając odpowiednią wielkość czcionki, kontrast strony, opisy elementów graficznych oraz pól formularzy i wyszukiwarek, a także o opisy alternatywne zamieszczonych odwzorowań zabytków. Zadbano o to, aby serwis był przyjazny dla różnych grup użytkowników – prosty w obsłudze i intuicyjny. Warto podkreślić, że multiwyszukiwarka została przetestowana przez niepełnosprawnych audytorów z Polskiego Związku Niewidomych oraz Polskiego Związku Głuchych, a następnie poprawiona zgodnie z ich zaleceniami.

Projekt powstał dzięki dofinansowaniu z Funduszy Europejskich oraz ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa na lata 2014–2020, Oś Priorytetowa nr 2 „E-administracja i otwarty rząd”, działanie nr 2.3 „Cyfrowa dostępność i użyteczność informacji sektora publicznego”, poddziałanie nr 2.3.2 „Cyfrowe udostępnienie zasobów kultury”. Całkowity koszt projektu wynosił 12 172 215,58 zł, z czego kwota dofinansowania to 9 247 929,94 zł.

W okresie od 1 IV 2019 do 31 III 2022 roku w realizację projektu w sumie zaangażowanych było ok. 300 specjalistów z różnych dziedzin – historyków, etnografów, archeologów, konserwatorów, fotografów, specjalistów z dziedziny zaawansowanych technik digitalizacyjnych, edukatorów, redaktorów, tłumaczy, informatyków, a także pracowników administracji. Dzięki projektowi rozwinięto strukturę informatyczną i doposażono pracownie digitalizacyjne, wzbogacono wiedzę o technikach digitalizacji, także tych zaawansowanych. Wypracowane zostały wspólne standardy dla dokumentacji cyfrowej. Łącznie w ramach 210 kolekcji udostępniono, w niektórych muzeach po raz pierwszy, odwzorowania cyfrowe 9 607 obiektów.

Na tym prace nad projektem się nie zakończyły. Przez kolejne pięć lat muzea w dalszym ciągu będą corocznie wzbogacać multiwyszukiwarkę o tysiąc nowych obiektów. Dotychczasowe efekty projektu można obejrzeć na stronie <https://wmuzeach.pl/>. Multiwyszukiwarka jest jednak projektem otwartym także pod tym względem, że umożliwia dołączanie zasobów kolejnych muzeów, które będą zainteresowane publikowaniem swoich zabytków.

Monika Frankowska-Makała

„Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. Wystawa stała

22 września 2021 roku w Muzeum Narodowym w Szczecinie przy Wałach Chrobrego 3 została otwarta nowa wystawa stała „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. Ekspozycja powstała w ramach projektu „Wspólne dziedzictwo, wspólna przyszłość. Centralne muzea pomorskie wspólnie prezentują dzieje i kulturę Pomorza”, realizowanego od 2018 roku przez Muzeum Narodowe w Szczecinie i Pommersches Landesmuseum w Greifswaldzie dzięki dofinansowaniu ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) w ramach Programu Współpracy Interreg VA Meklemburgia-Pomorze Przednie / Brandenburgia / Polska oraz ze środków województwa zachodniopomorskiego. Projekt objęty został patronatem marszałka województwa zachodniopomorskiego Olgierda Geblewicza i premiera kraju związkowego Meklemburgia-Pomorze Przednie pani Manueli Schwesig. Kuratorką wystawy jest Monika Frankowska-Makała, a autorem aranżacji Waldemar Wojciechowski. Zabytki prezentowane na wystawie pochodzą ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie.

Na charakter sztuki nowożytnej na Pomorzu w zasadniczy sposób wpłynęła reformacja. Jej oficjalne wprowadzenie w Księstwie Pomorskim w 1534 roku, poprzedzone kilkunastoma latami intensywnej działalności reformatorów, wywarło wpływ na wyposażanie miejscowych kościołów. Pojawiły się dzieła wyrażające nowe treści teologiczne, w których posługiwano się charakterystycznymi dla sztuki protestanckiej sposobami obrazowania, jak również nowe typy naczyń liturgicznych. Jednocześnie na Pomorzu zachowano stosunkowo dużo z wcześniejszej tradycji liturgicznej, a w sztuce kościelnej świadomie kontynuowano wątki średniowieczne.

Po wprowadzeniu reformacji Pomorze znalazło się w kręgu wpływów artystycznych krajów protestanckich, z którymi łączyły je także związki polityczne i dynastyczne – głównie Saksonii, Brandenburgii i Meklemburgii. Na dwory książęce w Szczecinie i Wołogoszczy przybywali ponadto artyści z innych stron, m.in. z Niderlandów i Włoch, przynosząc nowe prądy artystyczne.

Realizowali oni zlecenia nie tylko książąt, ale także arystokracji czy miejskiego patrycjatu, czego przykładami są m.in. tryptyk z kościoła w Gryfinie, namalowany przez Davida Redtela, nadwornego malarza księcia Jana Fryderyka, czy płaskorzeźba ze sceną *Nawrócenia Szawła* z kamienicy Loitzów w Szczecinie, przypisywana Hansowi Schenckowi zwanemu Scheußlich, pracującemu dla książąt Barnima IX (XI) i Filipa I.

Wystawa ukazuje nie tylko dzieje Pomorza, lecz odzwierciedla też tendencje i procesy w kulturze artystycznej północnej Europy w czasach renesansu i wczesnego baroku. Dla sztuki XVI i XVII wieku duże znaczenie miało rozpowszechnianie dzieł artystów z wiodących ośrodków sztuki europejskiej za pomocą wzorów graficznych. Również pomorscy malarze chętnie czerpali inspiracje z kompozycji mistrzów niderlandzkich (np. Jana Sadelera) oraz flamandzkich (np. Petera Paula Rubensa) czy artystów włoskiego manieryzmu i baroku (Jacopa Tintoretta, Federica Barociego).

Układ i narracja wystawy odpowiadają trzem najważniejszym aspektom życia artystycznego na Pomorzu w okresie wczesnonowożytnym, tj. od początków XVI do schyłku XVII wieku. W pierwszej sali, poświęconej sztuce protestanckiej na Pomorzu, zostały ukazane dzieła należące do dawnego wyposażenia kościołów luterzańskich: ołtarz, kamienna chrzcielnica, liczne epitafia i naczynia liturgiczne, a także haftowane antependium ołtarzowe. W drugiej sali, zatytułowanej „W kręgu dworu”, prezentowane są dzieła fundowane przez arystokrację, szlachtę i patrycjuszy, a więc ludzi, którzy pozostawali w bezpośrednim związku z dynastią. Znajdują się tu portrety, elementy wyposażenia rezydencji oraz zażytki sztuki sepulkralnej. W trzeciej sali, poświęconej europejskim powiązaniom sztuki pomorskiej, prace artystów pomorskich oparte na wzorcach graficznych zestawione zostały z kolekcją siedemnastowiecznych obrazów ze zbiorów MNS powstałych na terenie Włoch, Holandii i Flandrii (m.in. *Św. Jan Ewangelista* Bernarda Cavallina czy *Wielki kiermasz* z warsztatu Davida Vinckboonsa).

Opowiadając o sztuce pomorskiej XVI i XVII wieku, wystawa – jak sama jej nazwa sugeruje – odsłania także świat symboli, alegorii oraz treści ideowych ukrytych w dziełach sztuki nowożytnej. W okresie tym, podobnie jak w średniowieczu, chętnie posługiwano się motywami obrazowymi do przedstawiania abstrakcyjnych pojęć i cech związanych ze wszechświatem i człowiekiem. W XVI wieku rozwinęła się również emblematyka, polegająca na budowaniu alegorycznych kompozycji literacko-obrazowych. Zarówno w kościele luterzańskim, jak i w katolickim sztuka była ważnym nośnikiem treści religijnych. Dzieła sztuki pełniły przede wszystkim funkcję katechetyczną, jako wierne ilustracje Biblii, ale wykorzystywano je też do przybliżania wiernym, w symbolicznej formie, skomplikowanych treści teologicznych. Często stosowano również programy typologiczne, zestawiające ze sobą sceny ze Starego i Nowego Testamentu.

W okresie nowożytnym do najważniejszych zadań sztuki zaliczano moralizatorstwo, czyli kształtowanie właściwych postaw poprzez piętnowanie zła oraz wskazywanie przykładów do naśladowania. Wzorce moralne czerpano przede wszystkim z Biblii, a także z literatury i dziejów antycznych. W malarstwie niderlandzkim treści moralizatorskie ukryte były również w scenach rodzajowych, martwych naturach i pejzażach. Stosowane w sztuce tego okresu symbole, alegorie i emblematy – czytelne dla ówczesnych odbiorców – dziś mogą być niezrozumiałe i wymagać objaśnienia. Celem wystawy jest przybliżenie rozmaitych aspektów sztuki Pomorza i zachęcenie do odkrywania jej znaczeń.

Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołębiowska, N. Laskowska

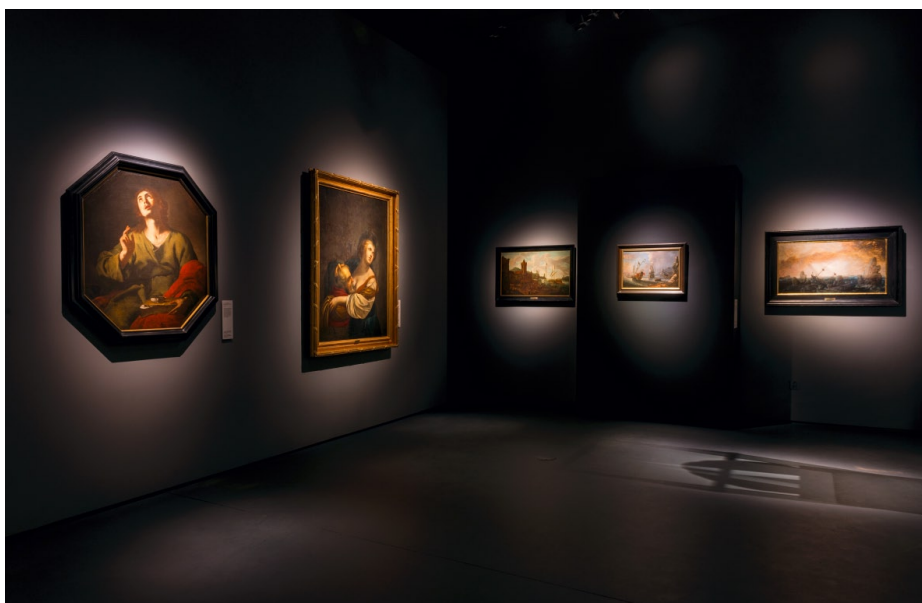
Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku”. K. Gołbiowska, N. Laskowska

Kinga Krasnodębska

„Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. **Wystawa stała**

22 września 2021 roku w Muzeum Narodowym w Szczecinie przy Wałach Chrobrego 3 miało miejsce uroczyste otwarcie nowej wystawy stałej „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Na ekspozycji prezentowane są zabytki jednej z najważniejszych i najcenniejszych kolekcji Muzeum Narodowego w Szczecinie – sztuki średniowiecznej. Kuratorką wystawy jest Kinga Krasnodębska, a autorem koncepcji aranżacji Waldemar Wojciechowski. Wystawa powstała w ramach projektu „Wspólne dziedzictwo, wspólna przyszłość. Centralne muzea pomorskie wspólnie prezentują dzieje i kulturę Pomorza” dofinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) w ramach Programu Współpracy Interreg VA Meklemburgia-Pomorze Przednie/Brandenburgia/Polska oraz ze środków województwa zachodniopomorskiego. Patronat honorowy nad wystawą objął marszałek województwa zachodniopomorskiego Olgierd Geblewicz oraz premier kraju związkowego Meklemburgia-Pomorze Przednie pani Manuela Schwesig.

Wystawa prezentuje sztukę średniowieczną powstałą na przestrzeni czterech wieków historii Pomorza włączonego w społeczno-polityczne struktury chrześcijańskiej Europy. Długotrwały proces chrystianizacji tych ziem zakończył się sukcesem dzięki dwukrotnej misji – w latach 1124 i 1128 – biskupa Ottona z Bambergu, nazywanego Apostołem Pomorza, którego monumentalna figura z dawnej kolegiaty przy szczecińskiej rezydencji książąt pomorskich wita widzów wchodzących na ekspozycję. Prezentowane na wystawie zabytki pochodzą z polskiej i niemieckiej części historycznego Pomorza, rozciągającego się po obu stronach Odry, władztwa książąt z dynastii Gryfitów, najpierw lenników Polski, potem Danii, a następnie Niemiec. Kres tej epoki wyznacza data kolejnej religijnej transformacji Pomorza – oficjalnego przyjęcia reformacji w 1534 roku.

Budowa kościołów i klasztorów na schryścianizowanych obszarach gwarantowała trwałość religii, umożliwiała rozwój społeczno-gospodarczy regionu, a także wiązała się z kosztownymi fundacjami artystycznymi. Prezentowane dzieła, rozlokowane w trzech odrębnych przestrzeniach wystawy, w zasadniczej

części pochodzą z pomorskich kościołów. Niegdyś były związane ze sprawowaniem kultu, odzwierciedlały i uzasadniały idee ówczesnej myśli chrześcijańskiej, a także zaspokajały – zmieniające się na przestrzeni wieków – społeczno-religijne potrzeby wyznawców i fundatorów. Dla sztuki na Pomorzu Zachodnim, zwłaszcza w późnym średniowieczu, istotna jest rola miast i mieszczan jako fundatorów dzieł, podobnie zresztą jak na Śląsku czy Pomorzu Gdańskim.

Gotlandzkie kolumny z płaskorzeźbionymi wizerunkami mnichów i słynnego czarta, pochodzące z najważniejszego na Pomorzu klasztoru cysterskiego w Kołbaczu, akcentują pierwszą przestrzeń wystawy, symbolicznie przywołując układ trójnawowego wnętrza kościoła. Między nimi, w absydzie, prezentowany jest jeden z najstarszych krucyfiksów pomorskich – pochodzący z Marianowa, a goszczący na wystawie dzięki uprzejmości Muzeum Narodowego w Poznaniu. Po bokach kolumnady zostały wyeksponowane przedmioty typowe dla średniowiecznych świątyń. Brązowy krucyfiks romański z Pyrzyc z 3. ćwierci XII wieku – najstarsze prezentowane dzieło wiązane z warsztatem magdeburskim – niegdyś stawiany był na ołtarzu oraz używany podczas sprawowania liturgii. Dekoracyjnie kształtowane trybularze (kadzielnice) nasycaly sakralną przestrzeń zapachem kadzideł. Kamienne misy z wyobrażeniem smoków (jak na zabytku z Lubiany z ok. 1300 roku) służyły do sprawowania sakramentu chrztu. Najstarsze z terenu Pomorza pochodzące z Gardna XIII-wieczne figury Marii tronujących z Dzieciątkiem pozwalały medytować nad dogmatem Wcielenia. Dzwony wieszane na wysokich wieżach dominujących w średniowiecznym krajobrazie donośnym dźwiękiem odmierzaly czas i przywoływały wiernych do modlitwy. Odlana z brązu antaba w kształcie głowy lwa i fragmenty rzeźbionych stall ilustrują bogactwo i znaczenie XIV-wiecznego Kołobrzegu, jednego z głównych ośrodków w historii Pomorza funkcjonujących w ramach Hanzy – potężnego związku miast północnej Europy. Znaczeniem dorównywał mu Szczecin, w którym znajdował się ogromny port i siedziba książęca. Luksusowa biżuteria z XIV i XV wieku odkryta przez archeologów w 1999 roku w kociołku ukrytym w domu kupca na szczecińskim Starym Mieście to niezwykle skarby ukazujący bogactwo ozdób noszonych przez mieszkańców hanzeatyckich miast.

Trudna codzienność – pełna niebezpieczeństw, wojen i nierozpoznanych chorób – na równi z lękiem przed ogniem piekielnym skłaniała przeciętnego mieszkańca ówczesnej Europy do pobożności. Modlitwy chętnie zanoszono do świętych będących nie tylko wzorami do naśladowania, lecz także pośrednikami wobec Boga. Kolumnada rozpoczynająca wystawę prowadzi ku galerii przedstawień świętych w drugiej sali. W kameralnym wnętrzu, zaaranżowanym w formie odwołującej się do świątynnych kaplic, odzwierciedlają one typową dla kultury średniowiecza religijność skupioną na niezwykłych zdarzeniach i przedmiotach, czyli na cudach i relikwiach. Najbardziej popularne w Kościele

i regionie postaci świętych możemy rozpoznać dzięki ich atrybutom. Wytworzona dama w eleganckiej sukni – św. Dorota – trzyma kosz rajskich kwiatów. Św. Jerzy – rycerz w średniowiecznej zbroi – mieczem pokonuje smoka, symbol zła. Św. Jakub Starszy – zgodnie z tradycją pochowany w hiszpańskiej katedrze w Santiago de Compostela, do dziś odwiedzanej przez rzesze pielgrzymów – nosi kapelusz dekorowany muszlą przegrzebka, powszechnie nazywaną jakubową, która stała się międzynarodowym znakiem chrześcijańskich pielgrzymów. Galeria ukazuje sposoby kształtowania tych wizerunków typowe dla rozwijającej się sztuki gotyckiej – od stylu pięknego, utrwalonego np. w figurach świętych z Glewitz z ok. 1430 roku, po figurki wykonane w duchu realizmu późnośredniowiecznego przez lokalny warsztat tzw. Mistrza Pasji Chociwelskiej, działający od ok. 1500 roku.

Zaciszne wnętrze galerii świętych otwiera się na monumentalną przestrzeń trzeciej sali. Dyskretnie połyskująca faseta sufitu, w kolorze odwołującym się do zwyczaju malowania sklepień średniowiecznych kościołów w barwach odzwierciedlających ideę nieba, stanowi symboliczną oprawę dla grupy najważniejszych wizerunków i przedmiotów. Wiążą się one z postaciami Chrystusa i Marii oraz głównymi elementami doktryny średniowiecznego Kościoła. W centrum tej wyniosłej hali dominuje imponujący rozmiarami, a zarazem subtelny w wyrazie Krucyfiks Kamieński – najcenniejsze dzieło w kolekcji sztuki średniowiecznej szczecińskiego muzeum z ok. 1300 roku. Zgodnie z symboliką krzyża wyznacza on axis mundi, oś świata łączącą niebo i ziemię, zaś szeroko rozpostartymi ramionami przypomina – zgodnie z główną ideą chrześcijaństwa – o uniwersalnym i powszechnym charakterze zbawienia dokonanego na krzyżu. Znakomitym tłem dla tego wytwornego dzieła jest wielobarwny, pełen blasku złota (symbolizującego niebo) cykl obrazów o tematyce maryjnej i chrystopologicznej malowany na skrzydłach ołtarzowych monumentalnego poliptyku z kościoła św. Jana w Stargardzie z ok. 1450–1460 roku. Ekspresję wydarzeń Pasji – przeżywanych podczas popularnych zwłaszcza w późnym średniowieczu misteriów paschalnych – przybliżają mistrzowsko rzeźbione, pełne wyrazistych gestów i twarzy kwatery Ołtarza Wkryjujskiego. Siedmiometrowej długości ołtarz pasyjny został ufundowany ok. 1510 roku przez księcia Bogusława X, zapewne na pamiątkę pełnej przygód podróży do Jerozolimy.

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Wystawa „Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu”. Fot. K. Gołębiowska, N. Laskowska

Ewa Prądzynska

„Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”. Wystawa czasowa

Spośród wszystkich kolekcji, które znajdują się pod opieką Działu Kultur Pozaeuropejskich Muzeum Narodowego w Szczecinie, a wyodrębnione są na podstawie kontynentu pochodzenia, kolekcja azjatycka jest najmniejsza – liczy ok. 500 eksponatów. Nie oznacza to jednak, że nie jest ciekawa, czy wręcz wyjątkowa. Widać to wyraźnie na przykładzie wystawy „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”, udostępnionej zwiedzającym 15 VII 2022 roku w gmachu Muzeum przy Wałach Chrobrego 3, na której zaprezentowano zbiór ponad 30 okazów broni białej z Japonii, Turcji, Chin, Indonezji, Laosu, Nepalu oraz Indii.

Broń biała, przeznaczona do walki wręcz, wykorzystywana była przez człowieka od czasów najdawniejszych i aż do XVI wieku stanowiła podstawowy rodzaj broni bojowej, myśliwskiej i sportowej. W Azji używana jest powszechnie do dzisiaj, również w sferze symbolicznej. Poza naczelną funkcją bojową jest bowiem istotnym nośnikiem elementów kultury i tradycji. Występuje w wielu mitach założycielskich, jest ważna w religiach wyznawanych na kontynencie azjatyckim. Miecze, szable, sztylety często są wyznacznikami statusu społecznego właścicieli, świadectwem ich historii i wielkich czynów. Przekazywane w rodzinie z pokolenia na pokolenie, urastają do rangi przedmiotów obdarzonych nadnaturalnymi mocami. Dowodzą też niezwykłych umiejętności wytwórców.

Ekspozycja kładzie nacisk przede wszystkim na artyzm broni i pietyzm, z jakim została zrobiona. Wszystkie prezentowane przedmioty można podziwiać dzięki pracy i zaangażowaniu pracowników Działu Konserwacji Zbiorów¹, którzy w trakcie przywracania obiektom dawnej świetności korzystali z nowoczesnych urządzeń zakupionych przy okazji realizacji projektu „Konserwatorskie Niebo”². Konserwatorzy wykonali ponadto zdjęcia rentgenowskie pozwalające

¹ Szczególne wyrazy uznania należą się Julii Soroko oraz Pawłowi Bosemu.

² Projekt „Konserwatorskie Niebo” (nr POIS.08.01.00-00-0085/17) finansowany był ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Województwa Zachodniopomorskiego.

lepiej poznać i zrozumieć budowę eksponowanej broni. Prezentacja tych zdjęć jest integralną częścią wystawy.

Ekspozycję otwierają umieszczone w gablocie cztery tureckie jatagany z XIX wieku – przykłady jednosiecznej broni białej, doskonale wyważonej i pozbawionej gardy (jelca), czyli elementu chroniącego dłoń przed ciosami przeciwnika, który umieszczany jest między rękojeścią a głownią. Ich długość wynosi ok. 70 cm, są zatem krótsze od szabli. Używane były na Bliskim Wschodzie od XVI wieku. Pełniły funkcję broni bojowej oraz paradnej. Ich rękojeści mają charakterystyczny kształt, przypominający wyglądem baranią kość udową. Bogato dekorowane, są wykonane z metalu (głównie mosiądzu i srebra) lub kości zwierzęcych. Rękojeści prezentowanych jataganów były niegdyś wysadzane kamieniami szlachetnymi, których zostały pozbawione prawdopodobnie w trakcie drugiej wojny światowej. Na jednym tylko egzemplarzu zachowały się paciorki wykonane z koralu szlachetnego (*Corallium rubrum*). Elementami dekoracyjnymi często były też znaki obdarzane magicznymi mocami. Na mosiężnej rękojeści jednego z jataganów w trzech miejscach znajduje się pieczęć biblijnego króla Salomona (według arabskiego nazewnictwa – Sulejmana) dająca mu zgodnie z tradycją okultystyczną władzę nad demonami. Zdarzało się, że wzorami lub inskrypcjami o nadprzyrodzonych właściwościach pokrywano również ostrza – tak jak w przypadku jatagana z ciemną rogową rękojeścią. Na jego czarnym ostrzu widnieje napis, najprawdopodobniej cytat z Koranu. Uważano, że takie ostrze, należące do rzadkości, samo w sobie obdarzone jest niezwykłą mocą, a umieszczona na nim inskrypcja jeszcze potęguje tę siłę.

Dla podkreślenia związku jataganów z religią islamu w gablocie umieszczono również najstarszy rękopis arabski znajdujący się w polskich zbiorach muzealnych. Jest to manuskrypt sury Koranu z IX–X wieku. Na pergaminowym folio wykaligrafowany został fragment VII sury zatytułowanej *Wzniesione krawędzie*, która przestrzega przed złem, przedstawia historię niektórych proroków, mówi o ostatniej godzinie, o jedyności Boga oraz o ciałach niebieskich podporządkowanych Jego rozkazowi.

W opowieści o azjatyckiej broni białej nie można pominąć japońskiego miecza – ważnego elementu legendy dynastycznej. Według starojapońskiej kroniki *Kojiki*³, spisanej w latach 711–712, pierwszy niezwykle twardy miecz – „tak ostry, że można nim było rozciąć najdrobniejsze ziarnko” – pojawił się w czasach mitycznych. Był to Kusanagi-no tsurugi, ukryty w jednym z ogonów

³ W Polsce *Kojiki czyli Księga dawnych wydarzeń* opublikowana została po raz pierwszy w 1986 r. przez Państwowy Instytut Wydawniczy. Księgę przetłumaczył i opatrzył przypisami prof. Wiesław Kotański. Wszystkie przedstawione tutaj informacje o *Kojiki* pochodzą jednak z innego źródła – książki Stanisława Tokarskiego *Sztuki walki. Ruchome formy ekspresji filozofii Wschodu* (Szczecin 1989, s. 55–56).

ośmiogłowego i ośmioogoniastego węża (smoka). Zdobyty został przez boga burz i oceanu Susano, a następnie przekazany bogini słońca Amaterasu. Kusanagi-no tsurugi trafił potem do jej wnuka Ninigiego, mitycznego protoplasty Japończyków i japońskiego rodu cesarskiego, i stał się jednym z japońskich regaliów, symbolizujących najwyższą władzę cesarza nad państwem.

W Japonii miecz zawsze traktowany był z ogromną estymą. Jego noszenie było wyróżnieniem dającym pewne przywileje. Biegli w sztuce posługiwania się nim cieszyli się powszechną sławą, kowale eksperci nieustannie doskonalący swoją sztukę obdarzani byli dużym szacunkiem. Mieczom oddawano w Japonii cześć boską, przypisywano boskie moce i magiczne zdolności znikania, latania i widzenia. Niektórym szczególnie doskonałym nadawano miana bóstw.

Na wystawie japońska broń biała reprezentowana jest zarówno przez miecze, jak i broń drzewcową. W gablocie można podziwiać trzy miecze: *iaitō*, *tachi* oraz *wakizashi*. *Iaitō* to nowoczesny miecz treningowy pozbawiony krawędzi tnącej, używany do ćwiczenia *iai* (płynnego wyciągania miecza z pochwy) oraz *battō* (zadawania ciosu). Prezentowany egzemplarz wykonany został w Polsce i pochodzi z prywatnej kolekcji. *Tachi* (nazwa oznacza dosłownie 'długi miecz') to broń sieczna noszona przez samuraja w feudalnej Japonii. Rękojeść i pochwa wykonane zostały z kości słoniowej, misternie rzeźbionej. *Tachi* to pierwszy typowy miecz japoński. Zawieszany był przy boku na rapciach (*obi-tori*) ostrą krawędzią głowni (ostrza) skierowaną w dół. Pochwa *tachi* ma ryfki (*ashi-kanamono*) w kształcie zaciśniętych dłoni – do nich to właśnie przypinano rapcie (w omawianym egzemplarzu nie zachowały się), na których miecz wisiał u pasa. Jest to ważny szczegół, ponieważ katana czy *wakizashi* – miecze japońskie spopularyzowane przez popkulturę i najbardziej kojarzone z wizerunkiem samuraja – zatykane są za pas krawędzią tnącą skierowaną w górę. Zdobione, dekoracyjne pochwa i rękojeść eksponowanego na wystawie *tachi* wskazują na jego ceremonialną rolę, gdyż oprawy użytkowe – wojskowe – były z reguły dużo prostsze i solidniejsze. W gablocie poświęconej mieczom japońskim znajduje się również krótszy miecz *wakizashi*. Dzięki dokładnym badaniom wykonanym w 1999 roku na głowni, w miejscu oprawionym w rękojeść odnaleziono znaki, które rzeczoznawca (*tookoo ekspert*) Tsukamukae z Muzeum Narodowego Miasta Gyoda w prefekturze Saitama w Japonii odczytał jako: „wykonał to Yasunori z okolicy Musashi Kasumigaseki”⁴, i na tej podstawie dokładnie określił czas powstania miecza na lata 1772–1780⁵. *Wakizashi* wraz z dłuższą od niego kataną tworzy zestaw o nazwie *daishō*, do którego noszenia miał prawo tylko samuraj.

⁴ Według ekspertyzy Yasunori prawdopodobnie miał swoją kuźnię w pobliżu zamku Edo.

⁵ Ekspertyżę udało się uzyskać dzięki współpracy ze Szczecińskim Towarzystwem „Klub Polsko-Japoński”.

Samego miecza *wakizashi* mogli używać również zamożniejsi chłopci – w przeciwnieństwie do katany czy *tachi*, które były dla nich niedostępne.

Obok gablyoty zawieszona została japońska broń drzewcowa – dwie włócznie *yari* oraz *naginata* ze zrekonstruowanym ostrzem. Ta broń, z drzewcami kunsztownie ozdobionymi masą perłową, jest datowana na przełom XVIII/XIX wieku. Włócznie *yari* początkowo były bronią japońskich jeźdźców, ale z czasem jej lżejsze odmiany wykorzystywali również piechurzy. Prezentowane na wystawie *yari* mają ostrza typu *jūmonji yari* zapobiegające zbyt głębokiemu wbijaniu się włóczni w cel.

Żeleźca *naginaty* mają kształt zbliżony do ostrza japońskiej broni siecznej: katany bądź *tachi*, dzięki czemu mogą służyć zarówno do klucia, jak i cięcia. Te włócznie używane były prawdopodobnie od końca okresu Heian (794–1185). W czasach szogunatu w sztuce walki *naginatą* (*naginata-dō*) ćwiczyły kobiety z rodów samurajskich. Do dzisiaj ta niezwykła broń drzewcowa wykorzystywana jest w sztukach walki oraz w ceremoniach związanych z religią *shintō*.

W kolejnej gablyocie, ustawionej obok japońskiej broni drzewcowej, umieszczono broń z Indii i Chin. Z Indii można podziwiać pochodzącą z XIX wieku długą *flissę* (*flyssę*)⁶ ze stalową głownią, na której wygrawerowano piękne wzory, oraz rękojeścią o zoomorficznym kształcie pokrytą złotem. *Flissa* to tradycyjna broń jednosieczna pochodząca z Algierii, produkowana i używana od XVIII wieku. W Azji, głównie na Półwyspie Indyjskim, została rozpowszechniona przez piratów i najemników, którzy docenili jej bardzo długi zasięg.

Z Chin pochodzą dwa okazy: miecz *dao* i szabla *liuyedao*. *Dao* z 2. połowy XIX wieku to jednosieczny miecz używany głównie do cięcia. Jest to jedna z najstarszych form broni w Chinach. Nazwa odnosi się do każdego jednosiecznego ostrza, ale w powszechnym, codziennym użyciu oznacza ‘nóż’. Logogram *dao* pojawia się również w nazwach takich broni kijowych, jak *pudao* i *guan dao* – ze względu na podobny do noża kształt ich ostrzy. Długi miecz był w Chinach bronią elitarną, przysługującą głównie wysokim urzędnikom i wojskowym. Cechą wyróżniającą chińską szermierkę była płynność wyprowadzania kolistych cięć. Podobnie jak w Japonii miecz związany był z magią i nie mógł być dotykany przez niepowołane ręce. Szabla *liuyedao*, pochodząca z końca XIX wieku, wywodzi się z wcześniejszej szabli mongolskiej i jest typem *dao*. W okresie dynastii Ming i Qing była powszechnie używana jako broń boczna – zarówno przez kawalerię, jak i piechotę. Jej nazwa oznacza dosłownie ‘szablę z liści wierzby’. Pokazywana na wystawie szabla *liuyedao* ma ciężką jednosieczną głownię, lekko wygiętą przy sztychu w łuk. Szable *liuyedao* występują w wielu kształtach i rozmiarach. Niektóre są prawie proste, z bardzo łagodną krzywizną, inne są głębiej zakrzywione.

⁶ W języku kabylskim *Axudmi Ifliss*.

Występują w odmianach wąskich i szerokich oraz wykazują dużą różnorodność w konstrukcji ostrza, z różnymi konfiguracjami rowków, skosów i profili. Broń ta charakteryzuje się dużą siłą zadawanych cięć.

Obok gablyoty, na ścianie zawieszono dwa talwary pochodzące z XIX wieku z Nepalu. Są to szable indyjskie o gładkiej, zakrzywionej głowni, które podobnie jak *liuyedao* wzięły swój początek od szabli mongolskiej. Talwary były używane zarówno przez kawalerię, jak i piechotę. Rękojeści tych szabli są wąskie, co powoduje, że bardzo dobrze i pewnie leżą w dłoni. Były używane do zadawania pchnięć oraz cięć. Ostrza prezentowanych na wystawie talwarów rozszerzają się w kierunku czubka, co zwiększało impet części ostrza podczas cięcia. Szpi-kulec przymocowany do kabłąka mógł być używany do uderzania przeciwnika w ekstremalnych sytuacjach, gdy ten znajdował się bardzo blisko i użycie ostrza było niemożliwe.

Bardzo dobrze reprezentowane są na wystawie krisy – sztylety charakterystyczne dla Indonezji oraz Malezji. W obu tych krajach odgrywają ważną rolę; do tego stopnia, że w Malezji stały się narodowym symbolem, a w Indonezji w 2005 roku zostały proklamowane jako arcydzieło ustnego i niematerialnego dziedzictwa ludzkości i w 2008 roku wpisano je na listę niematerialnego dziedzictwa UNESCO.

Pokazywane na wystawie krisy pochodzą z Indonezji i datowane są na przełom XVIII/XIX wieku. Kris to sztylet obosieczny o ostrzu prostym lub falistym (wężowym). Tuż przy nasadzie rękojeści ma zadziory, które powodowały głębokie rany. Krisy pojawiły się na Jawie w IV wieku, ale charakterystyczny falisty kształt uzyskały dopiero ok. XIII stulecia. Ich ostrza często skute są z kilkunastu cienkich blaszek, podobnie jak szable damasceńskie. Do ich wykonania niejednokrotnie używano płatków stali pochodzenia meteorytowego, obdarzanej specjalnymi właściwościami magicznymi. Badania laboratoryjne potwierdziły bardzo dobrą jakość stalowych kling okazów muzealnych.

Dla mieszkańców Jawy krisy to broń magiczna, przedmiot kultu, a dodatkowo jeszcze świętość rodowa, przekazywana z ojca na syna, pozostająca pod pieczę opiekunów demonów. Ofiarowuje się im kwiaty oraz kadziła. Falista forma klingi nawiązuje do mitycznego węża *naga*. Aby krisy nabrały magicznej mocy, wbijano ich ostrza w ciała węży. Takiego sztyletu nie wolno wyjmować z pochwy bez potrzeby, zawsze przy tej okazji musi zostać przelana krew. Podobno kris ostrzega przed niebezpieczeństwem, wynurzając się z pochwy, wskazuje wodę, sam uderza w skrytobójcę.

Z Indonezji pochodzą również prezentowane rudusy, datowane na 1. połowę XIX wieku. Rudus to miecz związany z mieszkającymi na Sumatrze i wyznającymi islam Malajami. Stał się jednym z ważniejszych wyznaczników ich tożsamości i kultury.

W tej samej gablocie można również podziwiać dwa miecze *dha* z Laosu, pochodzące z początku XX wieku. Nazwa pochodzi z języka birmańskiego i oznacza dosłownie ‘nóż, miecz’. Jest to miecz jednosieczny, rozpowszechniony w Azji Południowo-Wschodniej, zwłaszcza na terenach Birmy, Tajlandii, Yunnanu (prowincja w Chinach), Laosu, Kambodży i Wietnamu. Szerokie zastosowanie i rozpowszechnienie tej broni utrudnia ustalenie jej pochodzenia. Różne teorie przypisują wynalezienie *dha* różnym ludom, m.in. Tajom, Monom lub Khmerom.

Spośród eksponatów wystawy do omówienia pozostały już tylko nepalskie noże kukri (*khukri*) z przełomu XIX/XX wieku. Kukri to ciężki, zakrzywiony nóż używany jako broń sieczna oraz wielofunkcyjne narzędzie. Jest częścią uzbrojenia i heraldyki wojowniczego ludu Gurkhów, przez co popularnie określany jest jako „nóż Gurkhów”. Jego ostrze ma najczęściej długość ok. 25–35 cm, a masa waha się od 0,5 do 1,5 kg. Pochwy wykonywane są z drewna i często obciążane skórą. Na wystawie tylko jeden z noży kukri ma pochwę, w którą dodatkowo zatknięty jest mały nożyk o długości 7 cm.

Dział Edukacji Muzeum Narodowego w Szczecinie w oparciu o wystawę przygotował interesującą ofertę edukacyjną, skupioną głównie na kulturze i tradycji Japonii. Do przedszkoli i szkół skierowane są zajęcia pod hasłem „Z wizytą w Japonii. Katana i *wakizashi*, czyli co gra w duszy samuraja”, prowadzone zarówno w formie lekcji (60 minut), jak i warsztatów (120 minut). Tematyce japońskiej poświęcone są również wybrane zajęcia odbywające się w weekendy w ramach dwóch muzealnych Akademii: Malucha – dedykowanej dzieciom w wieku 5–7 lat („Z wizytą w kraju samurajów”) – oraz Juniora – nastawionej na odbiorców w wieku 7–12 lat („Podróże przez kontynenty: Azja. Z wizytą w Japonii”). Rodziny z dziećmi skorzystać mogą z warsztatów weekendowych „W kraju kwitnącej wiśni i wschodzącego słońca”⁷.

Wystawa „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej” ma charakter kameralny, może jednak zainteresować nie tylko miłośników militariów, ale również koneserów sztuki, amatorów różnorodności kulturowej oraz wszystkich, którzy pragną poznać tajniki pracy konserwatorów zabytków i dzieł sztuki.

⁷ Wszystkie zajęcia prowadzi Dorota Baumgarten-Szczyrska.

Fot. 1. Fragment wystawy „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”. Fot. E. Sitarek

Fot. 2. Fragment wystawy „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”. Fot. E. Sitarek

Fot. 3. Indonezyjskie krisy prezentowane na wystawie „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”. Fot. E. Sitarek

Fot. 4. Miecze *dha* z Laosu, prezentowane na wystawie „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”. Fot. E. Sitarek

Fot. 5. Fragment kościanej pochwy japońskiego miecza *tachi*. Na zdjęciu widoczna jest ryfka (*ashi-kanamono*) w kształcie zaciśniętej dłoni. Fot. E. Sitarek

Fot. 6. Fragment jednego z jataganów prezentowanych na wystawie „Piękno i śmierć. Opowieść o azjatyckiej broni białej”. Na zdjęciu widoczna kościana rękojeść o charakterystycznym kształcie przypominającym baranią kość udową ozdobiona koralem szlachetnym. Fot. E. Sitarek

Fot. 7. Uczestnicy Akademii Juniora związani długim pasem *fukuro obi* służącym do przepasywania japońskich kimon. Fot. E. Sitarek

Fot. 8. Uczestniczka Akademii Juniora wraz z opiekunem wykonująca laleczkę *kokeshi* w trakcie zajęć „Podróże przez kontynenty: Azja. Z wizytą w Japonii”. Fot. E. Sitarek

Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Pięć lat Muzeum Narodowego w Szczecinie – Centrum Dialogu Przełomy

W 2021 roku minęło pięć lat od otwarcia Muzeum Narodowego w Szczecinie – Centrum Dialogu Przełomy (MNS-CDP). Pięciolecie stanowiło znakomitą okazję do świętowania, jednak pandemia Covid 19 pokrzyżowała te plany. Ze względu na wymogi sanitarno-epidemiologiczne Centrum zostało udostępnione zwiedzającym dopiero w lipcu 2021 roku. Mimo przeszkód placówka prowadziła bogatą działalność, organizując m.in. wystawy plenerowe, a te przygotowane w budynku udostępniając on-line. Internet był także wykorzystywany do kontaktu z publicznością przez quizy dla całych rodzin. Z okazji Nocy Muzeów przygotowane zostały, na przykład, warsztaty domowe on-line o tematyce wojennej. Na placu Solidarności odbywały się także wystawy współorganizowane z naszymi partnerami, opowiadające m.in. o powojennej historii terytoriów przyłączonych do Polski po 1945 roku, przypominające walkę Greków o wolność czy obecne zmagania Białorusinów z reżimem Aleksandra Łukaszenki.

I. Wystawy czasowe

5 lat MNS-CDP. Najciekawsze w zbiorach (26 I – 31 XII 2021). Miejsce: sala edukacyjna / magazyn otwarty, MNS-CDP. <www.przelomy.muzeum.szczecin.pl>. Organizator MNS-CDP. Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Wystawa prezentowała fragment najciekawszych zbiorów MNS-CDP związanych z kluczowymi momentami z nowszej historii Polski i Europy. W dziesięciu gablotach znalazły się przedmioty z przełomu XIX/XX stulecia, a więc jeszcze z okresu zaborów, następnie z czasów obu wojen światowych (przedmioty wojskowe, życia codziennego, listy z oflagów, stalagów, łagrów i inne), wreszcie obiekty z czasów PRL-u związane z życiem codziennym i działalnością opozycyjną (Podziemna Poczta Solidarności, grafiki oraz plakaty z najślynniejszym – Tomasza Sarneckiego „W samo południe”, który powstał w związku z wyborami 4 czerwca 1989 roku).

Obcy wśród swoich (6 VII – 10 IX 2021). Miejsce: sala konferencyjna / przestrzeń dialogu MNS-CDP. Organizatorzy: MNS-CDP, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego. Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Wystawa została przygotowana z okazji 76. rocznicy przejęcia Pomorza Zachodniego przez polską administrację. Na ekspozycję złożyły się zdjęcia Stefana Cieślaka wykonane w Szczecinie w pierwszych powojennych latach, zdjęcia pozyskane z Instytutu Zachodniego w Poznaniu (wykonane przez ekipę tej placówki, która zaraz po zakończeniu drugiej wojny światowej została wysłana na Ziemię Zachodnie w celu udokumentowania stanu nieruchomości i ruchomości na obszarach przekazanych Polsce decyzją wielkich mocarstw) oraz zbiory MNS-CDP. Uzupełnieniem wystawy był film archiwalny z 1946 roku pochodzący z archiwum TVP Szczecin.

II. Ekspozycje plenerowe

Miasto w mieście. 5 lat MNS-CDP (15 VI – 31 VIII 2021). Miejsce: pl. Solidarności 1, pasaż obok kawiarni. Organizatorzy: MNS-CDP, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego. Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Ekspozycja stanowiła podsumowanie pięciu lat aktywności MNS-CDP. Na 20 planszach zaprezentowano bogatą działalność placówki w pierwszym – przedpandemicznym – okresie jej istnienia, m.in. wystawy czasowe, debaty publiczne, debaty oksfordzkie, lekcje muzealne, lekcje wyjazdowe, spotkania ze świadkami historii, ekspertami, pokazy filmowe, rocznice, konkursy, konferencje metodyczne i inne.

Greckie powstanie narodowowyzwoleńcze (25 III – 4 V 2021). Miejsce: pl. Solidarności 1. Organizator: Stowarzyszenie Greków Pomorza Zachodniego; współorganizator: MNS-CDP. Kurator: dr hab. Michał Hrusulidis

Wystawa prezentowała starania Greków o uzyskanie niepodległości. Na 18 planszach przedstawiono historię wyzwania się Grecji spod jarzma tureckiego. Ekspozycja stanowiła jeden z punktów obchodów greckiego święta, które swój finał miała jesienią 2021 r.

Białoruś przebudzona (6–27 VI 2021). Miejsce: pl. Solidarności 1 (płot wokół wejścia głównego do budynku). Organizatorzy: Stowarzyszenie Białorus in Focus, Fundacja Solidarności Międzynarodowej, Press Club Bielarus, Fundacja Białoruś 2020, Press Club Polska; współorganizator: MNS-CDP. Kurator: Jacek Marczewski

Ta fotograficzna wystawa opowiadała o protestach na Białorusi, które rozpoczęły się po sfałszowaniu wyborów prezydenckich w sierpniu 2020 roku.

Odzyskane, zagospodarowane, zdemitologizowane. Ludzie na Ziemiach Zachodnich i Północnych 1945–2020 (21 IX – 21 X 2021). Miejsce: pl. Solidarności 1, pasaż obok kawiarni Przełomy. Organizator: Instytut Zachodni w Poznaniu, Sieć Ziem Zachodnich i Północnych (którego MNS-CDP jest częścią). Kurator: Małgorzata Bukiel

Ekspozycja przybliżyła pierwsze lata po wojnie na Ziemiach Zachodnich i Północnych, wojenne i powojenne zniszczenia, charakterystyczne i symboliczne miejsca, nowych przybyszów, którzy osiedlali się tu po 1945 roku. Zdjęcia archiwalne, pochodzące ze zbiorów Instytutu Zachodniego w Poznaniu, zostały jednak zestawione z fotografiami współczesnymi, dokumentującymi, jak po kilku dekadach zmienił się pejzaż geograficzny i kulturowy. Była to pierwsza wystawa Sieci otwarta w tym samym dniu w pięciu miastach, w których znajdują się instytucje należące do konsorcjum: w Szczecinie, Wrocławiu, Poznaniu, Opolu i Olsztynie.

Nadzieja i dramat. Węgry 1956 (22 X – 31 XII 2021). Miejsce: pl. Solidarności 1, pasaż obok kawiarni Przełomy oraz sala konferencyjna / przestrzeń dialogu MNS-CDP. Organizator: MNS-CDP, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego. Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Na wystawie przede wszystkim udostępniono nieznanne zdjęcia z węgierskich wydarzeń 1956 roku. Kolekcję tę udało się pozyskać dla MNS-CDP od jednego z mieszkańców Szczecina. Fotografie z jednej strony dokumentują nadzieje, jaką wiązali Węgrzy z „odwilżą” w różny sposób przejawiającą się w bloku wschodnim, a z drugiej dramat, jaki rozegrał się, gdy na tereny Węgier, a zwłaszcza do Budapesztu, wtargnęły sowieckie czołgi. W wyniku interwencji i późniejszych represji zginęło 2,5 tys. osób. Wstępem do wystawy była opowieść o polskim Październiku '56, podczas którego udało się uniknąć rozlewu krwi (niestety, ofiary były kilka miesięcy wcześniej, podczas Poznańskiego Czerwca) i wielkie nadzieje, które Polacy wiązali ze zmianą przywództwa w partii komunistycznej. Wystawę zakończył wątek szczeciński, czyli atak na konsulat sowiecki, do którego doszło kilka dni po tym, jak do Budapesztu ze Szczecina wyjechały transporty wiozące żywność, leki i krew.

25 spojrzeń przez granicę (8–27 XII 2021). Miejsce: pl. Solidarności 1, pasaż obok kawiarni Przełomy. Organizator: Euroregion Pomerania. Kurator: Andrzej Łazowski

Ta polsko-niemiecka wystawa przedstawiała sylwetki ludzi kultury, nauki, polityków, działaczy samorządowych i organizacji pozarządowych od lat współpracujących ze sobą po obu stronach granicy w obszarze Euroregionu Pomerania

1981. Stan „W” (13 XII 2021 – 15 II 2022). Miejsce: pl. Solidarności 1. Organizatorzy: MNS-CDP, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego. Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Wystawa przypominała wprowadzenie w Polsce stanu wojennego i wszystkie tego następstwa. Zaprezentowano unikatowe zdjęcia i dokumenty, które po latach doprowadziły do skazania na karę pozbawienia wolności jednego z komendantów wojewódzkich MO i SB – jest to swoisty zapis śledztwa. Skany zdjęć i dokumentów przybliżały także życie codzienne w stanie wojennym i w latach, które nastąpiły później, aż do przełomu ustrojowego w 1989 roku. Wystawa przedstawiała najważniejsze działania władzy i opozycji, a także reakcje świata na wprowadzenie stanu wojennego. Udokumentowano również ewolucję stosunku Polaków do stanu wojennego i jego głównych twórców. Zwrócono też uwagę na możliwość wykorzystania tamtejszych wydarzeń do tworzenia dzisiejszych widowisk historycznych.

Ryc. 1. „Białoruś przebudzona” (6–27 VI 2021). Wystawa fotograficzna dokumentująca protesty na Białorusi, które rozpoczęły się po sfałszowaniu wyborów prezydenckich w sierpniu 2020 roku. Fot. A. Rybicka-Bąk

Ryc. 2. „Obcy wśród swoich” (6 VII – 10 IX 2021). Wystawa przygotowana z okazji 76. rocznicy przejęcia Pomorza Zachodniego przez polską administrację. Fot. P. Sendera

Ryc. 3. „Nadzieja i dramat. Węgry 1956” (22 X – 31 XII 2021). Wystawa prezentująca nieznanne zdjęcia z węgierskich wydarzeń 1956 roku. Fot. P. Sendera

Ryc. 4. „5 lat MNS-CDP. Najciekawsze w zbiorach” (26 I – 31 XII 2021). Wystawa poświęcona najciekawszym zbiorom MNS-CDP związanym z kluczowymi momentami w nowszej historii Polski i Europy. Fot. P. Sendera

Ryc. 5. „Miasto w mieście. 5 lat MNS-CDP” (15 VI – 31 VIII 2021). Wystawa podsumowująca 5 lat działalności MNS-CDP. Fot. M. Migdałska

PL ISSN 0076-5236

ROCZNIK NAUKOWY MUZEUM NARODOWEGO
W SZCZECINIE